LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF ILLINOIS
AT URBANA-CHAMPAIGN

ELIAS CZAYKOWSKY
COLLECTION OF
UKRAINIAN CULTURE

891.7905
LIN
v. 45
no.4-6

NOTICE: **Return or renew all Library Materials! The *Minimum* Fee for each Lost Book is $50.00.**

The person charging this material is responsible for its return to the library from which it was withdrawn on or before the **Latest Date** stamped below.

Theft, mutilation, and underlining of books are reasons for disciplinary action and may result in dismissal from the University.
To renew call Telephone Center, 333-8400

UNIVERSITY OF ILLINOIS LIBRARY AT URBANA-CHAMPAIGN

OCT 19 1990

L161—O-1096

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗИЇ КОЧАН
ЗДА

Літературно-Науковий

Вістник.

КНИЖКА IV. За цьвітень 1902 року.

РІЧНИК V. ТОМ XVIII.

ЗМІСТ

четвертої книжки за цьвітень 1902 року.

	Стор.
Надгробні стихири, Петра Карманського . .	1—5
Земля, оповіданє Ольги Кобилянської . . .	6—61
Демон, драма Антона Крушельницького . .	62—77
Забув, оповіданє Модеста Левіцького . . .	78—81
Із поезий Віктора Гюґо, I—III . . .	82—87
Із оповідань А. Немоєвского: I. Майлях .	88—96

Соті роковини вродженя Віктора Гюго, Ів. Франка	1—6
Кельтська археольоґія, нарис Соломона Райнаха	7—20
Новини нашої літератури: Хвиля за хвилею, вірші й проза, видав Б. Грінченко, С. Волоха .	21—32
Ювілей І. В. Яґіча, В.	33—37
Наукові листки:	
I. Вавилон і Біблія, В.	38—39
II. Анна Ярославна, П. С.	39—40
III. Еміль Голюб (некрольоґ), В. . . .	40—42
Хроніка і бібліоґрафія	1—18

Літературно-науковий

ВІСТНИК.

ВИДАЄ

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ.

За редакцию відповідає: **Володимир Гнатюк.**

БІБЛІОТЕКА
Ч.....
І. ЧАЙКОВСЬКОГО

Річник V. Том XVIII.

У ЛЬВОВІ, 1902.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

891.7905
LIN
v. 5
no. 4-6

ЗМІСТ.

Стор.

Надгробні стихири, Петра Карманського . . 1—5
Із поезий Грицька Кернеренка . . . 97—98
Скалки душі, Ів. Федорченка 98
На старі теми, Івана Франка . . . . 99—100
Із поезий Павла Рябошапки:
I. Нема братерства і II. Убогий син . . 189—190
Проїздом, Сергія Павленка . . . . 190—191
На сучасні мотиви Богдана Гайового:
I. На спомин полтав. „кустарного“ з'їзду 1901 р. 191—192
II. Під завірюху... 192
Земля, оповіданє Ольги Кобилянської 6 - 61, 101 —160, 193—242
Демон, драма Антона Крушельницького . . 62—77
Забув, оповіданє Модеста Левіцького . . . 78—81
Із поезий Віктора Гюґо, I—III . . . 82—87
Із оповідань А. Немоєвского:
I. Майлях . . . . . 88—96
II. Тихим вечером . . . . . 267—273
III. Проклятий . . . . . 273—282
Чи потрібне? Драматичний малюнок у двох діях, Гната Галайди . . . . . 161—175
Мінятюри:
VII. Промінь, Ганни Барвінок . . . 176—179
VIII. Адресатка померла, Евгенії Ярошинської . 179—181
Фока, оповіданє Ремі де Ґурмона . . . 182—187
Із поезий Ади Неґрі 188
З минулого та пережитого. (Про батька Тараса та ще про дещо. Спомини Данила Мордовця) . 243—252
Візия стрічі, Катерини Гриневичевої . . 253—254
Весняний день, С. Грущенка . . . . 255—260
Розмова з привидом про початки азбуки, Анатоля Франса . . . . . 261—266
Із німецьких поетів, I—IV, П. Грабовського . 283—284

Стор.

Соті роковини вродженя Віктора Гюго, Ів. Франка . . . . . 1—6
Кельтська археольоґія, нарис Соломона Райнаха . . . . . 7—20
Новини нашої літератури: Хвиля за хвилею, вірші й проза, видав Б. Грінченко, С. Волоха . 21—32
Ювілей І. В. Яґіча, В. . . . . 33—37
Наукові листки:
І. Вавилон і Біблїя, В. . . . . 38—39
II. Анна Ярославна, П. С. . . . . 39—40
III. Еміль Голюб (некрольоґ), В. . . . . 40—42
IV. Звідки взяла ся нафта? Ф. К. . . . . 143—147
Михайло П. Старицький (з портретом), Івана Франка (конець буде) . . 43—67, 126—138
Наші театральні новини. Допис із Київа, В. Мировця . . . . . 68—81
В справі народного язика, Івана Верхратського . . . . . 82—95, 96—125
Теорія і практика . . . . . 139—142
Хроніка і бібліоґрафія . 1—18, 19—33, 34—48

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗИЇ КОЧАН
ЗДА

Надгробні стихири.

Напів.

Evadi, effugi, Spes et Fortuna, valete! Nihil mihi vobiscum est, ludificate alios. — *Саркофаг Л. Антонія в Лятеранськім музеї в Римі.*

Прощай, безодне сліз і мук!
Обрій стемнів і ма́як згас.
Довкола тьма, а тайний звук
Манить мене в лиман до вас,
Блаженні тіни!

Добраніч всім! Мені пора
Спочить по довгих трудах дня.
Ворожий вихор, дощ, жара
І против хвиль важка борня
Зломили силу.

А що вловив? Оману мрій,
Гірку зневіру, туск і жаль,
І біль по втраті всіх надій
Та юних сил. Лише печаль
Піде за мною...

А далї всьо — пуста мана...
Богацтво, слава — всьо хитке;
Любов, дружба́ — ніжна́ піна́.
Одно лише в житю стійке —
Терпінє.

А там і це відай минесь...
Судно, спинись! Зверни в лиман!
Цить, серце, цить! З могил несесь
Солодкий клич!... Кругом туман...
Добраніч!

Стих I.

Каѧ житейскаѧ сладость пребываетъ печали непричастна?

Не жаль менї, що люті муки
Мене женуть в сиру могилу.
Мене давно-давно втомило
Житя гірке. Поро розлуки,
Витай! витай!

За чим тужить? Коса морозу
Скосила в серцї квіт надії,
А я орю, скороджу, сїю
І ллю на скибу щиру сльозу —
Даремно ллю!...

О горе! з чим вернусь з дороги?
Ти знаєш, Отче! Я трудив ся
Що сил! Прости, ось я втомив ся,
І з серця рветь ся зойк трівоги —
Прости! прости!

Менї не жаль, що рано гину.
Житє — Голгота; роскіш — мрія;
Бажаня — пекло! Серце млїє,
Що я минусь, а вам покину —
Лиш низку слїз...

Стих II.

Ꙗко цвѣтъ оувѧдаетъ и ꙗко сѣнь мимогрѧдетъ, разрѹшаетсѧ всѧкъ человѣкъ.

Як фялка розцвившись в пеленах роси,
Вже вечером плаче по втратї краси,
Відтак конає, —
І наше житє, як веселка із мрій,
Ледви роз'яснило душевний обрій,
А вже й минає.

Як блискавка блисне і в пропасть майне,
Лиш гуркіт зловіщий за нею жене
І зойк зьвіряти, —
Так само крізь глубінь стрілою несесь
Житейське судно. І нечайно прийдесь
На суд ставати...

Стих III.

Всѧ сѹєта человѣческаѧ, єлика не пребываєтъ по смерти.

Всьо минеть ся, всьо розрушить
Вир бутя і міль часу;
Студінь смерти всьо зморозить:
Славу, честь, майно, красу
Втоплять сльози.
Всьо заглушить
Звук труби. Memento mori!

Ніч по дни, а день по ночи:
Всьому свій прийде конець.
Щó-йно станеш квіти рвати,
Вже й неси готов вінець:
Гаснуть очи —
Час вмирати.
Чуєш клич? Memento mori!

Стих IV.

Помѧнѹхъ пророка вопіюща: азъ єсмь землѧ и пепелъ...

Душе убога! кинь нікчемну
Житейську страсть, та глянь в нужденну
Безодню сльоз!
Барвінок, мірт і лавр пахучий —
Усьо з часом вялить тріскучий,
Твердий мороз.
Лиш кипарис стоїть дрімучий,
Сповитий в сум,
А тихий шум
Зловіщо шепче: діти злуди,
Страшний рантух
Загорне всїх...
По всїх, по всїх
Загине слух.
Цілу безмежну землю вкрили
Самі пусті, сумні могили
І ліс хрестів.
Зівялих старців, молодь, діти,
Нужденну чернь, суспільні квіти:
Князів, царів —

Усїх проглине челюсть гробу.
І пал жажди,
І лють вражди,
Братерський бій, ненависть, злобу —
Усьо зрівна
Один курган;
Усьо — мана,
Усьо — туман...

Стих V.

Далъ ми еси дѹшѹ божественнымъ и животворѧщымъ твоимъ вдохновеніемъ.

Не плоти ради, не плоти
Терпів Спаситель знущаня
І випив чашу стражданя —
Не плоти ради, не плоти!

Його кервавиця змила
Твою душевну проказу;
Твої душевнії врази
Його кервавиця змила.

Не трать же марно клейнотів,
Не кидай черни під ноги;
Нехай не топчуть безроги
Твоїх душевних клейнотів.

За них прийдеть ся платити
Багато, дуже багато!
Шануй же бисери-злато —
За них прийдеть ся платити!

Не плоти ради, не плоти
Терпів Спаситель знущаня
І випив чашу стражданя —
Не плоти ради, не плоти!

Стих VI.

Оупокой, Спасе нашъ, Жизнодавче, брата нашего!...

Неначе легіт, цїлює очи
Ніжний, роскішний туман конаня.

Обрій темніє. На крилах ночи
Несеть ся любе dolce розстаня.
Небесний Отче! за вік печалї,
За море сліз, за люті скрижалї —
Молю спокою!

Стих VII.

... О чѹдо! что сіе еже отъ насъ бысть таинство, како предахомъ сѧ тлѣнію?

Як гляну в прогалину горя,
На шлях, що встелив ся хрестами, —
То серце стинаєть ся жахом
І очи заходять сльозами.

О горе! кудою прямуєм?
Та чим закінчать ся туземні
Ті сѹятї наші нікчемні?
Всьо темне, таємне... Не чуєм!

Тіволї, 11—18 вересня 1901.

П. Карманський.

ЗЕМЛЯ.

ОПОВІДАНЄ ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ.

VIII.

Се було того самого року в осени.

Старий Петро приніс із Молдави гроші, визичив їх одному ґаздї, а сам пішов ще в гори на заробіток до трачок. Зимою, себто в мясниці думав вернути і здійснити свої наміри...

Домніка довідала ся від жінки писаря, що перед Андрієм постить ся цілїський день на сухо; у вечір печеть ся і їсть ся якусь паляницю, а в ночи з'являєть ся у снї Богом суджений муж і подає води пити.

Потім можна напевно числити, що вийдеть ся заміж за того, що уві снї покажеть ся. Мабуть ніхто в сьвітї не постив так щиро в день перед Андрієм, як Домніка. Стала майже чорна на лиці з голоду. Старала ся все по надвірку вештати ся, аби не задержувати ся у кухнї межи челядю, особливо-ж у полудневій порі, де всї парубки сходили ся і мусїли запримітити, що вона не доторкала ся нї до якої страви.

Між иньшим був тут і дурноватий, рудий Ілїя, якого ненавиділа задля його лїнивства і глупоти, який одначе все мусїв знати, що вона діє і говорить. Той був би перший, що переказав би зараз иньшим хлопцям, що вона постить.

Не був понедїлок, а вона постила. Вона бояла ся глуму. Була цїлий день поважно настроєна і мовчазлива і зітхала журливо і тяжко.

У вечір зробила так, як навчала писарка, і лягла спати. Головно не забула поставити біля себе горнятко з водою. Се горнятко мав їй подати уві снї Богом суджений чоловік...

З раня побігла до худощавої жінки писаря, ніби з якоюсь просьбою. В дійсности хотіла лише оповісти їй свій сон.

— Ну і щож? — було перше слово писарки, як обі побачили ся врешті у пекарні.

Домніка сплюнула. Худа писарка підняла брови високо в гору.

— Щож, Домніко, не снило ся тобі нічого?

— Ей, лишіть мене, пані писарко! Бодай би я була його ніколи не бачила, бодай він менї і не снив ся! Волію в землю запасти ся, як такого чоловіка мати!

— Ну, та кажи-ж бо! — натискала пані писарева, що вже почала непокоїти ся. — Домніка обіцяла їй в дарунку, як би приснив ся їй справдішнїй ґазда, дати красний рушник.

— Та що вже казати! — відповіла насуплено. — Менї приснив ся дурний Ілія...

— Що-о?...

— Дурний Ілія снив ся менї! Таже знаєте його, рудого парубка від товару у пана! Він, щез би, приснив ся менї!

Пані писарева дуже здивувала ся. Се мусїла бути якась помилка. Отся розумна, робуча дївчина, ся — так сказати-б — ґаздиня, вона не могла дістати того дурного, простого парубка за чоловіка. Хоч би се і сам сон зазначив, і хоч як вона все в сни вірила, сим разом не могла повірити.

— Може ти не зрозуміла добре сну, Домнїчко? Може тобі показало ся уві снї більше хлопців, а ти не спамятала добре саме тобі судженого?

— Ай, бігме, що нї! Я добре знаю, що се був Ілія! — відповіла зажурено і зітхаючи Домніка.

— Та як же він тобі снив ся? — випитувала неспокійно пані писарева. Обіцяний їй в дарунку рушник здавав ся вже втраченим.

Домніка вповідала:

— Я була ніби десь у городї. Не в панськім, а в якімсь иньшім, чужім, і там було дуже гарно і зелено. Крізь него вела одна вузенька стежечка. Вона, Домніка, робила в городї, ніби пересаджувала щось. При тім снило ся їй, що поглянула на

стежку і погадала собі: „На тій стежці добре босому ходити. Вона така чиста і гарна, мов шовковим віником зметена“.

— Отсе погадала я собі. І коли я собі отсе гадаю, дивлю ся нараз, а на стежці стоїть склянка з водою. А потім дивлю ся, а стежкою переходить якийсь пан. Він не рушив склянки з водою і пішов дальше.

— Отсей тобі не подасть склянки — подумала я собі; бо я все про те думала. І нараз побачила я перед собою дурного Ілію.

— Пий пиво — каже він мені і подав велику склянку пива, таку, на яких іде в місті по дві, і які я все для свого пана приносила. Я відвернула ся від него і сказала: — Пий ти собі сам пиво; я не пю пива! На те каже він мені: — Здойми накривку зі склянки і подиви ся, що там є!

— Ти брехун, Ілїє! — кажу я йому. — У склянках від пива нема води!

— Подиви ся, заки скажеш, що я брехун! — каже він на те мені. — Чи я тебе богато разів оббріхував? Чи я тебе оббрехав, як казав, що маю кусень поля під лїсом коло Григория, Рахіриного тата? (А він поле має, пані писарко, — додала побіжно Домнїка). Чи я брехун?

На те підношу я накривочку від склянки, а в нїй — вода.

— Можеш випити ту воду! — каже він. — Вона сьвіжа тай чиста, а відтак підемо в танець!

А я взяла склянку і випила воду. Випила що до крапельки. Відтак дивлю ся за ним, а дурний сьміє ть ся:

— Ти добре зробила — каже. Коли я на него хотїла насварити, дивлю ся, а його вже нема. На тім місцї, де він стояв, стоїть лише велика бочка з дощівкою. Відтак виділа я ще богато-богато склянок, виділа зелені дерева в саду і иньші річи — і се було все.

— А чоловіка не виділа вже жадного більше? — допитувала ся журливо писарка. — Пригадай собі! Уві снї забуваєть ся дуже часто не одно!

— Скажіть менї, що з сего має бути? — питала ся замісь усего дївчина.

— Кажу... чоловіка не виділа більше жадного? — повторила своє питанє пані писарева.

— Ні, не виділа нікого більше! — відповіла смутно дівчина. Вона дивила ся безрадно на писарку і мовчала.

— Але ти якогось пана бачила, Домнічко!

Домнічка здвигнула глумливо плечима.

— Та що мені з того прийде? Він не подав мені води тай вже пан не засватає мене!

Пані писарка показала преважне, побожне лице і сказала урочисто: — Як Бог дасть, так і буде! Може ти аж на другий рік віддаси ся; сон не значить нічого, хоч би тобі не знати що снило ся...

— А я-б таки хотіла знати, що з сего має бути! — встоювала Домніка на своїм, дивлячи ся поважно допитливим поглядом писарці в лице. — Що з сего має бути?

На те відповіла писарка:

— Треба ще раз на Благовіщенє постити, тоді вже напевно довідаєш ся, що тебе чекає!

На таку відповідь поцілювала потішена Домніка писарку в руку і пішла...

Дві неділї пізнійше почув ся у вечір в челядинській двірській кухні здавлений плач, а радше рев, що стихав, то змагав ся. Саме в ту пору вступила Марійка до кухні. Шукала Домніки. Мала дві красні курки на продаж і не хотячи везти ся з ними другого дня на торг, прийшла поспитати ся, чи не закупить їх пані.

Зачувши в сінях перед кухонними дверми в середині плач, спинила ся. Що там зайшло? Били кого? Хтось плакав, неначе б йому серце розривало ся... Здавало ся, одна-однїська особа була там. Вона потиснула за клямку і увійшла до середини. Кухня була слабо осьвічена. Під стіною на довгій лавці, що сягала від печі до дверий, лежав на животї на цілу свою довготу Ілия, і підклавши під лице руки, плакав гірко.

При вході підняв трохи голову в гору і глянув на неї. Побачивши, що се чужа, заграбав лице на ново у рамена, і зітхнувши тяжко замовк.

— Добрий вечір, Ілійко! — промовила Марійка в добрім, несьміливім тоні, спинивши ся посеред пекарні. — Чи нема тут Домніки?

— Най її кольки пірвуть! — закляв хлопець, не підводячи обличя з рук.

— Ей, Боже, Ілїйко, а вам що такого? — кликнула з переляком Марійка, приступаючи близько до хлопця. — Що вам Домнїка винна?

— Що вона менї винна? — відповів він, підводячи голову в гору. — Вона з мене сьміх пустила! Я сватав її, а вона мене відкинула! Тепер з мене всї сьміють ся!

При тих словах упустив голову на ново на руки і розревів ся в голос.

Марійка мовчала хвилю, дивлячись поважно на хлопця, а відтак сїла недалеко него на столець і задумала ся.

Ся справа заняла її.

Ілїя був сиротою. Не дуже вже молодий, хоч молодший від Домнїки, і не дуже то мудрий. У війську не служив, бо не взяли його. Мав два морґи поля. Був усе у службі і наскладав трохи гроший, не був піяк і не крав, і як роздумати, то був зовсїм порядний парубок.

Розуму не було в него дуже богато, але в якого чоловіка пребогато розуму, в того не все жінцї дуже добре. Сам не знає, чого від жінки вимагати. Вона любила Домнїку і була-б їй усего добра рада, як рідній сестрі. Відчула, що їй припала в отсїй справі якась дїяльність і що на цїлу справу не можна було не зважати.

— Коли ви сватали Домнїчку, Ілїє? — спитала поважно присуваючи ся близше до хлопця, забувши зовсїм справу, в якій властиво прийшла.

— Сегодня з раня! — відповів хлопець. — Вона розсьміяла ся менї в лице та сказала, що ще не наїла ся дурних грибів, аби піти за мене. — Прошу вас, лелїчко Маріє — додав він щиро — що я за дурень? Як би я був дурний, то мене-б нїхто не тримав на службі. Тут я вже більше як рік у службі, і не лише тут, я служив і де иньше. У панотця. Там мав я ввесь товар під собою. Я склав собі гроший, маю гарні річи, два кожухи, два сардаки, я хочу собі хату поставити, а вона менї каже: „Іди, дурню, йди! Я ще не наїла ся дурних грибів, аби за тебе піти! Посватай Григориєву Рахіру, і так його город о межу до твого поля. Отсе сказала вона менї!“

Він усїв одним рухом прямо на лаві, ударив ся з цїлої сили по ногах і зітхнув із глубини серця: „Такий сором!“ Відтак по-

чухав ся майже з диким рухом у голову в своє руде волосє. Був до глубини душі зворушений, майже знівечений.

— Отсе-б ви упхали ся в гадяче гніздо! — кликнула ненависно Марія, що вже тоді з Григориєм і сестрою не дуже то в згоді проживала. — Григорий пропив би ваше поле, нім би ви оженили ся. З них кожде ходить по людях, як лиха година, та коїть лише лихо. Рахіра краде, як її тато. Непотрібна така!

— Але Домніка не ліпша від них усіх. Я мав її день і ніч у душі, я любив її так, що лише Бог знає, а вона мене не хоче. Чи я їй що злого зробив? Нехай хто скаже, що я їй злого зробив!

— А деж вона? Я-б з нею поговорила! — сказала поквапно Марія.

— Та десь вертить ся он там по хаті!

— Я з нею поговорю! — потішала його Марія. — Не журіть ся! Дівчина так як віск тане, коли хлопець сватає! Вона також не з великого роду, тай уже в літах! Сьогодня вона вас відкинула, сьогодня вона не їла дурних грибів, але за тиждень вона собі все роздумає, і ви підете до панотця тай дасте на заповідь. Не журіть ся, синку, не журіть ся! Я з Домнічкою добре жию, а ви добрий хлопець, то я вас поратую, як зможу.

— Ой лелієчко добра, ви нічого не вдієте! — забідкав ся на ново парубок. — Вона мене не хоче! „Іди, дурню, іди! — сказала мені та глумила ся з мене; і тепер знають про те чи не всї у селї тай сьміють ся з мене!“ Ой, коби ви поратували мене, коби навчили її розуму!

Говорив розпучливим голосом і неначе-б не було нікого в хаті, кинув ся як перше на лаву, і заривши лице в старий киптар, що лежав перед ним на лаві, простогнав із цілої груди.

Марійка потішала, як могла, станула близько розплаканого та вмовляла, обіцювала, доки й справді нарікання і зітхання не устали, а відтак пішла з хати, аби, як сказала, „навчити дівку розуму“.

— — — — — — — — — — — — — — —

Дві неділї пізнійше змінила Домніка свої думки що до сватаня Ілії.

Чи вже розумні слова Марійчині, котра щиро любила і подивляла чорнооку дівчину, вплинули на неї так, що вона надумала ся зовсім инакше, чи може її просьби і намови зворушили її серце? Ніхто сего не знав.

Вона ходила цілий тиждень із захмуреним лицем, сварила на Ілію що хвилї за кожду нїсенїтницю, а на послїдку станула перед панею і вимовила їй службу.

— Я віддаю ся! — сказала із згриженим лицем і в діл спущеними очима.

Панї здивувала ся.

— Ти, Домнїко? За кого?

— За Ілію! — відказала рішучим тоном, не підводячи очий.

— За Ілію?! — кликнула панї счудувана, а відтак додала ласкаво: — А чи буде се добре, Домнїчко?

Ся здвигнула плечима: — Не знаю! — відповіла. — Але воно таки виходить на таке, що він має бути моїм чоловіком. Він не дає менї супокою! День і ніч не дає менї супокою! Він таки буде моя доленька!

Панї представляла їй, що він їй не пара, що молодший за неї, нагадувала його глупкуватість та лїнивство, що прибирало в деяких днях величезні розміри, але дївчина оставала при своїм.

— Я сего не бою ся! — була її одинока відповідь на всякі закиди.

— — — — — — — — — — — — — — —

Ілія був найщасливійший чоловік на Божім сьвітї, тим часом Домнїка знаходила ся у чуднім настрою. Раз сварила судженого в найбрутальнїйший спосіб, раз плакала тайком, а знов иньшими хвилями бувала говірлива і весела і шила весїльну сорочку. Тим часом панотець виголосив у церкві другу заповідь.

Одного дня пішли обоє з кількома иньшими ґаздами і ґаздинями до міста, аби дещо закупити на весїля. Відти повернули вже на якийсь час нареченими назад.

Домнїка здибала там свого давного милого, що служив при війську, і коли сей довідав ся, що вона дала слово иньшому і вже мало бути весїлє небавом, напав її з грозьбою і просьбами, аби цофнула дане слово, инакше або „один, або другий піде землю гризти“.

Домнїка стала біла як стїна і на всї його закиди находила лише одні слова оборони: „Так Бог дав, бо надставив менї його!“ А Ілія бідкав ся та лементував: „Я вже зо трицять ринських видав на весїлє, тай що в селї скажуть?“ При тім тримав ся судорожно Домнїки і глядїв мов дитина безпомічно в її обличє. З хвилї, в якій дала йому слово, що піде за него, підчиняв ся на слїпо її волї, і як здавало ся, вона була йому зовсїм непотрібна.

— Я віддам вам ваших трицять ринських, — впевняв героїчно вояк, — лише не мордуйте мене, добрий чоловіче! Моє нещастє спаде на вашу голову! Я маю при війську ще лиш півроку служити, а ви зважте, що вона дала вперед слово менї. Чекав я, може і вона чекати! — Се останнє повтаряв він раз-по-раз, утираючи все на ново маленькою хустинкою зіпріте чоло і вихиляючи одну чарочку горівки по другій. Платив щедро нареченим і глядів з амбіциєю, аби пили.

Ілия пив справдї, а Домнїка вимовляла ся. Говорила мало і було по нїй видно, що зайшла в боротьбу з собою.

Отсей її перший наречений, се не був „Ілїя“... Коли зміркувала, що Ілїя змінив ся під впливом напитку, потягнула його за рукав і спитала остро:

— Береш трицять ринських? Дмитро тобі їх зверне!

Ілїя вибалушив на неї свої круглі очи і вітворив рот, неначе для лїпшого зрозуміня її слів.

— Другий не виплатить тобі їх так скоро готівкою на руку — сказала. — Купиш собі зараз кілька пражин поля або теля! Закупи лїпше землї, дївчину найдеш хоч би й зараз! Я тобі добре раджу; тобі отсе добре трафляєть ся!

Вона впялила в него свої чорні, холодні очи, і стало ся диво. Чи під впливом її маґічного єства, чи в наслїдок якоїсь уяви, що може прокинула ся в його убогій души, заманюючи якоюсь сьвіжою картинкою за собою на будучність, він глянув по раз другий на неї, безвиразно, неначе в забуттю, промовчав хвилинку, а відтак вдарив кріпко в надставлену йому жовнярем руку. Сповнив її волю. Запанований моментом забув про себе, а вояк обіцяв по упливі означеного обома часу звернути йому всякі починені вже весїльні видатки.

Тим часом коли оба сидїли в найбільшій уже згодї в коршмі побравши ся за шию і викрикуючи щиро якусь сумовиту пісню вперед себе, вимкнула ся Домнїка з їх товариства і побігла до одної голосної ворожки, що мешкала тут у містї, та яку знала ще з попереднїх лїт.

Вона мешкала в біднїйшій части міста і була далеко та широко знана, особливо-ж по селах тїшила ся вона незвичайною славою, як ворожка. Була вихрещеною Жидівкою, бездїтна, і на одно око цїлком слїпа. Звідти й пішла її назва у міських і сїльських мешканцїв: „слїпа ворожка“.

Молодою дівчиною навчила ся від кочуючих Циганів ворожбицтва в карти і силу деякого зіля, і розпочала тим свій гандель. Її справи пішли феноменальним способом у гору і вона переселила ся по якімсь часї в отсе місто. Тут засватав її один убогий уже старший міщанин і вона вийшла за него замуж.

Вихрестивши ся стала побожною християнкою, ходила що неділї до церкви, а в її спальнї горіла без перерви перед сьвятою Богородицею лямпадка.

Чи голосну славу здобула собі своєю хитрістю, чи штукою вгадуваня з карт — було трудно сказати, одначе річ була певна, що як з інтеліґенциї, так і з иньших кляс тиснули ся до неї люди роями. З найвчаснїйшого ранку до пізної ночи товпили ся в її кімнатах люди, а вона одних випускаючи, а иньших впускаючи, ворожила невтомимо.

Між двома малими щільно ослоненими кімнатами находила ся мала кухонька, і присутні в правій кімнатї нїколи не знали, кого приймала в лївій. В кухнї сидїли селяни, зворушені самим сьвяточним ожиданєм. Пріли з нетерпливости, або оповідали собі взаїмно свої клопоти, задля яких з'являли ся у славної ворожки.

З'являли ся тут і люди з далеких околиць, ждучи нераз і по пів днини, поки їх допущено до середини. Вона подавала ради в недугах, у найприкрійших процесах. Її втаємничувано в найглубші родинні тайни. А вже найбільшим була порадником в любовних справах.

Зверхи незначне, замаргане мешканє, що лежало в жидівськім сусїдстві, було в нутрі незвичайно симпатичне. Переважно в півсьвітлї держані кімнати бували в зимі приємно огріті, поміст застелений грубими килимами, а попід стїнами стояли вигідні софи. В посередині кождої кімнати стояв стіл, округ него крісла, а на столї карти.

Колись убога жидівська сирота, ходила тепер у недїлю і сьвято в шелестячім штивнім шовку, а в її так званім сальонї пишав ся дорогий фортепян.

Не дивота.

На подвірю, особливо-ж в лїтї і в днях торгу, стояли віз коло воза, а на них сидїли стурбовані люди, вижидаючи нетерпливо поклику до славної слїпої ворожки.

Постійний сумерк кімнати, палаюча лямпадка при іконї пресьв. Богородицї, в округ таємна тишина — творили майже ма-

ґічний вплив на засумовані присутні душі. Зжурені ґаздині-матери, поважні ґосподарі кланяли ся низько перед нею, цілюючи з почестю її руки, і оповідали широко та докладно свої клопоти. Тоді потішала їх ласкавими, надійними словами, казала сідати за стіл і розкладала карти... Мала неописану вправу в розкладаню карт. Вилітали їй уже самі з її білих, ситих рук, та укладали ся на столі в кружало. Відтак ставала говорити прижмурюючи око і гугнавим голосом.

Говорила скоро і наказувала людям уважати на її слова, бо у неї був час дорогий. Від часу до часу звертала своє око (друге було на-пів прижмурене і не бачила на него нічого), остре, сиве око на слухача, звіщала йому його будучність і подавала ради. Майже поголомшені опускали слухачі кімнату.

Коли було більше присутних, розділяла їх на дві кімнаті і ходила на відміну від одних до других. Тут були густо завельоновані пані, несьміливі, делікатно повбирані дівчата і молоді люди з глумливим усьміхом на устах, а зворушеним поглядом.

— По що ви прийшли до мене, коли не вірите моїм словам? — спитала вона одного молодого чоловіка, якого усьміх поразив її. — Бог сам дав мені сей хліб у руки і я невинна тому, що ворожу. Я ані одної душі не силую і не кличу. Всї приходять із власної волї. Ви також із власної волї приходите! Ви можете собі йти, менї однаково, чи буду вам ворожити, чи нї, — зрештою — додала з вигрібущим поглядом на вираз його лиця — зрештою ви дуже зжурені і неспокійні!

І справдї, він був дуже зжурений і неспокійний. Рік-річно давала на Служби щедрі дари і тїшила ся у сьвященників великим поважанєм і протекциєю.

— — — — — — — — — — — — — — —

Перед нею спинила ся тепер Домніка. Зібрала свої останнї грошенята, що остали ся їй ще з закупна і поспішила сюди, як уже нераз робила давнїйше, коли не могла з собою в чімнебудь упорати ся.

Смеркало ся і у ворожки горіло вже сьвітло. Мусїла ждати, доки ворожка не впораєть ся з двома паннами, яких застала у неї, і доки вони не опустять цїлковито хати. Відтак приступила до неї. Ворожка змірила її проникливим поглядом від голови до ніг.

— А чого-ж ти хочеш? — спитала. — Менї здаєть ся, ти була вже раз у мене!

— Так, уже кілька разів! — відповіла дівчина тихо і несьміливо задля погляду ворожки. — Сьогодня знов приходжу!

— З чимось иньшим?

— Так!

— Маєш уже все за собою?

Домніка опустила погляд у низ.

— Так! — відповіла; але в її очах затліло щось ненависне. Тепер доторкнула ся вона річи, про яку дівчина ніколи в житю не хотіла згадувати, та яку хотіла направити молитвами, постами та щирим каянєм перед Богом, а яка кого иньшого не мала обходити.

— Щож хочеш знати сьогодня? — спитала остро ворожка, звертаючи до неї свій чисто наполєонський профіль.

Дівчина розповіла свою пригоду з давнім нареченим, і як той наставав на те, аби вона розстала ся з Ілією. Се не тяжко зробити, але чи вона на тім добре вийде? Нехай її карти порадять, що має вчинити, бо вона тепер на двоє розділена.

— А любиш давного нареченого? — блискавкою спитала ворожка, перемішуючи карти.

— Таже ніби люблю! Але чи буде се добре, аби я ще рік на него ждала?... В селї називають мене вже „старою дівкою“ і ні один із молодих хлопців не „тикає“ вже більше на мене. Я вже для них за стара і менї стидно!

На те відповіла ворожка, неначе-б не знала нічого про минуле житє дівчини і про саме лише що пережиту аферу з нареченим:

— Будемо видіти, що скажуть карти!

А відтак коли розложила карти в кружало, прижмурила по привичцї очи і заговорила:

— Іди до дому і не жури ся нічим! Одна жінка тобі дуже прихильна і один старший чоловік, що тепер далеко звідси! Він кавалїр і думає тебе посватати. Але він тебе не візьме. Тобі паде иньший, з яким ти звязана. Тобі паде хата, богато тяжкої працї. Дітий не будеш мати ніколи. Ти будеш мати щастє з дробом і в иньших річах. Тобі паде, як мужчинї, гандель, але з худобою не будеш ніколи мати щастя. Один чорний хлопець дуже зажурений через тебе, але йому паде білява і далеко звідси. Тобі паде дорога. Будеш мати малу шкоду. Ти обережна в бесїдї і притомна; се дар божий, і він поможе тобі до богацтва. Се твоє щастє. Іди!

Домніка дивила ся через хвильку на ворожку мовчки, з похмурно-блискучими очима, відтак розвязала з одного вузлика своєї хусточки дрібку грошенят, і поклавши їх на постіль та поцілювавши ворожку зі шаною в руку, поспішила назад до свойого подорожнього товариства.

Їй неначе тягар спав із грудий.

Тепер вона неначе за ніщо не відповідала. Так мало бути, як буде. Не хотіла нічим журити ся; хотіла лише дістати чоловіка. Мала вже трицять років. Їй стало нараз зовсім байдужно, чи той чоловік звав ся-б Ілія, чи Дмитро. Дмитро знав про її давний нещасний гріх, а Ілія був дурний.

З обома буде гірко. „Нехай буде, як Бог схоче!“ — так казали карти. — „Не журіть ся нічим!“ Ворожка вгадала все, все; вона і тоді все вгадала і як яло ся чесній і побожній жінці, навчала розуму і ганила...

Жінка, про яку говорили карти, що вона їй прихильна, се була мабуть писарка, а про чоловіка, що думав її сватати, було їй байдуже, хто се був, він же і так не мав її брати.

— — — — — — — — — — — — — — —

Два дні потім ходив Ілія до панотця, аби не оголошував третьої заповіди, а в день потім пішов просити, аби таки оголосив. Вісім днів пізнійше відбуло ся їх весіля.

В селї висьміяли люди Ілію, що він мов худобу відступив дівчину иньшому, а Марійка напоминала Домніку не випускати „дурня“ з полем із руки, бо вона все таки не могла напевно знати, чи Дмитро оженить ся з нею. Бо — як толкувала вона їй ту річ — Дмитро тепер жовнїрь, а жовнїрь може дівчині все обіцяти, але коли він знов по свойому перебереть ся і запустить волосє, тоді він уже иньший і може на все сказати: „Я був тоді жовнїром, було менї не вірити!“

Домніка признала далекосяглість тих слів і звернула ся на ново до Ілії, котрий рвав собі волосє, що випустив „таку робітницю“ з рук. І так узяло все мирний і щасливий конець.

Не довго по їх вінчаню вернув старий Петро зі своєї вандрівки. Він приніс гроші і показав ся в прегарній одежі, на яку покладав завсїди велику вагу. Як почув, що Домніка віддалась за Ілію, сплюнув і кликнув: „За дурного Ілію?“

— За дурного Ілію! — діставав поважно в відповідь.

— Отто! — аж заспівав тай покивав головою. Відтак устав, буркнув півголосом, що „дурному щастє само в руки лїзе“, вхопив свою високу, кучеряву шапку і попрямував прямо до коршми. Там просидів чотири днї. Пив, доки не пропив останнього гроша, доки майже не запух, відтак вернув назад до своєї сестри Докії і взяв ся на ново до працї. Але все, коли бував підохочений, жалував: „З нею — говорив жалісно — був би я иньшим чоловіком став, з нею можна було яке небудь дїло почати, а так, ет! — і махав із резиґнациєю рукою.

— Нема за чим жалувати! — потїшала сухо Докія, що не дуже симпатизувала з дївчиною. — В неї очи з роду-віку не були добрі, а розум як у старої Жидівки! Буде колись перша шахрайка в селї!

— Але за те не буде в її хатї пусто! — відгризав ся Петро, що почував ся обидженим у своїм смаку.

— Та відтак; але її в селї нїхто не любить! Вона що чорне під нїгтем, не зробить добра нїкому за дурно, все виманить щось від тебе! Лише Марійка з нею у великій приязни, але вона розумнїйша від Марійки! Добре її скубає!

— — — — — — — — — — — — — — —

І так минуло вже цїлих два роки, як Ілїя з Домнїкою побрали ся. Поставили собі недалеко Григория малу хатину і жили доволї мирно. Але більша половина працї спочивала на плечах Домнїки, Ілїя пересипляв красшу половину свойого житя і вона працювала за двох, помагаючи собі як мога, аби свойого дїпняти і сяк-так збогатити свою хатину.

Гарувала невпинно, а як лучила ся нагода, то простягала руку і за чужим добром. Брала все, що сунуло ся під руку, збіжє, насїнє, хатні знаряди або начинє, а особливо делїкатнїйші річи. Те все зносила, мов бджола до своєї хатини і невимовно тїшила ся тим потайки. І що правда, у неї в хатї було мов у зеркалї, чисто і гарно. Нїколи не можна було її піймати на горячім учинку. Виступала проти всїх так поважно і чемно, говорила так розсудно і чесно, що нїхто не важив ся прямо її зачіпити, і все на ново вертало назад довірє до неї.

В однім напрямі була необхідна для сїльських ґаздинь. Розуміла ся знаменито на кухнї в містї та знала випікати ріжні білі і чорні хлїби. Кождим разом, коли мала йти в місто, заповідала знайомим ґаздиням уже вперед, і ті находили ріжні орудки

для неї. Одній мала купити краски, иньшій волічки. Он тій дівчині цітки на ґердан, а тій молодій ґаздині ікону і дещо з начиня. І вона купувала і вдоволяла всїх.

Часом коли нї крейцарка не мала в хатї, говорила нїби побіжно, що іде в місто. Зараз знаходили ся для неї орудки. Відтак повтаряло ся се правильно, та дивно, що більша половина річий, які приносила з міста, належала до неї.

Була їм і в иньшім напрямі необхідною. Нїхто не вмів так добре примовляти проти недуг або від злих очий, як вона. Нїхто не вмів так добре варити і пекти, як вона. При тім була жвава і обзорна і можна було на неї хоч із яким великим, весїльним, чи посмертним обідом спустити ся, вона все перевела до самого кінця в найкрасшім порядку.

Була справдї найлїпшою товаришкою Марійки, одинока (з виїмком ще двох чи трьох старих сусїдок), з якою зносила ся Марія з довірєм і перед якою не мала нїякої тайни, хоч Івонїка від часу до часу остерігав її, аби не була перед нею вітверта, бо „хто мав уже раз жіночий язик, не вмів мовчати“.

Але доси Домнїка ще їй нї в чім не спроневірила ся. Була їй в кождій працї, коли-б і не захотїла, щиро помічна, а коли не могла вже до чого рук прикласти, то бодай порадою і добрими словами ратувала, а се вміла Марійка цїнити... За те обдаровувала її щедро молоком і хлїбом, а на храм віддїляла для неї окремо мисочку меду, так аби Івонїка не видів. Домнїка тїшила ся в неї ласкою ще й через те, що доносила їй і найменшу дрібницю, яку лиш дізнала ся про Саву і Рахіру. А се було для неї важнїйше, як усе иньше. Що Домнїка бачила все на свої очи, не було сумнїву. Григорий був її найблизшим сусїдом, і коли Сава хотїв до него заходити, мусїв усе минати її хату.

З нею одною могла говорити отверто про своє нещастє. Домнїка була мудра і хитра і вміла не лиш „промовляти“ як треба, але і „мовчати“.

Неначе половик, що з найбільшої висоти задержує в оцї між травою захований дріб, так і Домнїка слїдила за молодими людьми і зносила пильно мов бджола або та вірна собака всї новини, дотично хлопця і дївчини до матери, повідомляючи її про кожду появу Сави у Рахіри і иньші її поступки. Часами ставала їй гризота Марійчина розрадою. Коли її лїнивство і байдужність Ілії

приводило иноді до розпуки, забігала до Марії з якою небудь новиною про Саву або його дівчину, аби впровадивши матірь у їдкий настрій, наситити ся її гризотою і роздразненєм. В кінці оповідала їй свої клопоти і так відзискувала рівновагу. Так нажалївшись до схочу, потішала одна одну і остерігала одна одну перед ворогами... Сказано, Домніка була найлучшою товаришкою Марійки, і була їй в радости чи в смутних хвилях необхідною людиною.

Коли Івоніка повернув зі смутними звістками про Михайла, та з його „знаком“ на примівку, Марійка побігла ще того самого дня до своєї приятельки з просьбою, аби прийшла відмовити недугу синови.

— Поможіть, Домнічко, поможіть, душко, — просила вона, — я вам красно подякую і не зроблю вам кривди! І Домнічка примкнула свою буду, почислила кури (перед добрими сусідами), витягнула зпід стріхи малий там захований ножик і обі жінки махнули живенько до Маріїної хати.

Прийшовши тут Домніка припочала трохи, а відтак вступила в сіни і під комин. Тут саме по середині поставила знаки від хлопця (волосє) і виконуючи руками ріжні рухи перед ними (вони представляли лице хорого), говорила без перерви і одностайним голосом ось що:

„Болячка пухка,
„Болячка з рожі,
„Болячка з марини,
„Болячка з лихим часом,
„Болячка з гістцем,
„Болячка з роботи,
„Болячка з охоти,
„Болячка з уроків,
„Болячка з лихої волї,
„Болячка наслана,
„Болячка прислана,
„Болячка вітрова,
„Болячка польова!
„Тут її в голову не лупати,
„В ухах не стріляти,
„Зуби не лупати,
„Кровйов не плювати,

„Місця не шукати,
„Але іти собі
„На широкі броди,
„На глибокі води,
„Там їй піски пересипати,
„Води міряти,
„Камінє лупати,
„Броди розширяти, —
„Які за глибокі,
„Які за широкі.
„А чистого,
„Божого,
„Молитвенного
„Михайла —
„Лишити.
„Як його матп на сьвіт породила —
„Аби його так злїчила
„Божими молитвами,
„Своїми примівками,
„Від Бога на вік,
„А від мене на лїк!“

Повтаряла се девять разів, за кождим разом виконуючи нові рухи у воздусї, неначе фіґури і мов округ голови хорого, і за кождим разом щось здмухуючи і спльовуючи. В кінцї прорила в землї ножем хрест і шпурнула його далеко від себе.

Марійка не була при процедурі примовленя. Воно не було добре. Примівка тратила на силї в присутности другої особи і її наслїдки зволікали ся...

Домнїка опустила місце примівки і поступила до хати.

— Вже! — сказала поважно і потроха втомлено і відітхнула, усївши на лавцї коло печі. — Як Бог дасть, то йому зараз полекшає!

— Дав би Бог сьвятий! — відповіла Марійка побожно. — До всеї иньшої жури причиняєть ся ще й гризота про його здоровлє! Івонїка каже, що він дуже змарнїв!

— Змарнїв! — закинула Домнїка глумливо. — То що, що змарнїв? Таже їх тримають там як собак! Я знаю! Спитайте його, чи він коли був ситий, від коли від вас пішов? Га! Я знаю; я була більш десяти років у містї; я не була слїпа! Я богато виділа і чула!

По хвилині бистрої надуми, підчас якої її чорні очи оббігли блискавкою хату, додала:

— Я незадовго буду з ним і перекажу йому дещо від вас! З неділї, як Бог дасть діждати і як менї що в дорозї не станеть ся і я не заслабну — бо я слаба, та лиш Бог один знає, як я з отим бовваном гарую, і яка я слаба, то підемо з Ілїєю в місто. Злагодьте дещо для него! Спечіть кілька хлїбів або малаїв, доложіть кусень сира і масла, а як маєте солонини, то дайте і солонини; принесїть до мене, і я або Ілїя передамо йому. Ілїя викличе його з касарнї, а я вже сама передам йому та перекажу, що треба. По слабости буде жадний маминого хлїбця; а там дістає три рази денно їсти, або може лише рано і у вечір. Так, так, мамцю! — тягнула з великою щирістю дальше. — Зробіть, як я кажу! Злагодїть усе, а я вже візьму те з собою та зроблю так, аби добре було. Буде тїшити ся бідний. Як би ви не мали часу — додала ввічливо — то злагодьте лише усе, а я прибіжу сюди тай поможу вам зробити. А як нї, то дайте менї муки до дому. Я все дома пороблю і вже готове принесу вам. Муку могла-б я вже і тепер із собою взяти — додала байдужнїйше — не треба-б було по два рази ходити. Ви може не будете мати часу, а що я вже сама тут, то зроблю вам те зі щирої душі, і ще як зроблю! — додала майже співучо. — У мене нема дїтий, але я знаю, як мамі на серцї, коли вона видить, що її дитина голодом мліє і над нею збиткують ся. Я се добре знаю, і чому менї не помогти, як можу?

Марійка зворушила ся тими словами до глубини серця і обтерла долонею сльози, що тиснули ся їй до очий.

— Бог заплатить вам, Домнїко, тай я вам ще з осібна красно подякую! — відповіла так само щиро. — Отсе, що ви кажете, ви добре кажете! А як би ви були такі добрі тай спекли зо два бохонцї хлїба і зо два малаї, то-б мали поману за мене, слабу та нездорову. Муку може вам Сава віднести. Він і так має іти по сьвітло до Мендля.

Домнїка злякала ся.

— Сава? — кликнула. — Ей, Боже! Сава не донесе до мене всеї муки. Він простїсїнько піде з мукою до Рахіри тай там зроблять собі з неї празник. А хоч і принесе, то певно лише половину з того, що ви дасьте. І хоч би він їй і сам не дав, то вона видре від него. Він же не витримає, аби не вступити вперед до

неї. Від мене недалеко до неї. Дайте менї вже лїпше все від разу; я собі сама понесу, попечу все красно і вже вам готове принесу. А як хочете, то віднесу вже прямо до хлопця, та не будемо часу тратити. Йому кождий день там чорний, як ніч. Вже я для него що зможу, то найлїпшого зроблю; він у мене хлопець жвавий і добрий! — додала як перше щиро і побожно. — Спустїть ся лише на мене!

Вона звернула свої проникливі очи на засмучену жінку перед собою і додала:

— Село осиротїло, від коли він пішов.

Марійка хитала мовчки головою.

— Чи лиш воно осиротїло! — відповіла гірко. — Чи лиш воно осиротїло? Але я вже послухаю! — додала підводячи ся з лавки. — Зроблю, як кажете! Дам вам тепер муки, візьміть із собою, а все, що злагоджу, наднесу завтра до вас сама! Богу дякувати, що йдете в місто! — додала ущасливлена думкою, що бодай хтось її близький побачить любимця і передасть її посилку. Івонїка аж за тиждень буде у него, а він певно зрадїє, як побачить знайомих із села, та ще до того Домнїку і з клуночком від мамки.

Утерши сльози, що мов мухи лїзли їй в очи, почала нишпорити по хатї.

— Від коли знаю, що Михайло слабий, то не маю супокою нї в день, нї в ночи! — говорила обернена плечима до жінки, що сидїла на лаві та слїдила за кождим її рухом. — Здаєть ся менї, що таки злетїла би до него! Але де менї йти до него? Доста, як Івонїка йде! Казав, що буде що недїлї ходити! Що недїлї! То вже хай він ходить! Я рада, що він буде ходити! Все йому буде лекше, як побачить тата! Тай казав Івонїка, що він смутний... А менї при тих словах так, як би хто студений ніж у серце всадив... А ви як гадаєте, Домнїко, як ви гадаєте?

Домнїка потїшала розумними словами, що промовляли щиро до серця, а відтак тим, що все „минає“. Все мало свій час і все минає. І не таке, тай минає. Вже які вона гризоти мала у своїм житю, гадала, що в землю піде з жури. А Бог дав, тай все минуло, тай вона і до сьогодня жиє. Коби здоровлє...

— — — — — — — — — — — — — — —

Пів години пізнїйше йшла назад тою дорогою, що перше. Сим разом несла мішок на плечах і ступала повільним кроком.

Несла муку, з якої мала спекти колачі і хліб для рекрута, а далї й иньші річи, які ще в останнїй хвилі передала за її намовами стурбована мати.

З чорного, змарнілого лиця сьвітили ся вдоволено чорні очи. Тїшила ся здобутком думаючи: — Спечу йому два малі колачі і зо два бохоночки хлїба, а рештою подїлю ся. Що то хлопцеви пошкодить, як я собі зі всего по трошки візьму? Коби всїм така біда, як йому! Гей-гей! Тато що тижня бігає, а мама день і ніч за него памятає. За мене хто дбає? Той туман? — Її уста викривили ся в гіркій зневазї. — Як би я сама не заробила та не придбала, то хоч гинь із голоду! Тут є звідки брати! Вони мають більше, як я! Коби всї їх так кривдили, як я! Хто їм так усе добре зробить, як я? А мій труд не варта нїчого? А то, що я йду? Гей, Боже, Боже! — зітхнула глибоко і підкинувши скручений в руках мішок вигіднїйше на плечі, пошкандибала до своєї хати, що стояла під великим, тепер змертвілим лїсом і прямувала до одинокої цїли в її житю.

Оттоту хатину, що дивила ся до неї мов прикована на місце дитина, заповнити всячиною і прибрати стрійно з надвору і з середини. І се їй удало ся. Її вроджена інтелїґенция і розум перли все до дальшої працї і акциї, а від коли Михайло Федорчук покинув хату своїх родичів пішовши в рекрути, від коли Сава подав ся за Рахірою, хата Марійчина стала ся для неї якимсь невичерпанним жерелом, із якого черпала свої зарібки, та точкою, коло якої кристалїзували ся всї живі думки тої даровитої, хитрої голови, спинялись її жадібні руки, руки, що нїколи не спочивали...

IX.

Глубока зима. На широкій площинї за містом, де відбували ся звичайно військові вправи, уставили за розказом ґенерала кілька наметів. На ніч вислали туди кільканацятьох рекрутів. Мали там провести ніч і тим випробувати, чи намети окажуть ся достаточною охороною проти тріскучих морозів і заметільниць.

Між висланими рекрутами був і Михайло Федорчук. Він і ще один камрат мав також ночувати в однім із наметів. Не сьміли спати. Жаден з них не сьмів заспати, хиба що на коротеньку хвилиночку і то на переміну. — Щоби котрий туман не замерз! — гукав за ними остерігаючи їх один підпоручник.

Настала ясна, тиха ніч і привела мороз і студінь із собою. Легкі, неначе хлипаючи набирали морозячого воздуху в себе, а на вії насїдали срібні іскорки палючого морозу. Зорі дрожали і миготїли і їх сьвітло здавало ся очищене і відроджене в тій на прочуд ясній, мов кат немилосерній ночи.

Оба рекрути були після припису одягнені, одначе коли зближила ся північ, студінь паралїжувала сустави їх тїла. Уха понапухали, а щоки розболїли і розпекли ся, мов огнем поприскувані. Намети оказали ся дуже марною охороною проти такої брутальної студенї, коли в однїй на прочуд ясній ночи одначе треба було в них видержати аж до раня.

Підчас коли Михайловий камрат умостив ся на малу хвилину задрімати, він сам проходжував ся машинально на означенім місцї коло намета сюди і назад.

Грубі сльози тиснули ся йому із зимна і з болю все на ново в очи. Був до крайности огірчений і розжалоблений. Мерз страшенно, а ніч ясна та скриготяча здавала ся безконечною, та супокоєм своїм лиш завзивала до ворохобнї. Своїм здоровлєм мали випробувати намети. І не вже-ж? Хто журив ся їх тїлом? Хто журив ся їх здоровлєм? Хто журив ся мужиком? Ет! — збив кулаками до купи мов грубими грудками землї і протер морозом отяжілі очи. — А нехай би він свою силу і своє здоровлє стратив, які вніс оттут, вернув калїкою до дому, яка надгорода ждала би його по тім всїм? Хто ратував би його відтак? Хто, хто? Еге! Прийди, тату, та подиви ся, як твій син, як та собака, виє зі студенї! — В його нутрі здоймив ся огірчений голос. — Прийди! І дома гризе студінь, з'їдає як огонь, але дома ти не собака і не йдеш на безплатне калїцтво, як отут...

Перед його душею спинила ся нараз одна картина, яку бачив раз із своєю мамою на однім торзї і ще й доси її не забув. І його мама хрестила ся все, коли згадувала ту стрічу.

То пробували на ярмарку. Був великий стиск і одно товпило ся галасливо округ одного. Погода була прегарна, і старе і молоде, жіноцтво і дївоцтво і чоловіки вештали ся живо всюди.

В тім поквапнім здвигу зачули нараз музику. Хтось грав на катаринцї, чи на чімсь подібнім. Мимоволї подали ся за звуками. Вони протиснули ся крізь громаду, і який вид указав ся їх очам! Жовнїрь (в такім же самім мундурі, який він мав тепер на собі) незвичайної сили в плечах, стояв, — нї, не стояв, плечі його

стояли на землї, бо у него були ноги майже по пояс відтяті, — стояв і крутив на землї уставлену катаринку. В кольосальних плечах здавала ся вся сила сконцентрована.

На грудях блистів медаль, а його скісно всаджені чорні очи горіли недобрим огнем. Такий похмурий і небезпечний був його погляд, що він не промовляючи до нікого нї слова, поражав своїми очима. Виглядав, неначе-б мав у найблизшій хвилї пімстити ся тяжко на кімсь із товпи за своє велике нещастє. Дївчата відвертали ся від него перелякані тим поглядом, а дві вагітні жінки віддалили ся прудко з його округа, спльовуючи та хрестячи ся раз-по-раз. Його мати говорила, що чула до вечера його погляд на своїм чолї і мусїла дома вуглє гасити. Таке величезне було нещастє сего чоловіка, що мов невидима лиха сила переходило поражаючо на иньших.

Він сам був сильно потрясений тим видовищем. Нераз бачив уже калїк, калїк ріжного роду, але тут, де чоловік був у самім найсильнїйшім розцьвітї своєї молодечої сили такий скалїчений, де нещастє через полишену силу і міць майже роскішних членів виступало так ярко на верх, воно було за сильне, щоб не оставити трівкого враженя. Він мав його сьвіже в своїй души.

Нїхто не розпитував у нещасного, в який спосіб окалїчів так страшенно, одначе його мундур і медаль на груди вказували самі, де шукати причини.

Як Михайла відібрано до війська, то мати його була перша, що нагадала йому того нещасного.

— Сего можеш у війську дослужити ся! — віщувала гірко і заплакала голосно.

І коли він саме того не бояв ся, він був усе дуже обережний із збруєю, мав взагалї перед збруєю якусь неописану відразу, то міг окалїчіти в иньший спосіб. Кілько то оповідало, як вернули калїками. Покинули свою землю молодими, здоровими, а вернули назад із окалїчілими руками... А земля вимагала лише дужих і здорових рук... Але що кого обходило, які руки поверне він, Михайло Федорчук, своїй землї?

Він збив із зимна неповоротно прибраними ногами до купи і звернув ся бистро від намета назад. Відтак глянув на него. Ніч стояла ще вповнї... Пів години пізнїйше станув камрат на його місце, а він закутавши ся в солому і в жовнїрське покривало лїг спати.

Ніч здавала ся безконечна. Він мерз страшенно, а до того боліли його ноги і руки. Лежав і мав як звичайно, коли був на самоті, свою рідню і рідну сторону перед душею. Тамтого року в тім часї був він дома і пильнував своєї худоби у стайнї. Там було тепло і худоба огрівала його ще своїм теплим віддихом, а тут мав він міряти своїм тїлом степенї зимна.

А відтак, коли настане весна — за три місяцї вона вже настане — буде земля його надармо вижидати. Розстелить ся чорна і широка, як море, голубе небо буде сьміяти ся, а його не буде. Не він буде її орати. Великі її скиби будуть на нїй сторчати і не він буде їх розкрилювати.

Тисячі чорних, обгорілих рук будуть тим заняті, будуть тяжку, зелїзну збрую чистити і вправляти ся в її уживаню. Дужі, молоді, мускулярні руки — се становило якусь силу!

Кождий лишив дома десь там свій загонець, і він буде надармо його вижидати. Мов сирота буде його вижидати... І межи тою землею і ними грала мов струни сюди і назад — доля...

— — — — — — — — — — — — — — —

Та кукурудза, що він із татом ще сеї весни посїяв, вже геть підросла. Вже пряла. І її було богато, цїлий лан. Виросла висока і сильна і її стяжковате, шовкове листє шелестїло неустанно в легеньких подувах вітру...

В тишинї чув він добре її шелест. Тепер в оттім соняшнім надвечірю, як все затихло, пизата гарбузина неначе вмисне висунула ся на межу та шелестїла між собою:

— Як маєть ся Михайло?

— Мабуть добре!

— Недобре! — потягло воздухом. — Він тужить!

— За нами! — прошелестїло листєм.

— За нами...

А відтак потягли мов морем незлїчимі шелестячі голоси понад лани: „За нами...“

Опісля умовкло, неначе на місцї закаменїло...

— — — — — — — — — — — — — — —

Другого дня з ранку вернули інфантеристи на-пів замерзлі з повідморожуваними лицями, вухами і руками назад до касарнї, а ґенерал приняв мельдунок, що ним проєктовані намети показали ся нездатними проти студенї і що кількох інфантеристів сильно перестуджених відослано до шпиталю.

X.

— Ти правду казала, Рахіро, біганина не має кінця! — говорив Сава глумливо до дівчини, що несла фляшку з горівкою із коршми, де стрінула ся з хлопцем, що купував там пачку, і тепер вертала разом з ним до дому. — Аби ти казала, що просидить дома одну неділю, то й то ні! Скоро лише по півночи, старий зриваєть ся тай топче вже землю до него!

— Видиш! Не казала я? Я се від разу знала! — відказала дівчина з енерґічною певністю. — Диви ся лише, кілько гроший вивандровує за ним! Тепер ви збили трохи хліба! Диви ся лише, що за ті гроші закупить ся! І скажи мені відтак, чи і ти обірвав що з тих гроший?

Не відповів нічого. Знав, що його батько спродав уже половину змолоченого збіжя, але він бояв ся сказати се Рахірі. Вона силувала чоловіка зараз до чогось... а він не мав на стільки відваги, аби виступати проти батька. Чи мав жадати для себе гроший? Сего не робив доси ще ні Михайло, ні він; старі самі розпоряджали грішми, тай у него й не було до того ніякої причини до жаданя. Але вона-б ще присилувала його до того, тай таки її правда.

— Чи він прийде на Великдень до дому? — спитала.

— Може, як дістане урльоп! Старі аж гинуть за ним!

— А ти?

— Я? А мені що до того? Про мене, най прийде! Врешті я хотів би видіти, чи він усе ще такий боягуз і боїть ся стрільби. Він страшно боязливий, Рахіро, ну... — відтак урвав раптом і замовк.

— А стара все так дуже плаче?

— Правда! Я мушу десять разів на день слухати, що з ним потягло з хати і „сонце“ і все „добро“. До того всего вона тепер люта, що він там звикає. Вона була би хотіла, аби він і доси за нею заводив та плакав, тим часом він уже звик. Зразу так банував, що хотів утікати. Тато се сказав мені. Вона нічого про се не знає. Через те й розпочала ся була біганина до нього. Що тижня, що тижня, кажу тобі! Тато потішав та мов камінь пересиджував на толоці, де жовніри еґзецирували ся, щоби він тата видів, аби не банував і аби йому лекше було. Ти чула таке? І не сором йому? А дурний тато сидів. Люди, що його десь ви-

діли, як він сидів, певно гадали, що він одурів, а він сидів, аби хлопчисько мав його меред очима та аби не банував так дуже.

— З ним певно і не один клуночок помандрував! — додала вона.

— Розумієть ся! Стара гадає, що при війську не дають нічого їсти!

— Ти, — сказала Рахіра по хвилині бистрого намислу, — як довго він ще там буде?

— Мені здаєть ся, ще півтора року! Але я не знаю напевно!

— А відтак?...

— Що „відтак“? Відтак верне назад до дому, оженить ся і буде ґаздувати, як усі люди!

Вона не промовила нічого. Стягнула хмарно брови над чолом і впялила очи в землю. І він не говорив більше нічого. Кілька людий вийшло проти них і він завернув доріжкою до своєї хати.

Розстали ся.

XI.

Було вже по Великодні.

Озимина зеленіла тут і там у яснійшій і темнійшій зелені, і відбивала ся весело від непооранoї ще ріллї.

Івоніка трохи припізнив ся з оранєм. Не вспів покінчити всього на час. Не міг сам зі всім упорати ся, і хоч Сава живо при всім помагав, все таки не доставало Михайлових рук. Оранє затягло ся і що найгірше, орало ся лише одною парою волів.

Тяжко було сеї весни.

Роздумуючи над землею і своїм хлопцем, гадав Івоніка те саме, що Михайло, лише иньшими словами. — Тисячі обгорілих рук складали ся на те, аби очистити тяжку, зелїзну збрую, міцні, молоді, годні руки, а земля лежала облогом... Тому збирали ся що другої днини смутні хмари під небом і волікли ся жалібно то сюди, то туди над занедбаною землею...

— — — — — — — — — — — — — — —

Марійка засівала капусту.

Взяла найбільший горнець, який лише був у неї в хаті і в якім на пущенє варила завсіди капусту зі свининою, наповнила його дрібненькою, неначе ситом пересіяною землею, перемішала її з насінєм і засівала на двох грядках на росаду.

Так звичай велїв.

Такі великі мали бути опісля і головки капусти, як он той горнець. Коли в нїм варило ся на пущенє і не було стілько людий, аби те все поїли, вона висипувала на їду худобі. Розходило ся головно о те, аби в тім горшку варило ся.

Сава помагав їй при роботї.

Чинив се трохи з лїнива і мовчки. Але вона була рада, що мала його цїлу днину дома, а тепер при собі і не робила вже йому докорів. Починала вже вірити в те, що все говорив Івонїка, що, як Сава, взявши ся раз до працї, полюбить землю, не відвернеть ся більше від неї. Тодї і Рахіра вишумить йому з голови, Тодї буде міг вибирати між Рахірою або землею. Одначе коли-б хотїв при своїм остати, то на них усїх спав би великий гріх. Сеж був би нечуваний гріх, аби він узяв за жінку таку близьку своячку. Того вона не хоче дожити. Не дай Боже! Не дай Господи дожити такої хвилї!...

— — — — — — — — — — — — — — —

— Тамтих лїт помагав менї Михайлик росаду засївати, а тепер ти ратуєш мене! — почала поважно, вештаючись коло грядок і сина.

Він не обзивав ся.

— Нїби ти не міг би менї все оттак помагати, як він? Так приміром: як він тепер на Великдень дома був, такий чемний та красний, як капітан! І зараз заглянув у всї закутки, чи все в порядку і чи все так, як за його часів бувало. Може нї?

Він усе ще мовчав.

— Менї аж сьвіт роз'яснив ся, як я його побачила! — тягла вона дальше, не зважаючи на те, що він не відповідає їй нї одним словом. — Лише Бог один знає, кілько ночий я через него переплакала і як менї його смуток мов камінь на серцї лежав. Але Богу дякувати, що я бодай його виділа! Що знаю, що здоровий і живий! Коби я ще того діждала ся, аби вернув до дому, тай тодї хоч най мене Бог сьвятий в землю спряче!

Зітхнула..

По якійсь хвилинї, підчас якої гладила заєдно рукою грядки сюди і назад, почала знов:

— Але коли діжду ся вже того? Тепер прийде знов хиба аж у осени, може дістане урльоп по маневрах, а як нї, то аж на Різдво... На сьвяту недїлю хоче тато до него йти!

— Чого? — спитав Сава і глянув на неї похмуро, скоса.

— Так! Аби тїшив ся!

— Аби тїшив ся! — повторив Сава глумливо і більше до себе. Голоснїйше додав: — Він дасть йому певно і гроший, а ви пішлете йому печену курку?

Вона глипнула на него.

— А тобі жаль за тим? Дякуй Богу, що ти дома зимну мамалиґу їси! Доста йому того, що він із хати пішов! Чекай, прийде ще й на тебе черга, то й ти переситиш ся ти тим добром, що він!

— А сего ви хотїли би як найскорше діждати ся, неправда? — спитав він і його позір, що вічно немов гойдав ся, повис на нїй. Здавало ся, він сам розірвав гать, що здержувала доси наплив слів.

— Мой, мой, мой! — кликнула вона і збила руками. — Диви ся, що він менї співає! А врештї ти гадаєш, для тебе було би зле, як би ти пішов? Га? Михайло каже, що не одного навчиш ся там. Тяжко там, каже, в одно гаруй, не знай нї себе, нї землї своєї! Про тата та маму забувай, а науку їх памятай, але вчиш ся та сьвіта видиш! Для Сави було би добре в жовнїрах, казав, його чорна пявка відпала би там від него!

Сава дивив ся через хвильку мовчки на неї; його очи збільшили у холоднім, страшнім полиску і набрали виразу, що не мав нїчого спільного з його нїжними, дитинячими чертами. Ледви що можна-б було як-так означити. Щось незглубимого розіграло ся в тих очах, мов вічна, нерозвязана гадка, на яку він сам не знав би відповісти.

— Він се казав? — спитав.

— Аякже! Він видить, як вона тягне тебе в нещастє, як тобі яма отвираєть ся. При війську, каже, покинула-б вона його, як пропасниця!

— Най він на себе дивить ся, а до мене най не мішаєть ся! — відповів хлопець неприязно. В його груди мов грім закрав ся, так звенїв його голос. — Я не дивлю ся в той бік, де він парубочить! Я не дивлю ся, з ким він любить ся!

— Він не має жадної, то й не маєш чим журити ся! Він хлопець чемний і кождий ґазда в селї дав би за него зі щирої душі свою доньку!

— Гай, гай! Будемо видїти, що він вам за чічку до дому приведе! Ви перші будете собі з люті кулаки гризти!

— Будемо видіти!

— Будемо видіти!

— Коби ти таку вибрав, яку він собі вибере! Я-б на сліпо тебе перехрестила! Та коби він мені вже дома! Але я тобі кажу, бо хто отсе тобі скаже, як не я! Чужі не скажуть тобі, що й тато нераз казав: „Як не кинеш Рахіру, то не дістанеш ані грудки землї!“ Отсе я тобі кажу! А що ти варта без землї? Га? Тай як ти гадаєш, небоже?

— Ми тяжко працювали, заки доробили ся сеї землї. Твій тато небогато взяв за мною, решту ми самі доробили ся. З раня до вечера тягли мов у плузї. Ледви що настала сьвята неділенька, що руки опустили ся на спочинок, уже знов треба було запрягати ся до плуга. Ми робили коло зелїзницї під лїсом. Місця, якими вона біжить, були багнисті і їх треба було висушувати і нову землю навозити. Гай, гай! Що ти знаєш, сарако, як я вас вигодувала! Ти гадаєш, я прохолодила собі коли губи краплю молока? Чи я з'їла коли яєчка? Чи виділа коли кришку мяса? Вороги мої най би завсїди такі ситі були, як я була сита і твій тато в той чорний час. Молоко я продавала, клала крейцарик до крейцарика, і продавала яєчка і прятала крейцарики, і воно тривало якийсь час, заки ми отсего доробили ся, що маємо. Як би отся земля могла говорити, то вона-б тобі розказала, скілько нашого поту вона заважила. Мої крижі пірвали ся, бо я день-у-день тачками возила глину, а твого тата сам Бог уратував, що не потонув там у багнах, в яких бабрав ся день і ніч вичерпуючи його ненастанно.

— І десять разів на днину бігала я до дому та дозирала за вами і за хатою, лише Бог один знає, як я нераз із голоду скавулїла. Але зложеного крейцарка ми не дотикали ся. Аби я раз булочку собі купила, то й то нї! А тепер, де нам Бог допоміг доробити ся отсеї землї, в яку ми втопили свої роки, свої днї і кровцю свою, де ми тїшили ся, що вона перейде у руки наших дїтий, і вони як сьвяту ікону рано і в вечір цїлювати-муть, тепер мало-б таке чортище як Рахіра топтати ту землю і годувати ся нею?... Рахіра мала би годувати ся крівавою працею твоєї мамки і твойого тата?... Ади, видиш мої руки? — сказала піднявши дико свої худі як патики руки. — Які вже слабі та недужі; але отсими руками задавила-б я її на місцї, як би вона поважила ся ступити на ту землю. Памятай, нїколи!

Її очи набрали такого ненависного, завзятого виразу, що її звичайно ніжне і лагідне лице на хвилю відражаючо споганіло. Одначе в тій хвилї виступила велика подібність між матірю і сином і зілляла їх неначе в одно єство.

— Ніколи! — кажу тобі. — Анї я, анї тато не допустимо до сего! Доки ми живі, ніколи! Ми не на гріх працювали! Не на крівавий гріх, що ще за гробом по людях ходить, синку! Вона випиває твій розум і висисає твою добру долю, як опириця!

— Чи я жадаю від вас землї? — спитав він із непевним поглядом, переляканий її рішучими, ненавистю палаючими словами. — Я не жадаю від вас анї крихітки землї! Держіть ся вашої землї, а я зроблю, що менї схочеть ся!

— Іди, йди! — кликнула вона глумливо. — Наведи сорому на нас та на нашу хату, аби ми живцем у землю позападали ся! Але цїле село, всї люди будуть знати, чому Івонїчин Сава не дістав анї кришки землї! Враз із Циганкою Рахірою буде він кукурудзи в полї добрим людям красти, буде кулешку з них собі й їй варити, і з нею на зарібок ходити по чужих людях та по Бесарабії. Оттаке жде його, як йому милїйша Циганка-відьма від тата тай мамки і від землї, що його вигодувала! Ей, Боже! — застогнала відтак та так уже тяжко, неначе-б грім із самою землею зсунув ся тягаром на неї і здавив її живцем. — Такого діждала ся я на свої старі лїта за свою крiваву працю, за свою крiваву муку, Господи милосерний! Гадину зродила моя сестра, замісь дитини; а вона затроїла мою дитину, затроїла її душу і оглушила й осліпила її. Але й вона колись згине і довго буде вона конати. Мої сльози і проклони не дадуть їй умерти. Я тобі се кажу і нїхто тобі сего не скаже, лише тато тай мама. Чужі тїшать ся нещастєм чоловіка. Тай що вартує Григорий у селї? Хто Григорий?... Жебрак, розбійник і злодій. Його хата як той випорожнений штубей, і добре, що засунув ся з ним геть аж під ліс. Там нїхто не видить і не чує його. Неначе село сплюнуло ним туди. Так. Се я кажу тобі! Се я кажу тобі! — Вона цїлком утомила ся безперервним напливом слів і їй неначе щось віддих заперло. — Се я тобі кажу! Се тобі твоя мама каже! Нїхто не буде мати для тебе більше розуму, як тато тай мама... тато тай мама, тай Бог сьвятий...

Відітхнула з цїлої груди і застогнавши вмовкла. І він мовчав. Навіть очий не підвів до неї. Механїчно роздроблювали його пальцї грудки землї на грядках і здавало ся, що мати виговорила

всї ненавистю переповнені слова до якоїсь особи, що стояла опоналїк. Що дїяло ся в його нутрі? Се було-б тяжко сказати! По нїм не було нїчого знати. Здавало ся, немов занїмів вже зараз по її перших словах... Надійшов Івонїка з батогом.

— Боже помагай, Маріє! — кликнув. — Чи ти уже готова з грядками? Я потрібую Сави!

— Чи я його коли спирала тобі? Най іде!

— Ходи, Саво!

Сава опустив грудки, так як тримав їх у руках, мов автомат, не роздробивши, на землю і пішов за батьком, що звернув ся до плуга, який лежав далеко від бурдея на загонї.

Саме в тій хвилї перебіг великий заяць, може сто кроків від хлопця скісно через поле.

Предивна зміна зайшла тут із хлопцем. Здавало ся, неначе в одній хвилинї забув він усе. Його очи замиготїли зимним, неприязним блиском, і миттю пірвав він камінь у руки. Ледви Івонїка міг угадати, що він задумує. Погнав уже полем за зьвіриною.

— Лиши, Саво, тепер заборона на заяцї! — кликнув за ним у слїд батько, вгадавши вже його намір.

— Саво! г-е-й! тепер заборона!

Мовчанє.

— Саво! г-е-й!

Надармо.

В довгих, сьміливих скоках, елястичний мов тигр погнав полем. Відтак зігнувши ся в-двоє, розмахнув сильно рукою... щось забренїло у воздусї і камінь полетїв у рівнім мов нитка напрямку низько понад землею і влучив із цїлою силою змикаюче зьвіря. Воно погнало ще кількома довгими скоками вперед, перебігло крізь шанцї, скочило майже підкинене самою землею в гору і перевернуло ся до долу.

Кілька хвилин пізнїйше притягнув хлопець зьвіря за задні ноги за собою. З носа зьвірини капала кров. Хлопець був блїдий і сапав. Його очи миготїли передшим блиском, а вираз його обличя був глубоко поважний.

— По що ти вбив заяця? — гнївав ся Івонїка. — Ти-ж знаєш прецїнь, що вони тепер недобрі! Що тепер заборона! Га?

Хлопець не відповідав нїчого.

Сопів, як передше, дивно, майже по зьвірячому і шпурнув убитим заяцем геть далеко.

— До чого ти його вбив? — повтаряв обурено і гнївно батько, притупуючи ногою. — Будеш їсти печеню з него, чи що?

— Бо так! — відповів Сава втомлено. В дійсности не знав, по що вбив його. Якесь „щось“ у нім приказало йому те вчинити. Так йому все бувало, коли заздрів де якого заяця, як йому яка пташина чим в око впала, або яке иньше незначне зьвірятко. Тоді мусів їх мати...

Недовго потім пішов із батьком до плуга. Орав до пізного вечера і здавало ся йому, немов не орав ніколи з такою охотою, як того дня.

XII.

У вечір по скінченій роботі сидів Івоніка в своїй хаті на лаві коло печі і теребив кукурудзу на мамалиґу, що мала жорнити ся. Сава пішов до бурдею до худоби, як лиш повечеряли, а старі остали ся самі. Хату осьвічувала мала лямпа, але з печі била ще ясна полумінь і осьвічувала ярко худу постать Марії. Вона стояла коло печі і варила ще другу велику мамалиґу, що мав Івоніка взяти з собою досьвіта в поле.

Від часу до часу пересувала і збивала тліючі поліна в печі і говорила в одностайнім тоні. Перемелювала сотий раз стару річ.

— І видко, що вона йому ще добре в голові стремить. А що мене найбільше гніває — нехай би я що говорила — він не обзиваєть ся до мене. Десь-не-десь кине словом, а зрештою мовчить, як німий.

— Що казав?

— Казав: „Не потрібую ані крихітки землї від вас!“ — От що лише відворкнув.

Івоніка не обізвав ся. В його серцї немов хто засягнув зимним ножем. Він зрозумів слова свойого сина. Сава хотів радше відректи ся землї, чим покинути Рахіру, хоч не казав сего прямо. Що се було за нещастє з тим хлопцем? Уже два роки тягнула ся та лиха година і не було їй кінця. Він не хотів „ані крихітки землї“ — се було вже найгірше...

Несказано смутне почуванє порожнечі майже запанувало над ним. Михайло тратив свої днї при війську, а сей тут... „Не потрібую ані крихітки землї!“ — казав він і більше не треба було казати

Для кого працював він, запрацював отсю землю, для кого обробляв її, як не на те, щоб колись їм обом полишити? Хто міг

знати, як скінчить ся ще час при жовнірах для Михайла? Він вправді там уже звикав, але за кождим його кроком ступала смерть. Житє при війську йде рука в руку зі смертю, і його кроки мали для його ока кроваві сліди. Хто міг знати, що його там іще ждало?

Все буде, як Бог дасть!

Але тут — Сава? Він лишив ся при татови і мамі, був із дня на день вільний мов олень, міг брати ся до всякої роботи, до якої хотів, ніхто не спирав його. Його житю не грозило нічого, хиба що сталось би так, як би Бог схотів, а він усе таки не був такий, який мав бути!

Смутно було.

А він його любив так само, як Михайла. Плакав душею за ним, як за тамтим, бо й не міг инакше. Його пряма, гармонійна натура не з'уміла-б инакше. Лише як Михайло що крок підходив йому під лад, ішов Сава мов на перекір усім своєю дорогою. А воно не було добре, що він ішов своєю дорогою. Десь здиблеть ся з нещастєм, сам звертаєть ся до него лицем.

— А сьогодні орав так добре, що я аж радував ся! — почав по смутних хвилях мовчанки. — Ніколи не займав ся землею так, як сеї весни! Тай добре орало ся, Маріє!

— Я все кажу: доки Господь Бог сам не улекшить землї, нема що веснувати! — відповіла знесло Марія. — До недавна була ще земля мертва! А ви вже бідкали ся, Івоне, що опізните ся із засївом!

— Перед Благовіщенєм нема що зачинати...

— Тай кажете, добре орало ся?

— Дуже добре! Земля розкрілювала ся, мов розжарене вуглє, і не була анї за суха, анї за мокра. Сава провадив плуг, як старий ґазда... Тату — казав раз тай такий рад — тату, сегодня так добре ореть ся!

— Аякже — кажу йому — Богу дякувати! Ти не втомив ся? — кажу, бо увидів я, що він геть-геть засунув капелюх на зад голови.

— Нї — каже — я-б так день в-день за плугом ходив! Позвольте, тату, най я пшеницю посїю!

Марія аж засвистала з подиву.

— Ади, ади, сам сїяв би!

— Коби насїнє не було таке дороге, був би я його пустив, а так я бояв ся, що він зле посїє і пшениця не зійде одна-

ково! Михайло мав уже вправну руку, а все таки засіваючи лишав голі латки!

— Та вже-ж, що міг пересипати насіня...

— Я кажу, Маріє, що він уже полюбив землю, — тягнув дальше Івоніка, — та лише того не показує! Видить, що нема що без неї робити! Може тому казав так собі лише з люті: „Я не потрібую вашої землї!“ Бо хто не потрібував би її? Що він без неї варта? Він се лиш так із жовчі мав сказати, він упертий-я видів, що він уже инакше в поле вперед себе дивить ся!

Марія підкинула плечима тай махнула рукою. — Ет!...

— Що, Маріє?

— В нїм нема ладу! Ану, уважайте! Сьогодня хотів орати і сїяти, хотів день-у-день за плугом ходити, а завтра або позавтрі буде як той вовк снувати ся, нишпорячи, буде хмарний, неспокійний, і до нїчого пальцем не діткнеть ся. Як той вітер... (Вона вдарила себе кілька разів пальцями по губах). Бог його знає, що ним так каламутить; так як би проти півночи родив ся. А як був малий, то я бояла ся, аби й муха на него не сїла. Таке то було!

Вона зітхнула.

— Такий уже вдав ся! — відповів Івоніка. І справдї, такої вже був удачі, так уладжений. Нїхто не приспособлював його, був сам із себе такий.

— Чим старший, тим йому більше мову відбирає! Ще якийсь час, і він геть-геть занїміє! — докинула ще Марія.

Обоє замовкли.

Чуло ся теребленє кукурудзи, як зернята дзоркали до поливаної миски і лоскотїло дерево в печі... Огонь горів живо, а по стїнах колисали ся предивні тїни.

— Маріє!

— Гав, бадїко!

— Я гадаю, чи не було би не зле піти сего року до сьвятого Івана до Сучави!

Вона не відповіла зараз, аж пізнїйше сказала:

— Чому мало би бути зле? Але що понесемо?

— Те, що носили давнїйше, та що зможемо! Там у манастирі все приймають! Понесемо сьвічки, меду, полотна, може маєш кілька красних рушників і гроший. Звідти принесемо собі сьвяченого зїлля. Я його потрібую для бджіл, межи насіня і таки так треба його вже, аби в хатї було. Хотів би я дати на чотирнацять

Службів. Сім Службів за Михайла, за його здоровля, тай аби щасливо і скоро вернув до дому, а сім на щастє для Сави.

— Аби як найборше до дому вернув, Івоне, аби як найборше до дому вернув! — потвердила Марія. — Тоді-б я знов відітхнула! Вже-б я знала, що маю його при собі і нічого не бою ся!

По малій хвилині задуми, підчас якої докинула трохи хворосту, спитала:

— Чи підете ви самі на прощу до Сучави, чи підем обоє?

— Підемо обоє.

— Я про се собі вже давно сама гадала, — сказала — але не казала вам нічого, бо не знала, чи схочете послухати мене! На думку, піти на прощу до сьвятого Івана, навела мене Анна.

— Котра Анна?

— Ну, таже та, що в дворі служила! Донька старої Параски, тої поганої кланцатої вдовиці. Коли пани випровадили ся до міста, забрала її стара до себе; але вона довго в неї не витримала тай наймилась у попових паннів. Від осени, казала, хоче там таки на рік наймити ся. Саме тепер буде зо дві неділї, як я з нею говорила, зараз по Великодні, і якось тими днями, як Михайлик у місто назад від'їхав.

— Вона вертала звідкись і здибала ся зо мною. Я ходила тоді до Домніки.

— Ми йшли разом тай говорили. Балакали про одно і друге, а нараз спитала вона мене:

— Чого ви такі марні, лелієчко Маріє? Чи ви вже недужі? Ви такі білі і марні!

— Як маю виглядати, — кажу їй, — коли у мене під серцем як камінь стоїть? Доки мій син у муштрах, доти не мати-му супокою!

— Дасть Бог, він поверне до вас! — відповіла вона чемно.

— Вона чемна дівчина! — закинув Івоніка.

— Чемна. А я їй сказала: „Заки сонце зійде, роса очи виїсть!“

Вона усьміхнула ся і відповіла: — Се правда — каже — але треба щось зробити, аби на душі лекше було!

— Та що робити? — кажу — що я можу зробити?

— Та от — каже — підіть на прощу до сьвятого Івана та дайте на Службу Божу за вашого сина тай за ваше здоровля! — І як лише се сказала, мені на душі неначе полекшало. — Ти отсе добре кажеш, доньцю, — кажу я їй, — може я й піду до сьв. Івана.

— На те вона менї каже: — Як би ви йшли, то й я-б із вами пішла! Я-б хотїла раз піти до сьв. Івана!

— Звідси прийшла гадка менї піти до Сучави. — А як би ви — тягнула дальше — не могли зо мною піти, то я-б могла піти сама з дївчиною. Вона чемна і жвава дївчина і ми могли би обі піти пішком або поїхати колїєю. Вона казала, що волїла би піхотою. Казала, годить ся піхотою йти.

— На молоді лїта ноги! — закинув Івонїка сьміючи ся. — Але се вже байка! По що їй до сьв. Івана? Слаба може?

— Не знаю! Казала, що хотїла би раз піти до сьв. Івана, бо кажуть, що там дуже красно! Хотїла би там помолити ся і сьвяченого зїлля принести. Каже: „Бідний, тай не має долї, але най хоч боже зїллєчко у своїй скринчинї має. Тяжко на сьвітї жити!“

— Се правда! Її мама, як менї панї самі казали, погана жінка, забирає від неї кождий крейцар, а її брат пє пиво. То все хоче крейцара. Тай забирають і від неї, сарако.

— А чому не йшла з панею до міста?

— Бо стара не пустила. Але від осени хоче на рік до попа в службу. Тепер лиш на днї наймаєть ся, тай мусить іще з мамою кукурудзки висапати.

— Ну, в попа також буде мати своїх гірких три днї! — сказав Івонїка. — Попадя, як пяна, все бє, що їй під руку прийде. Панни добрі, але як то вже буває: де нема ґаздинї, нема й голови! До хати веде сто стежок.

— Панни чемні тай добрі! — боронила Марійка.

— Але зле платять.

— То чого туди йде?

— Бо певно хоче мамі з очий уступити ся.

— То най іде до нашого господаря. Але їй відай усе ще кава пахне під носом, що її пила у панів; а у попа таки мабуть буде її пити. Дурна дївчина! Най Богу дякує, що має кулешу, тай коби її лиш мала! Вона нїчого не має, бідна така, хто її візьме? Фудулить ся, кажуть деякі жінки, що всяку роботу знає, але вже, знає не знає, коби ґрунт! А в неї — дасть Біг!

Івонїка похитав поважно головою.

— Хто знає свою долю? — промовив — Бог дає тай Бог бере!

— Та — се правда! Я їй не ворог, і мій син не має її сватати... Що менї до неї?

— Та вже-ж!

І знов замовкли обоє.

Марія задумала ся над прощею у сьв. Івана, як там буває, бо вона вже два рази там була і добре все знала; думала над сьвічками і полотном, що їх треба понести, котрі рушники вибрати їй, аби вдоволити панотців тай собі аби кривди не зробити, а Івоніка теребив невтомимо кукурудзу і думав про свою роботу. Завтра хотів сіяти і знов до бджіл подивити ся.

Може сего року буде добрий рік?

Весна розпочала ся вчасно. Озимина зеленіла пишно і пупчики на деревах пукали. Ночі були теплі, а дні красні та соняшні. Може не заверне вже мороз і бджоли мати-муть добру весну! А він потрібував сего року богато меду. Для сьв. Івана, в манастир, відтак хотів ще спродати, трохи занести до міста пані і Михайлови, а на останку і собі лишити на храм. (Може Михайло прийде сего року на храм. Він припадав на вересень; повинен уже хлопець бути по маневрах). Потрібував меду до горівки на храм. Його горівка з медом бувала все найлїпша. Не жалував меду і всякого пахучого коріня...

Коби лише Онуфрій не вкрав йому якого роя, бо він дуже на бджоли лакомий! А все бреше, що у него страх як бджоли роять ся!... Вже й улиїв стілько не має. А то все неправда. Так закрав йому вже кілька роїв. А все намагав ся ненадійно в його бурдей вступити і злим оком усе застановати. Ну, але се не часто лучало ся йому. Хиба, що як він від бурдея подалеки працював, або як його дома не було. Звичайно, то не вдавало ся йому. Стара Сойка була розумна собака і гавкала вже здалека на него, тоді він мав час скинути з себе ремінь і кинути ним вперед себе, чим загороджував приступ усему лиху, хоч би те лихо було чоловіком або й чим иньшим.

Ніхто не знав, чому він се все робив, як хто до його в бурдею приближав ся, се була його тайна. З него сьміяли ся, але йому було з тим добре.

Він мав найкрасший товар і найкрасше збіжє.

Його і його жінку називали скупарями. Але се було йому байдуже. Не один говорить, аби лиш рота не затулювати, але не всї вміли так коло товару ходити, як він. І збіжє було у него прекрасне. Він давав землї, чого потрібувала, обробляв її в пору, а сеж була перша і найважнїйша річ. А коли зближала ся туча, то робив усе, що знав, аби свою землю забезпечити перед градом.

Коли збирали ся чорні дощеві хмари над нею і мов нечиста сила звисали над нею, аби збити та знівечити її градом, або коли таки град садив і злива несамовито та несподівано кипіла, він летів з великим ножем, обнажений через усі свої поля і примовляв проти граду та тучі.

Нехай би відтак хто хотів ішов та дивив ся!

Он тут була кукурудза Василя Докіїного цілком подіравлена і пошматована, там лежала прекрасна пшениця двірникова на землї, мов сама лягла гинути. Через кілька загонів пан-отця погнали справдешні потоки, звернули овес до землї і пограбали його намулом, а пан мав і тут і там і он там у долинї замулений хлїб...

Лише його земля оставала ся неначе нетикана. Нехай би хто йшов тай дивив ся, то й побачив би. Навкруги його землї було збіжє збите, але чим дальше в глубінь, тим красше стояло, тим красше здіймало са по дощи. Воно лише сполоскало ся в дощи, і тим сильнїйше гнало в гору і в колос. Град оминав його поля, а дощеві хмари розступали ся і перетягали ся на иньші лани, неначе на нїмий, невидимий розказ...

— Маріє?

— Гай!

— Пригадай менї, аби я на малім ланку під „сусїднїм лїсом“ викопав сими днями шанець. Я посію там гречку, і як прийдуть дощі, аби менї не замулили гречки. Знаєш, насїнє від Швабів роздобув, дорого коштувало і гріх був би не схоронити.

— Таже Михайло копав там щось, як був тепер дома!

— А-я, але він лише почав був. Докінчити мушу я. Він той ланок любить, — тягнув далї вдоволений Івонїка — тому, що припирає до лїса. Все каже: „Тулить ся до лїса, як до своєї мами, треба його добре обробити!“ Він і той лїсок любить...

— Аякже, любить! — відповіла Марія спокійно. — Любив ще малим хлопцем та все забігав там шукати грибів, хоч я не позволяла. Менї все здавало ся, що він мусить там пропасти за тими грибами.

— Лїс невеликий! — сказав Івонїка ледви замітно, добродушно всьміхаючи ся.

— Та відтак. Як де кого блуд візьме, то най буде і яке мале, задурить чоловіка. Я не люблю того лїса. Стоїть там так, як би лиш на те, аби в нїм злодії ховали ся. З нашого і з тамтого села.

— Але гречці буде добре під ним, все буде захована від вітру. І Михайло наказував, аби там гречку посіяти. І для бджіл буде добре, що будуть її мати близько. Будуть мати конюшину і гречку.

Марія мовчала, мішала кулешу.

— Може дасть Бог, що сей рік буде добрий; весна така, коби що року так...

— — — — — — — — — — — — — — —

Івоніка відітхнув. Мав дуже богато роботи, силу роботи. Але Богу дякувати, що було на чім працювати. Коби він лише здоров, то зі всім упорається ся. З роботою в полі, коло товару, коло бджіл... Коби він лише здоров! Але Бог добрий, простить людям, хоч як вони його гнівають, хоч мордують одні одних, убивають, ошукують, присягають фальшиво, крадуть. Він все ще добрий для них...

Між старими зовсім утихло.

Під печею в однім закутку почав сверщок цьвіркати. Поломінь у печі згасла, ледви блимала, а сьвітло дрібної лямпини осьвічувало лиш слабо невелику хатину.

Марія вилізла по скінченій роботі на піч і перечесавши своє сиве волосє, уснула таки там. Не чула, як скінчив Івоніка теребити кукурудзу. Але він сидів он тут у слабім осьвітленю ще довго, як його тверді, мозолисті пальці стереблювали механічно дрібні зернята. Його уста неустанно ворушили ся. Він молив ся. Голосним шепотом говорив довгі молитви, а побожні, щирі і покірні слова оживляли чудово отишину, що чим раз більше зростала...

XIII.

Анна працювала тепер у попових паннів. День-у-день ходила туди на роботу, а від осени мала у них на стало лишити ся. Так порадив їй Михайло, з яким бачила ся на Великодні сьвята.

— Мама та брат не будуть над тобою стілько збиткувати ся, — казав їй, — а як я прийду до дому на день-два, зможемо бачити ся. Коли-б я як вояк заходив до тебе до хати, то сварили би, тай таки не треба, аби хто про се знав. Коли верну з війська, покажемо людям, що знаєм!

На те вона усьміхнула ся.

— Вже най би так, як ти кажеш.

— А мама тай брат що казали, як ти пішла від них? — спитав. — Обоє знаходили ся в поповім городї. Вона чистила стежки, а він перескочивши невисокий тин, лежав у цілій своїй довготї на землї, щоб його здалека нїхто з хати не заздрів.

— Та що! — відповіла, — мама казала, що я її знати не хочу, а брат — що я стріляю за якимсь голодником, та як коли мене з ним переловить, то побє, що попамятаю його. „Ти, каже, даєш йому всї крейцарі на тютюн, чи чорт знає на що, а мене тай тих, що тебе вигодували — знати не хочеш“. Не вірить — додала — що пан-отець мало платить. Каже: „Я колись прийду та розвідаю ся, ти мудрагельнице панська!“

Михайло зморщив чоло і збив кулак. — Гай, гай, — погрозив похмуро, — коби він лише коли менї в руки не попав ся. Я добрий, доки добрий, але нехай нїхто мене не зачіпає, бо в мене кулак тяжкий!

— А я вже волю за менше служити, тай у пан-отця тай тут у селї, нїж десь у Жида або в Нїмця, тай і не снити, коли ти прийдеш.

— Чекай, чекай! Дасть Бог, усе мине! Тодї будемо инакше в трубу грати! — потїшав, при тім виняв цїлого лева з кишенї тай простягнув із ним до неї руку. — На, сховай собі! Сховай собі або купи, що хочеш! Се я собі при війську ушпарував для тебе. Хотїв тобі хустку купити, але не ставало. То вже купи ти собі сама, коли захочеш.

Вона не хотїла приняти.

— Або я вже не годна собі заробити на хустку? — боронила ся. — Сховай! Тобі там скорше хибне, як менї тут! Деколи й їсти не маєш що!

Він стояв уже коло неї на рівних ногах, а в його очах блистїли сльози...

— Анно... Анно!... — говорив щирим, не голосним голосом. — Або я вже в тебе нїчого не вартую, що дарунка не хочеш приймати? — Сказавши се, здавив їй так руку, що майже в голос з болю зойкнула, відтак переглянувши ся з ним, узяла дрібний дарунок.

Він кинув ся вдоволений як перше на землю.

— Кажи, що! — просив із внутрішнього, щасливого, майже батьківського вдоволеня, з роз'ясненими очима.

— Та що казати, Михайлику? – відповіла вона. — Менї нераз так тяжко на души, що й сказати не можу! Так як би менї щось душу підгризало! Що дня... тодї раз... а тодї раз... нераз аж плачу! Нераз прямо так, як би менї хто казав: так має все бути!

Він сплюнув крізь зуби.

— Ти така, як я. Я знаю, що мушу свої роки відбути при жовнїрах, а все таки думаю нераз, так як мама, нераз таки день-у-день, чи не можна би якось звідти вирвати ся? Хоч знаю, що не можна!

— Не можна, Михайле! — сказала вона поважно. — Була би біда! Врештї ти вже і звик там!

Він махнув рукою. — Ет, звик! — сказав. — Менї вже тепер не так тяжко, як давно, але то змарнований час, що я його там переживаю; а чого найбільше бою ся, се не дай Боже смерти. Як би я знав, що маю там згинути, то волїв би таки зараз тут стратити ся. Так тяжко там умирати!

— Без тата і мами на чужинї! — додала вона стиха, смутно, неначе до себе, і сперла ся на хвилину об паркан, мов відпочиваючи.

— Я вже знаю, як у війську гинуть і ховають...

Воно зітхнула глибоко. — Ей, Боже добрий!... День перед тим, заки я сюди приїхав, — тягнув він далї, — саме поховали одного хлопця. Відай застудив ся на вартї, відлежав свій час, не міг їсти, білїв тай білїв, кашлав, а одного разу як обернув ся до стїни, то вже його аж камрати відвернули. Вже останнїй раз обернув ся там. Йому зробили параду, музика грала. Але за його домовиною не йшов анї тато, анї мама. Не плакала нї сестра, нї дївчина жадна. Ішли лише його камрати у парах, все в парах, ішов оберлєйтнат, лєйтнант, а на чорнім великім возї везли його. Його труна була на чорно помальована, на труні стояло чако, тай усе холїтало ся. Труна була така чорна, така чорна, кажу тобі, що я від коли жиє, не видїв такої чорної. Гірше вугля. Я все мусїв дивити ся на ту труну. Вайльо, яка вже чорна! — гадав я все собі.

— Тай із нас по тобі може один піти так, як ти! — гадав я, — тай і я можу!

— Іди, йди! не говори такого! — зганила його дївчина з переляком. — Ще в лиху годину скажеш!

— Гей, то буде твоя мамка радувати ся, — гадав я собі, — як почує, що Іфтімко вже на тамтім сьвіті! Гей, то буде заводити тай головою об стіну бити! — тягнув Михайло дальше, не звертаючи уваги на дівочий закид.

— А вона не знала, що він був слабий? — спитала дівчина зі щирим співчутєм, утопивши свої тихі, поважні очи вигрібущо в його зір.

— Та де знала! Він не писав! Що вона мені ніби поможе? — казав. — Врешті він хотів тепер іти на урльоп, тай усе мав надію, що до того часу підойметь ся. Підведу ся тай піду! — говорив заєдно сарака.

— Сарака!

— Пішов. Пішов тай не поверне вже відти! А розказував мені, як був останній раз дома на урльопі, і як від'їзджав, то його мама (тата не мав уже) і кілька знайомих людий відпроваджували його до колії. Мама, каже, так плакали за ним, що душа розривала ся, та все кликала: „Синку, я вже тебе не бачити-му більше!“ А як він уже сів до зелізниці і вона рушила з місця, то мати кинула ся за ним і лише люди стримали її, аби під колеса не пішла... Геть без памяти була, такий жаль!

— Мамині очи добачили його смерть за плечима! — обізвала ся дівчина страшно поважним тоном і немов до себе.

— Тай таки добре знала, що не увидить його більше!

— А він сарака гадав, що мами не застане вже живої! Така як скіпка все ходила!

Обоє замовкли.

— Я лиш того бою ся! — обізвав ся він по хвилї глубокого, поважного мовчаня. — А більше нічого! Жадної роботи, жадних маневрів, лише того! Чоловік гадає, що він собі паном, а він...

Знов урвав.

— Часом гадаю, що ніколи не скінчить ся той час, що я маю його ще там перебути! — почав знов. — Такий мені довгий здаєть ся та нудний!

— Тай мені! — повторила вона за ним голосом переповненим слізми.

В тій хвилї переглянули ся обоє, мов на чийсь приказ і споважніли. Вона схилила ся живо над своєю роботою, а він почав її потішати. — Сего року по маневрах прийду на шість неділь до дому, а на другий рік як прийду, то хиба знов аж за два

місяці піду туди назад. А тоді піду лише на три місяці, тай потім уже — гай, гай! — аж свиснув на потверджене своїх слів.

— Як би ти мав там умерти, Михайле, — обізвала ся вона нараз (спиняючи ся в роботі) з поглядом, що розкривав цілу глубину її поважного з природи єства, — то я не знаю, що би тоді було! Не дай Боже, Михайле! Михайле, не дай Боже!

Він усьміхнув ся.

— Як би я се знав, то скорше приволік би ся на ногах та на руках до дому. Але того не буде! Я не такий грішний, аби мене вже Бог сьвятий кликав перед суд.

Знов замовкли.

— Може я піду сего року із твоєю мамою на прощу до сьв. Івана, — обізвала ся по короткій хвилині Анна побожно. — Твоя мама хоче йти, а я пішла би з нею. А як би я не могла сего року, то бодай на другий рік піду. А все піду! Так мені здаєть ся, як би лише там уступила, тай зараз би мені лекше стало на душі. Аж там би я за наше щастє помолила ся. Кажуть люди, що кому вдасть ся Сьвятого поцілювати, той міцніє на тілї і на души.

— Так кажуть! — повторив задумчиво Михайло. — Я буду намовляти маму, аби йшли. Нехай помолять ся там за мене, аби я щасливо перебув маневри. Кажуть, сего року будуть тяжкі маневри. Гей, страшно буде. Але не кажи сего нікому, Анно. Старі зараз би пожурили ся. Доста, як мені гірко, на що ще й їм гризти ся.

— Мама таки хоче найбільше через тебе йти, — сказала Анна, а відтак додала: — А може й через Саву, аби покинув Рахіру...

Тут Михайло підвів журливо брови в гору.

— Ой, той Сава, той Сава, — сказав він протяжно, — він мені не подобаєть ся! З одного боку ніби припадає вже до землї, береть ся до роботи і до всего, як каже мені тато, а з другого — обходить ся з нами, як зі своїми ворогами. Се вже гріх ним так править. Гріх, кажу тобі. Вчера в вечір трактую його своїм тютюном, кажу йому по доброму, як яло ся: „Брате, кажу, Саво, як стоїть річ із Рахірою? Відчіпив ся вже ти від тої гадюки?“ Я се сказав йому, як каже брат до брата, камрат до камрата; а він подивив ся на мене, та так уже знаєш погано. Його очи позеленіли і засьвітили ся, як отсї твої срібні цїтки на шиї. Відтак збив кулак, скривив рот, як собака, коли хоче несподївано

на чоловіка напасти і зойкнув: „Мой, мой, мой! Не чіпайте ви мене, люди добрі!“ тай увалив собі кулаком по колінї...

— По тих словах мав я вже доста. Я видів, що вона цїдить його кров далї. То опириця якась. І що се гріх, що він за нею пропадає, йому й до голови не приходить. Я йому не казав більше нїчого, бо не хочу з ним по лихому розходити ся. А по друге знаю, що як він піде до війська, то сам покине її. Там прийде він уже сам до розуму. Добре, що взяв ся бодай до роботи. Я бояв ся, що він розволочить ся зовсїм, як я піду з дому. Вона мусїла йому матріґунів дати, або виробила щось иньше, що він узяв ся так дуже за нею. Тай ще гадаю я собі, що коли поверну з маневрів, то побалакаю з нею сам. Буду видїти, що вона менї скаже. Хлопець змарнував ся з нею цїлком. Здуріє ще.

— Вона й на мене недобра! — обізвала ся Анна, — від часу, як виділа, що я пару разів говорила з твоєю мамою. Раз, як я переходила по-при їх хати, щоби зайти до Домнїки, крикнула за мною: „Ли-зун-ка!“ А як я оглянула ся і хотїла їй щось відповісти, сховала ся борзо за паркан, і я заздріла лише її чорне, розпатлане волося.

— Лиши біду, нехай щезає від тебе! — радив спокійно хлопець, сплюнувши далеко від себе. — Нема з ким говорити!

— Нема! — відповіла вона слухняно.

Говорили ще довго, радили ся, аби не казати тепер ще нїчого нї татови нї мамі про те, що хотять пібрати ся за рік-півтора, як він поверне.

— Вже мовчім і далї, як мовчали доси! — радив він. — Мама розповість про все Домнїцї, Домнїка селу, а се псує щастє. Недобре про щось наперед говорити! Я сам знаю, що недобре!

При розлуцї наказував: „Тримай ся вже одного місця, оттут, аби я мав уже одну стежку до тебе. Як прийду коли, аби я не шукав тебе щораз деинде. Знаєш, у мене не богато часу!“ А вона сказала поважно, що „добре“. Окремо сказав ще їй голос без її сьвідомости: „Чому нї? Він на те, аби хотїв, а вона на те, аби хотїла того, що він хоче!“ Чомусь мало так бути, Бог знає! Вже здавна... здавна... здавна вже... Сама природа зблизила їх до себе. Сильна, таємнича у своїх дїлах, закинула сїть на обоїх, устроївши собі з них своїх пишних автоматів, що йшли на слїпо за її незглубимими приказами, тулячи ся інстинктово до себе, доповнюючи

одно одного, мов земля з ростиною, в мріях про якесь щастє, не бачучи її руху і усьміху на дальше...

XIV.

Більше як рік минуло з того часу. Ніщо не змінило ся в наведених обставинах. У хаті Івоніки оставало ся тихо і похмуро, а Марійка вештала ся як звичайно зжурена і невдоволена. Перечислювала дні і місяці, які мав перебувати ще при війську Михайло, передумувала, як то буде, як він уже поверне, як його в себе побачить і як він, як дасть Бог, приведе їй в дім чемну і богату невістку. Вона постаріла ся передчасно і була би припочала із праці, і рада була із внуками побавити ся. Се була її найулюбленійша мрія. Бавити ся з унучатами, пильнувати їх, годувати, пересиджувати з ними на вереті на приспі в літі, на сонічку, вичісувати їх, як хлопців своїх чесала, а в зимі на печі розказувати казки, аби тихо сиділи та не вирипували хати.

Але на те все треба було ще пождати. Більше певно, як з пів року, може таки ще добре з рік.

Тепер мала його в себе, мов у гостях. На Різдво, на Великдень і на сьвяту неділю. І так, як тішила ся ним, коли приходив, так і сумувала, як відходив.

— Прийшов, роз'орав серце і пішов! — жалувала ся перед своїми двома білоголовими старенькими сусідками, що приходили її опісля потішати, а до него говорила прощаючи ся: — Ідеш, синку, і не застанеш мене може вже більше, як повернеш!

Сего року по маневрах мав прийти до дому на два місяці. Вижидала того дня, мов сходу сонця. Коби лише Бог сьвятий допоміг, аби перебув щасливо ті маневри. Мав їх відбувати в иньшім краю через три неділї. Тамтого року не пішло йому на них щасливо. Як хотіла йти до сьв. Івана, просто тягнуло її туди піти і помолити ся, аби перебув їх щасливо, тай не вспіла. Кілька день перед сьв. Іваном станула нехотячи на зелізні граблї і пробила собі ногу. Мусіла більше як тиждень бідувати та штигулькати з палицею, заки нога загоїла ся. З приспи калїка мусіла придивлятись, як Домніка або иньші добрі люди сповняли за неї ту або сю роботу. Як було їй пішком іти в таку дорогу, як до Сучави? А навіть хоч би й зелізницею? Як би була там перебила ся між стільки народом?

Не йшла. А Івоніка також не міг із дому віддаляти ся. Робота всюди кипіла. Саме підчас жнива припадало. Він лише що до їди забігав до хати, а так то все день-у-день пересиджував у бурдею і в полї. Жнива і покоси розпочали ся і кождий день приводив зі собою сьвіжу, наглячу роботу. Ніяк було йому йти на прощу. Тай мабуть тому не відбув хлопець щасливо маневрів.

Саме як відбували ся, царювала тяжка спека. Маширували до Галичини. Машируючи одного разу через село, спинили ся тут на відпочинок. Все кинуло ся до води, — оповідав опісля Михайло, прибувши до дому на відпустку. — Я гинув за водою. Ми посивіли з пороху, почорніли зі спеки. Ми маширували з ранку від третьої, четвертої до другої по обіді, а все рівниною, все полем, все у спеці так, що з нас лише піт лляв ся.

— Як же по такім марши в такій спеці опинили ся в одному селї — хто-б не кинув ся за водою?

— Все гуртом пігнало до керниці. І я кинув ся до неї. Гинув за водою. Ви ще не знаєте, як то хочеть ся пити підчас маневрів. Гірше, як у нас у жнива. Сто раз гірше.

— Я стиснув ся між иньших, аби зарвати крапельку води, тай і не снилось менї, що мало мене подибати за кілька хвиль.

— Не хотячи штуркнув я одного лейтнанта, що враз із нами тиснув ся до води. Тай скоїло ся.

— Він оглянув ся. Доки жити буду, не забуду його очий, чорних, великих, як спалахнули іскрами, і його лиця, що від спеки і злости почервоніло, та туй-туй кровю не залляло ся.

— Він оглянув ся, кажу, тай витягнув мене з гурту. Тут потряс мною з цїлої сили, а відтак як всадить менї кулаком межи очи — Боже! Всадив менї межи очи кулаком, а відтак в ніс, а відтак тарахнув ще по губах. Так мене справив, що потім камрати не пізнали. Кров мене обілляла і я стратив сьвіт зперед очий. Вже як менї потім було, лише Бог один знає тай я. Голова боліла, аж лускала, а ще в такій спеці! Лице запухло, аж скривило ся, Боже! Син нашого пана, що був тодї також на маневрах, той молоденький, що лише рік служив, радив, аби я замельдував ся хорим, але я не міг сего зробити. В доктора я був би мусів сказати, що менї є, хто мене так справив, а я сего не хотів робити. Той лейтнант мусів би був прийти перед капітана, що був добрий пан і за такі річи тяжко карав, і я собі гадав, що най уже йому Бог заплатить за мене. Тай хто-б менї врештї був заручив, що

він за мою скаргу не пімстив ся-б на мені? І як ще мене зганьбив, тай що я міг зробити? Що такий простий рекрут значить? Їх так богато, так богато, кажу, що коли один загине, то й сліду по нім нема. А всї вони мусять стояти послухом перед старшими. Дарма, що ті старшують і кулаком і збиткуванєм. Панич радив мабуть добре, та я вже махнув на все рукою. Нехай його судить лиха година, як він мене за мою провину осудив тодї! Я плакав як дитина і качав ся в горячцї по землї, аж иньші термосили. Я проклинав... Боже, як я вже проклинав, але відтак як настав поранок, я все таки підвів ся тай поволік ся дальше. Бог мене не опустив. Я і то перебув. Декотрі з моїх камратів похорували ся зі спеки і мусїли лишити ся, а один Нїмець помер сарака таки підчас маневрів. Також зі спеки.

— — — — — — — — — — — — — — —

Таке лучило ся хлопцеви підчас тамтих маневрів, бо не могла, як задумала, за него помолити ся, так за те сего року вона ходила на прощу до сьв. Івана. Ходила... Дала пан-отцям на чотирнацять Службів Божих. Сїм Службів за Михайла, а сїм за Саву. Нехай їм на щастє вийдуть. Вона молила ся з цїлої душі за свої дїти, понесла Сьвятому, що могла. Меду, полотна, рушників і сьвічок, а навіть і один гарний скорцик (килимок) в додатку.

Тепер ожидала своєї дитини за пару недїль. А потому... по отсих двох місяцях відпустки мав відтак лише ще кілька місяцїв служити і потім уже на все вертав ся до дому. Зітхала і дивила ся очима, що сьміяли ся кудись вперед себе в далечінь. Бог добрий, дає всего діждати ся... Але-ж бо й молила ся!... Їй здавало ся, що коли лише вступила в церковне подвірє між високі, старі мури, то опинила ся тут коло самого Бога сьвятого. А вже коли опинила ся посеред церкви, запахи зїля та кадила так і тягнули до Бога.

І скілько побожних було тутки! Хорих, нещасних, калїк і темних... і все клячіло, все цїлювало сьвяту землю, все молило ся і приносило дари... Гуртом із ними молила ся і вона... І Анна ходила з нею. Як смерть блїда увійшла до церкви. Не сказала нї словечка. Відтак кинула ся на землю... та лежала майже з годину, молила ся і била поклони, плакала неначе мала на завсїди зі сьвітом розпрощати ся. Тодї вона любувала ся нею і думала: „Ади, яка побожна, як молить ся“, але потім усе вийшло на верх.

Показало ся, чому в неї було таке нечисте сумлїнє. Всї дізнали ся. Цїле село знало...

— — — — — — — — — — — — — —

Анна мала стати матїрю. Як? що? Нїхто нїчого не знав. Вона до нїчого не хотїла признати ся. Кілько й допитувано ся в неї, скілько намовлювано, грожено — все надармо. Мовчала, як камінь.

І вгадати було годї.

Вона нїколи з хлопцями не товаришувала, а на танцї майже нїколи не заходила. Була тиха і працьовита, держала ся від усїх здалека, а нещастє спинило ся біля неї... Се був недобрий з роду, що пхнув її в таку тяжку годину, але й вона не була добра. Так їй того треба було... І вона справдї пірнула в тяжке горе. У панотця вимовлено їй службу, а до дому не сьміла показувати ся. Там її до крови збито, коли не могла вже затаїти нещастя. А коли просила ся, аби мати лишила її при собі, то викинули з хати. Навіть річий, що їх мала дома і яких відтак домагала ся, не дали їй, а сперли її грубими словами.

І не доста на тім. Кілько разів здибали її брат або мати, тілько разів діставала від них поличника.

— Чи на отсе я тебе вигодувала? — кричала стара на цїле горло, хоч би і серед дороги, а брат, бувший драґон, лише затискав зуби і мовчки бив у лице. — Отсе маєш за гонор, що менї ти справила — сичав — за гонор!

Найгірше гнївало їх, що не хотїла признати ся, хто мав бути батьком дитини. Бризькали найгрубшими словами в лице, підсували найбруднїйші вчинки.

Ходила блїда, зі змарнїлими щоками і з очима, як голодна собака! — як приповідала Домнїка. А що тримала ся завсїди здалека від усїх, як убога дївчина, не зносила ся близше нї з дївчатами, нї з иньшими ґаздинями, то не мала між жінками майже жадної для себе прихильної душі, що була-б заступила ся за неї в її горю.

Лише одна була їй прихильнїйша, як усї иньші. Се була Докія. Вона приняла її до себе за щастє і за здоровлє, за поману своєї доньки, що плакала за мамою майже не що дня, від коли опустила її хату, і стала під розкази свекрухи і чоловіка, якого, що правда, не дуже й любила... Докія отже забрала її до себе і обіцяла не покидати в тяжкій годинї.

Василь запивав ся тепер, як і перше. Петро ходив на роботу і його тижнями не було дома, а вона гарувала сама всім дома. До того ослабла ще більше від часу, як донька пішла від неї, і вона не могла завсіди удержати всього сама своїми руками в відповіднім ладі. Тому з огляду на свою неміч, на доньку і з самого милосердя над нещастєм молодої дівчини мусів найти ся і для неї кутичок у її хаті, і найшов ся таки.

Вона одна знала про тайну дівчини. Дівчина призналась їй, але благала майже на колїнах, аби вона не зрадила її. Перед нїким, нїким. Михайло сам усе скаже. Прийде час і він сам скаже. Так урадили...

— Як хочеш, доньцю, — відповіла жінка, — але чи се тобі на добре вийде?

— Добре, добре, — впевняла дівчина.

— Ну, може й твоя правда! — сказала повна задуми і поваги Докія. — Що твоє має бути, того не візьме тобі нїхто, чи буде хто про се знати, чи нї. То вже правда. Ми з Івонїкою задумували звінчати Михайла з Парасинкою; поля наші споювали ся разом, неначе-б земля сама бажала того, тай ади, що з того? Старий хотїв, Марійка хотїла, я хотїла, молоді були-б хотїли, але Бог не хотїв. Усе буде так, як що має бути.

В души думала ще инакше. Мала те сьвяте переконанє, що старі Михайлові нїколи не приймуть ся такої бідної невістки, як отся нещасна дівчина. Їм нїколи не припадала иньша до вподоби, крім Парасинки, а хоч би на останку старий Івонїка пристав на такий вибір сина — він був чоловік добрий і щирий, як кавалок хлїба — то за те Марія не попустить від свого нї за що в сьвітї.

Вона неначе чула, як стара нарікає. — На моїй гірко заробленій землї маю жебрацькі дїти годувати? Що вона має? Оттоту дранку, що її покриває? Мій син потрібує ґаздинї і потрібує землї!

Але вона не зраджувала дівчинї нїчого зі своїх думок, не хотїла вбивати її надії. Її положенє було й без того гірке, невідрадне.

— — — — — — — — — — — — — — — —

Так зажила Анна в Докії, працюючи і ховаючи ся перед людськими очима. Числила днї до повороту Михайла, а з тим і днї злиднїв і горя. Зараз по маневрах мав Михайло вернути ся до дому і тут остати два або може й три місяцї. На сьвятого Михайла мав говорити з татом і з мамою.

При війську казав йому один молодий дячок, що його патрон сьв. Михайло, се дуже могучий і важний сьвятий, і що дуже добре всякі важні справи розпочинати або кінчати в день сьвятого патрона.

Отсей великий день припадав на двацять першого. Саме тепер було по середині серпня. До приходу Михайлового було ще добрих чотири чи шість неділь. Одначе час скоро збігав. Збіжє звозило ся з поля, тут і там косило ся ще дещо — і праця не уставала.

Її головна праця була: носити робітникам харч у поле, доглядати товарини на стернях, поїти її, і шити. Вона шила гарно і скоро (се мусїла їй сама зависть признати), і завдяки протекциї Докії діставала від деяких ґаздинь роботу і капнув за те десь-не-десь дрібний гріш у руку.

Одного разу пересиджувала Анна знов із товаром у полї і шила. Сидїла під якоюсь самітною деревиною, під деревиною, що її колись на знак межі засадив хтось он тут, і шила якусь чужу мужеську сорочку. Її уста склали ся мимоволї до суму, а на лицї малювала ся турбота. Переживала дійсно гіркі днї. Вчора переказувала їй мама через старого Петра, аби забігла до дому, бо має їй щось важного переказати. А вона знала, чого мама від неї хоче і що її там жде, коли піде.

Не хотїла йти. Мама буде домагати ся гроший, а коли вона не дасть, набє і нажене. „Як знаєш для чужих робити, то знаєш і гроші прятати!“ — були звичайні її докірливі слова, а відтак наступала обида.

Але їй було вже доволї того. Вже не ставало сили зносити всяке збиткуваня, чула ся до крайности ослаблена. Не могла нераз і кусника хлїба проковтнути, хоч голод так і не переставав її дошкулювати. А все через гризоту і плачі. Зі всїх боків стрічала цїкаві очи, а перешіптуванє жінок, коли показала ся між них, не мало кінця і їй було вже найприкрійше. А між ними знаходили ся такі, котрим замолоду анї на волос лїпше не вело ся, а одначе які були строгі і немилосерні! А вже найбільше дотикали її насьмішки Маріїні, про які дізнавала ся все через Докію.

— Адїть, адїть! — розводила ся перед Докією. — У сьв. Івана чинила ся така божа, неначе-б не дивила ся в житю на що иньше, як на сьвяті ікони, а тепер показало ся, що їй було в голові!

Докія боронила її, а врешті хто годен усі язики в обмові застановити? До того Домніка причинювала ся чимало до роздразненя тої жінки проти неї. Так бодай впевняла її Докія.

— Аби позір від себе відвернути, обмовляє иньших, — говорила, — гадає, що тим примкне губи людям, що знають, як вона справувала ся в службі у Жида. (Тут сплюнула). Я лише дивую ся, що Марійка тримає з нею компанію. Се така хитрунка і шахрайка, якої сьвіт не бачив. Волоска одного за дурно не дасть. Віддала ся за боввана, а в її хаті, як у склепі всего. Всего понашахровувала. Вже й обі вдовиці, старі онті, білі сусіди Марійчині, дивують ся нераз її лакомству до всего, та про те язиком своїм обмотає кождого як павутина, і здобуває на свій бік.

Усе те боліло і підгризало молоду дівчину без устанку. Її честь, її дівоча честь, яку здобула собі довгою службою у своєї пані, тепер розвіяла ся, немов із вітром полетіла. Чула себе такою самітною і опущеною всіми, такою пригнобленою, мов справдішна злочинниця.

— Коби хоч він тут був! — мовляла чимало разів до свойого серця. — Коби хоч він тут був, усе було-б инакше! Нехай би й мовчав, ще й цілий рік нехай би мовчав, я-б уже ждала, лише нехай би тут раз був!

— Ти не посьмієш мені на ніщо руки покласти, як будеш моєю ґаздинею! — говорив їй пестливо, коли приходив иноді на пару день на відпустку до дому, і вона жалувала ся, що тут або там уриваєть ся з праці. — Я тебе буду як у зеркалї тримати...

Плакала за кождим разом, коли згадувала отсї його слова. Говорив усе так, що мусїла плакати. Такий був добрий. І тому любила вона його так... тому мала таке серце для него... була би вибрала те серце для него... Вона борола ся... лише Бог один знає, як вона борола ся... а на останку не змогла. Тай так... Обтерла шитвом очи, що зайшли великими сльозами, і затиснула губи. Відтак підняла похилену голову і позирнула на товар, що пас ся. Був тут, недалеко неї. Тримав ся все в купі і пас ся пильно. Її погляд полинув дальше понад стерню, там, де поля незамітно знимали ся в легкий котел, і спинив ся мимоволї на них. Там збила ся в купку зелена, густа деревинка, дрібна оаза, а коло неї мов низьке гнїздо білїв ся бурдей.

Бурдей Михайлів. А там далї зеленїли ся лїси. „Сусїднїй“ і малий панський. Несказаний смуток защемів у її грудях. Вона

згадала той вечір, коли Михайло говорив із нею перший раз, що її візьме за жінку, і як відтак злякала ся перед „сусіднім“. Вона всьміхнула ся смутно. Чого було тоді лякати ся? Перед чим? От, дурна була! Він був коло неї, вона була як та птаха вільна, вони йшли у-двоє разом... На дворі було ясно, тихо, і чого було лякати ся? Що то було против отсего тепер?

Вона зітхнула. Аж тепер було чого лякати ся. Над нею збиткували ся, глумили ся з неї, її гнала рідна мама і рідний брат із хати, прогнали зі служби, де працювала щиро, спочинку ніколи не мала, а про те її ніхто не жалував. Щастє, що була ще годна робити. Ніяк не годило ся сидіти на ласці з заложеними руками. Аби знала, що з ніг колись упаде, не закладе ніколи рук.

Але може Бог допоможе їй, що вона колись Докії за її добре серце віддячить ся. Покаже людям, що не така вона вже без чести, як вони собі думають. Покаже, покаже... І вона й він покажуть. Докія стала для неї рідною матірю, а старий Петро, деде був уже її брат коли для неї такий, як він! Ніколи злого слова не сказав, а десь-не-десь приносив і булку від Мендля з Гоппляцу для неї.

— Їдж, сарако! — говорив і втискав на силу булку в руку, коли вона соромила ся взяти. — Їдж, небого! Тілько добра твойого, що з'їси!

Вона все підозрівала його, що він знає про її тайну від Докії, але мала заразом те пересьвідченє, що він їй ні в чім не пошкодить. Умів сварити і лаяти на цілу хату могучим своїм голосом, зривав ним усіх із ніг, непокоїв сусідів, а робітників, коли надзирав їх у полі або коло стодоли, держав мов кліщами при роботі, та про те був він добрий і щирий, а серцем мягкий, мов той справедливий шовк. Вона прала йому білє, передаючи його білим як сніг і виконувала на сліпо всї його прикази в господарстві.

Василь мало журив ся нею. Йому було байдуже, чи вона була тут, чи ні; ба, було майже догідно. Коли він нераз по цілих днях пересиджував у Мендля на Гоппляцу за столом, Докія все таки не бувала цілком сама дома.

— — — — — — — — — — — — — — —

Днина була горяча і до заходу сонця було ще далеко. Великий мотиль літав плавучим, кокетним полетом у поблизькости дівчини, сідаючи то тут, то там на хвилину коло неї, непаче-б бажав, щоби вона подивляла його оксамітну, темну красу. Полеві

коники дзикотїли в стернї неустанно і оживляли мило тишину, що розлягалась далеко-широко округ неї на полях. Троха оподалїк від неї, на сусїднїм загонї накладали два чоловіки снопи на фіру, а врештї було безлюдно в її окруженю.

Нараз спонукало її щось підвести погляд від шитва. Якесь прикре почутє перешибло її від голови до ніг. Вона стала вражлива останнїми часами. Проти неї взяла ся звідкись, неначе-б із землї виринула, Рахіра і зближала ся живим кроком чим раз більше. Вона мусїла на неї поглянути. Вони обі знали ся лише переходом, не говорили нїколи з собою довше, як кілька хвилин, та про те не почували до себе взаїмно нїяких приятельських почувань.

Рахіра не любила Анни, бо та не вдавала ся з нею нїколи в балаканку, що молода нїкава Циганка над усе любила, тай ще за те, що вона сказала їй одного разу прямо в очи перед иньшими дївчатами:

— Чому ти не розчешеш ся? Твоя голова розпатлана, як вивернений киптар! — А всї присутні дївчата реготали ся весело. Сего не могла вона їй нїколи забути. А Рахіра була Аннї не мила, бо чула про неї від Докії і Михайла, а переважно від осіб нею найбільше шанованих і люблених — саме пусте.

Окрім того знала, що Рахіра була хитра мов лисиця, цїкава до обуреня і що — як зачула останнїм часом — тїшила ся її горем. „Вона уникала в недїлї танців на Гопиляцу, лїтала понад конюшимою, доки не вернула з медком на ніжках“ — глумила ся перед Савою, а Сава розповів иньшим хлопцям; зачув се і старий Петро та приніс до дому.

З того вийшло, що між ними прокинула ся неприязнь і ворохобила тайком тут і там молоду, на-пів дику кров. Рахіра йшла до доньки старого Лопати, в лїсок, з якою мала вічно інтереси задля цїток і ґерданів, а що далеко і широко не було нїчого такого, що могло-б викликати в її лакомій души глубшу увагу, то побачивши дївчину при товарі, порішила без ваганя задержати ся на часок коло неї і побалакати з нею. Може бути — думала — вдасть ся їй он тут на самотї видобути з неї тайну, що саме тепер була для всїх жінок і дївчат найцїкавійшим предметом, а дальша доля поважної дївчини не аби-яким предметом балакань і вгадуваня. Кожда з них була-б надовсе бажала бути тою першою, яка-б дізнала ся щось певного про героя в Аннинім житю і роз'яснила цїлу таємничу загадку, що всїх мов за ніс водила.

— Як бджола в потемки будує стінку, так і вона зачиняла ся перед людьми та тче свою долю! — говорили одностайно білоголові сусіди Маріїні, дві вдовиці старухи і здвигали байдужно плечима. Їх одних уже ніщо не цікавило, хоч би Домніка або Марія не знати що розказували.

З чигаючим поглядом у чорних блискучих очах надходила молода дівчина мов кітка безшелестно до сидячої над шитвом похиленої Анни. Анна відчувала чим раз більше близкість надходячої, одначе удавала, немов би не бачила її. Її гнівало се, що буде приневолена говорити з онтою, як її називав Михайло, молодою „відьмою“, відповідати на всякі її допити; вона-ж була славна зі своєї хитрости і витрівалости у вигрібуваню всяких новин. Опинила ся врешті коло неї.

— Боже помагай, Анно! — промовила підхлібним голосом.

— Дякувать! — відповіла Анна. — Куди дорога?

— До Єлисаветки Онуфрійової. Маю принести собі взірець до ґердану, що хочу висиляти на храм. А що ти робиш?

Анна почула ся в душі вражена тиканєм несимпатичної дівчини. Вони були вправді в однаковім віці, але що Рахіра взагалі не тішила ся доброю славою і звикла була чути про неї лише легковажні слова, так тепер подразнила її інтімність, що мусіла відповісти їй доволі сердито:

— Роблю те, що видиш!

— Шиєш весільну сорочку? — сказала з легким глумом, також уже подразнена, ніби притакуючи своїм словам Рахіра.

— Може й весільну! — відповіла Анна коротко.

Рахіра помовчала хвилину. Відтак кинула ся до иньшої тактики. Підняла одну ногу вперед себе і поглянула на неї журливо.

— Перескакуючи он той шанець, я так роздерла собі ногу на терні, що ледви можу далі йти. Мушу троха сісти! — сказала в зовсім иньшій модуляциї голосу.

— Сідай! — пробуркотіла Анна, окинувши її з боку похмурим поглядом. Відчула. Тепер лише сама цікавість прикувала її біля неї.

Рахіра усіла і дивила ся якийсь час мовчки, як Анна то впихала, то витягала голку в полотно.

— Для кого отся сорочка? Се мужеська?

— Так!

— Се тонке полотно! З такого шиють ся весільні сорочки!

Анна не обзивала ся.

— Я тобі всего добра з душі рада, Анно, — тягнула вона живо далї, — ти маєш велику гризоту! Коли твоє весїлє?

Анна почервонїла ся.

— Коли мій милий захоче! — відповіла змішана.

— А жінки в селї гомонять, що він уже тебе покинув і має другу!

Аннин голос задрожав.

— Так! Хтож се каже?

— Одна жінка казала менї! Так казала: „Як би Анна була розумна та не затаювала всего, то він був би її мусїв узяти, а так вона мовчить, як би бояла ся свойого права, тим часом він собі другу найшов, а з неї лише дзвони пустив. Хто її візьме з дитиною? Хто схоче чужу дитину годувати? За яке право, за який довг?“ Оттак казала та жінка.

Анна задрожала з жалю і обиди.

— Та вже вона побачить, хто такий мене візьме! — відповіла глубоко зворушена. — Нехай не журить ся мною! Я вже собі дам раду; нехай другі себе пильнують!

— Се й я їй сказала, — тягла Рахіра гладко далї, але вона ще доложила: „Анна — каже — робить сором і хлопцям, бо в наше село приходять люди із сусїдних сїл у свати, та що собі подумають? Скажуть, що у нас такі хлопцї, що збавляють дївчат, а відтак на сьміх їх пускають. Не приймуть у своє село. Все сватав кождий дївчину, як таке лучало ся. Кождий ішов до пан-отця, покаяв ся, пан-отець насварили і звінчали, а туг? Сором, тай сором!“

Рахіра впялила свої блискучі очи вигрібущо в лице противницї і помовчавши хвилину, додала: — А відтак ще сказала: „Я-б була від Анни всего надїяла ся, але вже такого стиду мамі і братови наробити, де брат хоче в порядного ґазди засватати дочку, то, ану, де і хто таке чув? Тепер нехай іде до Жидів на службу!“

Тут Анна підняла голову. Була цїлком біла. Її очи стемнїли аж в чорне і несказана погорда і ненависть пробила ся в них.

— Ти! — просила вона — чого ти прийшла сюди і підїдаєш мене твоїми мельдунками? Іди собі геть, звідки прийшла, і не лїзь менї в очи! Я тобі не оповідаю, що люди про тебе розказують!

Рахіра зірвала ся миттю на рівні ноги. Витріщивши свої круглі очи широко на Анну мовчала хвилинку... Та лише недовгу хвилинку. В слідуючім уже моменті урвала ся нитка її терпливости і чисто градом посипало ся їй з уст:

— Ти... ти.. ти знаєш, що люди про мене розказують? Ти, що в тебе шкіра на плечах самими синьцями вкрита, ти, що завтра будеш милостині від людий просити? Ти знаєш, що люди про мене розказують? Агій на твою голову, що таке знаєш? Ану, кажи зараз, най почую! — кликнула без віддиху з непоборканими рухами. — Лише не бреши, як Івонїчина Сойка коло бурдею, а кажи правду!

— Хочеш знати що? — відповіла вже й собі роз'ярена Анна. — Зараз тобі скажу. — Ти — кажуть — така злодійка, як твій тато, і не страшно тобі перед жадним гріхом, як йому. Ти дала Саві матріґупів тай розволочила його за собою, як теля на мотузку, що він не слухає ні тата, ні мами, ні нікого. Так. Ти гадаєш, що про се ніхто не знає? Га? Ти гадаєш, що він тебе засватає і ти будеш розводити ся на Івонїкових ґрунтах? Зараз таки! — розсьміяла ся вона на ціле горло, потрясаючи головою в якійсь розбурханій бутности. — На се почекаєш ти ще трохи! Таких ґаздинь, як ти, Івонїка на своїх ґрунтах не потрібує! Злодійських невісток та чарівниць він не потрібує, на те можеш спустити ся. І нічого тобі не поможе, анї твоя матріґуна, анї твої ріжні ворожбицтва, а мене не маєш шпиґати, бо тобі до вінчаня також не вільно вінка брати, се всї знають, а Сава тебе не засватає! Впрочім...

Вона хотїла ще щось доказати, та Рахіра опинила ся вже близько неї, відсапуючи широко випнятими грудьми. Вона взяла ся попід боки і кричала:

— То він тебе засватає, га?

— Мене ні, але й тебе ні! Івонїка і Марія ніколи на те не дозволять. Я знаю! — кликнула Анна дрожачим голосом із цїлковито зблїднїлим лицем.

Се було найгірше, чим можна було вразити Рахіру, і перед чим жахала ся, мов перед їдовитим шпиганем голки. Її очи заіскрили ся недобре, одначе і вона розреготала ся, як перед хвилею Анна, на ціле горло.

— Мене Сава не засватає, кажеш, — спитала вона, — і ти се знаєш? Він тобі казав? Можеш забожити ся? А хто пішле

до тебе сватів, ти покойово на ласці, коли ти так усе добре знаєш? Котрий з богацьких синів? Чи може собі вибереш, котрого схочеш? Їх у тебе тілько, що перстенів у богачки на пальцях. А може ти вже вибрала та забула, як його на імя охрестити, тай через те лишиш ся з сивою косою? Може се старий Петро, що сидить у своєї сестри на ласці, як ти тепер, а може се Сава тебе візьме, як не мене? Га? Або може візьмеш його брата Михайла? Він буде може колись двірником, хвалив ся раз перед Савою, то й ти будеш по-при него пані двірничка. Старий Івоніка і Марія відчинять двері заздалегідь перед тобою, а й в куми можеш їх запросити... — і не докінчивши реченя розреготала ся на ново на ціле горло.

На останні слова Анна схопила ся на рівні ноги, мов на пружинах. Висока і обурена станула перед молодою Циганкою, погрозивши їй дико пястуком.

— А-як, а-як, аби-сь знала! Я виберу собі Михайла, аби-сь знала! — процідила білими устами і погаслим голосом. — А заки він стане двірником і відділить тобі твою партику, я тобі її дам від себе!

Розмахнулась рукою, а ся спинила ся на смаглявім лиці молодої дівчини і голосний відляск пішов воздухом.

Рахіра кинула ся мов справдішня тигриця з обома руками на Анну. Одначе Анна, до крайности роздразнена і зворушена, трутила її майже з мужеською силою в груди і так несподівано, що дівчина подала ся о кілька кроків назад.

— А як Михайло буде двірником, — кликнула беззвучним голосом, — а я його ґаздиня, то він вижене таких ворожок і відьмів із села, як ти! Так! Тепер уже знаєш, що хотіла знати, і радуй ся, як хочеш! Тепер уже можеш собі йти! Вже дістала свою партику, по яку прийшла!

Сказавши се, зібрала живо своє шитво і звернула ся за товаром, що пасучи ся віддалив ся трохи від давнього місця.

Рахіра не пішла за нею.

Вона бояла ся тої роз'юшеної постаті і тих сильних пястуків, яких силу що-йно спізнала.

Остала ся на місці, минаючи ся з гніву і обуреня, затискаючи раз-по-раз пястуки, погрожуючи ними та викликуючи голосно, брутально грубі і обидливі слова.

— Чекай, чекай! — кінчила кожде нове реченє зневаги якимсь співучим голосом. — Попамятаєш ти ще отсе! Попамятаєш ти ще, хто така Рахіра, тай кого ти поличником почастувала! Тепер я тебе знаю, чекай, тепер видіти-мемо, хто піде з села, тай ще до того з торбами! Хто свою партику дістане! Че-кай! Че-кай!

Так вигрожувала довго ріжними словами, віддляючи ся повільним-нескорим кроком із нещасного місця назад.

Але Анна не слухала її вже більше. Погнала товар у цілком противну сторону на пашу і вже анї разу не оглянула ся більше. Їй стало цілком байдуже, що поза нею діяло ся. Мала лише те виразне почутє, що якась тяжка пайка отруї, що гнїздила ся десь у неї на днї душі вже здавна, спала тепер. В чім вона полягала, вона сего не знала. Чула лише, що їй тепер добре...

— — — — — — — — — — — — — — —

Рахіра не поступала більше в лїсок до доньки Онуфрія Лопати по взорець до ґердана. Затягнувши хустку, що зсунула ся їй при бурливих рухах із голови майже аж на плечі і очи, вернула поквапним кроком до дому. *(Далї буде).*

ДЕМОН.

Драма Антона Крушельницького.

Сьвятослав (*28 літ. Ходить по кімнаті пускаючи густі клуби диму з папіроски перед себе. Нарешті стає перед Стефкою.*) Стефко, чого ти робиш такі комедиї?

Стефанія (*21 літ. Сидить мовчки, підперши голову долонею, дивить ся без виразу перед себе.*) ?...

Сьвят. Диви ся! батько зажурив ся, мати ходить як труп. Гризуть ся обоє. Знаєш хиба преці, як ти лежиш їм на серці. Хотіли би тебе бачити щасливою, хотіли би запевнити тобі долю, заки замкнуть очи.

Стеф. (*з жалем.*) І ти називаєш се щастєм? Славку...

Сьвят. Так. Подружє дасть тобі щастє. Більше як твоє учителюванє, як твій самостійний кусник хліба. Тай то коби дійти до него!... (*Зачинає ходити знов по кімнаті. В часї цїлої сцени то ходить, то стає, то сїдає.*) Але знаєш преці, в яких клопотах тепер батько. Рату в банку пропустив, небавом має платити вексель.

Стеф. Та що тут говорити про се? Не помагав менї досї, то й далї... Я й жалю не маю за се нї до кого. А зрештою я вже освоїла ся з тим, що для мене на образованє нема. (*З докором*) Але на що иньшого...

Сьвят. Як то на що иньшого?... Ет, Стефко, сего вже не кажи! Вже то хто як хто, але наш батько дбав про нас і дбає все. А як годї..

Стеф. Дїйсно, як годї... Але скажи менї, по що батько закупив ті два морґи? Скажи менї, по що властиво батько купив сю хату? Для кого?

Сьвят. Вдячна донька! Нема що казати... Як то на що? Для кого Ти не знаєш, для кого? Ти думаєш може, що батько забере своє майно до гробу?

Стеф. Знаю, знаю, що ні. І як раз се мене болить. Славку, подумай собі! Працювати ціле житє, а властиво не працювати, але за працею таки віддиху не чути, не жити, але нидіти, нидіти, ледви веґетуючи, аби на старість придбати собі хату, кусник поля, тоді, тоді... як уже не треба його, як уже пора прощати ся зо житєм. Ні, Савку, назви се, як хочеш, але розумом ніколи.

Сьвят. Га, га, га! Яка се вдяка! Скажи се батькови, скажи тому батькови свому, що посивів цілком тоді, коли иньші не найдуть ані одного волоска сивого на своїй голові! Скажи се своїй мамі, що не зазнала на своїм житю ані одної приємности, не відітхнула за час свого житя ані хвилиночки, — скажи їм, а може ся вдяка зажене їх швидше в могилу. Почисли, сестрице, морщини на чолї батька, приглянь ся очам матери, чи дошукаєш ся в них блиску. Прислухай ся тому легонькому, спокійному її віддихови в часї сну. Почисли її стогони. Ха, ха, ха! Назви се, кажеш, чим хочеш, але розумом ніколи. Га, га, га!

Стеф. Не сьмій ся, Славку.

Сьвят. Га, га, га! Красно!

Стеф. (*встає.*) Так, я не можу бути вдячна родичам. Вони поставили цілею свого житя збивати гріш, на те, аби діти їх не бідували. А забули, що дітям иньшого може треба щастя... Та зрештою я не знаю, але я хотїла би чогось иньшого, як офіцияла. Мене не манить те родинне щастє, бо я знаю його красні сторони, знаю, що криєть ся під тою заслоною домашнього огнища. А родичі мої й чути не хочуть про иньше житє. Я думала, що ти, що хоч ти мене зрозумієш, а ти...

Сьвят. А я?...

Стеф. (*по хвилї.*) Коли я поїхала проти їх волї до Львова, я думала, що ти поможеш менї, подаси менї братню руку. Ти відписав: Роби, як кажуть родичі. Ти, ти се відписав, ти, що зродив колись у менї той запал до працї, до науки. (*По хвилї.*) Та що тут богато говорити? Пропало. Я й сама дала собі раду. (*По хвилї.*) А знаєш, Славку, я стояла нераз над пропастю. Ще крок, ще, ще один... Я чую, як нога сунеть ся

у безвісти... в голові крутить ся... Я вже не пануюнад собою... І чую лише в серці безмірну пустиню, таку пустиню, таку глуху, бездонну яму... І вже не стогони, але дикий глум, кепковане лунало по тій бездні мойого серця — і се протверезило мене, поставило сильно на ноги, не дало упасти. Я кпила, кпила собі з рідних і з чужих, кпила з себе і з цілого сьвіта. Ха, ха, ха! Яка я страшна була в таких хвилях! Шкода, що ти, ти колишній, ідеальний Славку, не бачив мене. Шкода, а був би найшов у моїм серці і відгук своїх слів. Шкода!

Сьвят. Стефко, що ти говориш?

Стеф. Шкода! Ха, ха, ха! Жалуй, жалуй, Славку, ти мій ідеальний Славку, ха, ха, ха!

Сьвят. Стефо! Стям ся, що тобі! Стефо! Слухай, Стефо...

Стеф. Видиш, видиш свою Стефку, свою сестру? Диви ся! Перший, а вона не має анї сотика. Видиш її? Чуєш, як кличе Жидівку, як продає останню сукню. Чуєш, як торгуєть ся? О тих дві шістки ріжниця! А вона тремтить, аби Жидівка не роздумала ся і не пішла. Диви ся! Стара гандлярка виймає гроші. Вісімнацять шісток. Чуєш, як приємно, як мило вони звенять у її руцї. А в кишенї за її дотиком забреніло богато, може навіть десятка. А Стефка не дістане їх, навіть глянути на них не гляне! Йой, як би вона мала десятку, або пятку, пятку, лише пятку. (*По хвилї, спокійно*) Тремтючою рукою бере тих вісімнацять шісток, ховає їх, бо се ціле її майно... А Жидівка не виносить ся! Нї — вона тїшить ся видом наляканої Стефки. Бачиш, вона оглядає сукню, чи варта таку суму гроший. Вона мусить сказати ще, що переплатила.

Сьвят. Чому-ж ти не написала менї, що так бідуєш? За се чую великий жаль до тебе.

Стеф. Написала?... Я мала показувати тобі свої калїцтва, мала своїми мерзькими ранами будити в тобі милосердє? Ха, ха, ха! Я тїшила ся тим, що тобі добре, що ти побрав на першого свою судейську платню. Я тїшила ся тим, що батько закупив два морґи поля до свойого майна, менї на — віно! Я тїшила ся тим і менї було так добре, так любо, так солодко. Менї вже анї їсти не хотїло ся, анї не думала про те, аби убрати ся гарно, аби забавити ся. Ха, ха, ха! (*По хвилї*)

А потім мені було добре. Дуже добре. Я дістала лекциї. Лише, що я мешкала троха за далеко. На краю міста. Але за те дешево. (*Весело*) Знаєш, Славку, за дванацять ринських, чуєш, за дванацять ринських мала і хату і харч. Лише одна, одна дрібниця. Я мусіла вертати пізно з лекций. Знаєш, сама одна женщина. (*Поважно*) І тоді пізнала я новий рід людий. Ану, вгадай, який? Вгадай, ну? Чого мовчиш? Ха, ха, ха! Нічні зарібниці! Ха, ха, ха!

Сьвят. (*кидаєть ся мов несамовитий*) Стефко! Що ти говориш! Ти, ти!

Стеф. Аякже! Ха, ха, ха! Нічні зарібниці. Ти не віриш. Слухай: Іду, йду... На вулиці темно. Бліде сьвітло ліхтарень ледви блимає. А докола мене пусто. І я чую відгук своїх кроків далеко, далеко. А серце моє бєть ся так сильно, мало не вискочить. Нараз чую, йде хтось. Стаю. Слухаю. За мною йде. А я стою, стою, запираю дух у собі, а в руці тисну камінь. Ха, ха, ха! Яке се сьмішне! Знаєш, я з каменем ходила вічно у вечер. Той камінь був невідлучним моїм товаришом. Я давлю його в долоні, а там нащурюю уха, чи вже не притихли ті кроки. Тихо. Не чути нічого. Я віддихаю лекше і йду далї. Правда, яка я була безпечна з тим каменем? А там знов чути кроки, лише вже передо мною. Чуєш, іде, йде, він. Мужчина! Як я зненавиділа їх тоді, тих мужчин. Тепер чую, що млїю. Паду на ногах. Але нї. Я мушу бути спокійна. Я мушу йти далї. Не сьмію показати по собі того, що бою ся. А преці я маю камінь у руці. Ще десять кроків, девять, вісїм... уже лише пять. Бачиш його? Перейшов. Станув. Вернув ся. „Добрий вечір, серце. — Підем погуляти?“ Славку, Славку! Твоя сестра, твоя Стефка чула таке! Ти знаєш, Славку!

Сьвят. Ах!... (*Довга хвиля мовчаня. Стефка починає плакати*). Стефа, Стефа, що тобі? Стефцю, не плач. Чуєш, Стефцю. Недобра. Ти не сказала менї, що так бідуєш. Я поміг би тобі. Чому ти не звернула ся до мене, Стефа? Ну, тихо. Не плач.

Стеф. Йди собі, йди від мене. Не муч мене.

Сьвят. Стефа, успокій ся. Прошу тебе, Стефа.

Стеф. Що?...

Сьвят. Та не плач. Бачиш, я бажаю тобі щастя, а ти не хотїла бути щира зо мною.

Стеф. Не хотіла?... Ні, я не могла. Не могла, Славку, бо ти не був той ідеальний Славко, з яким я давнійше так радо ділила ся своїми думками, своєю душею.

Сьвят. Не той... Так, не той...

Стеф. А тямиш, Славку, як ми ще недавно, ледви перед кількома роками сиділи нераз до пізної ночи і мріли, мріли... Знаєш, про що ми мріли?

Сьвят. (*гірко*) Мріли... (*По хвилї*) І на мріях скінчило ся.

Стеф. Ми мріли про красну будуччину при роботї для народа, ми мріли про ідеї, самостійність, незалежність думок і поглядів від обставин, чи від чиїхсь примх. Ти тямиш, Славку, ті вечері?

Сьвят. Чи тямлю?... Я не думаю над ними нїколи.

Стеф. А я тямлю їх, тямлю. Нїколи не сходили вони менї з мисли. І тодї тямила я наші розмови, коли дістала твій лист. І тому то твої слова болїли мене так страшно. Славку, не того я ждала по тобі. Було пригорну ся до тебе і слухаю твоїх слів. А ти вмів так гарно говорити, так поривати своєю мовою. Ти чарував мене, Славку. Нераз висїли на моїх устах слова: „Ти чарівник, Славку, я люблю тебе!“ Але я соромила ся сих слів. Я любила тебе инакше, як иньші сестри люблять братів, бо ти був усім для мене. Ти розкрив перед моїми очима повний сьвіт, сьвіт ідеалів, плекав його, позваляв менї буяти у сьому сьвітї. І я закоштувала того солодкого житя мрій-ідей. Я зжила ся з тим новим сьвітом.

Сьвят. Так, так, тямлю ті наші розмови.

Стеф. Чого ж так гірко „тямлю ті наші розмови“? Ти жалуєш їх? Бо для мене вони найкрасшими споминами. Се найяснїйші хвилини в моїм житю. Ти жалуєш Славуху, що дав менї зажити тих щасливих хвилин?

Сьвят. Жалую.

Стеф. Чому? Славуху, скажи! Чому жалуєш? Коханий, скажи! Ну, не дай просити себе! Ну, скажи... Жалуєш? Нї, нї...

Сьвят. Так. Жалую.

Стеф. Ну, чому, скажи! Скажи, Слава!

Сьвят. Я розкрив перед твоїми очима рай, а тепер мушу нищити його. Знаєш, Стара, а се таке страшне.

Стеф. Чому нищити? Хиба-ж ти не жиєш уже тим житєм?... (*Сумно*) Але нї, нї, правда, що ти вже не той. (*Нетерпливо*) А однак

усе-ж таки мусіло лишити ся в тобі ще щось із того давнійшого твойого житя. Не вже-ж ти всьо затратив, загубив по тій житєвій дорозї? Не вже-ж житя зломило тебе так, що позамеркали всї твої ідеали?...

Сьвят. На жаль — так.

Стеф. Славку, не кажи сего. Ти не повинен піддати ся. Диви ся: я стою перед тобою така, якою стояла тодї — тямиш, як ми сиділи під грушкою? Ба, нї! Я сильнїйша, сто разів сильнїйша, нїж була тодї. Я скріпила ся в боротьбі про житєбутє. Борола ся — і побідила. Слава, я тепер така сильна, така сильна. Нї, Славку, ти не впав! Тобі здаєть ся лише. Я підтримаю тебе, піднесу. Правда, Славку?

Сьвят. Нї, Стефа. Підтримати ти підтримала би мене, як би я хилив ся лише. Але я упав уже, впав. А тепер пропало вже всьо. Не поможеш нї ти, нї хто-б не був.

Стеф. Не кажи так, Славку. Я не хочу, не хочу слухати таких твоїх слів. Чуєш? не хочу! Ти вмовив у себе, що ти иньший. А ти такий самий, як передше, ти Славко мій, брат мій коханий. Правда, Славуху?

Сьвят. (*не відповідає на її слова*). В розгарі моєї працї... Так... Я рвав ся до роботи... Я робив над сили. Нї дня, нї ночи не було для мене. Я чув у собі таку шалену силу, такий запал. Ночами цїлими не спати... се-ж така дрібниця. Не зважав я нї на здоровля, нї на що. Аби далї, аби далї. (*По хвилї*) Я тїшив ся вже великою симпатиєю. Мою роботу почали оцїнювати. (*По хвилї*) Ха, ха, ха!

Стеф. Що тобі, Славуху?

Сьвят. Нїщо... Пропало...

Стеф. Що? що? Що тобі?

Сьвят. Ет! Привидїв ся менї.

Стеф. Хто? Слава?

Сьвят. (*спокійно*). Приятель привидїв ся менї. Знаєш, Стефа, сердечний приятель. Знаєш, той, той... (*Знов спокійно*) Але тепер уже нї. Вже нема його. Вже нема його. Вже минуло... Знаєш, Стефа, я не можу нїколи подумати про те спокійно.

Стеф. Слава, успокій ся. Що тобі? Скажи! Ти не розповідав менї нїколи про се. Тебе стрінуло щось страшного.

Сьвят. Приятель... Лична ненависть... Приходжу на збори: „Або він, або я“. І мене викидають. Викидають із публичних

зборів. Товариші, товариші викидають мене. Нарада вела ся в справі орґанізациї молодіжи. І мене, що так горячо займав ся тою справою, мене викидають зі зборів.

Стеф. А щож се було, Славку?

Сьвят. Ніщо. Головою комітету, що скликав нараду, був мій найлютійший ворог. Не дав мені запросин. Я прийшов без запросин, а він — казав мене викинути. А знаєш, Стефа, що богатьом видали на зборах запросини, а богато було і без запросин. І то таких, що не цікавили ся сею справою цілком. Я вилетів, як шалений. Я не міг зрозуміти, як се могло стати ся. Я мало не здурів.

Стеф. За щож він ненавидів тебе так?

Сьвят. За що? За те, що я був занадто отвертий. За те, що сказав кождому правду в очи. Він мав погану привичку брехати. А я, як він зачав лише брехати, любив сказати йому: „Товаришу, не брешіть!“ Дійшло навіть до того, що він співав раз якусь Лемківську пісню, яку я знав на нещастє також. І тоді сказав я йому: „Товаришу, не фальшуйте ариї!“ Як не кинеть ся до мене! (*По хвилї*) Але заплатив менї за все.

Стеф. І ти загриз ся тим так тоді? Се-ж така дрібниця. Фе, стидай ся! Я була би показала йому, що я буду горою, не він. А ти піддав ся. Славку, Славку, такий сильний, Славухо, піддав ся. Фе, фе! Поганий Славухо. Не хочу тебе знати. Гніваю ся на тебе.

Сьвят. Я не піддав ся ще тоді. В менї закипіла злість. Я сказав собі, що я мушу, мушу пімстити ся. Я виїхав за границю, до Берлїна на студиї. (*Мовчить хвилину, немов пригадуючи собі щось*). Нї, нї, не скажу! Фе! Поганець! Мерзота з мене!

Стеф. Славку, що тобі?

Сьвят. Не питай. Менї лекше, коли не згадую цїлої тої траґедиї. Я забув уже про все, і менї добре було. (*Із жалем*) По щоти, Стефка, викликала в моїй души старі події. Вони були вже лише споминами. Попіл забутя присипав їх. Я погодив ся вже зі своєю долею. Увійшов у товариство людий, що не знали про моє попереднє житє і вони шанували мене. Зразу я мерзив ся собою і ними, потім... потім привик до всього.

Стеф. Славку, ходім із відси. Ходім на прохід. Забудеш, успокоїш ся. Я не повинна була вдирати ся у тайни твоєї души.

Сьвят. Тепер... Ге, ге, ге! Тепер уже за пізно! Тепер ти повинна всьо знати. Ти не сьмієш судити мене підлим за те, що я спроневірив ся своїм молодечим мріям, що я потоптав ногою всї ідеали. Я труп — але... та меньша з тим! (*По хвилї мовчаня*). В Берлїнї я мешкав із товаришом, таким як сам бідаком. А знай, що батько не розумів мене. Не хотїв менї помогти анї разу. Я мусїв заробляти нераз працею рук, аби за тих кілька шісток прогодувати ся два-три днї. Нарештї забракло сил... Приходжу раз до хати голодний як пес, продроглий зо зимна. Товариш сидить у плащи і дзвонить зубами. Читає при лямпі: „Маєш що їсти?“ — питає мене. „Стільки, що й ти. Чай є?“ „Є, але спірту нема“. Наливаю води до горнятка і знаєш що роблю? Знаєш?... Нї, ти не знаєш, Стефа, що то не їсти кілька днів! Не мати кілька днів страви у ротї. Мене корчило в кишках. Здавало ся менї, що весь мій ратунок у тім чаю. Склянка теплої води з цукром і я уратований! Я не призадумував ся над тим, що той чай лише загострить мій апетит! Я хотїв напити ся, напити ся його. Ходжу по кімнатї і думаю, думаю. Не вдїєш нїчого. Нема спірту. Нарештї... Ха, ха, ха! Яке се сьмішне! Ха, ха, ха!

Стеф. Що? Не сьмій же ся так. Славку, я бою ся тебе.

Сьвят. Наливаю води до горнятка, йду до лямпи і грію її над склом. І грію і грію... А товариш лише глипне на мене і не каже нїчого. Припекло мене, рука похитнула ся, а окріп хляпнув троха на голову товариша. Що в менї дїяло ся тодї! Який я вилетїв із хати! А найгірше мучив мене спокій товариша, з яким він обтер свою голову. Стефка, Стефка, ти не зрозумієш, що дїяло ся тодї в моїй души. (*По хвилї*) Ха, ха, ха! А знаєш, я потім крав, крав безлично! Пішов до склепу, де була сила народу, і брав хлїб чи що, як своє! І день і другий і тиждень.

Стеф. Славку, не кажи сего. Се брехня, брехня! Правда, що ти не крав, не крав? Скажи, правда? Славку, молю тебе, скажи правду.

Сьвят. Крав. Кажу тобі чисту правду. Ха, ха, ха! Видиш — витягаю перший раз руку. Диви ся, як та рука тремтить, як очи скачуть, як товчеть ся серце. Ось-ось і зловлять мене. Поведуть як простого злодія до тюрми. Менї здавало ся,

що мене вже ведуть у тюрму. Ноги почали колихати ся, дрож перейшла по цілім тілї. Я мало не крикнув. Кладу хліб. Хочу йти. А в кишках лише: гур, гур, гур!... Я за хліб і в ноги, в ноги. І не тікав, нї. Я йшов спокійно, як би ось заплатив велику суму гроший за нього. А далї я освоїв ся із тим новим способом заробку, освоїв ся, як давнїйше з голодом.

Стеф. (*зимно*). По що ти се кажеш! Ти міг дарувати собі свою сповідь. Я воліла би, аби ти лишив ся для мене тим самим Славком, що давнїйше, а не...

Сьвят. А не злодійом! Ха, ха, ха! Розумієть ся.

Стеф. (*по хвилї*). Бідний ти, Славку...

Сьвят. Бідний?... Нї! Хто тобі казав таке? (*По хвилї*) Пусте! Хвиля роздразненя. Я не сповідав ся перед нїким. Моє серце заперло ся для людий. Спомини щасливих хвиль... Розмріяв ся... (*Отрясаєть ся*) Нї, нї, я вже не той. Не говорім про се. Я нинї вже иньший для сьвіта і для людий. (*Понуро*) Ти одна лише знаєш усьо... Але і ти не повинна була знати. Було би лїпше для нас обоїх.

Стеф. А по щож ти сповідав ся? Я-ж не тягла тебе за язик!

Сьвят. Правда. Але твої слова, твоя мова, ти сама... всьо те відродило на хвилю в менї того давного Славка. І я почув такий сором до себе, такий жаль, що я став иньшим... Я не міг не висповідати ся перед тобою.

Стеф. І ти міг жити? Ти міг дивити ся людям в очи? Ти, що так різко виступав проти всякої неправди.

Сьвят. Коли я стямив ся, я хотів стрілити собі в лоб. Я мерзив ся собою. Уратувала мене женщина. (*По хвилї*) Але се стара история. Лїпше не згадувати. (*По хвилї*) Потім я попав у товариство иньших людий...

Стеф. Які й не питали тебе нїколи про твою минувщину.

Сьвят. Бо й самі не иньші. І їм добре з тим і менї добре... Стефка, бачиш, який я все веселий! Ти знаєш, що я вповнї щасливий. Я хотів би бачити й тебе щасливою.

Стеф. Не розумієш ти мене вже тепер. Не знаєш, що може бути моїм щастєм. Наші погляди на щастє ріжнять ся.

Сьвят. Сьмій ся, Стефа! Підожди, поживем, побачимо, що і ти признаш колись рацію моїм словам. Якого ти хочеш щастя? Вийти замуж, стати доброю матїрю, жити безжурно...

Стеф. Славку! Я тобі щось пригадаю.

Сьвят. Прошу.

Стеф. Женщина повинна старати ся дорівнати у всьому мужчині. Йдучи замуж вона повинна не віддавати, але подавати свою руку мужови до спільної роботи, в стремлїню до одної цїли. Підла та женщина, що віддаючи ся має на оцї лише інтерес!... Знайомий тобі звук сих слів?

Сьвят. Мрії, Стефа, фрази!

Стеф. Власні свої слова називаєш фразами. А для мене вони не фрази. Я придержую ся сього цїле житє.

Сьвят. Я на щастє вилїчив ся вже з тої хронїчної недуги, якою є ідеалїзм.

Стеф. Славку, не муч мене! Чого ти хочеш від мене?

Сьвят. Хочу, аби ти була щаслива, кажу ще раз.

Стеф. Хиба-ж я зможу бути щаслива, коли знати-му, що я оббріхую цїле житє мужа, що я не люблю його, мушу удавати любов, мушу приймати його поцїлуї і відповідати на них?

Сьвят. Яка ти дитина, Стефко. Хиба ти не знаєш, що се таке поцїлуй. Та правда. Деж ти могла ще й пізнати! А я скажу тобі, як хочеш знати. Як є у тебе тепла, вигідна хата, як є смачна страва, як є в що загорнути ся, як є гріш на всьо, чого душа забажає — як у додатку знаєш іще, що все те ти маєш від свойого мужа, — ти любиш його.

Стеф. Коли-б і так, то найбільше я була-б йому за се вдячна.

Сьвят. А се-ж не любов? А тобі якої захочуєть ся любови? А як тобі з ним добре, як ти не потрібуєш журити ся нї про що, анї думати, ти цїлуєш ся з ним із розпусти, як то кажуть. Всьо прийде само собою. Не віриш, Стефцю?

Стеф. Нї!

Сьвят. Твій жених має гроші. Батько вдоволений, що ти покориш ся його волї, не поскупить також.

Стеф. Лишім се, Славку. Мене болять твої слова.

Сьвят. Шкода.

Стеф. Обиджають мене.

Сьвят. Про мене. Можемо і не говорити. (*За час їх розмови смеркало раз-у-раз сильнїйше. Стефка ходить по кімнатї нетерпливо. Сьвятослав стоїть при вікнї і вдивляєть ся у безлистї дерева в городї. Нараз виринає місяць і його сьвітло розсипаєть ся по кімнатї*).

Стеф. (*підходить до брата і спирає ся на його рамя*). Славку, мені жаль тебе. Ти такий иньший, такий иньший. Як я страшно завела ся!... Я думала, що колись, колись ми обоє станемо до роботи. Що я брати-му собі з тебе приклад... Бідний Славку. Я не знала нічого про те, що діяло ся з тобою. Хто зна', може тоді ще можна було підтримати... Ти був би кинув ся назад до роботи, виринув, а твоя Стефка, твоя сестра — яка вона була би щаслива, як би бачила тебе тим самим Славком, щирим робітником на народній ниві.

Сьвят. (*прокидаєть ся із задуми. Мотнув легко головою, немов нагадуючи собі щось. Потім говорить поволи, ледви чутно. Раз-у-раз як росте його зворушенє, кріпшає й голос*). З Берліна вернув я зломаний, прибитий, пригноблений. Я чув на собі важкий тягар пятна: злодій. Мені здавало ся, що всї показують за мною пальцями. Кождий шелест роздразнював мене. Мені здавало ся, що мене підслухує хтось. У кождім шепоті причувало ся мені, що мене обсуджують... Я ходив як на муках.

Стеф. Славку, Славку! Не говори далї, не нагадуй собі того. Се таке страшне. Тебе мучить се.

Сьвят. Я взяв ся за просту бюрову роботу і в ній шукав забутя, ха, ха, ха! осолоди... ха, ха, ха!

Стеф. Бідний Слава. Ти все було казав, що як хто мусить обмежити ся на саму бюрову роботу, то той уже пропащий.

Сьвят. Нї, Стефа. Тоді я думав инакше. І справді. Стільки було мойого спокою, що сидів у бюрі. Я сидів усе довго поза години. Вишукував собі яку міг роботу. (*По хвилї*) Раз вичитав я в часописї про збори товариства, до якого я колись належав, у якім пережив стільки щасливих хвиль. Мною стрясло. Збори, такі самі збори, з яких мене перед кількома місяцями викинули. Не надумуючи ся я вилетів на місто. До зборів було ще дві години часу. Я вступив до каварнї, напив ся чаю. Почав переглядати часописї. Не можу. Букви скачуть менї перед очима. Я такий був роздразнений, роздразнений. По що я піду на сї збори, — стрілило менї до голови. Справдї, по що? по що? А замісь відповісти собі на се питанє я пішов.

Стеф. Такий роздразнений? Ти мусїв знов щось там зробити? По що там ішов?

Сьвят. Ха, ха, ха! По що? Кпити собі з людий, глумити ся з них. Ха, ха, ха! Се була цікава картина!

Стеф. Ти йшов у тій цїли, аби кпити собі з товаришів?

Сьвят. Чи я йшов у тій цїли? Не знаю, не знаю! Але зараз із початку я мусів кпити. Мене хотїли викинути як не члена. Мене се заболїло, подразнило. Нї, не піду. Відкликаю ся до збору; збір каже менї лишити ся. Довге справозданє голови, нудне ізза похвал на виділ. „Ми старали ся пригорнути всїх товаришів. Навязати приятельські зносини". Мене кольнули сї слова. „Брешеш" — застогнала моя душа. І я встав і говорив довго, довго. Я не тямив себе. Я тряс ся цїлий. Перед очима моєї душі виринули ріжні страшні картини. Як мене викидають зі зборів, як я тиняю ся по лихварах, як прошу, жебраю у них гроший. Як голодую і як... краду! краду!! (*Спокійно*) Стефо, я всьо сказав їм — сего останнього нї. Менї голос застряг у горлї. Я впав на крісло.

Стеф. Фе, стидай ся! Піти, аби показувати ворогам свій біль, стогони своєї душі, фе, Славку! Давнїйше, ще тодї, як я знала тебе иньшим, ти не зробив би був сего.

Сьвят. І тодї я був би не зробив так. Але збір тих людий, з якими працювало ся, ті спомини, та ріжниця між колишнїм і тодїшнїм моїм станом, все те рушило моє серце. Але потім... потім я був уже иньший. О, страшно иньший. Мої слова подразнили шалено моїх ворогів. Десять, більше як десять людий накинуло ся на мене. Як пси на ланцуху, як останнї собаки скакали до мене. А я... я стояв підперши ся байдужно на спинку крісла і дивив ся їм із глумливою усьмішкою в очи. Я кпив собі з них, кпив. І кпинами своїми я довів їх до такого страшного шалу, до такої дикої скажености... Ах, се був красний вид! Ті кидають ся, не перебирають у словах, всьо, всьо казали, а я стояв і кпив. (*Сумно*) Від тодї я кпив уже зі всього. Нїчого не було вже для мене сьвятого. Я йшов по тій стежцї поганї, бруду, гнилї, все далї і далї. Я топтав своїми ногами всьо красне, всьо нїжне. Ідеали чар поезиї... (*Сьміючи ся злобно:*) Ха, ха, ха! ідеали! Чуєш, Стефа, ідеали...

Стеф. (*кричить несамовито*). Славку!

Сьвят. (*поважно*). Так. Від тодї я став демоном. Нищити всьо, що стане на моїй дорозї — отсе був мій девіз. (*Спокійно*)

І я притримую ся його до нині — і добре мені з ним. Чуєш, Стефа, добре.

Стеф. Я не знаю. Я повинна би тебе ненавидіти. Чуєш, Славку, ненавидіти.

Сьвят. Гордувати мною, мерзити ся...

Стеф. Так. І я хочу тебе ненавидіти. А однак — не можу. Знаєш, Слава, не можу. Я так люблю тебе, ти все для мене тим давним Славком і я анї раз не можу вмовити в себе, що ти вже иньший, що ти поганий, що ти брудний.

Сьвят. (*дивить ся довго, довго на неї*).

Стеф. Читаєш у моїх очех ту любов, якою горить моє серце до тебе? І ти знаєш, за що?

Сьвят. (*непевно*). І не вже-ж ти любиш мене ще? Не вже-ж ти можеш любити мене ще й тепер? Стефа!...

Стеф. Можу, можу, люблю тебе, братчику, (*нагадуючи собі*) за те, що ти зробив мене такою, якою я є нині, що ти запалив у моїй души любов до краси, до поезиї, що ти увілляв у мою душу почутє людяности. Славку! Се все твоя заслуга. І як не любити тебе. (*Сьвітло місяця змеркає. В кімнатї стає темно. Стефка по довгій хвилї мовчаня*). Славуху, ти в моїх очех усе красний, чистий, як тодї. Знаєш, була хвиля вчера, вчера... Я хотїла упасти перед тобою...

Сьвят. ?...

Стеф. ...Висповідати ся. Слава, Слава, чи ти призадумаєш ся над тим, що твоя Стефа не може бути такою, як була давнїйше. Славку, ти не сумнїваєш ся, що твоя Стефа невинна?...

Сьвят. (*кричить*). Стефка!

Стеф. Ти віриш у те, що я невинна? що...

Сьвят. Тихо! Не говори! Тихо! І вона, вона питала ся мене так...

Стеф. Хто? хто?

Сьвят. Яка се мука була... В щасливій хвилї, у хвилї роскоші... Я не тямив себе... Менї мішало ся в голові. Я не міг зрозуміти її слів.

Стеф. Чиїх, Славку, чиїх?

Сьвят. Я так вірив їй, так вірив... У першій хвилї я думав, що сьвіт перевертаєть ся. Се менї мішало ся в мізку. Вірити, вірити безмежно в чиюсь невинність... нараз стратити ґрунт під ногами, мусїти освоїти ся з гадкою, що вона належала до иньшого, що вона не моя, не моя... „Вірю, вірю, — шепчу

її — що ти невинна. Зрештою я не задумував ся над сим. Але я хочу вірити собі". — „Так, так, я твоя, твоя, лише твоя". Стефа, Стефа, яка се роскіш, яке се щастє!...

Стеф. Славку, я не можу вже так сказати. Славку, Славку! Я не можу, не можу. Знаєш, Славку.

Сьвят. Що?!

Стеф. Не можу, не можу! Але ти не осуди мене. Хвиля шалу. Слава, я не тямила себе. Я просила його. Я молила. Я мала таке безмежне довірє до него. Я була безпечна при нім.

Сьвят. Безпечна?... І вона безпечна. Ганна, Ганна. Чуєш, чуєш Стефа? чуєш її? Тихо... тихо... Вона тут. „Я така безпечна, безпечна!" Я просив: „Ганю, Ганю, йди, йди .."

Стеф. Славку, що тобі! Славку!

Сьвят. Йди, йди проч! Я просив тебе. Я виривав ся від тебе. Я знав, що не поборю себе... Не диви ся так на мене. Не впивай ся очима. Твої очи пявки. Проч, проч, демоне! Чого палиш мене своїми вогнями? Чого мучиш мене?

Стеф. Славку, се я, Стефка, твоя сестра...

Сьвят. Хто? Ганна? Я знаю. Ганна? Ганна? Чого-ж ти хочеш від мене? Я-ж просив тебе...

Стеф. Славку, твоя сестра Стефка до тебе говорить.

Сьвят. Стефка?... (*Дивить ся на неї. Нагадує собі щось*). Що ти сказала? Не осудити? Я — тебе? За що? Ти така добра, така добра. (*З жалем*) Ах, правда, ти не та, не та Стефа...

Стеф. Я його так любила. Він був такий шалений. Його поцілуї приводили мене до нестями. Я мліла, мліла в його обіймах. А він був такий добрий, такий щирий. Я й не стямила ся, як він вкрав ся до мойого серця. А потім я була така щаслива з ним. Я не бояла ся його. (*Нараз*) Славку, ти не припускаєш більше нічого? Лише, що я була його?

Сьвят. (*шалено*). Ти була матірю. Ти? ти? Ганно, ти була матірю? Тихо, тихо, чуєш, як плаче? Як плаче твоя дитина! Наша дитина! Ганно, плаче, плаче! Тихо! Ах!

Стеф. (*несамовито*). Ах! (*Починає плакати*).

Сьвят. (*приходить поволи до себе*). Стефа, Стефа, чого ти плачеш? Тихо, успокій ся! Ну, тихо, Стефа! Прошу тебе! Ах, се страшне, що я пережив тепер! Але се неправда? Що? скажи...

Стеф. Що неправда?

Сьвят. Ти не убила її?

Стеф. Кого?

Сьвят. Свою дитину?

Стеф. Я не була матірю, Славку. Я не була, не була...

Сьвят. Ні? Стефа? Правду кажеш? Ні? Ні?

Стеф. Ні, Славку, ні, ні...

Сьвят. Стефа! Се таке страшне. Я був певний того. Ти убійницею. Стефа, я налякав ся так того. Ну, тихо, Стефцю. Тепер усе добре. Мені привиділа ся вона. Причув ся плач її дитини. Але се все мари, привиди.

Стеф. Чого ти трясеш ся на цілім тілї? Славку!

Сьвят. Се таке несподіване. Я не знав, що діеть ся зо мною. Ні, Стефа. Але тепер я вже спокійний. Вже все минуло ся. (*Непевно*) І вона менї вірила. Була така безпечна. Я просив її.

Стеф. Хто вона? Хто такий? Ганна якась. Деж вона?

Сьвят. Ха, ха, ха! Деж вона! Ха, ха, ха! Або я знаю!

Стеф. Сьмій ся, сьмій ся! Ха, ха, ха! І той сьміеть ся також! Ха, ха, ха! Всї ви однакі! Всї звірі! Віддати ся вам, завірити вам себе. Ха, ха, ха! На те, аби ви кпили собі. Тьфу! Але ні, ні! Він не такий! Він любив мене. Він любить мене ще й нинї.

Сьвят. Як я Ганну.

Стеф. Що? Ти не любиш її? Не любив її ніколи?

Сьвят. (*понуро*). Менї здавало ся, що любив її.

Стеф. Який ти підлий, який ти підлий, підлий.

Сьвят. Так. Знаю. Але мене зробили таким. Я був инакший, инакший...

Стеф. Брешеш. Усї ви однакі. А потім: „Зробили таким!“ — Його не зробили, а він не був инакший. Славку, Славку, чи ти повіриш, як я любила його. Як він зближив ся до мене, в менї серце товкло ся так сильно, так сильно. Як він доторкнув ся мене, мене обсипало жаром. А лежачи в його обіймах я забувала про все; для мене не істнувало нїщо крім него, него. І він знав се. Але він умів так красно говорити. Він упевнив мене, що я можу бути при нїм безпечна.

Сьвят. Бідна Стефа! І ти вірила йому. Так, так, вірила. І я умів красно говорити. І я умів вкрасти ся в дївоче довірє.

Стеф. Ми сиділи раз. Він обіймив мене. Я чую, що млїю. Хотїла вирвати ся, утїкти. Але нї. Я йому так вірю. А далї: Най

буде, що хоче. Менї було так байдуже. Я-ж лежала у його обіймах... А потім, потім — як я його любила! Се вже не була любов. Се була якась дика пристрасть. Без него не істнував для мене сьвіт. Без него не було для мене житя. Віриш, Слава, я цїлувала його руки, як він почав остигати. Я цїлувала би його по ногах. Я хотїла служити йому наймичкою. Псом його вірним хотїла я бути, аби не покидав мене. Славку, я божеволїла на саму гадку розпуки. (*Зимно*) А він пішов і лишив мене нинї тим, чим я є. Я не можу, не сьмію належати вже до нікого. А він кпить, кпить собі з мене. Ха, ха, ха! Ха, ха, ха! (*Вибухає спазматичним сьміхом*).

Сьвят. Стефка, Стефка! Що тобі? Стефа! Стям ся! Стефаночко...

Стеф. Що?... Хто се? Ти?... А менї здавало ся... Я думала... Його не було тут? Се не він мене кликав? Де він, де він? Юльку, де ти? Юльку, Юльку...

Сьвят. Не було нікого, Стефцю. Успокій ся. Ти хора. Я лише сам був коло тебе. Чуєш, Стефа.

Стеф. (*не довіряє*). Не було?... Його не було?... А менї здавало ся. Але се неправда. Юлько був тут. Він кликав мене. Просив мене.

Сьвят. Се я тебе просив. Я тебе кликав. Стефцю, лягай на софу. Ти хора, Стефцю. (*Сьвітить сьвітло*).

Стеф. (*коли він поклав її на софу*). Дай менї води! Мене палить так у грудях! Такий жар!

Сьвят. (*дає їй води*). Післати по лїкаря? Ти маєш горячку... Голова розпалена. Я пішлю зараз.

Стеф. Не треба, Славку. Я вже спокійна. Прийду зараз до себе. Не треба, не треба... (*Відвертаєть ся до стїни*).

Сьвят. (*сїдає коло неї. Призираєть ся їй хвилину*). Так. Заснула. (*Встає, підкручує лямпу, сїдає при столї і закурює папіроску*). От і маєш клопіт на здорову голову. Фе! І роби кому добре. Намучив ся, роздразнив ся... Або Ганка!... По що менї було нагадувати собі її? Жиє сама, най собі й далї жиє... Або я винен?... (*Встає і ходить нервово по кімнатї*) Або ся!... Дурні прінціпи! Належала!... Не будь то вдоволена, що бере тебе! (*Вслухуєть ся у відгук своїх слів*). Що?... А я оженив би ся з такою?... Ет, плети теревенї! Ну, і належала, належала, належала... А Ганна?... Ну, і що? що? що?...

У Львові, 2—12 листопада 1900.

Забув.

Оповідане Модеста Левіцького.

У Любомирці пішла дитяча пошесть, саме від зимних мясниць. Баби казали: гулї, ба, красуха, а фершал, що приїздив з Руднї, казав: шкарлятина. Однаково дїти помирали дуже, хоч бабка Люльчиха підкурювала їх переїдом з жолоба, хоч фершал напував їх якимись своїми лїками.

Соцькому Петрови Головатому був приказ ставити ся до станового що три днї з докладом: скільки душ знов заслабло та скільки померло.

Становий був лютий; звичайно і по суботах, як ставили ся до него всї соцькі, він тяжко бурхотав, кляв їх на всї вирви; чи раз бувало і стусанів надає, і воду наставить носити за кару, і дрова рубати... А тепер Головатому ся лиха година придала ся аж двічи у тиждень.

Тяжка служба соцького. Усяк, хто не вирветь ся, начальство: і старшина з писаром ганяють позви-повістки розносити; і суддя і слїдователь судебний — арештантів водити, підводи давати... люде кленуть, нарікають; і акцизному — понятих шукати... а дошукай охочого, щоб потім по судах їздити, сьвідкувати; навіть лїкарови з фершалом — слабих показувати, зганяти жінок з дїтьми для віспи. Все соцький та соцький.

Ну, а як що вже, крий Боже, надзвичайне трапить ся: мертве тїло, або пожежа, або як тепер — пошесть, нехай уже ворогам така служба.

Головатий уже третїй цїпок позначив на карби, бо він неписьменний: слабих він значив одним карбом, а помершим клав ще карбок навхрест.

Крий Боже було забути становому хоч про одну дитину, хоч найменшу яку, непотрібну... Бо становий сам доносив кудись до більшого начальства.

А Головатому ще й свій клопіт дома. Тілько йому і дітий Бог дав, що один хлопчина Івась — на пятий рік йому йшло, тай того не минула лиха болість; майже в перших він заслаб, якось на пущання, тай досі ще не вийшов. У людий діти або повмирали, або давно вже повичунювали, а він чогось хирів, марнів, вицьвів на виду як віск, а ноженята та черевце зігнало пухлятиною. Орудувала Люльчиха, як знала, довідував ся фершал чи раз, давав ліки, у матушки добули майського бальзаму — терли: нічогісенько, анї крішки не легчало.

* * *

У степу бушував вітер гострий, холодний; імжив дрібненький дощик. Було вже над вечір. По грузькій дорозї пара маленьких миршавих коненят ледве тягнула підводу. Головатий з жінкою та з недужим Івасем вертали ся до дому з містечка від лікаря. Мовчки, сумно їхали обоє. Лікарь раяв лишити малого в больницї, бо дуже трудна і тяжка слабість. Так як же його таке мале покинути?... Казали, хай мати лишаєть ся з ним. Ну, а як би, крий Боже, помер там? Щож вона, бідна головонька, робити-ме з ним сама на чужинї, ще й дорога така — гріх. Нехай уже краще до дому — як Бог дасть...

Головатиха сиділа боком за вітром і тулила до себе хлопця, обгорнувши його кожухом. Чоловік ішов по-ряд з возом, бо на гору було важко: коненята натягали ся під усю силу, аж їм горби поставали, а посторонки муляли по голій, чорній шкурі на їх витертих боках. Далї стали, щоб конї відсапали ся.

— Ой, Петре, глянь-но! — скрикнула жінка, відтуливши трохи дитину. — Либонь уже він доходить...

Івась лежав навзнаки; широко відкриті оченята чудно дивились у гору, він важко і хрипло дихав, якось незвичайно порухаючи устами і ніздрями.

— Доходить голубчик, доходить... — тремтячим голосом озвав ся Головатий, схилившись над хлопцем. — Івасю!... Дитинко!... Але Івась не чув, або не тямив.

— Матїнко Божа! — плакала жінка. — На що було його возити! Нехай би вже дома по людськи вмер... Сьвічечку тїтка дали, достань-но, засьвіти як... там, у хустцї...

Головатому стиснуло в горлї. Жаль, сердечний жаль якось поплутав йому думки. Наче-б се все не справдї... Він думав: крепко конї зморились, аж пара з них іде... Сьвічка у двох місцях зломала ся, бо він не бачивши сїв був на жінчин клуночок... Змерз у руки, пальцї заклякли, ніяк сьвічку не справиш, бо віск затужавів на холодї... А жінка приспішала.

— Ой, швидче, Петре, швидче!...

Він присїв, закинув на плечі поли свитини, щоб закрити ся від вітру; витер сїрника — погас... Другий, третїй...

— Швидче, швидче, бо дійде без сьвічки!...

Сьвічечка нарештї засьвітила ся.

Обоє схилились над дитиною, обтулюючи її від вітру, випростили пальчики, застромили у жменьку сьвічку. Полумя її мигтїло, віск капав на блїду дитячу ручку.

Івась уже не дихав...

* * *

На сходах ґанку станової кватири сидїв дожидаючи ся соцький Головатий. Становий ще не виходив у канцелярію.

Весняний поранок був погожий, теплий. На вулицї грали ся дїти. Їх веселий галас нагнав сумних думок Головатому.

Так і його Івась грав ся бувало, галасував, вовтузив ся; така-ж сама білявенька головка, замурзаний, замащена, задрипана сорочечка, високо підперезана жичкою...

Кара Божа!...

Згадав собі Головатий проповідь Любомирського батюшки. За тими клопотами і до церкви нїколи було пійти, дарма що піст, аж на Благовіщання вибрав ся.

Дуже жалїсні проповіди вмів говорити Любомирський батюшка, а сей раз утяв таку, що деякі аж поплакали ся. Колись Бог покарав народ за гріхи десятьма карами: і муху на хлїб наслав, голод і тьма була, жаби, і ще якісь лиха, а найгірше, що дїти почали мерти. Може тепер і на нас Божа кара найшла, ся пошесть дитяча, за те, що почали ми спасеніє забувати. До монополїї у дух стежку протоптали болотом, а до церкви не дуже-то поквапились, загрузнеш ідучи... Правда, правда!...

— Кара Божа!...

— Соцький! — гукнув хтось із канцелярії. Головатий зірвав ся і кинув ся туди.

У понурій кімнаті з трьома невеличкими вікнами при довгім столі сиділи два канцеляристи над паперами; а паперів сих була тьма: і на столі, і у двох поставцях, і так купами, подекуди на долівці, ба навіть на стінках, на цвяшках висіли папери. Було нечепурно, холодно; якийсь невиразний дух пісної страви, огірків та поганого тютюну видавав ся невідомо звідкіль і від кого.

Становий, здоровенний, гладкий стояв серед кімнати і курив грубу циґарку, підкручуючи довгого рудого вуса.

— Ну, що скажеш доброго? — спитав він.

— Троє вмерло, одинацятеро слабих, — відповів соцький.

— Гм... Василївський, дайте-но мені рапорт фершала, що прислали з волости!

Один з канцеляристів, худий, цибатий, застромивши перо за вухо, скочив до поставця, добув якогось паперу і подав. Становий глянув у рапорт.

— Брешеш, сучий сину! — гримнув він на соцького.

— Ні, ваше благородіє, справедливо...

— Справедливо?! Називай усіх!

— Циганчука Корній... Бучацького двоє — Ганна і Каленік.

— Ну?!

— Слабих одинацятеро...

Гучно ляснуло у канцелярії: становий на розмаш затопив соцького по лиці.

— А Головатий Іван? сучий ти син! — гримнув він гучно.

Соцькому сьвіт закрутив ся, в очах стемніло.

— Се мій... Івась... Вибачайте, забув...

ІЗ ПОЕЗИЙ ВІКТОРА ГЮҐО.

I. До народа.

Плач всюди, зойк, похорони, сліз ріки, —
Чом же лиш ти спиш у тьмі?
Я не повірю, що вмер ти на віки, —
Чом же ти спиш у тій тьмі?
Се-ж не до сну пора, ні!
Воля блїда край дверий твоїх в крови лежить.
Ох, а як ти вмер, то й їй вже не жить.
Онде вовки коло терема твого,
Мишей, щурів назлазило ся много, —
Чом же ти дав оповить себе в шмати-простинї,
Щоб вони гризли тебе в домовинї?
Ось всї народи, надївши жалобу,
На похорон твій прийшли...
Лазаре! Лазаре! Лазаре! з гробу
Встань, воскресни!

В місяця сьвітлї над гробом громадним
В крови країна дріма...
Слава катам і вовкам кровожадним!
Вольная мова замовкла, нїма,
Поступу гробом ґалєри й тюрма.
Гай, революція, страх на прехитрих і змінних,
Ось полягла вже! Злодюга, розбійник
Взяв, чого велитень не наострив ся здобути.
Ось він таємно сьміє ся в кулак!
І на ґіґанта-республїку острять відтак
Сотнї ножів Лїлїпути.
Суддї в плащах — на купецьку подобу
Правом торгують вони!
Лазаре! Лазаре! Лазаре! з гробу
Встань, воскресни!

Ген там, де Відень, Мілан побіджений,
Рим в імя боже підступно здушений,
Пешт замордований в крови вмира,
Там Тиранія, вовчиця стара,
Сіра, утішна сидить-позира.
Прибрана пишно яскиня її образками,
Шлях її всланий людськими кістками.
Всюди від Висли до Танару кручі
Кормить вона свої діти гадючі.
Хтож то годує її наче брат?
Бонза і кат.
Хтож то від неї свою насичає утробу?
Кесарі й їх Сеяни.
Лазаре! Лазаре! Лазаре! з гробу
Встань, воскресни!

Своїм післанцям Христос дав завіт:
„Діти, брат брата всім серцем любіть!“
Швидко мине друга тисяча літ,
Як за братерство людськé Він умер,
Руки кроваві до всїх нас простер —
Ах, нинї Рим Його іменем сьвіт вяже в пута!
З трьох обручів посьвячених укута
Папська тіяра поблискує днесь:
Перший обруч із князькóї корони,
Другий із плетених стричків Верони,
Третїй з рабськóго нашийника весь.
Гордо Мастáй отсю носить оздобу
В празничні дни...
Лазаре! Лазаре! Лазаре! з гробу
Встань, воскресни!

Тюрми мурують скваплиро, погонею...
Велитню сонний, почуй, як бурлять
Ріки, закрашені кровю червоною,
Як понад краєм туманом стоять
Зойки вдовиць, немовлят!
Як з кождим вітром ґалєри героїв уносять,
Як матері їх рвуть сиве волося,
Мов ті покоси край шляху лежать,
Ждучи аж вéсти-муть їх з казамат.
Сльози, що крапля по краплї з очий їх спливають,
Серця ненавистю нам наливають.
Тїште ся, Юди! Неситую злобу
Чей перетерпимо ми...
Лазаре! Лазаре! Лазаре! з гробу
Встань, воскресни!

Га! вже зближаєсь пробудженя хвиля!
Що се за шуми доходять мене?
Чи то роїв незлічимая сила,
Племя гуде бжоляне?
Гомін безладний з вітрами лине.
Тілько псарям не в тямкй, що се суднії труби!
Вснули під гомін, не чаючи згуби..
Гоя, від фінських болот до Ґібрáльтара-діда
Здвиглись народи, мов мряка заранна!
Спіте-ж, кати! Ревуть труби тиранам: Побіда!
Грають орґани тиранам: Осанна!
Ти лише зміниш їх радість в жалобу,
Дзвоне грізний...
Лазаре! Лазаре! Лазаре! з гробу
Встань, воскресни!

1852 р.

II. Згадка з ночи дня 4 грудня 1852.

Дві кулї хлопчика поцїлили в головку.
Кватира чистенька, низенька, затишнá,
Іконка і при нїй галузка запашна,
Й бабуся, що в кутї ридала без уговку.
Ми мовчки роздягли дитя. Блїді губки
Розкрились; зір мертвий являв трівогу й муку;
Якийсь безрадний був вид звислої руки,
Що в жмінцї мала ще ґумовую опуку.
В виску́ була дїра, що палець би війшов;
Мов з вишнї спілої кров з неї капле рівно...
Весь череп розколовсь, немов сухе поліно.
Ми роздягли дитя; стара зирнула й знов
У плач!
„Білесенький! Присуньте лямпу! Ах,
Як злиплись волоски у нього на висках!“
Потім взяла його до себе на колїна.
Страшна ніч! В віддали лунали що хвилина
Ще сальви: иньших бють по вулицях в сей час!

„Дитину-б нарядить“ — промовив хтось із нас,
І взяв шмат полотна з вільхової комоди.
Бабуся тимчасом з ним до огню підходить,
Мов хоче обігріть заціпле вже тїльце.
Ох, що затулить смерть в свої холодні жменї,
То вже наш огник тут не відтеплить отце!
Вона схилила ся, здіймита панчішки
І руки зморщені, старечії, студені
Пестили трупячі малесенькі ніжки.

„Чиж се не біль! Чиж се не горе, пане милий! —
Озвалась. — Він іще не мав і вісім літ.
Ходив до школи вже. Всї вчителї хвалили.
Як треба лист було менї писать, адїть,
То він писав... Та щож таке тепер настало?
Дїтий вбивати! Ах, мій Боже! Сеж розбій!
Скажіть, будь ласка! Тут перед вікном гуляло
Собі весь день, і враз — застрілили як стій!
Він вулицею йшов, а з заду лиш: грим-грим!
Він, пане, добрий був, правдивий Херувим...
Я вже стара, мій вік нїчого вже не варт, —
То чом же не волїв отой пан Бонапарт
Убить мене замісь мойого внука?“

Урвала, сльози їй здушили в горлї голос,
І нас зворушила до сліз її розпука.

„Щож я тепер почну на сьвітоньку сама?
Скажіть менї! Куди приткну свій сивий волос?
У мене-ж матери його давно нема.
І за що вбитий він? Нехай би хто прорік?
Бігме, що не кричав він „Vive la Republique!“

Ми мовчки, важко в низ хмарні хилили чола,
Та не нахо́дили потїхи анї слова.

Полїтики мабуть не втнеш, старенька мати.
Сей пан Наполеон — так звесь він по імю —
Він бідний — і він князь, і любить він палати,
І хоче мати слуг і коний і двірню,
І гроші задля гри, для учт і для кокот,
І лови — а при тім спасає він Сїмю,
Суспільність, Церкву, Власність і Народ.
Рад мати він Сен-Клю, де в лїтї рож богато,
Де власти всї йому складати-муть поклін.
Ось за що мусиш ти, старенька, сива мати
Отими пальцями тремтючими складати
В гріб хлопчика, що мав лиш осьмий рочок він.

III. Домашня війна.

Юрба була страшна, скажена; крик лунав:
„На смерть!“ Серед юрби спокійний він стояв,
Поважний, гордий, сам — здавалось — невмолимий.
А люд тиснув ся: „Гинь ураз з катами злими!“
Він слухав, мов та смерть зовсїм природна річ.
Пропала вітчина, над краєм ганьба, ніч —
І смерть. Нехай! Між тлум, що стовпив ся при ньому,
Звитяжцї витягли його на площу з дому.

„На смерть з ним!“ Схопили його в вікнї балькона
В одежі, що була від крови вся червона.
Він був один із тих засліплених, що бють
На розказ кесаря свій власний, рідний люд.
Весь день він мордував — кого — і сам не тямив. — —
Без ляку, без благань стояв між ворогами,
А руки чорні ще від пороху. Якась
Жона взяла його за ковнїр: „А! Вилазь!
Се він! Отсей жандарм! Се він стріляв до нас!“
„Сей!“ крикнув муж. „На смерть! Розстрілити сейчас!“
Кричав народ. „Тут! Нї! В Бастилї лїпше буде!
В зброївнї! Гайже! Марш!“ — „Де ваша воля, люде!“ —
Промовив вязень. Всї в густую збиті шварму
Трясли мушкетами. „Смерть кату! Смерть жандарму!
Як вовка вбить його!“ Він звільна, без познаки
Трівоги: „Як я вовк — сказав — то ви собаки“.
„Ще кпить із нас! На смерть!“ І наче град цупкий
На карк ненависний сипнули кулаки.
Він похилив ся; жовч кипить в його нутрі.
Сто голосів ревло: „На смерть з ним! Проч царі!“
Ще іскра лютости в очах його майнула,
Мов вбита гадина ще раз хвостом махнула, —
І йшов, проводжений проклятєм всеї купи,
Спокійний, знуджений переступав ті трупи
Холодні, що їх сам тут може накосив.
Народ страшний, коли замінить ся на бурю.
Та він, чим більш кляли, тим висше ту понуру,
Ту горду голову все в гору підносив.
Ох, як ненавидїв він їх! Як би так змога,
Він вистріляв би їх усїх, що до одного!
Ох, як ненавидять вони його! „Пропаль!
Ади, він ще-б готов як стій на нас стрілять!
Смерть зрадникови! Гинь, шпіоне ти проклятий!
Смерть кровопійцеви!“
Нараз із тої-ж хати
Почув ся голосок дитячий: „Се мій татко!“
І щось з'явило ся мов хрущик сьвітляний.
Дитина вибігла. Шістьлїтнеє дївчатко.
І руки підняла — до просьби? до погрози?...
Скрізь крик: „Розстрілити шпіона! Гайже, бий!“
Вона-ж до вязневих колїн впялась ручками
І мовить — а в очах дитячих блисли сльози:
„Татунцю, що вони робити хочуть з вами?
Не хочу, щоб вас так держали й волокли!“
Кругом: „На смерть! На смерть!“ мов в одурі ревли.
„Скінчіть з ним! Кров за кров! Гадюку розтоптати!“
В повітрі дзвонів рев, гуркочуть десь гармати,

І повна вулиця скаженої юрби.
„Смерть зрадникам! царям! міністрам! Їх раби
Шпіони — всїх на гак! Усю їх псарню вражу!“
А дївчинка кричить: „Коли-ж бо я вам кажу,
Се татко мій!“ — „Вона гарненька!“ — прорекла
Одна з жінок. „Се так!“ У оченятах синїх
Душа сьвітила ся зза слїз; вона була
Блїда, у чистенькій, короткій спідничинї.
І друга жінка їй: „А скілько маєш лїт?“
А дївчинка на те: „Не бийте! Се мій тато!“
Дехто задумав ся і в землю став глядїть,
І вязня перли вже й трясли не так завзято.
Один з найзлїщих ще не піддавав ся тому,
Сказав їй: „Геть іди!“ — „Куди?“ — „Іди до дому!“
„Чого?“ — „До мами“. — „Ге, умерла!“ — рік отець.
„Значить, лиш ви — — ?“ — „Так щож? Один всьому конець!“
Сказав побіджений і тихий, безучасний,
Дитячі руки грів при своїй груди власній.
Відтак до дївчинки: „Ти знаєш Катерину?“
„Сусїдку?“ — „Так“. — „Іди до неї“. — „Ну, а ти?“
„Прийду потім“. — „Нї, я без вас не хочу йти“.
„Чому?“ — „Тут зроблять вам щось зле, як вас покину“.
Тут батько пошептав ватажкови юрби:
„Пустїть мій комір — так! Візьміть мене за руку,
Мов друг! Я їй скажу, щоб була без журби.
Розстрілите мене на скрутї, в закаулку,
Чи де захочете!“ — Понурий ватажок
Сказав: „Нехай!“ Пустив його до половини.
„Ти ж бачиш, се пани знайомі!“ — до дитини
Сказав отець. — „Ми йдем гуляти у садок.
Будь чемна, йди домів!“
В батьківські добрі очи
Вона заглянула — нї, він дурить не хоче!
І рада, певна вже без ляку геть пішла.
„Ну, збулись клопоту!“ — сказав отець погідно. —
„Тепер розстрілюйте — чи тут, чи де вам вгідно!“
Та в тій юрбі, що ще недавно так ревла,
Пробігла дрож якась безмірна, й гуком грому
Усї враз крикнули: „Іди собі до дому!“

З французького переклав

Іван Франко.

ІЗ ОПОВІДАНЬ А. НЕМОЕВСКОГО.

I. Майлях.

Над берегом Тиберіядського моря вів пустельниче житє нуждарь іменем Майлях, колись муж бистрого ума, великого значіня і властитель численних черед. Але коли струпи поотвирали його тіло, коли мерзка хороба зробила його відразливим і заразливим, приятелї і підхлїбники усунули ся від нього, позбавили його значіня, пастухи і економи розікрали його череди, а розум його в хоробі і вбожестві стратив усяку бистроту. З розуму того лишилось ледви стілько, що міг зрозуміти цїлу марноту і зникомість людських забігів, бездонну переворотність сьвіта і недовідомне глузуванє судьби.

Схорілий Майлях пересиджував цїлими днями над берегом Тиберіядських вод, дивлячись по зморщених далечинах. Хвиля за хвилею надбігали, здувались, прискали і зникали. І дивлячись на те розприскуванє хвиль сьміяв ся гірко Майлях, а його оструплені уста шептали:

— Ото чоловік!

І знов:

— Ото його судьба!

І ще:

— Ото людські стремлїня і осягнена цїль!

Ті слова повтаряв при розприскуваню кождої хвилї і гірко сьміяв ся, потрясаючи головою. Аж коли голод починав йому докучати, повзав здовж берега, збираючи і ковтаючи те, що море зі свого лона викинуло на піски.

Ніч проводив у шатрі, покритім зісохлим листєм. Лежав на лїсовім моху і стогнав, а сон примикав йому звичайно на коротко

повіки, відіймаючи память болю. Нераз знов сон мучив його більше, як ява. Бо нераз здавало ся йому сонному, що збирає на березї мушлї, роздряпує ними свої рани, аби було їх більше.

То знов здавало ся йому, що дрожачими руками черпає солону морську воду і ллє на свої рани, аби його гірше болїли.

І ще здавало ся йому, що ходить по розлогих країнах, отруєю своїх ран намащує кожді двері, аби вся людськість терпіла і спостерігала свою марноту.

Так минали спекотливі лїта, гарні осени, дощові зими і цьвітисті весни. Майлях забув, що колись був богатий, що мав значінє тай і иньший спосіб думаня. Здавало ся йому, що прийшов на сьвіт зі струпами, що вродив ся в нуждї і самотї і що його теперішнї думки відбули з ним похід від колиски через довгу дорогу житя, аж понад беріг Тиберіядського озера.

Від часу до часу, як сидів на березї і приглядав ся розприскуваню хвиль, зір його падав на кружляючі в віддаленю рибацькі лодки. Люди, що сидїли в них, запускали коло полудня сїти і над вечером витягали їх із моря.

Майлях придивляв ся їх ремеслу, а коли вони з наближенєм сумерків зникали, здавало ся йому, що якась хвиля розприсла ся без слїду. І гірко сьміяв ся з трудів і забігів тої людської хвилї; бажав бризнути на неї своєю отрутою, що стїкала зі струпів, аби терпіла і спостерігла свою зникомість.

Але одного разу приплила одна лодка до берега і в нїй сидів рибак іменем Петро. Занятий направою сїтий, не завважав зразу оструплено́го чоловіка. Аж коли той почав гірко сьміяти ся, звернув до него свої простодушні очи і вийшовши на беріг, почав над ним милосердити ся.

Майлях відповів на його милосерні слова глумом. Але рибак не зразив ся і сїв коло него на піску.

Тодї Майлях почав говорити і отворив йому очи на те розприскуванє хвиль, а опісля гірко сьміяв ся потрясаючи головою. Потім отворив йому очи на цїлу зникомість прямовань і забігів людських і сьміяв ся глумливо. Потім отворив йому очи на людську слїпоту, умачав палець у своїх струпах і помазав отруєю лице рибака.

Потім замовк і пильно придивляв ся йому.

Але рибак відповів, що не все на сьвітї марне, як приміром от доброта. Опісля сказав, що не боїть ся отруї, анї тих

струпів, бо знає мужа, що дотиком своїх рук засклеплює пекучі рани і усуває всякі струпи.

Майлях потрясав головою і сьміючись говорив:

— За тиждень приплинеш на отсій лодці до мене, щоб я відступив тобі пів шатра.

А рибак відповів:

— Прийде час, коли з уст твоїх зникнуть не лише струпи, але й гіркий сьміх.

Сказавши се встав, аби відплисти. Але Майлях приповз до него і помазав йому отрутою ноги. На се подав йому рибак іще обі руки. Майлях помазав їх також, потім помазав йому повіки, уста і уха. Опісля заповз до свойого шатра, а рибак відплив.

В ночи зірвала ся велика туча і кинула ся на води Тиберіядського моря. Хвилї двигали ся і з великим шумом розливали ся по березї. Піна з їх верхів відривала ся, бризькаючи білими платами на згіря і на розкинені там дерева. Море порушило ся аж до дна. Хмари сунулись так низько, що хвилї здутими губами майже досягали їх. Вихор кидав сполохане птаство на море і топив його. Води викинули на беріг велике множество мертвих риб і прозірчастих мякунів. При тім громи і блискавиці ширили такий страх у природї, що лїсові зьвірі перелякані почали ричати, а супи не мали відваги дзьобати мертві риби, що залягали мокрі піски.

Майлях думав, що збурені води заляли лодку рибака і проглинули його. Коли настав раннїй сьвіт і буря втихомирилась, виповз над море і глядів по хвилях, чи не викинуть на беріг останків лодки і трупа чоловіка.

Коло полудня показали ся в віддаленю лодки, а рибаки, що в них сидїли, запускали до моря сїти. Під вечір одна лодка заплила до берега. Майлях побачив у нїй знайомого рибака.

Тодї запитав його, де перебув ніч.

Рибак відповів, що на морю, бо за дня направляв сїти, а в ночи полів був дуже богатий.

Майлях відповів йому на те, що бреше, бо в ночи бурили ся води і була велика туча.

Рибак сказав, що дійсно хвилї почали здіймати ся; але той муж, про якого вже споминав йому, зступив із лодки на води і усмирив їх. Тодї Майлях почав глумливо сьміяти ся і приповзавши до рибака, помазав йому знов отрутою своїх струпів чоло, повіки, лице, уста, груди, руки і ноги.

Потім сидів довго на березї, поки лодка з рибаком не щезла в далечинї і вічна темнота не покрила тьмою море і землю.

Щоденно сїдав Майлях на березї Тиберіядського моря, дивлячись по хвилях. Але лодки не показували ся і рибак Петро не запливав до заливу. Тодї почав Майлях іще більш глумливо сьміяти ся і тїшитись гірко, що бодай один його сон здійснив ся, що бодай одного чоловіка заразив отрутою своїх струпів і отворив йому очи на правду людського істнуваня.

Минуло пять днів, потім шість і сїм днів. А осьмого дня під вечір появила ся лодка на водянім овидї, скоро зближала ся, а кермував нею один чоловік.

Майлях почав сьміяти ся.

Здавало ся йому, що видить лице опухле і почервонїле, очи повні переляку і що здалека вже бє на него горячий віддих. Дивив ся жадно і сьміяв ся.

І вже бачив коло себе на пісках берега скуленого нуждаря з зарошленими ранами, що огризливо поглядає на розприскуванє хвиль і повтаряє його слова. Видів уже се і сьміяв ся.

Лодка совгала ся по водах, як птах, коли розложить у воздусї крила і плине до землї. Стояв у ній рибак Петро і шукав оком двох каменїв, між які міг би впровадити свого човна.

А осадовивши його як задумував, виступив на беріг, зблизив ся до Майляха, повитав його і заповів, що на другий день збереть ся на березї много рибаків і їх родин і людий иньшого ремесла. Нехай прилучить ся до них і слухає слів, які перед тими зібраними будуть виголошені.

Не скінчив іще говорити, коли Майлях приповзши почав дотикатись його ніг, рук, лиця, повік і вух. Пильно слїдив і дивив ся і дотикав і очам своїм не вірив.

Тодї рибак сказав:

— Їдь твоїх струпів не заразить мене, а незабаром не заразить уже нікого, хоч сюди надтягне богато людий, що чули про твоє шатро. Увірь лише в того, що простий як я, а вчить иньшої науки, як твоя.

Сказавши се відплив, а Майлях заповз до свойого шатра. Ніч надійшла темними кроками, а він не міг уснути. Лютий біль доскулював йому, а він не зойкнув. Чув гутірливе розприскуванє хвиль на березї, але вже не сьміяв ся. Якийсь сумнїв блукав по його голові і водив за собою всї його думки. Здивував ся, що

рибак не дістав струпів. Здивував ся, що напроваджує купи люду до морського берега, який оминав кождий. Потім примкнув повіки і здавало ся йому, що той дивний рибак відвідав його і сів у вході його шатра.

Тоді почав його питати:

— Звідки взяв ти, рибаче, той спокій душі?

А рибак лише всьміхнув ся. І питав його дальше Майлях:

— Звідки взяв ти, рибаче, ту байдужність на рани і струпи?

А рибак усе лише всьміхаєть ся. І питав його Майлях іще:

— Звідки взяв ти, рибаче, ту мудрість, що заповідає надзвичайні річи і очікує їх сповненя?

А рибак усьміхнув ся останній раз і зник.

Майлях збудив ся і розважав над тим, що йому видавало ся в снї і опісля знов заснув.

І в тім другім снї здавало ся йому, що сидить над берегом моря і дивить ся по розбурханих хвилях. Кожда краплина води, то людська голова. Хвилї тих голов надбігають, розливають ся по березї, а з пісків устають купи рибаків і сунуть у глубину краю. А водяне плесо не зменшаєть ся, не знижає, лише піднимає нові хвилї без кінця і без перерви.

Майлях збудив ся і довго думав над тим другим своїм сном, що би він міг значити. Тоді заснув третій раз.

І в тім третім снї здавало ся йому, що стоїть подальше від берега і глядить по виходячих із моря рибаках. Нараз пригадав собі, що коли не мав іще тих струпів, то був дуже подібний до декотрих із тих людий. Се застановило його і почав із більшою увагою приглядати ся виступаючим із морських вод рибакам. Нараз обхопило його велике здивуванє, бо чим більше людий виступало, тим більшою видавала ся йому подібність. В кінці здавало ся йому по просту, що се він сам у нескінченій скількости постатий виходить із глубини морської і зміряє в глубину краю. Тоді збудив ся і не міг зрозуміти, що би то мали значити ті три сни і який би був їх виклад.

Слїдуючого дня досьвіта заповз над беріг і глядів аж до полудня по водянім овиді. Рани палили його, в нутрі чув огонь. Заплакав.

Солоні сльози спливаючи по оструплілих щоках, збільшали його болї. Але вже не роздумував згірдливо, вже глум опустив його душу. Лише остав ся жаль, бажанє супокою. Плакав без пе-

рестанку. Море уклало ся немов гладка синява неба. Сонце рознесло над сьвітом золотий свій жар. Листє повисло нерухомо на деревах. Птахи лїсові поснули на галузях, бажаючи переспати жар полудня.

А він плакав і плакав.

Над вечером зароїли ся здалека лодки, а рівночасно на березї почали з'являти ся громадки жінок, старцїв і дїтий. Сїдали на пісках, на камінях, на розкиданих колодах поваленого дерева. Дивувало Майляха те, що нїхто не сторонив від него, а їх усьміх немов заповідав щось.

Човни пристали до берега; рибаки змішали ся з жінками, старцями і дїтьми. Потім старцї і жінки з дїтьми посїдали на човни, а мужчини заняли беріг. І видко було голову при голові понад земляною рамою морської води, як коли би горбатий беріг складав ся з самих голов. В ту пору одна лодка відбігла трохи від берега, а в нїй сидїли два чоловіки. Перший з них був Петро рибак, а другий муж незнаний.

Лице того мужа було дивно спокійне, а очи обертали ся так, як би кождого дотикав ними. А при тім була в них велика ясність і вираз і зрозумінє річи. Докола високого чола громадило ся жовтаве волося, що спадало на плечі окриті білою шатою. Майлях не міг відірвати очий від того лиця. А той муж сидїв у лодцї оперши бороду на руку і дивив ся на згромаджений на березї народ. Тодї Петро рибак виняв весло з води, сїв також у човнї і опустив голову на груди.

Залягла тишина, перервана легким хлюпанєм води о край човна. По хвилї залунав відтам голос, а Майлях притаїв у собі дух. Слова плили повітрєм і розходили ся між зібраними на березї.

Дивний той муж голосив притчу про чоловіка розумного і про чоловіка доброго. Чоловік добрий був паном, а чоловік розумний слугою тамтого. Але незабаром чоловік розумний завважив, що коли занедбаєть ся в своїй обслузї, то чоловік добрий робить за нього те, чого він не зробив. Завваживши се почав щораз більше опускати ся і в кінцї перестав цїлком робити те, до чого був обовязаний. І завважив на кінцї, що завдяки сему відносини пана до слуги перемінили ся основно. А те, що завважив, було правдою. Чоловік розумний став паном, а чоловік добрий слугою. Тимчасом настала війна. Виповів її чоловік розумний, бо докладно обчислив, що має сїм раз більше війська, лїпшу збрую, і тому може безпечно

напасти на неприятеля і ограбити його з майна. Надармо відраджував йому чоловік добрий. „Ти добрий, — говорив тамтой, — то тобі й жаль розливати кров; але я розумний і знаю, що збільшенє сили — річ потрібна“. Війна вибухла. Але в першій битві чоловік розумний отримав тяжку рану в голову, впав зі свого коня, а військо топчучи по нім, пішло на ворога. Лежав отже той чоловік на полї в муках і самотї, а тимчасом його воєвода рад із тої нагоди, що пан в полї нї звідки не маючи помочи сконає, побив ворога, відібрав йому скарби і оголосив себе королем двох народів. Війська присягли йому на вірність і обтрублено спокій. Усї вернули до своїх занять. По якімсь часї з'явив ся на порозї чоловіка доброго нуждарь, благаючи, щоб його споміг і приняв на службу хоч би до найгірших послуг, коби лише дав йому стріху над голову і шматок хлїба на виживок. Змилував ся чоловік добрий, впровадив його до свойого дому, обмив і обвязав йому рани, а потім надїлив його хлїбом. Тодї чоловік розумний, що зійшов був на нуждаря, дуже дякував і сказав до чоловіка доброго: „Я-ж був твоїм слугою і не слухав тебе; захопив панованє над тобою і відняв тобі те, що було твоє. Чому не випхнеш мене за поріг твойого дому, але дїлиш ся зі мною хлїбом і обвязуєш мої рани?“ А чоловік добрий сказав йому на те: „Бо ти бідний і терпиш, бо ти прийшов до мене, хоч не повинен був відходити, бо служити менї маєш, щоб ти не терпів і слухати мене маєш, щоб ти разом зі мною виповнював заповіди“.

Виголосивши сю притчу дивив ся якийсь час на юрбу, а в очах його грала сьвітлість, що била на зібраних на гористім побережі. Потім відняв руку від бороди, підвів голову і почав говорити:

— Будьте як той чоловік добрий, а розумні прийдуть на ваш поріг зі своїми ранами. Відійміть усе терпінє иньшим, а коли воно прийде на вас, повитайте його як приятеля, що не долягає. І дивувати-муть ся вам люди і говорити-муть, що ви відмінили порядок сьвіта. І на правду відміните його. Чоловік розумний зложить свій меч у ваші руки, а ви переломите той меч і кинете в огонь. Чоловік розумний принесе вам те, що забрав иньшим, а ви той доробок звернете між усї і не буде сварнї. Чоловік розумний принесе вам свій розум, а ви той розум заміните на вючне зьвіря, щоби був пожиточний і не шкідливий. І настане один пастирь і одна череда. Направду говорю вам, се станеть ся, як стала ся сьвітлість і небо і море і земля. Чоловік добрий загоїть

рани, отре сльози, усмирить терпіня, наситить голодних, напоїть прагнущих і піднесе потоптаних. Чоловік добрий зробить вас сліпими на те, що переминає, а отворить ваші очи на те, що вічне. Направду говорю вам, що се станеть ся, хоч перше того доброго чоловіка розумні переслідувати-муть, заглушать глумом його слова і прибють йому гвоздями руки до дерева, щоб не міг творити по своїй доброті.

В юрбі залунав тихий плач, а потім падали уривані слова:

— Ти той чоловік добрий!

І знов:

— Ти той, котрого заповідаєш!

І ще:

— Ти той, що гоїш рани, отираєш сльози і підносиш потоптаних.

Петро рибак вложив весло до води і звернув лодку до берега. А коли оперла ся о пісок, тиснули ся до неї матери і підводили дітий до того мужа, щоб їх благословив. Потім зближались ріжні болящі, а він клав руку на кождій голові, глядів у небо і шептав якісь тихі, нечутні слова.

Незвичайна тиша зависла в природі. Здавало ся всім, що небо склоняє свою блакить близше до землї, а повітрє переповнюєть ся запахом віжних ароматів. Плюск води о край човна затих і море стало ся німе, немов заслухане в мову і вчинки того, що порушав, уздоровлював і скріпляв.

Майлях лежав на побережю, дивлячись на всю юрбу і на того мужа з рибаком Петром на лодцї. Дивив ся довго чим раз із більшим здивуванєм і слухав. Слова того мужа падали на него як соняшне проміне, просьвічували його і роз'яснювали йому душу. Потім опанували його цїлком. А коли той муж замовк на кінцї притчі, Майляха огорнув смуток і туга. Брак було йому тих слів. Приповз близше. Люди розступали ся і відкривали йому вид на море. Коли з човна прогомонів у-друге голос, Майлях почав дрожати цїлим тїлом, трясти головою, а сльози рипули йому з очий. Лодка тимчасом пристала до берега. Матері почали підводити дїтий, товпили ся иньші і витягали руки. Тодї Майлях дрожачи на цїлім тїлї і сліпий від сліз в очах, почав повзти в сторону найбільшого натовпу. Уже не видів, що коло тої лодки діяло ся. Над ним витягали ся рамена, розлягали ся найчутливійші оклики; хвиля юрби наближала ся до берега, а він на її днї повз по піску,

дишучи і плачучи. Оттак доповз до берега і опинив ся при зрубі човна. Підніс очи. Люди уступили вже з човна, а зір того дивного мужа спочив на ньому.

Майлях переповз через зруб лодки, повзав по дошках і підвів лице, залите отруєю й слїзми; оструплені його уста порушали ся благально.

А той дивний муж простягнув до него руку і положив долоню на його голові, якої нїхто не сьмів діткнути.

Майлях простогнав:

— Глянь на мене, пане!

Тодї почув над собою:

— Нехай відійметь ся тобі біль...

І Майлях перестав терпіти.

— Нехай відійметь ся тобі бридота...

І замкнули ся рани Майляхові.

— Нехай відійметь ся тобі твоя невіра...

І Майлях уздоровлений і сильний упав на лице ридаючи.

Петро рибак вложив весло до води, лодка відчалила від берега і від юрби, зашуміла морська хвиля, а Майлях усе ридав.

Тодї почув знов долоню на своїй голові і шльохаючи запитав:

— Чого жадаєш від мене, пане?

І загомонїло над його головою:

— Вірь в добро і чини иньшим, як я вчинив тобі...

З польського переклав

Ю. Б.

Соті роковини вродженя Віктора Гюґо.

Дня 26 лютого сего року сьвяткувала Франція, а з нею враз і вся осьвічена людськість соті роковини вродженя найбільшого французького поета XIX в. і заразом найкращого представника „ґалїйського“ ґенїя — Віктора Гюґо. На одній із головних площ Парижа відслонено в той день величнїй памятник здвигнений поетови цїлою нациєю; всї інституциї, школи, товариства, починаючи від голови републїки і від найвисших наукових інституций, узяли участь в тім празнику. Театри дали ювилейні вистави кращих драм поетових; на той день випущено й остатнїй том монументального виданя його творів; споминам про житє поета, новим оцїнкам та поясненям його творів у журнальних статях, ґазетних фелєтонах, брошурах та книгах не було кінця; велика нация гідно почтила память свойого великого речника, що вмів не тілько величати її в днях блиску і слави, в моментах великих історичних поривів до свободи, але знаходив огнисте слово заохоти в хвилях занепаду духа, слово сьвятого обуреня в хвилях історичних помилок, находив сльози і відраду і нову силу в хвилях упадку і тяжких катастроф.

Пригадаємо тут головні дати з його біоґрафії. Вроджений 26 лютого 1802 р. в Безансонї, Віктор-Марія Гюґо був сином полковника Йосифа Леопольда Сіґізберта Гюґо, в ту пору коменданта одного баталїону, що походив із сім'ї первісно селянської, яка в XVIII в. перенесла ся до міста Нансі і доробила ся маєтку при доставах для війська в часї великої революциї. Сіґізберт Гюґо служив у републїканськім війську, був ранений у одній битві з Вандейцями, потім служив під Наполєоном. Шість недїль по вро-

дженю Віктора батько його з сімєю мусів переїздити на остров Корсику, відси 1805 р. до Ґенуї, пробував довший час у Неаполю, в Римі та Фльоренциї. Таким робом перші дитячі роки поета пройшли під лязуровим небом Італії. В р. 1811 йому довелось, знов через батькові походи, відвідати й Ішпанію, де він пробув два роки, і де, одержавши від матери старанне домашнє виховане, вступив у-перве до публичної школи в Мадриті. Вернувши 1813 року до Франциї він зразу пробував під доглядол матери в Парижі, де в 1814 р., по першім упадку Наполєона, з вікна свойого помешканя, бачив — як сам згадує, — „коней з України, що топтали поміст вулиці Шерш-Міді“ і чув загальний окрик трівоги: „козаки йдуть!“ Відси мабуть бачив поет і ту сцену, на яку маєть ся натяк у його оді на смерть Наполєона, як 27 марта 1814 р. юрба обурених горожан зібрала ся на площі Вандома з криками против Наполєона: „Проч з тираном!“ Один сьмільчак — оповідає один самовидець — видрапав ся на тзв. Вандомову колюмну, на якої вершку стоїть бронзова статуя Наполєона, і накинув тому бронзовому Наполєонови шнур на шию, а народ з низу кричав: „Тягни! Тягни! Звали тирана!“ Аж Росияне мусїли поставити сторожу коло монумента та пильнувати його перед Французами. Звісно, що не 1814, але 1871 року, в часї комуни, Вандомову колюмну за радою маляря Курбе таки обалено.

В р. 1815 Віктор Гюґо вступив до школи, до пансіону Кордіє і Декотта, яку скінчив 1818 р. з відзначенєм. Батько бажав бачити його студентом політехніки, та молодий школярь уже тодї стріляв у иньший бік. На однім його шкільнім зошиті з 1816 р. находить ся приписка: „Хочу бути Шатобріяном або нічим“. Шатобріян був тодї признаний першим поетом Франциї. Ще на шкільній лаві молодий Гюґо перекладав із латинського поезиї Верґіля, укладав власні траґедиї та оди, і одержав навіть 1817 р. відзнаку від Академії на поетичнім конкурсї.

Хоча вихований у традициях революцийних і наполєоністичних, у яких виріс його батько, Віктор Гюґо розпочав свою поетичну карієру як роялїст і консерватист, ідучи за провідною звіздою Шатобріяна. Сей видавав від 1818 р. часопись „Le Conservateur“; Віктор Гюґо 1819 р. з деякими молодими приятелями розпочав видане місячника „Le conservateur littéraire“, в дусї крайне консервативнім і прихильнім до короля. В р. 1822 вийшла перша збірка його поезий п. з. Odes. У передмові молодий автор заявляє,

що кождий письменник повинен мати поперед усього одну мету — бути пожиточним. Сам він бажає „промовляти тою мовою спокійною, повною відради й релїґійного духа, якої так потребує стара суспільність, що тілько що перебула страшні сатурналії атеізму й анархії“.

В своїм журналику він працював дуже пильно і до 1827 р. надрукував у ньому 272 більших статей крім новинок та хронїкарських записок не підписаних його іменем. В р. 1827 він видав свою драму „Кромвель“ з голосною передмовою, що була першим блискучим манїфестом французького романтизму. Перша вистава його драми „Ернанї“ була формальною битвою нового напряму з псевдоклясичною школою. Та виломавши ся з правил сеї перестарілої рутини молодий поет поступав рівночасно чим раз далї на лїво в своїх полїтичних поглядах. Пановане Бурбонів, посаджених на французькім престолї по упадку Наполеона, було нужденне. Тим то й не диво, що молодий поет, розпочавши 1821 р. Бурбонїстом, уже в 1830 р. являєть ся Наполеонїстом і бачить у великім Наполеонї славу і велич Франциї.

Ще перед тим він видав том нових своїх поезий п. з. „Les Ballades“, у яких бачимо переважно теми з середньовікової Франциї; вони були одним із симптомів того замилуваня до середнїх віків, яке проявив романтизм і в Франциї і в Нїмеччинї. Але рухлива фантазия Віктора Гюґо не вдоволяла ся одним напрямом; його ґенїй ловив на лету настрої та змаганя кождої епохи та давав їм вираз у огнистих, часто многословних, перетяжених образами, метафорами та контрастами, але все гучних та мельодийних віршах. Від р. 1825 починає ся у Франциї доба грекофільства; се слово на якийсь час робить ся символом, у якім спочиває всяке змаганє до національної і полїтичної свободи; Віктор Гюґо передає настрій того часу в новій збірцї поезий, виданій 1829 р. п. з. „Les Orientales“. Ся книжка мала величезний успіх і викликала немало демонстраций і навіть державних заходів на користь освободженя Грециї від турецького ярма.

Переміна правлїня у Франциї, довершена революцією 1830 р. і посадженє на престолї Людвіка Филипа застало Віктора Гюґо вже Наполеонїстом. У своїй новій поетичній збірцї „Chants du crepuscule“ (Пісні сумерку) він найбільше місця присьвячує культови Наполеона, а перевезенє його тїла з острова сьв. Єлени до Парижа в р. 1840 витає величною одою.

Та рівночасно поет не переставав працювати так інтензивно, що міг дивувати навіть Французів, що загалом визначають ся великою літературною продуктивністю. З під його пера сипались поезиї, драми, повісти, журнальні статї, — досить згадати велику повість „Notre Dame de Paris“, де автор пробував воскресити середньовікову Францию з її горячою релїґійністю, рицарями та феодальними відносинами, і також на історичнім тлї побудовані драми „Ернанї“, „Король бавить ся“, „Люкреція Борджія“, „Кромвель“, „Маріон де Льорм“. Та найбільше слави здобули йому невеличкі оповіданя „Кльод Ґе“ і „Останнї днї засудженого на смерть“, у яких він більш риторично нїж артистично, та все таки з горячим запалом і з любовю до нещасних виступав за реформою кріміналього законодавства, за знесенєм кари смерти і ґільотини.

Його імя вже в ту пору було славою Франциї. Вчасно він був вибраний членом Академії, а 1842 р. був її президентом. Не вважаючи на революцийну фразеольоґію його писань, він поводить ся зовсїм льояльно супроти короля, який приймав його у себе без церемонїй, а 1845 р. не вважаючи на протести мінїстрів іменував його пером Франциї. Та рівночасно, осягнувши найвисші почести, які могла дати йому монархія, Віктор Гюґо під впливом социялїстичних ідей Сен Сімона та Пєра Лєру писав свою величезну повість „Le Miserables“, ту епопею гуманности супроти найнизших верстов, кольосальний протест покривджених та потоптаних супроти социяльної неправди. Ті самі ідеї в значній части панують і в найкращих збірках його поезий, виданих у ту пору, „Contemplations“ і „Feuilles d' automne“. В р. 1848 Віктор Гюґо з роялїста робить ся републїканцем. Його вибирають до парляменту. Там він з разу був горячим прихильником Людвіка Наполєона. Він заснував ґазету „L' Evénement“, якої начальним редактором був його син; у тій ґазетї привитано з великим ентузіязмом вибір Людвіка Наполєона до парляменту і поставлено його кандидатуру на президента републїки; чотири роки пізнїйше Людвік Наполєон силою грудневого державного перевороту зробив ся цїсарем Франциї, а Віктор Гюґо яко його смертельний ворог виїхав із Франциї на добровільне вигнанє. Він осїв на острові Ґернзі, відки кидав свої громи на „другу імперію“ і відки вернув до Франциї аж по катастрофі, яка постигла Наполєонівське правлїнє під Седаном.

Ті майже 20 лїт, пробуті на вигнаню, були добою ненастанної працї і боротьби. Ґенїй Віктора Гюґо, вирваний із виру полї-

тичних інтриґ, у яких він ніколи не вмів удержати ся на висоті, чим раз ширше розвиває свої крила в сфері поезиї. Кинувши тріскучу бомбу на Наполеона в збірці поезий „Les Chatiments“, він кладе собі иньші, чим раз ширші пляни. В повісти „Les travailleurs de la mer“ він бажає дати Франциї новочасну Одиссею, проняту запахом моря, широку як морський горізонт. Ще ширший плян носить ся перед його душею — дати в ряді поем образ усеї людськости від її первопочатків аж до найдальших крайчиків будущини; повстає звільна його „Légende des siécles“, збірка першорядних поетичних перлин нанизаних поруч із невдатними виплодами дивоглядної реторики. Так само неодноцільне вражінє роблять його поезиї „Chansons des rues et des bois“, повість „L' homme qui rit“, розвідка про Шекспіра, що виросла на цілий том.

Катастрофа наполеонізму була днем його повороту до Франциї. Страховища війни і комуни він оспівав у книжці „L année terrible“. Вибраний до парляменту 1871 р. він не відіграв у ньому визначної ролї; третя републіка, навіяна духом реалїзму та опортунїзму, не розуміла його романтичної фразеольоґії. З невичерпаної теки, заповненої працями написаними в тишині вигнаня, він публїкував том за томом щораз нові твори, поетичні, полїтичні, в тім числї свої парляментарні промови з лїт 1848—1852, свої спомини про державний переворот 1852 (Histoire d' une crime), далї поеми: La pitié suprême, Le Pape, L' Ane, Religions et Religion, драму Torquemada, збірки поезий „L'art d'être grand pére“, „Les quatre vents de l' esprit“ і т. п. У всїх находять ся твори першорядної красоти обік нестерпних риторичних екстраваґанций.

Та не зважаючи на се кожда його нова книжка, як могутня блискавка ґенія, розходила ся широко по сьвіті і будила сильний відгомін. Се показало ся найкраще д. 27 лютого 1882 р., коли 80-ті роковини уродин великого поета були днем нечуваних сваций для него не лише цілої Франциї, але всего цівілїзованого сьвіта. Дня 23 цьвітня 1885 він умер.

З його смертю далеко не вичерпала ся тека його готових творів. Рік за роком публїковано що раз нові і, признати, що раз слабші його річи. Величезна його кореспонденция ще в переважній части жде опублїкованя. Так само й лїтературно-історична критика про його поезию і про його особу ще далеко не сказала остатнього слова. Се була одна з тих великих появ, що немов ґіґантичні будівлї заслонюють пів горізонту тим, що стоять близько них;

треба аж значного віддаленя, щоб обняти і оцінити їх велич. За житя одні обожали його, иньші находили в ньому самі неконсеквенциї, сьмішности, а в його творах саму риторику та неприродність. Одні й другі не віддавали йому повної справедливости. Се двоісте відношенє до поета не богато змінило ся й доси. Та про те по за ентузіястичними і ворожими окриками партій чим раз виразнійше прокладає собі дорогу спокійна, історична оцінка. Нехай і так, що в величезній, звиш 100-томовій літературній спадщині Віктора Гюґо більша половина буде жужелиць та труску, то все таки там набереть ся й щирого золота так богато, що воно напевно переважить не то сотки його критиків, але богато ґенераций поетів та публіцистів, що тепер уважають себе безмірно висшими від него. Великі імпульси гуманности, милосердя, социяльної справедливости, що кинув він, протягом літ поступаючи все наперед у радікальнім напрямі, — ті насіня високого ідеалізму, які він розсіяв по широкім сьвіті своїм огнистим словом, не пропадуть, а житимуть і цвистимуть ще й тоді, коли память усіх його епіґонів, парнасістів, сатаністів, сімболістів та декадентів давно покриєть ся заслуженим забутєм.

Іван Франко.

Кельтська археольоґія.

Нарис Соломона Райнаха.

Сама назва слова „Кельтська археольоґія“ може насувати деякі сумніви. Кельти чи Ґалійці становлять меньше більше однородний народ, а його племена поселили ся в неозначеній близше, але не дуже давній епосі, в краях, що їх Римляне прозвали Ґалією. Подибуємо їх також на островах Великої Британії, в порічу Дунаю, в Ішпанії, в північній Італії, а навіть у Малій Азиї, де просторий край „Ґалятія“ заховав назву Ґалів. Коли-б ми проте хотіли представити в цілости кельтську археольоґію, то мусіли-б вибігти по за межі Цезаревої Ґалії.

З другого боку річ зовсім певна, що Кельти не добували пустелю, але заселений край, де застали давнійші племена, яким і накинули опісля свою мову.

Взагалі маючи перед собою иньші памятники, ніж монета і письменство, трудно сказати, чи маємо їх приписати Кельтам, чи иньшому населеню, що їх випередило. Звідси випливає потреба студий не тільки над археольоґією Кельтів, але й їх попередників; треба одним поглядом ока обіймити всі сліди глубокої старинности, розкинені там, де в якомусь часі були кельтські оселі. Музей у Сен-Жермен, заснований для збираня історичних памяток Франциї аж до часів Кароля Великого, здає собі справу в цілій повноті з трудностий, звязаних із студиями над кельтською археольоґією. Длятого визначив він із одного боку місце на предмети, найдені поза границями Ґалії, з другого знов позбирав ріжні вироби людської руки, безперечно старші від епохи, в якій кельтська мова запанувала в границях нинїшньої Франциї. Аби не порушувати за-

надто широкої теми, не буду в сій хвилї говорити про кельтські памятки поза Цезаревою Ґалією. Обмежу ся меньшим тереном, а власне історичною Ґалією. Всеж таки мушу зійти в минувшину до часів, які випереджують поселенє Кельтів — буду отже властиво говорити не стілько про кельтську археольоґію, як про археольоґію кельтської землї до римських часів.

Передісторична археольоґія позволяє нам уже виробити собі погляд на те, чим були жителї Ґалії в епосї, що значно випереджує ту, яку осьвітлюють тексти. Ґеольоґія розріжняє в історії земської кулї чотири епохи. Три перші*) належать виключно до ґеольоґії. Остання, прозвана четверторядовою, характеризуєть ся появою чоловіка. Правда, здавало ся кілька разів ученим, що трафили на слїди третьорядового чоловіка, а навіть його попередника. На докази істнованя такого предка наводжено кости з рисунками, найдені в Тосканії і лупані при помочи огню або грубо оброблювані кремінні прилади, находжені в ріжних околицях Франциї. Неодин чув певно про кремінні прилади з Ля Тепе (Loir-et-Cher), на які звертав увагу археольоґів о. Буржуа. Нинї цїлком певна річ, що тих кремінних приладів не оброблювала розумна істота і третьорядовий чоловік, якому їх приписувано, стратив місце в науцї, яке визначувано йому передчасно.

Конець третьорядової епохи характеризуєть ся ґеольоґічними появами великої ваги. Повстанє величезних ланцюхів гір, як Піренеї і Альпи, викликало появу снїгу в середній Европі і формацию ледників. Через те, що підсонє було більше вохке, як тепер, а гори не підлягли ще впливам ерозиї (розпаданя, виполоскуваня) і були значно висші, тому ледники досягали кольосальних розмірів у третьорядовій епосї, зсували ся в далекі долини і творили бистрі, рвучі потоки. Альпейський ледник розтягав ся аж до Лїону; иньший величезний ледник розтягав ся довкола гір середної височини, а цїла північна Европа, не виключаючи Швециї, Данії і північної частини Нїмеччини, вкривала ся бігуновими ледами. Повстанє величезного наслою північних ледів невияснене ще, хоч про се питанє було вже багато гіпотез. Істнованє одначе величезних ледників, які зазначили перехід від третьорядової до теперішньої епохи, се неза-

*) Першорядова, другорядова, третьорядова.

перечений факт, з яким повинні числити ся не тілько ґеольоґи, але й історики.

Ті ледники, так само як і теперішні, підлягали змінам: то розширяли ся, то знов звужали ся. В епосї, про яку говоримо, зміни ледників обіймали велику теріторію і трівали дуже довго. Тому то в середній Европі могла фавна і фльора розвинути ся цїлковито в неодній із тих міжледових епох на величезних просторах, позбавлених до недавна ростинности і покритих ледами.

Четверторядова фавна Ґалії, взята в цїлости, представляє дуже цікаве зборище зьвірів, не приспособлених до спільного житя. Нема проте підстави думати, що рени появили ся побіч львів, а мошусовий віл побіч носорогів і гіпопотамів. Правдоподібно північні зьвірі мали свою теріторію, а представителї полудневої фавни свою. Не належить одначе вважати четверторядову епоху за одностайну з огляду на фізичні умови. Хоч як сильно розвили ся в тій порі ледники, то все відріжнювано епоху вохкого тепла, яке сприяло розростови буйної ростинности, що утримувала великих грубошкірих травожерців; відріжнювано також зимну і суху епоху, з убогою лїсовою ростинністю, в якій переважали рени — зьвірі, що нинї відсунули ся на північ Европи, в найзимнїйші і нелїсисті околиці.

Се звісне, що в Ґалії жив чоловік рівночасно з довгошерстим слоном (мамутом), з носорогом із вузкими піздрями (Rhinoceros tichorrhinus), з великим медведем і печерним котом – нинї вигиблими родами, з мошусовим волом і реном, що тепер живуть у північнім поясї, вкінцї з гіпопотамом, що відсунув ся до рік полудневої Африки.

Про побут чоловіка в тій епосї сьвідчать передовсїм прилади і кремінне оруже, оброблювані безсумнївно інтелїґентною істотою, віднайдені в давнїх напливах поріча Сомми і Секвани. Сї кремінні прилади, грубо відлупувані і негладжені, лежать тисячами по музеях і колекциях у Франциї. Деякі з них сьвідчать про велику зручність і змаганє надати їм викінчену, а навіть естетичну форму.

Тому що їх подибували часто побіч загиблих зьвірів, а головно побіч мамута, не можна сумнївати ся про їх велику старинність та первісність. В 1859 р. примусив Буше́ де Перт по двайцятилїтній боротьбі публичну опінїю, що вона приймила факт сучасности істнованя чоловіка з великими, вигиблими зьвірями четверторядової епохи.

Люди тої епохи були передовсім стрільці і рибаки. Вони розбивали свої табори на берегах рік. Коли заскочила їх несподівано повінь, то затоплювала табори і кремінні прилади, що були там у більшім числї, і замулювала; тепер отже добуваємо їх із річних намулів. Крім кремінних були там мабуть також дуже численні деревляні прилади, але з них не лишило ся слїду. Від пори усталеня сухого зимна, що наступило по епосї вохкого тепла, чоловік був примушений шукати сховку в ямах і природних печерах. Там також віднаходимо (особливо в Періґордї) численні останки його цівілїзациї.

Крім кремінних приладів, оброблених гарнїйше і докладнїйше, ніж у попереднїй епосї, приспособлених лїпше до делїкатнїйших робіт, віднайдено в скалубинах скал якесь число приладів із костий і рога, головно з ренячого. Се переважно шила, прилади до гладженя, гарпуни і зубковаті стріли до луків. Найцїкавійшою характеристикою печерної культури є поява штуки такої, якої далекий відгомон можна найти у нинїшнїх Ескимосів. Найлюбійшим матеріялом тих артистів був ренячий ріг. Прикрашували його фіґурами, витисненими або вишкробаними плоскорізьбою, що представляли найчастїйше зьвірів; пробували вони також різьбити випукло (en ronde bosse). Так як усе при початках штуки, зьвірі були викінчувані лїпше ніж люде. Деякі твори тих троґльодитів дивують докладністю рисунка і зручністю викінченя. З сего приводу добре висловив ся один археольоґ: „C'est l'enfance de l'art, mais ce n'est pas l'art de l' enfance". (Се дитинячий вік штуки, але се штука не дитиняча). Звідки взяла ся отся штука? Через що згинула вона враз із останнїми ренами так, що в пізнїйших епохах не подибуємо навіть слїду з неї? Се темна загадка передісторичної штуки. Студиї над печерною культурою насувають багато питань, над якими не маю часу зупиняти ся; було би менї одначе совісно, як би я не згадав отут імени Едварда Лярте́, що вмер 1872 р. і уґрунтував дослїди тої інтересної цівілїзациї, та Буше́ де Перта, що доказав істнованє чоловіка рівночасно з носорогом і мамутом.

В четверторядовій епосї підсонє Ґалїї та стан і уклад вод зближали ся чим раз більше до теперішнього. Гіпопотам і носоріг щезли найшвидше, опісля прийшла черга на мамута і рена. Мамут істнував одначе ще в печерній епосї. В Періґордї найдено рисовані і різьблені зуби того зьвіра.

Перехід від четверторядової епохи до найблизшої по ній насуває багато нероз'яснених іще загадок.

Загибіль культури, характеристичної співжитєм із реном, була мабуть нагла. Деякі учені думали, що Ґалія вил днила ся на довший час, доки не прибули нові племена, що впровадили до західної Европи збіже і домашніх зьвірів. Більше правдоподібний тут постепенний поступ, а початки так званої цівілїзациї гладженого каміня (неолїтичної) не були від разу введені до Ґалії. Будь що будь контраст між новою цівілїзациєю і тою, що її попереджує, був повнісїнький. Давність часу, що відділює нас, затирає ріжниці і не дозволяє нам відріжняти те, що повстало завдяки повільним перемінам. Цівілїзация гладженого каміня ріжнить ся від цівілїзациї палєолїтичної (виключно лупаного каміня) великим числом прикмет, із яких поясню найважнїйші. Камінне оружє і прилади неолїтичні дуже часто старанно вигладжені, а не тільки відлупані; печери — се радше похоронні ґроти, ніж мешканє чоловіка; крім печер находимо також памятки з величезних неотесаних плит, що служили гробовищами чи то родинам, чи цїлим поколїням. Рен вигиб зовсїм, але за те з'явили ся домашні зьвірі. Вкінці деякі племена будували на берегах озер оселї на палях, призначені на сховок і склади. Чиж вільно нам починаючи вже від сеї епохи (гладженого каміня) говорити про Кельтів і кельтську археольоґію в цїлковитім значіню того слова?

Є ще одно питанє, на яке не можна відповісти, але наша невіжа в тім предметї не так дуже дивна, як би здавало ся з початку. Не знаємо, чи можна приписувати Грекам так богато випосажені гроби, віднайдені Шлїманом на публичній площі Мікен і чи з причини змісту тих гробів можна говорити про грецьку археольоґію? В Мікенах не подибуємо власне так само як у Ґалії з неолїтичної епохи текстів вритих на камени або на металю; там отже, де нема сьвідоцтва мови, що найменьше нерозважно вводити які небудь етнічні означуваня, з якими запізнають нас тексти. Археольоґія схлїбляє собі, а радше має пересадні претензиї, коли думає, що годна заступити мовчанку текстів і коли висловляєть ся думно, що заставляє говорити камінє. Полишена власним силам, позбавлена писаних сучасних сьвідоцтв, може вона собі позволити ставляти ріжні запити, але не припускаю, аби могла на них відповісти.

Старинні тексти позволяють нам догадувати ся, що перед Кельтами була Ґалія населена Іберами і Лїґурами. В клясичній

епосї Іберів відсунено до Аквітанії, а Лїґурів обмежено альпейськими височинами, але все позволяє нам догадувати ся, що їх оселї були колись розкинені далеко ширше. Побіч тих народів, про яких згадує історія, кілько могло наступити иньших по них, про яких одначе нї грецькі, нї латинські історики не чули! Камінна культура західної Европи належить проте без сумнїву до одного з тих народів, а не до Кельтів. Усї знаємо величезні памятки з нетесаного каміня, прозвані дольменами, обелїски, прозвані менгірами, круги і ряди (alignements) каміня, прозвані кромлєхами або вулицями (avenues). Нинї зовсїм певна річ, що дольмени, се гроби, до яких вкладано велику силу небіщиків, позбавлених наперед тїла через виставленє їх на дїланє повітря; призначенє менгірів і кромлєхів більше загадкове, але що дольмени часто окружені камінним колесом і обсаджені по боках менгірами, то дуже правдоподібне, що в більшости випадків памяткові каменї повинні стояти в звязку з культом мерців. Сей культ був сильно розвинений в неолїтичній епосї, особливо в деяких околицях. У Морбіганї і Фінїстері можна ще нинї числити дольмени на сотки. Ставленє таких памяток, що вимагало величезної збірної працї, можна зрозуміти тільки тодї, коли приймемо, що людність, яка їх здвигала, підлягала власти духовної касти, де найвисший духовник був рівночасно військовим начальником і головою племени.

Хтож то були ті військові начальники і духовники? Бажано видїти в них очевидно Друїдів. Сю стару гіпотезу, хоч нинї сильно здискредитовану, можна би приймити з деякими змінами.

В епосї Цезаря друїздизм був сьвіжим імпортом у Ґалії. Зайшов він із британських островів. Кельти, що підбили нинїшню Анґлїю, були Бельґи — і все каже припускати, що Друїдів не було між тими північно східними Кельтами. Дуже правдоподібне також, що британський друїдизм—не кельтський. З того можна також догадувати ся, що друїдизм вчаснїйший на ґрунтї Ґалії від приходу історичних Кельтів та що тих Кельтів відперто на британські острови, звідки вони опісля вернули до Ґалії коло III віку перед Христом. Тим способом можна би ще приписати Друїдам поставленє неолїтичних памятників, так численних не тільки в Ґалії, але й в Ірляндії і на островах канала Ля Манш. Дольмени є не тільки в Ґалії і Великий Британії. Вони подибують ся в Швеції, Данії, північній Нїмеччинї, в Ішпанії, Корсиці, Мароку, Альжірі, Тунїсї і Тріполїсї, на Кавказї і в Криму, в Палестинї і в Індиї. Сей довгий

ряд меґалїтичних памяток, се для історії загадка, якої вона не може розвязати. Цікава також у кождім разї річ, що всюди там, де розвинули ся великі старинні цівілїзациї, приміром у Грециї, Італії, Єгипті — нема дольменів. Се одно вистає для остороги, аби тих гробовищ не приписувати ніякому старинному цівілїзованому народови. Чи можна одначе, без незаперечних анальоґій, які виступають від Арменії аж по Індию, уважати їх памятками одного народа або раси, що говорила одною мовою і виходила з одного центра? Бистрі уми думають навпаки; цїла одна школа антропольоґів представляє собі, що дольмени в найріжнїйших краях і стрефах, се незалежне наслїдуванє природних печер і скалубин, що служили первісно за гроби. Проти того можна одначе піднести, що дольменів нема нї в Італії, нї в Грециї, нї в Малій Азиї, нї в північній Сирії, зрештою нема в цїлім Новім Сьвітї. Коли-б дольмени були самосївним витвором людського промислу, подибували-б ся по трохи всюди, а сего нема в нашім випадку. Повтаряю, що розміщенє дольменів на великім просторі становить такий запит, який археольоґії вільно поставити, але не можна відповісти на нього. Тому хоч загал дольменів може бути порівняний із християнськими сьвятинями і сьвідчить про незвичайно широкий, моральний і релїґійний підбій, одначе задля недостачі писаних текстів і сучасних сьвідоцтв, ледви чи коли будемо знати про те щось певного.

Аж до останнїх часів пробувано вивести звичай ставленя меґалїтичних гробів із середної Азиї, разом із домашнїми зьвірями і збіжем. Сей погляд основував ся на пересудї, що велїв також у середнїй Азиї шукати точки виходу Арійців. Нинї сей пересуд чи погляд сильно захитаний, а арґументи, наводжені для доказу східного походженя молодокамінної (неолїтичної) культури, рівно як і кельтської цівілїзациї, щораз більше уважають ся безвартними. Так приміром дольмени Арморіки і пальові оселї в Швайцарії достарчили гладжених сокир, оброблених дуже старанно з незвичайно твердого каміня: яду, ядеіту, хльоромелянїту, прозваних загальним іменем нефрітоідів, яких покладів не знано нїде, крім Азії. Звідси дуже розповсюджений здогад, що племена, яким приписують пальові оселї і дольмени в Ґалії, принесли ті гладжені сокири як талїзмани або відзнаки з глубини своєї азіятської вітчини. В останнїх часах завважано одначе, що оброблені ядеіти з Арморіки, як і з пальових осель, мали свій місцевий характер. Мікроґрафічні студиї довели до безсумнївних внесень, що ядеіти, відкриті в Европі,

мають иньший частковий склад, як азіятські ядеіти; крім того найдено на Шлеску і деінде поклади нефрітоідів. Коли проте місця походженя тих скал у неолітичній Европі дадуть ся ще відкрити, то можна сказати напевно, що вони були і що давну гіпотезу азіятського походженя тих предметів трудно погодити з добре обсервованими фактами.

Під найкрасшими дольменами, збудованими з найбільшою старанністю, найдено бронзові перли і малі трикутні штилєтики з бронзу або міди. В середній Франциї находжено дуже часто під дольменами зелізо. Швайцарські оселї на палях представляють анальоґічний образ. Бронз появляєть ся там побіч гладженого каміня з дуже давної епохи, бо з неолітичних часів. Супроти того культура гладженого каміня, як то зрештою здоровий розум каже думати, не була заступлена нагло культурою якогось металю: тут заходила радше повільна і постепенна інфільтрация. Бронз, се без сумніву артикул, завезений до Ґалії. Дуже трудно одначе довідати ся, яким шляхом він прибув до того краю. Бронз, се мішанина міди, металю, що подибуєть ся всюди по трохи, з циною, металем дуже рідким. Належить проте глядати огнища передісторичної фабрикациї бронзу в околицях, богатих на цинову руду. До вибору маємо британські острови, середню Азию і Індо-Китай. Що до покладів у Індо-Китаю, то маємо майже певність, що в давній старині вони не були знані, але се не тикаєть ся середної Азії й Анґлії. При теперішнім стані науки найрозумнійша була-б отся розвязка: Бронз вироблювано найскорше в Вавилонії й Асирії. Дорогою торговлї розширив ся в Єгипті, де вже випередило його уживанє чистої міди. Перші окази бронзу впроваджено до середної і західної Европи торговлею, якої вихідною точкою було Чорне море і яка сягала до долини Дунаю. Ся торговля вводила також чисту цину, бо в пальових швайцарських оселях находжено вази, прикрашені циновими бляшками. Пізнійше почали фенікійські моряки добувати цину з великобритийських покладів. Тамошні жителї добували її також і таким чином розвила ся місцева металюрґія бронзу в західній Европі. Маємо право догадувати ся, що в Ґалії істнували копальні цини, закинені нині.

Признавати імпортом ті безчисленні сокири, серпи, шпади і бронзові штилєти, які находжено в Ґалії, Скандинавії і Німеччині, значило-б ставляти зовсім неправдоподібні гіпотези тим більше, що вже найдено в пальових оселях форми до відливаня, вироблені

з мішанини, з яких виливано предмети досить первісного типу. Приймаючи тим способом радо одиноку точку виходу — долину Тиґру — для бронзового промислу, гадаємо, що сей промисл зльокалїзував ся дуже вчасно в ріжних околицях Азії й Европи. Тим поясняють ся також значні ріжниці вигляду і форм, які бачимо між приладами з того металю, що походять із ріжних місць.

Чергованє похоронних обрядів заслугує, аби над ними застановити ся. В неолїтичній, як і без сумнїву в попереднїй добі, переважає закопуванє тїл. Практика паленя тїл появляєть ся від заранку металїчної доби. Вона не узагальнюєть ся одначе, бо бронзове оружє подибувано часто в Ґалії побіч закопаних тїл.

Чиж маємо приписувати звичай паленя тїл Кельтам? Деякі признаки кажуть нам догадувати ся, що сей звичай був їм первісно невідомий. Чомже отже уважають усї старинні бронзи західної Европи кельтськими? Маючи перед собою бронзове оружє, сокиру, бронзовий серп, можемо їх усе назвати кельтськими, коли їх найдено в Ґалії. Але не маємо права говорити не тілько, що предмети ті робили, але що навіть уживали їх племена, які говорили по кельтськи. Се можливе, але можливе лише доти, доки не наступлять якісь нові відкритя; се річ може найменьше доказана. Коли цівілїзация дольменів іберийська, культура бронзу може бути лїґурийська. Можемо також припускати, що введенє бронзу і зелїза не наступило дорогою якогось винаходу, але дорогою торговлї. В усякім разї ми повинні чекати появи зелїзного оружя, заки скажемо, що маємо перед собою Кельтів. Усе нинї прихиляє нас до здогаду, що Кельти пізнїйше зайшли до західної Европи, а можливо, що в добі медийських війн не перейшли вони навіть іще на схід долини Рену.

Першим зелїзним оружєм, яке подибуємо, були великі мечі, майже метрової довжини, що з'явили ся в похоронних могилах західної Франції. Ті могили, яких богато переглянено докладно, містили без сумнїву тїла ґалїйських вождів. Находжено там предмети штуки і збитку, вироблені з бронзу і золота; більшість їх була етруської або греко-італїйської роботи. Нахідки тих предметів у ґалїйських гробах поясняють ся авантурними виправами Ґалїйців, що були пострахом Італії в IV віцї. Битва під Алїєю і опанованє Риму Ґалями припали на 380-ий рік. Усї знають історію тяжкого зелїзного меча, киненого Бренном на вагу, в часї огидного торгу над

опорожненєм Риму. Сей зелїзний меч без сумнїву ідентичний з тими, які подибують ся в могилах західної Франції. В однїй із кельтських мов, у ірляндській, називаєть ся меч claideb; сей вираз запозичили мабуть разом із предметом Римляни, що зробили з нього свій gladius. Тому тяжкому і сильному оружю завдячують мабуть Ґалїйцї підбитє більшої части середної Европи і Ґалїї в V віцї. Пів віку майже тревало тут правдиве пановане Ґалїйцїв, якого традициї звязані з памятним іменем короля Амбіґата, вожда Бітуриґів. Держава та розтягала ся на значній частинї нинїшної Нїмеччини і тим можна пояснити, що нїмецька мова зазичила з кельтської багато термінів, що дотикають війни і полїтики.

В могилах східної Ґалїї і в долинї горішнього Рену, де находжено багато творів штуки, триніжки, ріжні вази, начиня до питя і ин., що безперечно походили з Італїї, подибувано також предмети з бронзу і золота, що своєю грубою роботою зраджували місцеве походженє.

В більшости випадків трудно означити, чи сей або той предмет простого оброблення і стилю має бути кельтський або італїйський. Цїлковита недостача написів, чи то латинських, чи грецьких або ґалїйських, побільшує ще клопіт археольоґів.

Ґалїйцї, що підбили Грецію і кинули пострах на Малу Азію, звісні нам, на щастє, з невеликого числа дуже визначних творів штуки, яких первовзори завдячували Грекам із властивої Греції й Азії, що бажали увіковічнити память страшних борб там, де гелєнїзм був так само загроженмй, як у часї нападу Персів.

Дві великі різьби, найдені в Римі, а зроблені в Грециї, а власне умираючий Ґалїєць, прозваний хибно „Капітолїнським ґлядіятором“ і ґрупа, що представляє ґалїйського вожда, який вбивши жінку вбиває опісля сам себе, ґрупа звісна під іменем Арії і Пета, отсе найважнїйші частини з серії, якої вартість починаємо цїнити з огляду на початки французької історії. Ґалїйцї в битві представлені майже наго, носять у часї спочинку або неволї довгі ногавицї, названі braies. Плоскорізьби з Ляр д' Ора́нж (l' Are d' Orange) і на памятнику Юлїя з Сен-Ремі повинні зачисляти ся до творів, утворених під греко-азіятським впливом, а не до римських; сї твори відслонюють нам лїпше подробицї ноші і зброї Ґалїйцїв та спосіб сїдланя коний, як сьвідоцтва текстів і дослїди гробів.

Культура, про яку сьвідчать східно французькі могили, се не виключна прикмета тої околиці. В долинах Рену і Дунаю подибують її сліди в формі кельтського цвинтаря в Гальштаді. Бачимо тут цівілізацию войовників, заосмотрених у зелізне оружє, що люблять збиток як у ноші, так і в уборі коний. Головною прикрасою мужчин є нашийник (torques), вирізьблений на грецьких статуях, що представляють Кельтів, звісний також історикам із епізоду борби Манлія з ґалійським великаном.

Побіч сеї цівілізациї, яку можемо називати дунайською, викопалини дозволяють нам іти слідом иньшої, прозваної бельґійською; численні сліди останньої полишали ся в старинних цвинтарищах Бельґів. Сї сліди подибуємо в порічу Секвани, в нижній частині долини Рену і трохи дальше в долині Ельби та в Данії. Відкритя ті спонукують нас приписати сю цівілізацию Бельґам, третьому великому народови, що заселяв Ґалію в часї підбою.

Цезарь згадує, що Бельґи найхоробрійші з Ґалійців, як найбільше віддалені від римських провінций; що цівілізация не відобрала їм гарту і що чужі торговці заходили до них рідко. Додає також, що Бельґи заселяли колись правий беріг Рену та що Ґерманці, з якими воювали безнастанно, виперли їх на лївий беріг.

Сї сьвідоцтва стверджені археольоґією: і дійсно подибуємо в численних гробах Шампанії сліди питомої цівілізації посуненої далеко, залежної мабуть від впливу Італії й Греції. Крім малого числа предметів, які можна вважати чужими, решта, як бронзи, дорогі камені, зброя, вази, кіньська упряж, у ґрунті річи ґалійські, а не бельґійські. Три залї в Сен-жерменськім музею містять найріжнороднїйші взірці сеї старинної цівілізациї Бельґів і тим більше цікаві для пізнаня, що справді оріґінальні. Короткий зелїзний меч, контраст із великим і тяжким мечем східних могил, остроконечний бронзовий наголовач, більше східного ніж грецького або римського типу, нашийник із золота або бронзу, фібули, ковтки прикрашені коралями, воєнні вози з легкими і високими колесами, вази з чорними накривками, що ріжнять ся формою від грецьких і етруських — отсе найважнїйші предмети найдені в тих цвинтарях, де уклад предметів похоронних сьвідчить про їх воєнний характер. Велике число фібул (запинок), бразлєтів із кольорового скла, перел зі скла і бурштину доказує, що Бельґи, як усї войовничі племена, прикладали вагу до прикрас. Фібули служили до притримуваня на рамени так званого sagum, подібного до шкоцьких плєдів, які

бачимо на греко-римських памятниках, де представлено Ґалійців. При теперішнім стані науки майже неможливо означити докладно епоху, до якої належать гроби в Шампанії. В дійсности не найдено там ані написів, ані монет; переконавшись одначе про брак римського гончарства, можемо думати, що то часи з перед Цезаря. Але цівілїзация, про яку сьвідчать ті останки, могла тревати кілька віків і ніщо не стоїть на перешкоді здогадови, що деякі гроби в департаменті Марни могли бути сучасні з могилами сходу. Археольоґія вказує нам істноване побіч себе відмінних цівілїзаций, одної дунайської, другої бельґійської, але ніщо не уповажнює нас до здогадів у справі їх зглядної хронольоґії, їх синхронізму.

Досліди, роблені на кількох місцях, а власне в Алїз-Сент-Рен і на горі Беврé в часї, коли Наполеон працював над історією Цезаря, дозволяють нам дещо докладнійше розпізнавати і оцінювати матеріяльний стан культури Ґалійців у хвили римського підбою. Зброя їх була подібна до римської, ціла з зелїза і тільки задля браку знайомости річи приписують деякі археольоґи зброю з бронзу останнім оборонцям Алезиї. У прикрасах була емаль, наложена на бронзові фібули, майже конечна; робітню ґалійської емалї відкрито 1869 року на горі Беврé неподалеки д'Отена (d' Autun, давнього Bibractum). Хоч будівлї були переважно деревляннї, як у попереднїх епохах, то Ґалійцї вміли одначе робити мури з дерева і каміня. Такі мури є в Мірсен, Льо і в иньших ґалійських місцевостях, які досліджено за наших часів. Підпори, що піддержували будову тих стін, були сполучені величезними зелїзними цьвяхами, які оперли ся укиспеню, а досліди д. Келятé показали, що приготовлюване нержавіючих цьвяхів позволяє догадувати ся, що Ґалійцї в металюрґії були добрі майстри. В епосї Цезаря введено грецьку азбуку до Ґалії, а численні монети, незручні імітациї грецьких, уживали ся там що найменьше від двох віків.

Побіч зглядно розвиненої цівілїзациї нема властивої штуки. Не бачимо в Ґалії анї статуй, анї плоскорізьби, які могли-б ми уважати за давнїйші від римських підбоїв. Часто наводжено описи Цезаря, в яких Ґалійцї уважали своїм головним богом Меркурія і якого з'ображеня (plurima simulacra) ходили між ними в великім числї. Але тут роблено помилку при перекладї слова „simulacra". Цезарь мав правдоподібно перед собою твір грецького автора, який

пораженний подобою менгірів до грецького Гермеса, виснував на тій підставі хибний внесок, а римський письменник повторив його не справдивши вперед.

Опис Цезаря не доказує, наче-б то в його епосі культ Ґалійців дотикав каменів; се одначе дуже можливе, бо нині навіть по селах шанують забобонно памятки тої давної старини. Коли Ґалійці, досить посунені в пристосовуваню штуки до промислу, занедбали цілковито різьбу, то думаю, що в тім мусимо доглянути релїґійну заборону. Друїдизм, як ісламізм, був противний антропоморфічному представлюваню богів. Коли Ґалія прийшла під Рим, до місцевих богів пристосовано сьвідомо або несьвідомо постать богів із греко-римського пантеону, при чім надано їм ті риси, які грецька штука надала своїм богам із давен давна. Тільки для богів, яких не можна було ідентифікувати з греко-римськими, як приміром рогатий бог, що сидить із заложеними ногами і дракон із баранячою головою, витворила ґалійсько-римська штука форми, що стоять у звязи з тими, які релїґійна література і устна традиция надала чисто кельтським богам. На сїй увазї зупинимо ся, бо студиї ґалійсько-римської цівілїзациї належать більше до римської, як до ґалійської археольоґії. Коли помисли властиві Кельтам відбивали ся в якомусь числї статуй і статуеток, коли навіть у фіґурках із теракоти місцеві первістки переважають частинно над запозиченими з греко-римських моделїв, то все таки римська Ґалія була більше римська ніж ґалійська. Подібно як історія тої епохи є майже епізодом історії римського цїсарства, так і археольоґія є тільки одним піддїлом широкої греко-римської археольоґії, за мало дослїдженої поза границями гелєнського сьвіта й Італії.

Бачимо отже, що про кельтську археольоґію в ґеоґрафічних границях Цезаревої Ґалії знаємо властиво дуже небагато. Знаємо з пошукувань арморицьку цівілїзацію з епохи дольменів, східню з епохи великих зелїзних мечів, північно-західню з епохи коротких мечів, мусимо одначе вдоволяти ся збиранєм слїдів тих цівілїзацій, а ще далеко нам до часу, в якому зможемо змалювати цілковитий їх образ. Недостача письменних памяток кладе змаганям того рода непоборну перешкоду, бо недостача таких даних є заразом недостачею хронольоґічних і етноґрафічних даних, а се змушує нас опирати ся на памятках, які хоч виясняють дещо, та все не можуть повчити нас нї про своє походженє, нї про свою давнину. Подумаймо тільки, чим була би наша історія грецької

штуки, колиб ми не мали Павзанїя і Плїнїя і підписів старинних різьбарів на їх творах!

Ґалїйська цівілїзація не мала нї поета нї історика, тому не вважаючи на стараня археольоґії і бистроту, якої вона дає докази, побоюю ся, що кельтська археольоґія з часів перед Цезарем буде все представляти ся як ушкоджений і на багатьох сторінках нечиткий рукопис.

Переклав В. Г.

Новинки нашої літератури.

Хвиля за хвилею — вірші й проза — видав Б. Грінченко. У Чернигові, 1900.

Торік у нас з'явило ся де-кільки цікавих і цінних, принаймні для російської України видань — доволі пригадати „Вік“, 2-ий т. „Повістей та оповідань“ Ів. Нечуя-Левіцького, 3-ій т. „Творів“ незабутнього небіжчика Ол. Кониського, Кулїшеву „Чорну раду“ і т. ин. З них де-котрі обговорювались уже на сторінках „Л. Н. Вістника“, як от „Повісти“ Нечуя, про иньші-ж нагадувалось, правда, у хроніці, але не було докладнїйшої замітки й оцінки, хоч де-що з тих видань, наприклад „Твори“ Кониського, безперечно варто було найпильнїйшої уваги. До таких видань належить і „Хвиля за хвилею“. Се виданий д. Грінченком в лїтку 1900 р. збірник — невеличкий, правда, що до розміру, але з дуже цікавим і симпатичним змістом, цінна вкладка в нашу небогату через цензурні умови лїтературу. Добір творів до альманаха дуже вдатний. Складаєть ся збірник із писань переважно молодих наших белєтристів та поетів. Цікавою й разом приємною новиною являють ся для українського читача поруч із писанями Українців твори Галичан, хоч і друковані вже за кордоном, але в Росиї цїлком невідомі. Через неможливі цензурні обставини галицька лїтература у нас майже — terra incognita: галицьких видань цензура не пускає, єдиний до недавна дозволений журнал — „Л. Н. Вістник“ не геть-то розповсюджений, а передруків із творів, що з'являють ся в Галичині, до останнього часу чомусь не роблено. Поява в чернигівському збірнику галицьких авторів — се майже перший крок. До сього часу, як нам відомо, в Росиї було надруковано кільки поезий

Франка та Щурата в „Складці“ Білиловського, „Полуйка“ у журналї „Кіевская Старина“ та „Абу-Каземові капці“ — окремою книжечкою в Черкасах. Усе з Франка. З його-ж творів дозволені цензурою дві збірки оповідань, що мають з часом з'явитись, по між иньшим: „Грицева шкільна наука“ й „Пригода з моєю сїчкарнею“. От і все. Всї сї виданя, за винятком „Складки“ та „Кіевск-ої Старини“, призначені для народнього читання. Таким робом уміщеннє на сторінках Грінченкового альманаха творів галицьких письменників можна вважати за початок ознайомлення нашої інтелїґенциї з галицькою белєтристикою.*) Ми від щирого серця витаємо сей факт і дякуємо шановному впорядчикови збірки за те, що дав змогу познайомитись із зразками творчости деяких Галичан в оріґіналї, а не з самих лише перекладів у російському письменстві, де до речі часто з'являють ся твори видатнїйших галицьких белєтристів. Дай Боже, щоб се був добрий почин і ознайомленнє нашої громади з галицькою лїтературою росло й ширилось. Богато де-чого з того, що друкуєть ся в Галичинї, може побачити сьвіт і в Росиї, де — сподїваємось — кращі писання сучасних галицьких авторів стрінуть розповсюдженнє й признаннє. Деякі відміни в мові й у побутї не стануть певно на перешкодї й українські читачі до їх швидко звикнуть. — Твори молодих Українців, уміщені у збірцї, теж належать до незвісних українським читачам — друкованих за кордоном, от як „Кудою йти?“, „За-для загального добра“, „Серед бурі“, або й у-перше з'являють ся в сьвіт, як „Драма без горілки“.

Перу Галичан у збірцї належать такі речи: „Перший раз“ — оповіданнє Т. Бордуляка, який описує тут один день із житя селянської дївчини, — день, коли вона вперше вийшла жати. Вона радїє й тїшить ся тим, що й вона вже справжня дївка робітниця, що й вона працює, як і иньші дорослі, хоч правда, ся праця даєть ся їй страшенно тяжко, вона втомила ся, але боїть ся, щоб сього хто не постеріг і вертаючись з поля удає з себе веселу. Се трохи іділлїчний, але разом з тим цїлком правдивий і повний житя образок. Він дає змогу українським читачам побачити вдачу

*) З творчістю галицьких поетів Українцї можуть теперечки близче спізнатись завдяки присьвяченому поезиї першому томови »Віку«, у котрому визначне місце дано й Галичанам. Він вийшов майже разом з Чернигівським збірником. Тепер уже дозволені цензурою й готують ся до друку 2-ий і 3-ій томи »Віка« — проза.

творчости молодого й талановитого письменника, що у своїх оповіданях із селянського побуту спостерігає кращі прояви народнього життя. Се вже вдача таланту д. Бордуляка. Але не можна сказати, що він заплющує очі й на темні сторони сьогочасного села, що він не бачить тих злиднів, того сумного економічного й морального стану вбогого бідаря-хлїбороба. Малюючи картину жнив, він вболїває над убожеством сього темного люду, що мусить віддавати кращі свої сили тяжкій працї за для гіркого насущника на чужому лану. З глибоким співчуттєм до народнього горя і смутком письменник питає: „Та чи скоро прийде їм лучша доля, відраднїйша будучність, тим голодним, захлялим робітникам-хлїборобам?... Ой Господи, Боже, зглянь ся, допоможи та прискори той час!...“ Він мимохіть схиляє чоло перед сими страдниками, перед тією силою, що „мусить мати той чоловік, коли він не тільки працював цїлий день у полї, але ще в ночі, замісто йти спати, гупає цїпом“. Усе оповіданнє — се гимн працї, гимн сим незнаним працївникам-селянам. В оповіданню є де-кільки картинок високо художничих і вихоплених з життя — гурт женьців, що йде в поле, самі жнива, вертаннє робітників у село, вечір і спочинок Парані. Взагалї від усього оповідання лишаєть ся приємне, сьвітле вражіннє.

Майже те саме — день у жнива — малюєть ся в оповіданню Ів. Франка — „Лесишина челядь“, як поруч із сим сьвітлим образком навіває невеселі думки. Тут сїмя навіть заможна, але нема в нїй того супокою, згоди, сказати-б щастя, які панують в убогій хатї Парапиної неньки. Неначе живі повстають перед очима читача — „сукриста дуже та тверда“ Лесиха; „поганий, злий та забіяка“ Лесишин Гнат, що „не зовсїм має чисті пальцї“, його жінка — терпляча, слухняна та покірлива Ганна, молода Лесишина донька — Горпина — „найщасливійша на всю хату“; „тумановатий“ наймит Василь, що „галайкоче тай галайкоче“. І тут гірка невсипуща праця, — але до того ще „гризота, сварня та бійка“, безпросьвітний нелад у сїм'ї через сувору, в'їдливу вдачу старої Лесихи. Оповіданнє відзначаєть ся звичайними рисами Франкового таланту й правдотою малювання — реалїзмом. На тлї сього реалїзму яснїйше виявляють ся чудово гарні картини природи, написані пером великого поета. Сї малюнки природи разом з поетичним коханнєм Горпини, Лесишиної доньки, з убогим парубком Димитром трохи прояснюють темний і сумний фон оповідання. І в сїм злиденнім життї, і в сїй хатї, повній невгавучих гризот, можливі

радощі. Коханнє Дмитра і Горпини ще більш підкреслює самотність і горе сироти Ганни, що завязала собі сьвіт віддавшись за нелюба й занапастила своє молоде життє, свою вроду, карі очі, що стала в чужій хаті за наймичку, принісши туди зайву пару „робучих рук“. Читаючи оповіданнє, переймаєш ся смутком над долею бідолашної Ганни.

Зовсім відмінне від двох попереднїх оповідань Осипа Маковея. — „Вуйко Дорко“. Тут малюєть ся вже не побут галицького селянина, але иньші верстви суспільности. Пан діректор, старий парубок, якого всї — й свої й чужі — кличуть дядьком. Він цілком відданий дітям, що виховують ся під його доглядом, і народній справі. Автор оповідає про те, як йому, директорові, громадському вуйкові, довело ся бути на весіллї свойого молодшого брата. Там він стрів молоду, веселу, розумну й осьвічену дївчину — панну Маню, що запала йому в око; і в голові старого парубка повстає думка про одруженнє. Його, що з малих літ не зазнав утїх родинного щастя, вабить до себе ся мрія — про вірну дружину, про коханих діточок, про відпочинок у рідній сім'ї. В його души повстає боротьба поміж потягом до власного щастя й служеннєм на користь батьківщинї. Він розуміє, що подружє відбере в його спромогу віддавати усї свої духові сили й матеріяльні засоби величній ідеї: з одного боку „видавництва, робота громадська, дітвора, — а поруч з сим — жінка, певна посада etc.“ Він вагаєть ся, але врештї цілком відкидає думку про шлюб: „женити ся кожний може, та не кожний може і хоче дати гроші на видавництва, що збільшують рідну літературу, не кожний хоче працювати в товариствах народнїх, не кожний схоче доглядати так ті громадські діти, як я радо доглядаю, словом, — без зарозумілости сказавши — не кожний хоче жертвувати свою силу і працю на річ громадську“. Розваживши так він втїшає себе тим, що панна Маня йому й не пара по лїтам, що треба їй знайти доброго чоловіка, молодшого віком. І от старий парубок „громадський вуйко“, висватав молодому ґімназіяльному професорові — Іванському — панну Маню. Ось зміст сього оповідання, цікавого дуже для українського читача тим, що знайомить його з галицькою інтеліґенциєю, малює її байдужість до літератури, хоч меньшу ніж на Україні російській, але все-ж сумну. Тут побачить Українець тяжкі обставини народнїх видавництв, тяжкі через те, що в інтеліґентній громаді, в якій „нема нї искри прихильности до громадської

справи, нема почуття вищого обовязку“, — в сій громаді звичайна річ: „тисяча людий дармує, а один працює“. До таких працівників належить і герой оповідання — вуйко Дорко. Се людина вельми симпатична, роботяща, з тихою, спокійною вдачею. Життє його лине „без надмірної радости, без надмірного смутку“. Він так і вабить до себе кожного. Радощі й скорботи вуйка Дорка тішать і смутять читача. Вуйко Дорко симпатичний, як людина, але він ще симпатичнійший, як громадянин і діяч, що усі свої сили присьвятив великій ідеї народнього відродження. Ми певні, що невважаючи на перешкоди, на сумні обставини, на байдужість і ледарство суспільства, поки є й будуть у нашій громаді Дорки, поти розвиток літератури, ширеннє самосьвідомости нацийної між людом і взагалї поступ — забезпечені.

Сими оповіданнями вичерпуєть ся участь галицьких белетристів у збірнику. Далї йдуть твори українських авторів. „За-для загального добра“ — оповіданнє з молдаванського життя молодого й у Росиї майже невідомого, — хоч він і заслуговує на ширше розповсюдженнє, — нашого письменника — Михайла Коцюбинського. З сим оповіданнєм ми вже мали змогу познайомитись із російського перекладу, що друкував ся в журналї „Жизнь“. В селї Лоештах живе Молдаван Замфір Нерон; він власними руками заробив увесь статок, тепер заможний господарь. Оповіданнє починаєть ся малюнком щасливого життя сього Нерона, що найбільш тішить ся своїм прегарним виноградником. Але ось по Лоештах розносить ся чутка, що в село мають приїхати якісь докторі, що рубають виноград. Ся звістка страшенно турбує Молдаван. І справдї незабаром на село прибула „фільоксерна комісия“, щоб оглядати виноградники. Докторів стріли селяне дуже нерадо, навіть вороже. Почались непорозуміння, але комісия все-ж почала оглядати виноградники. Фільоксера в селї таки знайшла ся і на лихо в Замфіровім садку, котрий і покладено вирубати, щоб захистити від страшного ворога сусїдські виноградники. Почувши, що докторі плюндрують його виноградник, його дїдизну, його хлїб, Замфір, який все сподївав ся, що воно якось на добре вийде, прожогом кинув ся до садка з рушницею, але він її швидко кинув: „нї, благати-му краще... вони люди, вони зглянуть ся на мою бідність, на дїти дрібненькі“. Але благаннє не помогло: треба було рятувати дальші садки від страшної хороби і Замфірів виноградник став ся жертвою. Проста справа, але „виясни господареві, у якого

зрубано виноградник (і сим видерто останній шматок хліба, додамо), що се зроблено за-для загального добра!“ Згубивши останню надію Замфір зробив ся непритомний. Коли він очуняв, то привів до „докторів“ свого божевільного, слабого й старого батька. — „Я не маю чим годувати свого батька і тому привів його до вас... Годуйте-ж тепер його самі, коли позбавили мене хліба“... Сим він задав ще більш духової муки „доктору“ Тиховичеві, і так уже вкрай знервованому усією цією пригодою. Тим часом труїннє землї на знищеному виноградникy все тягло ся, в Замфірову-ж хату лихо привело слабість — занедужала його жінка — Маріора. Небавом вона вмерла. Добробит молдаванської сім'ї знищений вкрай. — Ось зміст оповідання, ідею котрого видко вже з заголовку. Автор намалював нам сумну картину темряви, в якій пробуває селянин, якому не зрозуміла висока ідея — загального добра. Але чи можна виноватити темного молдувана за те лиш, що „він не вірив, щоб могла істнувати на сьвіті така жорстокість, така несправедливість, яка-б дала спромогу відняти від бідного Молдавана останній шматок хліба“. Автор сам словами Тиховича питає: „Хто-ж винен? ми, — осьвічені, чи вони, — темні?“ Чи не винні часом ми, що не осьвітили їх? Ідея-ж жертви всього власного на громадську користь належить до висших, незрозумілих инколи й інтеліґенту. Але робота для ідеї, не вважаючи на всї прикрости й перешкоди, може дати хоч Тиховичеві духове задоволеннє. Але цього нема, бо нема у нього віри в діло, в потребу його; Тихович підлягає сумнївам що до користи своєї працї — наслїдком чого гострі муки й вболївання. Духовий стан Тиховича, що нищить фільоксеру, може ще тяжчий від страждання Замфіра і Маріори. Взагалї психольоґічний настрій доктора обмальовуєть ся в оповіданнї докладно. Саме оповіданнє читаєть ся легко і читач з захватом стежить, як помірно розвиваєть ся подія. Богато дум, богато питань повстає в голові при читаню, як запобігти лихові, як допомогти нашому селянинові в його тяжкому матеріяльному і моральному становищі. Оповіданнє з молдаванського життя, але хиба і в нас не те-ж лихо, не та-ж непросьвітність, темнота, злиднї? Подекуди малюнок автора відзначаєть ся рисами глибокого траґізму: холодом проймаючим усякого віє від картини нищення виноградника, коли Замфір, впавши на корінне головою, стогнав: „Голову менї рубайте, не виноград!.. голову!“... Тяжким сумом і вболїваннєм над долею сих бідолашних людий сповняє серце читача опис слабої Маріори, що лежить на смер-

тельнім ліжку в нервовій горячці, викликаній руйнованнєм садка, що годував їх. Трапляють ся часами в оповіданні і вдатні малюнки природи. Мова, як і завше у д. Коцюбинського, гарна й вільна від чужих впливів. Можна до того побажати, аби автор видав свої твори в Росиї, зробивши тим їх доступними ширшій громаді.

Перу молодого й талановитого, але завчасу вмерлого письменника Трохима Зіньківського належить різдвяна повістка: „Кудою йти?“ Імя Зіньківського майже невідоме в Росиї, хоч воно й цілком заслуговує на ширше признаннє; також сливе не звісні його твори, лиш невеличка частина їх була у нас друкована — збірник — „Малюнки справжнього життя“, тай то під псевдонімом Т. Певного. Повістка належить до часів панування всевладного Риму. Тут оповідаєть ся про молодого Ґерманця — римського леґіонера — Люціуса, у котрого підчас ґлядіяторського бою в Колізеї смерть перебійця-Ґерманця розбуркала національне почуттє. В Колізеї „вперше він почув, що й він син Ґерманії“. „Чи-ж я не такий самий ґлядіятор, — питає він себе, — як і сї безщасні, чи-ж і я досї не жив хиба на те, щоб коли то треба вбивати братів моїх?“ І от перед очима молодого парубка проходить усе його життє: дитинний вік у рідній Ґерманії, пісні й перекази неньки... ось він уже в Римі; покоштував і римської науки на те, щоб зробитись пересьвідченим рабом золотого Кесаря; його зовсїм знівечила римська осьвіта і він уважає за благо рідній країні — римські кайдани й чужу культуру. Але-ж його не задовольняє уповні клясична мудрість, він чогось шукає, його несьвідомо тягне до абсолютної правди, якої не зміг дати йому Рим. Ось він у Палестині, щоб „держати неспокійних Гебраїв під владою Риму“. І тут він став ся сьвідком великого чуда — він бачив Христа в Вефлиємі у яслах. Янгол-вістовець виясняє йому всю вагу для сьвіта Божого народження; він виясняє йому, чому Бог з'явив ся на землї в убожестві, в істотї чоловіка, на що „призначив собі шлях убогого й злиденного життя зо всїма його пригодами, злиднями й стражданнями“; він показав йому певний шлях: — „Іди Його слїдом, Його ступою, на скільки людський дух може бути до того здатний, — іди до тих, до котрих душа твоя найблизче, іди до тих, де ти родив ся, чиї і радощі і горе мусять бути тобі найблизче ...жити і вмерти за для їх, твоїх коханих і щиро близьких“. Зрозумів Люціус, що се та правда, якої він марне шукав у Римі і перед Богом убогих і малих обіцяв ся присьвятити своє

життє рідній Ґерманії, рідному люду, прохаючи у Господа сили і зваги на се. „Так помолив ся щиро біля Вефлиєму в сьвятий день народження Божого перший християнин Ґерманії“. Уся ся повістка перейнята величньою ідеєю відродження людини, що занедбала була рідний край. Здаєть ся, автор тут аллеґорично розумів Україну — скільки Українців гине для батьківщини нині в Росиї; скільки їх таких, що уважають за корисне для рідного краю знищеннє усіх национальних відмін, обрусіннє й підлеглість російським культурним впливам у всіх обсягах життя? І се не через те, що нема в наші часи нового Мессиї, але через те, що люди забули заповіти, проголошені колись галилейським рибалкам. Нагадати про сї сьвяті істини і хоче Зіньківський, до їх він і кличе. Повістка його загріта теплим релїґійним чуттєм і глибокою любовою до батьківщини, робить чарівний вплив. З погляду артистичного виконання — вона бездоганна — рядочку зайвого не має. Мова надзвичайно мельодийна. Будемо чекати, поки російським Українцям дано буде спромогу познайомитись із иньшими творами сього видатного автора.

З поля літератури драматичної у збірнику ми маємо драму д. Грінченка — „Серед бурі“. Нема чого переказувати тутечки змісту сієї історичної драми: вона друкувала ся 1899 р. в „Л. Н. Вістнику“ й запевне звернула на себе увагу читачів. Се правдивий і яскравий малюнок „Руїни“ — тієї сумної епохи нашої історії, коли замісь згоди й єдности, що панували в часи Хмельнищини й зміцняли народню силу, з'явило ся розєднаннє; замісь невгавучої праці на користь громадській справі, замісь жертв „за вільність і віру“, — запанували еґоістичні прямування. Автор малює ріжні течії в козацтві, серед якого повстає тяжкий нелад. З одного боку — патріоти, вірні кращим ідеям, в імя яких повстав народній рух, цілком віддані народньому ділу — готовий бороти ся з ворогами до загину Кальницький полковник Коваленко, що несправедливо обвинувачений у зраді навіть на помості, перед смертю, прохає:

„Нехай-же милосердний
„Великий Бог з сьвятих своїх небес
„Вам, братчики, пошле і змоги, й сили,
„Щоб рідний край в сей час оборонить
„І визволить його з цїї недолї“..

Старий полковий обозний Білоченко — кремезний сивий козарлюга, — може ветеран Хмельнищини — патріот і борець за

правду; молодий писарь Лавріи Крицький, — завзятий і енерґічний, до того ще не позбавлений і осьвіти — він цікавить ся новою книжкою навіть підчас тяжкої облоги. Се тип дуже симпатичний, як і те-ж молодий Горленко, осавула полковий — людина палка і щира До типів позитивних належить і Оксана, жінка полковника Коваленка, — тип української молодиці XVII ст. Постать вельми симпатична; її психольоґічне становище докладно обмальоване. Тяжка боротьба між обовязком патріотизму і любовю до батька — один із головних моментів розвитку дії. Коханнє до чоловіка стоїть у неї поруч із любовю до рідного краю, навіть випливає з неї: їй подобаєть ся Коваленків запал, його неуморна праця на користь скривдженої батьківщини, яку вона любить над усе на сьвіті; вмираючи вона каже:

„Мій сьвітоньку ясний!... мій рідний краю!
„Прощай і ти!... Не нажила ся я!...
„Мій людоньку! В сльозах живеш ти, в горі,
„Хай Бог тобі спокою й щастя дасть!
„Живи, цьвіти! Зорею ясно сяй!...“

І поруч із сією надмірною любовю до рідного краю ще темнійшими й сумнійшими виявляють ся усі хиби типів неґативних, яких теж не брак у драмі. Три передставники кальницької козачої старшини тримались принципу:

„Як добре жить, — то там і рідний край,
„А як що зле, — на чорта він іздавсь?“

Се сотник полковий — Лясковський, суддя Старовський і хорунжий Жилинський. До їх в повній мірі належить і батько Оксанин Пилипенко. Найбільш яскраво вирисовуєть ся в драмі Лясковський — людина страшенно честолюбна, готова на все лихе й до того ще хитра й, коли хочете, розумна, але цілком зіпсована. Коли Лясковського обхопили честолюбство і жаданє вдовольнити свої гидкі забаги, Старовським керують у громадських справах еґоістичні прямування особистої вдачі — ображене самолюбство і бажаннє помсти. Але-ж головний керманич вчинків усіх сих людців — се гроші. Задля грошей і старий Пилипенко служить Ханенкові тоді, як дочка його — жінка Дорошенкового полковника. Й нема нічого дивного:

„Як все тепер поплуталось: хто був
„Учора наш, той з ворогами завтра“ —

се звичайна річ в ті часи. Підкреслив автор і хибне становище козаків-ханенківців, примушених воюватись із братами й плюндрувати рідний край. Дуже вдатно малює д. Грінченко і простий люд — Крутько верховод і бурлій, дід Остап, суворий старий козарлюга, чесний, але короткозорий. Розмова двох бабів, у якій оповідаєть ся про зраду Коваленка й про чари його жінки, — типічний і дуже цікавий, вихоплений з життя зразок, як майже з нічого може виникти дивоглядне обвинуваченнє, як швидко і легко за запомогою жінок-лепетух зростають неможливі сплітки й оповідання. Взагалі цікавий сюжет, траґізм становища героїв, їх взаємини, правдиве й цілком реальне малюваннє типів, що яскравими постатями виявляють ся на історичнім тлї, — до того ще добра, не роблена мова і гарний гармонійний ритм, — роблять сю драму цінним набутком для українського театру, і ми сподіваємо ся, що незабаром драма ся займе поважне становище в нашому репертуарі. Дуже цікаво було-б російським Українцям познайомитись і з иньшими драмами д. Грінченка (до сього часу в Росиї надруковано лиш „Неймовірного“), і нам було дуже мило почути, що шановний автор готує виданнє своїх драматичних творів у Росиї.

„Драма без горілки“ — жарт В. Самійленка. Зміст його такий: молодий письменник Василь задумав зробити реформу в українській літературі — написати драму без горілки, і покликав на „літературний консіліюм“ старого діяча Гавкуна, поета Петра і ще кільки людий. На сїй радї літературній усї вони полаялись і лиш наливка їх помирила. Се сатира на українських діячів; уся вона перейнята юмором, властивим д. Самійленку. Се хоч подекуди й через лад пересолений, але все-ж цікавий малюнок сумної дійсности. Ціла ґалерія типів: старий Гавкун — діяч, звичайно на словах, або в думках, бо продуктивної його працї щось не видко, дарма, що він уже майже трицять лїт складає народню енциклопедію — енциклопедію для вжитку мишей. Лїрик Петро, що належить до нової поетичної школи, завданнєм і єдиною метою якої — робити враженя. Сам Василь, що уважає себе трохи не за ґенія. Богато тут і подробиць дуже цікавих і типічних: от хоч би пригода з некрольоґом старого Дуба, що довело ся переробити на некрольоґа Гая. Честолюбство, нещирість, заздрість, сплітки, непорозуміння й сварки, що панують поміж героями жарту, роблять дуже сумне враженнє. Невже воно справдї так? Тільки й тїшиш себе думкою, що се через край уже пересолено. В своїм жартї

шановний автор зачепив вельми важне питаннє — про становище нашого театру, його репертуар. Закид, що в українській драмі надзвичайна одноманітність і бідність сюжетів доводило ся чути не раз. Робить його хоч би от і д. Катранов, автор взагалї дуже прихильної для нас брошури „О малорусской драмѣ“. Закид сей не зовсїм справедливий: що се не вина наших драматурґів, знають усї більш-меньш осьвідомлені з сумним становищем українського театру що до цензури, яка до остатнього часу накладала своє veto на всяку нову живу течію в нашій драмі, обмежуючи її лиш на коханнї та етноґрафії: заборонялись пєси історичні, з народнього побуту, в яких зачіпав ся сучасний лихий стан нашого села й взагалї питання социяльно-економічні, з життя інтеліґенциї й переклади. В значній мірі до ширення в українській драмі співів, гопака та горілчаного елєменту — причинилась і некультурність нашої публїки, що не здолає собі уявити можливість істнування української драми без сих річей. Алеж останнїми часами ми, хвала Богу, маємо вже, невважаючи на неможливі цензурні обставини, справжню драматичну лїтературу, що зачіпає найцїкавійші або найдошкульнїйші питання нашого життя. Горілчаний дух, який так дотепно покарав у своїм жартї д. Самійленко, лишив ся властивістю лиш того „лїтературного мотлоху“, що не має жадних стосунків з справжньою драмою.

Що до поезий, то всї уміщені в збірнику належать перу наших видатних поетів: дд. Грінченка, Кримського, Самійленка, Франка і п-нї Днїпрової Чайки — й про їх нема чого довго розводити ся. Поезиї дд. Грінченка, Самійленка і Франка відзначені звичайними гарними рисами їх таланту, та на жаль не нові, на приклад усї три поезиї д. Самійленка були вже друковані навіть у Росиї. Чи він не пише нїчого нового? Коли так, то було б бажане виданнє у нас хоч попереднїх його творів, коли можна разом з „Пеклом“, бо невеличка збірка „З поезий“ геть розійшла ся; Франкові вірші й деякі з Грінченкових принаймнї для російських Українців невідомі. Зарівно не були у нас друковані й поезиї д. Кримського — се малюнки сирійської природи, перейняті тихим смутком за рідним краєм, за милими товаришами; вони роблять дуже приємне вражіннє. Вельми приємною новиною у збірнику були „поезиї в прозї п-нї Днїпрової Чайки. Їх ціла низка під спільним заголовком „Морські малюнки — сюди входить девять поезий в прозї: 1) „Суперечка“, 2) „Скеля“,

3) „Хвиля“, 4) „Тополї“, 5) „Морське серце“, 6) „Дївчина Чайка“, 7) „Буровісник“, 8) „Дві птиці“, 9) „Мара“. Що до змісту вони дуже гарні; вони будять у душі читача найчулїйші й найчистїйші почування. Всї сї поезиї в прозї перейняті якимсь надзвичайно теплим чуттєм і відзначились художністю, кольоритністю й чарівною сьвіжиною в малюваннї природи, яку шановна авторка, видно, любить і розуміє. З погляду форми вони бездоганні. Мова чиста, гарна, незвичайно мельодийна ще більш підвисшує цїну сих „поезий в прозї“ й становить їх головну вагу. Усе се виявляє в авторцї справжнїй лїтературний талант.

Взагалї від збірки лишаєть ся добре вражіннє й з погляду змісту, пильно й вдатно добраного, й з погляду зверхности видання: збірку видано дуже старанно й чепурно: помилок друкарських мало. Видко, шановний впорядчик присьвятив виданню чимало часу й працї, за що й належить йому повне признаннє. Цїну призначено один карбованець за 432 сторінки малої вісїмки, хоч не конче й дешево, але не дуже вже й дорого. Нарештї побажаємо, щоб шановний впорядчик збірки не обмежив ся виданнєм сїєї книжки й незабаром прилинули до нас нові „хвилї“, і більші, і дужчі від першої, аби таким робом виправдилась назва: „Хвиля за хвилею“. Ми певні, що продовжіннє сього видання стріне такий самий успіх. Нам потрібні сталі, реґулярно що року видавані альманахи, котрі як що вони добре редаґовані й заповнені добірним матеріялом, через брак часописей на російській Українї можуть мати благодійний вплив на розвиток нашої лїтератури.

С. Волох.

Ювилей І. В. Яґіча.[1])

З кінцем минулого року — в місяци жовтні — минуло сорок літ від часу, як знаменитий славіст І. В. Яґіч оголосив друком першу свою наукову працю. Ювилей сей перейшов чомусь майже незамітно в науковім сьвіті, хоч иньші такі ювилеї сьвяткують ся дуже врочисто. З огляду на те, що шановний професор відносив ся завсїди прихильно до нашого національного розвитку і висловляв ся прилюдно нераз дуже теплими словами про нього, ми, хоч може трохи й запізно, хочемо сказати дещо про його особу та запізнати з нею нашу публїку.

І. В. Яґіч родив ся 1838 р. в Петро-Варадинї, у Славонії, є отже з роду Хорват. Висшу наукову осьвіту отримав у віденськім університетї, по скінченю якого став учителем ґімназиї в Загребі (1860 р.). Там розпочав також свою наукову діяльність, оголосивши 1861 р. в ґімназияльній проґрамі першу свою працю: Pabirci po cvieću našega narodnoga pjesnictva (Замітки про хорватську народню поезію). Від того часу слїдував цїлий ряд його праць, незвичайно цїнних — та й не кидає пера шановний професор, публїкуючи раз у раз щось нове і важне не тільки для славянської, але й взагалї для европейської науки.

Вже перші працї ученого славіста звернули на нього увагу ширшого наукового сьвіта і вскорі покликано його з Загребу на професора славянської фільольоґії до університету в Одесї. Звідти перейшов він незабавки на таку саму посаду до Берлїна, опісля

[1]) Написано на підставі статї проф. Архангельского, пор. Журнал Мин. Нар. Просв. 1901, кн. 12.

до Петербурга, а в кінці, по уступленю Міклошіча з катедри у Відні, до Відня, де й доси викладає, стягаючи на свої виклади слухачів із цілої Славянщини. Його професорська діяльність не проминула теж без результатів у тіснійшім значіню слова. Цілий ряд молодших учених, із яких багато займає вже також університетські катедри, служить найліпшим доказом того.

За найбільшу заслугу проф. Яґіча можна безсумнівно вважати оснований, редаґований і видаваний ним досі „Archiv für slavische Philologie“ (від 1876 р.), що не тільки згромадив коло себе найліпших славянських робітників і знавців, але по просту зробив пролом у науці славянської фільольоґії, поставив її на нових трівких основах, підніс її до рівня европейської науки, якої промовчувати, як то давнійше бувало, або над якою переходити до звичайного порядку не вільно нікому, коли не хоче здибати ся з закидом односторонности, який вкінці став посередником між славянською наукою і західними вченими. З того боку поклав Яґіч такі заслуги для славістики, які для візантольоґії поклав звісний монахівський учений К. Крумбахер, що оснував також для неї спеціяльний журнал — правда, значно пізнійше — „Byzantinische Zeitschrift“. Журнал Яґіча знищив упереджене західних учених до славістики, а в першій мірі до старославянщини, яка перед тим уважала ся не тільки дуже убогою і маловажною, без усякого самостійного значіня, але й такою, над якою не варто було поважно застановляти ся. Як сильне було се упереджене, видно хоч би з того, що ще в 1886 р. мусів його з катедри розвіювати проф. Яґіч у вступній лекциї, та що його слова про се були навіть для багатьох професорів відкритєм!

З „Archiv“-а Яґіча видно також виразно, як він розуміє науку славянської фільольоґії. Коли ще його попередник на віденській катедрі, Міклошіч, і одинокий тоді представитель славістики на заході, брав її в досить вузкім розуміню, бо майже всю вагу її клав на саму граматику, а славянську культуру, літературу, народню поезию і ин. усував коли не зовсім, то в кождім разі на дуже далекий плян, то Яґіч поставив справу як раз навпаки. Він втягнув до неї не тільки самий язик, як такий, але й памятки літератури, устної народньої поезиї, славянську мітольоґію, археольоґію і т. д. і з тих ріжних дисциплїн та спеціяльностий утворив таку цілість, яка протиставляє науку славянської фільольоґії — фільольоґії ґерманській, романській і т. д. Вагу такого погляду зрозу-

міє легко кождий, навіть неспеціялїст, тому й потрафить належно оцїнити велику заслугу Яґіча в тім напрямі.

Відповідно до таких поглядів був також завсїди редаґований „Archiv“. Крім численних праць із найріжнороднїйших дисциплїн славістики, з яких багато має доси першорядне значінє, подавав він також усе багато цїнних матеріялів. Надто з'орґанїзував у ньому Яґіч окремий бібліоґрафічний відділ, у якому слїджено пильно за всїм, що посувало наперед славянську науку, та який за двайцять кілька лїт приніс незвичайно багато бібліоґрафічних оглядів і критичних статий.

Ми затримали ся трошки довше над „Archiv-ом“, бо в ньому найлїпше видна характеристика проф. Яґіча. Перейдемо тепер до спеціяльних його праць, але зазначуємо з гори, що не будемо анї переходити їх подрібно, анї вичисляти всї вповнї. Саме бібліоґрафічне вичисленє наголовків праць могло-б дати цїлу брошуру, а докладнїйший їх огляд мусїв би розрости ся в цїлу книгу. Вона зрештою й розминула-б ся з цїлею, бо могла-б бути корисна для спеціялїстів, але не для ширшої публїки. Вичислимо проте тільки що найважнїйше.

Найцїннїйші працї Яґіча дотикають области старославянської мови і її памяток і то з найдавнїйшої епохи. До дослїдів над нею прикладав Яґіч усе велику вагу, вважаючи справедливо, що чим докладнїйше розслїдить ся її, тим більші результати можна буде витягнути для відповідної славянської живої мови і лїтератури, бо зі старославянщиною звязана нерозривно теперішня діялєктольоґія і ин.

На сїм полї особливо важний цїлий ряд памяток, виданих Яґічем із незвичайною старанністю. Се найцїннїйші виданя, які має тепер славянська фільольоґія, з якими може рівняти ся не багато подібних праць иньших учених. До них належить особливо Зографський і Маріїнський кодекси (Quatuor Evengeliorum, codex glagoliticus olim Zographensis, nunc Petropolitanus, Berolini, 1879. — Памятникъ глаголической письменности. Маріинское Четвероевангеліе, Петербургъ, 1883), видані самим Яґічем, та Ассеманське євангеліє (Assemanov ili Vatikanski Evangelistar, Zagreb, 1865), видане ним у спілцї з Рачкім. При всїх тих памятках подані обширні вступи і уваги, де наведені дуже докладні дослїди над ними, особливо що до лїнґвістичних їх прикмет. Із тими трьома памятками вяжеть ся тїсно також текст староруських миней 1095—1097 р.,

який опублїкував теж Яґіч (Служебныя Минеи за сентябрь, октябрь, и ноябрь, въ церковно-славянскомъ переводѣ, по русскимъ рукописямъ 1095—1096 гг., Петербургъ, 1886). Із пізнїйших подібних праць належить тут іще зазначити Добромірове євангеліє (Evangelium Dobromiri. Ein altmacedonisches Denkmal der kirchenslavischen Sprache des XII Jahrhunderts. I—II. Wien, 1898. Sitzungsber. der Kais. Akademie d. Wissensch. in Wien, т. CXL), якого ориґінал набула 1900 р. петербурська Публична Бібліотека.

Не можна поминути тут також давної працї Яґіча, але доси не заступленої лїпшою, його „Історії сербо хорватської лїтератури", написаної і виданої по хорватськи (1867 р.), і переложеної опісля на російську мову проф. Петровским (Казань, 1871). В сїй працї спробував він перший раз відтворити на підставі даних язика первісну культуру Славян, культуру їх спільного житя в Европі у хвилї віддїленя їх від иньших арійських племен, Литвинів, Ґерманів і ин. До поглядів, висловлених іще тодї проф. Яґічем у сїй працї, й доси не додано багато.

До специяльних праць Яґіча належать загальнозвісні його „Четыре палеографическія статьи" (С-Петербургъ, 1884), присьвячені виясненю найбільше темних питань в історії загальнославянської письменности. Дуже цїнна також недавня праця Яґіча, що дотикає дїяльности славянських апостолів, Кирила і Методія (Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Denkschriften der kais. Akademie d. Wissensch. in Wien, Phil. hist. Classe, Bd. XLVII, 1900), де він подає результати наукових дослїдів за XIX ст. над їх дїяльністю і піддає ті дослїди основній критичній аналїзї.

Побіч сих праць із давнїйшого періоду оголосив проф. Яґіч цїлий ряд праць, що дотикають пізнїйших часів, памяток славянської культури і письменности XIV—XVI в., области середновічних славянських апокріфів, повістий і таких памяток, як Физіологъ, Изреченія Менандра і ин., памяток граматичного змісту і т. д. До них належать між иньшими отсї: Cirilski Zbornik XVI—XVII st. u biblioteci Kukuljevićovoj. Opis s izvadcima. Književnik, III, Zagreb, 1866. — Primeri starohrvatskoga jezika iz glagolitskih i cirilskih književnih starinah, Zagreb, 1864—1866. — Život Aleksandra Velikoga. Starine, III, Zagreb, 1871. — Opisi i izvodi iz nikoliko južnoslavinskih rukopisa I—IV, Zagreb, 1873—1878. — Критичний розбір працї Соколова: Матеріялы и замѣтки по ста-

ринной славянской литературѣ, Москва, 1888 (де крім критичного розбору подано також нові тексти). — Slavische Beiträge zu den biblischen Apokryphen. I. Die altkirchenslavischen Texte des Adambuches, Wien, 1893, (Denkschriften). — Die Menandersentenzen in der altkirchenslavischen Uebersetzung, Sitzungsberichte, CXXVI, Wien, 1892.

Ми не будемо подавати наголовків иньших численних праць проф. Яґіча, згадаємо ще тільки одну, монументальну, видану петербурською Академією: Разсужденія южно-славянской и русской старины о древне-славянскомъ языкѣ (С Петербургъ, 1885—1895). Се величезний фоліянт на кілька сот сторін, що містить у собі цілий ряд важних памяток полуднево-славянської і староруської літератури, з широкими поясненями і увагами, які кождий мусить знати, хто студіює староруську літературу.

На тім кінчимо свою замітку, бажаючи шановному ювілятови ще довгих літ успішної і многоплодної праці на вибранім ним полї. Додамо ще тільки, що праця його давно оцінена в науковім сьвіті, чого доказом може послужити факт, що він є не тільки членом усїх славянських Академій, але також берлїнської та віденської і багатьох иньших наукових товариств та інституций.

В.

Наукові листки.

I. Вавилон і Біблія.

В німецькім Орієнтальнім товаристві виголосив дня 13 січня б. р. проф. Фрідріх Деліч, у присутности цісаря Вільгельма, цікавий відчит п. з. „Babel und Bibel“, при чім подав багато проєкцийних образів із цілого ряду викопалин вавилонського і асирийського походженя, камінних релєфів, глиняних табличок і цеголок з клиновими написами, фіґур володарів, королївських палат, творів архітектури і народнїх типів. Зміст відчиту був такий: Донедавна була Біблія одиноким жерелом вавилонської і асирийської історії в часах до 500 р. перед Хр. Вона подавала одначе багато темних і загадкових відомостей. Тепер ті відомости прояснюють ся поволи наслїдком численних викопалин, зібраних по ріжних музеях, з долини між Евфратом і Тиґром, а головно з руін Вавилону і Нїнїви. Викопалини у Вавилонї уможливляють нам по дослїдах археольоґів історичні дослїди значно вчаснїйше, бо до 5000 лїт перед Христом. В 1050 р. находимо вже в Вавилонї усталену сильну державу з високо розвиненою культурою. Численні приватні листи вказують на великий розвій промислу і торговлї, рільництва і годівлї худоби та на високий степень наук, особливо ґеометрії, аритметики та астрономії. 2000 лїт ширив Вавилон далеко свій вплив, між иньшим і на Ханаан. Ним можна пояснити не одну гебрайську традицию. Так приміром не можна було довго виказати походженя гебрайського сабату. Тепер нема сумнїву, що його початків треба шукати в культурі з над Евфрату і Тиґру. Так само найдено цїлий ряд біблїйних оповідань, що уходили за гебрайську мудрість, на вавилонських цеголках. До біблїйного оповіданя про потопу підходить майже слово в слово такеж вавилонське оповіданє з перед

2000 літ до Хр. Се вавилонське оповіданє зайшло до Ханаану, але при тім забуло ся, що в ньому головну ролю відгравало море. Тісну звязь між біблійним і вавилонським оповіданєм видно також у оповіданю про сотворенє сьвіта і перших людий. Також десять заповідий і обі головні заповіди вказують на вавилонське походженє. Такий самий початок має також оповіданє про перший гріх і про підступ вужа. На однім вавилонськім релєфі представлені навіть чоловік і жінка, відділені від себе деревом, що стоїть між ними, а за плечима жінки великий вуж. Вавилонського походженя є також погляди про дальше житє чоловіка по смерти, про кару на злих у пеклї і про нагороду добрих у раю. Ріжні релєфи вказують на вавилонський початок ангелів і демонів. Ба навіть саме гебрайське розумінє Бога є ідентичне з вавилонським. На одній цеголцї читаємо там напис: „Ягве єсть Бог“ — а табличка та походить із 2300 р. перед Хр., отже 900 літ перед Мойсеєм! — Бесїдник висловив в кінцї надію, що нїмецьке Орієнтальне товариство дасть нам змогу вглянути в неодну ще невияснену доси справу, продовжаючи й дальше з тим самим запалом, що досї, свою хосенну дїяльність. *В.*

II. Анна Ярославна.

Історія взагалї мало цїкавила ся сією княгинею; був навіть час, коли заперечували її істнованє. Але десять лїт тому назад було досить ясно доказано, що така княгиня була і що після неї залишив ся її автоґраф. Відомий французький історик Шене знайшов один приказ короля Филипа I, у якім за хрестом, що мусїв визначати підпис королїв, стояли ще два слова, але вже не латинські, як текст приказу, а славянські — а саме: Ана Ръина, себ то Ана Роина (від roi), або Анна Реґіна = Анна Королева. Після Остромирового евангелия сї декілька букв — перший палеоґрафічний памятник староруський.

Як відомо, Анна народила ся у 30 роках XI віку. У 1051 р. стала жінкою Генриха I-го французького і королевою Франциї. Змовини про шлюб почали ся у 1044 р.

Як се вийшло, що король французький мусїв був оженитись на Українцї? Усї иньші королївни Европи приходили ся йому родичками, більш або меньш близькими, й женитись йому на них не можна було, бо прокляв би його папа, що лїчив незаконним шлюб

з родичкою навіть сьомого коліна. Генрих I помер у 1060 р. Після нього у Анни зостали ся два сини і донька. Один із синів, Филип, став потім королем Франциї, а другий — Гуґо (ґраф Вермандуа), був одним із керманичів хрестового походу. Деякий час після смерти чоловіка Анна перебувала в манастирі, а потім вийшла заміж за одного феодала — Рауля, графа де Крені. Коли померла — гаразд невідомо. Про неї зберегли ся гарні спомини, як про людину мнякої вдачі, що піклувала ся про церкву та державу, як про людину сьвітлого розуму, доказом чого з'являєть ся хоча-б той факт, що син її, король Филип, прикликав матірь до себе у помічники правлїня. *П. С.*

III. Еміль Голюб (некрольоґ).

Минулого місяця помер у Віднї один із найвизначнїйших австрийських дослїдників Африки др. Еміль Голюб. Він уродив ся 1847 р. в невеличкій чеській місцевости Голїч і був сином хірурґа. Вже з маленьку показував велике замилуванє до природи, головно під впливом батька, що перший познайомлював його з ріжними зїлями і їх ріжними прикметами. В ґімназиї, в якій він сам мусїв утримувати себе, зросло ще більше те замилуванє. Перейшовши на пражський унїверситет, студіював офіціяльно медицину, але крім того присьвячував дуже багато часу природничим і етноґрафічним студиям та збирав ріжні археольоґічні предмети, які находив при розкопках у околицях Хебу (Eger), дальше мінерали, комахи і патольоґічні препарати. За сю збірку й нагороджено його так, як не нагороджувано до того часу студентів: його вибрано членом археольоґічної секциї Чеського Музея. В 1872 р. промовував ся Голюб на доктора медицини, а незадовго опісля вибрав ся в першу подорож до Африки, маючи в кишени всего 500 ґульденів. Він мав намір перейти Замбезі і розслїдити край, положений на північ від сеї ріки. Опісля задумував перейти цїлу Африку від полудня до півночи, але всї наміри розбивали ся з причини матеріяльного недостатку. Діставши від анґлїйського правительства посаду лїкаря, успів призбирати собі трохи гроша і пустив ся на розслїди до країни Ма-Рутсе. По численних невдачах мусїв одначе вертати назад, не діставши ся дальше як Лївінґстон. Та хоч нової країни не відкрив, то все таки подорож його не була без наслїдків для науки. По семилїтнім побутї між Неґрами вспів він зібрати дуже багато

природничих і етноґрафічних предметів так, що коли зробив із них виставу в Кімберлї, звернено на нього від разу увагу в цїлім науковім сьвітї. Всїх предметів у його збірцї було понад 30.000, які знавцї оцїнювали на 72.000 ґульд. вартости. З Кімберлї виїхав до Европи і урядив виставу своєї збірки спершу в Празї, а опісля (1880 р.) у Віднї. Рівночасно почав приготовляти ся до другої подорожі в середину Африки. Тим часом видав свою працю „Сїм лїт у полудневій Африцї“ (2 томи), що була швидко переведена на ріжні европейські мови і доси не стратила своєї вартости з огляду на численні факти і дані, приведені в нїй. Голюб надіяв ся, що дістане на другу свою експедицию запомогу від австрийського правительства, але помилив ся в надії. Се одначе не відібрало йому охоти і він приготовляв ся дальше до експедициї. Свою збірку пороздаровував ріжним музеям і школам, а сам, уряджуючи довший час відчити по ріжних містах Австрії, Нїмеччини й Анґлії, вспів зібрати коло 50.000 зол. і з тим пустив ся 1883 р. на другу експедицию. В його товаристві була його молода жінка, з якою недавно перед тим одружив ся і шістьох вислужених підофіцирів, яких сам приучував до служби, що їх чекала в незнаній країнї. Голюб переконав ся ще раз, що його плян, перейти Африку від Рога Доброї Надії до Алєксандрії, був неможливий до виконаня. Тому уложив він собі плян прослїдити землю на північ від Замбезі, головно Ма-Рутсе-Мабунда, зібрати знов нові колєкциї ріжних предметів і робити важнїйші астрономічні спостереженя. Велика частина сього пляну здійснила ся вправдї, але з досить значними жертвами. Він мусїв бороти ся всюди з Неґрами, з ріжними хоробами, особливо з трясучкою, з невигодами і недостатком, із дикими зьвірами і т. и. Та все таки йому удало ся продерти ся в незнані ще землї. Він перейшов незвісну область Матоки, що лежить над середним бігом Замбезі, і запустив ся в країну Машукулюмбів. Та тут, у місцевости Ґалюльонґа, подибало нове нещастє експедицию. Її напали (2 серпня, 1886 р.) Машукулюмби, знищили цїлий табор і велику частину зібраних предметів, дуже важні записки і апарати та вбили одного підофіцера. В першій хвилї не полишало ся нїщо иньше малій громадцї, як утїкати та ратувати тим способом бодай житє. Але по часї зважила ся вона підкрасти ся до табору і бодай дещо вратувати від загибелї, між иньшим деякі записки, оружє і набої. Обдерті, збіджені учасники експедициї розпочали відворот до цівілїзованих країв. Розпочав ся на ново збір ріжних предметів

із ріжних околиць і незнаних племен. Се й було головним здобутком експедициї.

В 1887 р. повернув Голюб до Відня. Він почав тепер укладати систематично свої збірки і приготовляти їх до нової вистави. Кошти вистави, на жаль, мусів знов сам призбирувати, через те й отворенє її відволіклось аж до 1891 р. На покритє коштів став знов уряджувати відчити, які принесли йому поважну суму доходу, 125.000 зол. Результати вистави були знамениті. Ученому сьвітови представив ся перший раз досить повний образ полудневo-африканського зьвірячого та ростинного сьвіта. Етноґрафічний відділ, в якім повиставляв Голюб не тільки знаменито відтворені манекени типів усяких племен, але по просту побудував цілі села, заінтересував широкі круги, а ціла вистава найшла признанє не тільки в учених, але й у аматорів. Всеж таки скінчила ся вона дефіцитом для Голюба. В 1892 р. переніс він виставу до Праги, але й там подибала її та сама доля. Опісля розпочав Голюб нове турнé відчитів, між иньшим і в Америці, та задумував урядити ще третю експедицию в глубину Африки, але підорване здоровлє не дозволило йому вже здійснити нового пляну.

Останніми літами жив Голюб у Відні цілком одиноко. Він усунув ся від цілого сьвіта і займав ся тільки перебором своїх колекций і роздаровуванєм їх знов для музеїв і шкіл. На житє заробляв собі викладами. Біда заглядала нераз до його дверий, за те на почестях не збувало йому. Майже всї европейські володарі понаділювали його ордерами, а ріжні наукові товариства іменували його своїм почесним членом. Та й се не вменшало матеріяльного недостатку, а його праці „Сім літ у полудневій Африці“ та „Від Капштату до країни Машукулюмбів“, так само як і численні наукові розвідки, ба навіть моноґрафії, не приносили йому доходу. В тім пригадали собі австрійські власти невтомного робітника і визначили йому 5000 корон річної почесної пенсиї. Два місяці — січень і лютий — побирав її Голюб, а третього вмер. Із Голюбом зійшла в могилу людина, що при иньших, прихильнійших обставинах, могла зробити дуже багато для науки, хоч і те, що зробив він, має велику вагу, ціну і значінє.

В.

Хроніка і бібліографія.

I. З літератури і науки.

Автограф Шевченка. „Кіев Старина“ надрукувала у 2 кн. за сей рік невеличкий віршик Т. Шевченка, написаний ним на примірнику першого виданя „Кобзаря“, дарованого маляреви Штернберґови (ум. 1845 р.). Ся дедікация звучить:

На незабудь Штернберґови:

Пойидешъ далеко,
Побачышъ багато;
Задивыш-ся, зажурыш-ся —
Згадай мене, брате!

Тарас Шевченко.

По смерти Штернберґа книжка дістала ся на базар і там пролежала коло 35 літ, аж припадком купив її М. Левченко, з якого паперів і переписано отсю дедікацию. *В.*

Памяти Шевченка. „Южний Край (ч. 7800) надрукував у фейлєтоні вірш Вас. Іванова присьвячений Шевченкови п. н. „Памяти Т. Г. Шевченка“ і статю проф. М. Сумцова п. н. „Стихотвореніе Т. Г. Шевченка „Сонце заходыть“ въ бытовой и литературной обстановкѣ“. *В.*

Проєкт бібліотеки в родиннім селї Т. Шевченка. „Кіев. Старина“ подає, що київське „Общество грамотности“ постановило заложити безплатну народню бібліотеку в Кирилівці, родиннім селї Т. Шевченка. Тепер порозуміваєть ся воно зі звенигородським комітетом „Попечительства о народной трезвости“ над тим, чи не схоче йому комітет відступити половину суми потрібної для отвореня бібліотеки. *В.*

Сьв. Письмо по українськи. Звістка про дозвіл українського перекладу Сьвятого Письма, про яку згадувано ранійше, не має в собі нї зерна правди. По російських часописях надруковано, що на запитаннє про сю річ Синод відповів, що справа дозволу й не розпочинала ся. Хто і на віщо пустив поголоску про дозвіл — не відомо. *С. Є.*

Фонд М. Т. Симонова. З Полтави одержали ми ось який лист: У книжці IV „Вістника“ за 1901

рік в статї д. Єфремова „Жертви нашого лихоліття“ я прочитав некрольоґ Матвія Терентєвича Симонова (Номиса), де сказано, що покійний М. Т. відписав земству 37.000 р. Я добре знаю це діло й самого покійного Матвія Терентєвича, якого памятаю ще як він був директором Лубенської ґімназиї, де й я сам учивсь. Тим то менї здаєть ся не зайвим подати поправку до некрольоґа д. Єф-ва. М. Т. Симонов ще за житя подарував Полтавському ґуб. земству весь свій капітал — 50.000 рублїв і капітал сей значить ся у грошевому рахунку ґуб. Управи. Віддавши усї свої гроші, М. Т. останнї днї свої доживав у Лубнях, у двох зі своїм стареньким слугою, й поміщав ся в невеличких і плохеньких двох кімнатках гостинницї Стельмаха, де я й навіщав його місяців зо пять перед смертю. Гласний Полт. ґуб. Земства. *М Русинов.*

Жаль тілько, що анї в рахунку ґуб. Земства, анї в листї д. Русинова не зазначено, на яку цїль призначено капітал пок. Симонова. *Ред.*

Що пишуть про нас?

Gazeta Handlowo-Geograficzna надрукувала в числї за сїчень досить добру статю про Русинів у північній Америцї. *В.*

Die Gartenlaube надрукувала недавно статю А. Амляхера п. н. „Aus dem Lande der Huzulen“, де подає короткий опис краю, житя, звичаїв, ноші і т. и. Гуцулів та кілька ілюстраций з гуцульського житя. *В.*

Вѣстникъ всемірной исторіи надрукував у 1 кн. за сей рік зміст статий дра І. Франка, поміщених у VII—IX кн. Л. Н. Вістника за 1901 р. п. н. „З останнїх десятилїть XIX в.“ Після того застановляєть ся автор реферата над висловом Каткова, що „малорусскій языкъ обязанъ своимъ происхожденіемъ польской интригѣ“, який підпирають доси всякі джентльмени з „Нов. Времени“ і ілюструє несправедливість того вислову статею Гнатюка про унїверситетські події у львівськім унїверситетї. Польська преса говорить, що аґітация за українською мовою ведеть ся за московські рублї, а „Московскія Вѣдомости“ і „Новое Время“ запевняють, що ся мова є тільки випливом польської інтриґи. Автор робить із того висновки, що Русини противлять ся всїми силами польонїзациї та що власне російські „квасные патріоты“ йдуть Полякам на руку. *В.*

„Русскія Вѣдомости“ 1902 р. ч. 42 (з 11 лютого) умістили рецензію на книжку Шенрока, „П. Кулишъ. Біографія“ (відбитка з „Кіевской Старины“)

Уманов-Каплуновскій надрукував в час. „Сѣверъ“ (1902 р., ч. 4.) статю про М. Л. Кропивницького.

В „Журналѣ для Всѣхъ“ (1892., ч 2.) уміщена цікава статя А. Єфименкової „Козачество по Гоголю“, і рецензія на книжки видані Петерб. Товариством росповсюджув. корисних книжок. Рецензію написав Гр. Ков. Коломацький.

В „Крымському курьерѣ“ (з. 26-го лютого) уміщено статю В. Доманицького „Культурно-историческое значеніе Т. Шевченка“.

Про петербурське „Благотв. Общество им. Ше-

вченка“ надруковані дуже прихильні статї в ґазетах: „Приднѣпровскій Край“ (1439 ч.), „Волынь“ (26 ч.), „Кіевская Газета (ч. 30) і „Крымскій Курьеръ“ (ч. 20), в яких вказуєть ся на хосенну діяльність товариства і закликаєть ся прихильних людий для підтриманя його відповідними жертвами. *В.*

В ч. 1129 херсонської часописї „Югъ“ надруковано замітку д. Ков.-Кол. „П. А. Кулишъ, какъ переводчикъ“, де автор коротенько переглядає Кулїшеві переклади на українську мову. *С. Є.*

В ч. 1131 та 1136 „Юга“ надруковано рецензиї на Етноґрафічний Збірник Грінченка „Изъ устъ народа“ та Коваленків житєпис Носа. *С. Є.*

В сїчневій книжцї рос. місячника „Міръ Божій“ (ч. 1. 1902 р.) умістив д. Евґенїй Деґен рецензию на російський переклад Франкових оповідань „В потї чола“. Рецензия прихильна.

В кн. 2 „Вѣстника Европы (1902, лютий) уміщено рецензию на книжку Н. Шенрока, „П. А. Кулишъ“ (життєпис).

Д. Яворницький друкує в часописї (про дїтей) „Дѣтское Чтеніе“ „Очерки по исторіи малороссійскихъ и запорожскихъ козаковъ“. В кн. 1 за сей рік уміщено такий начерк: „Кн. Дм. Ив. Вишневецкій“.

В другій часописи про дїтей „Юный Читатель“ (1902 р. ч. 2) надруковано начерк И. Абрамова „Край Тараса Бульбы“ (sic).

Uczył Marcin Marcina... Отся польська пословиця прийде нам мимохіть усе на думку, коли вичитаємо в „Галичанинѣ“ та в иньших подібних виданях поученя для „украинофилевъ“, як вони мають писати, яких слів уживати, якої правописи тримати ся і т. и. В останнїх числах „Галичанина“ друкуєть ся така „рецензия“: Альманах руско-українських богословів или Дрянь стихом и прозою“. Ми не будемо вдавати ся в її розбір, бо се було би за багато чести для автора, згадаємо тільки, що автор знов хотїв блиснути своїми фільольоґічними мудрощами — знаними зрештою від давна і сильно оклепаними — та повчити „украинофилевъ“ дечого нового. З того його наклону до даваня наук ми переконуємо ся одначе, що він запав на хронїчну „языческую“ хоробу. Радимо йому длятого, щоби він усе перед тим, заки сяде виливати свої „чувства“ на папір, пригадав собі сю польську пословицю, а може вона вплине трохи успокоюючо на його сильно роздратовані нерви. Так само повинен він тямити ще другу пословицю: Medice, cura te ipsum! і навчити ся самому чи то української, чи російської мови, а не писати „язичієм“, яке уйшлоб може ще сто лїт тому назад, але не нинї. *В.*

Працї Українців у чужих мовах. Др. Михайло Зобків, доцент університету в Загребі, видав хорватською мовою нову свою працю з обсягу права п. н. Advitalitetsko pravo po austrijskom gradj. zakonu. Napisao Dr. Mihajlo Zobkow, sveuč. docenat u Zagrebu. U Zagrebu, 1902, Tiskom Dioničke tiskare. Ст. 26, вел. 8⁰. *В.*

Przegląd powszechny, що виходить у Кракові, надрукував у книжці за марець статю Богдана Лепкого про українсько-руську літературу в 1901. Як згадувано в нас, статю сю читав уперед д. Лепкий в новозаснованім славянськім клюбі, де вона викликала широку дискусию. Сю саму статю почав теж друкувати „Slovanský Přehled“. В 6 ч. подано її початок, у ч. 7 буде конець. *В.*

Krytyka, краківський місячник, надрукувала в 3 кн. с. р. статю д. Михайла Мочульського п. н. „O literaturze ukraińsko-ruskiej“ (ст. 157—165), де він дає коротенький огляд нашої літератури в XIX в. *В.*

Переклади українських творів. Сими днями вийшла польська брошурка, що містить переклад поеми С. Руданського „Царь Соловій“. Наголовок брошурки такий: Stefan Rudańskij. Car Sołowiej, bajka. Przekład Bolesława Andruszewicza. (Odbitka z rocznika literackiego „Zdrowie“ III. Lwów, 1902. Z drukarni i litografii Pillera i Sp. Ст. 90, 8⁰. Переклад вірний, заховано навіть розмір оріґіналу. На початку надрукована коротенька передмова, в якій пояснено алеґоричне значінє поеми. Жаль тілько що перекладач українські назви читає з росийська, от прим. зараз у титулї „Sołowiej“. *В.*

Франкове оповіданє „Сам собі винен“ переложено на грузинську мову в журналї (щотижньовім) „Квалї“ (Слїд), 1902, ч. 5. По грузинськи названо се оповіданнє „Хто винен“; переложив Джапарідзе. Проф. грузинської мови Хаханов каже, що переклад зладжено очевидячки з мови росийської, а не з української, бо на те вказують деякі стилїстичні особливости. *А. К.*

Grazer Tagblatt надрукував у 53 ч. з дня 23 лютого переклад одного оповіданя О. Кобилянської п. н. „Was ich liebte“. Переклад зладив мабуть д. Іван Негребецький.

До цензури подано з Київа: 1) Мордовця — Дзвонар, 2) Мордовця — Старцї, 3) Стороженка — Матусине благословеннє, 4) Кониського — Сестра-жалібниця, 5) Кузьменка — Не так ждало ся, да так склало ся, 6) Левіцького — Рибалка Панас Круть, 7) Мирного — Казка про правду та Кривду, 8) Франка — До світла, 9) Франка — Лис-Микита (в друге) і 10) Додаток до „Лїтературного Збірника“, присвяченого памяти О. Кониського. *С. Є.*

Цензура заборонила: 1) Загірньої — Про гори, 2) Авраменка — Поради жінкам. *С. Є.*

Чи оправданий закид? У 25 ч. „Буковини“ с. р. жалуєть ся д. Н. Котлярчук, що Л. Н. Вістник поміщує в хронїцї часто згадки про маловажні справи, ба навіть дрібні замітки з росийських часописий, а не звертає уваги на статї иньших часописий, европейських. Причину до сього нарікання дало йому те, що Л. Н. Вістник не зазначив статї про університетську справу в „Il Giornale d' Italia“. З тої нагоди каже він: „Польські часописи підхоплюють живо всякі згадки чужинців та чужих часописий про їх справу — у нас якась чудна байдужність в тім напрямі“. На се відповімо ми так: Правда, що польські часописи зазначують усе, що пишеть ся де про Поляків, але чи знає д. Ко-

тлярчук, як зорґанізована польська преса, а як руська, а специяльно Л. Н. Вістник? Щоби всякі звістки про нас зазначувати, треба: 1) Мати велике число ріжних европейських ґазет і вибирати з них те, що нас обходить; Л. Н. Вістник не може собі на се позволити, бо не має на передплату таких часописий фондів. 2) Хоч би врешті фонди найшли ся, то треба-б мати численнійший редакцийний персональ, що мав би час читати ті ґазети. Число передплатників Л. Н. Вістника не позволяє одначе тепер на збільшенє редакцийного персоналю. Зарадити сьому можна-б одначе по части й так, що читачі з публики могли б надсилати нам подібні звістки до хроніки, як се роблять Поляки і иньші народи. На жаль, доси се не діеть ся, а навіть д. Котлярчук подає в „Буковині“ назву італійської часописи, але не вказує ані числа, ані дня, коли була в ній статя про університет. Що до університетської справи, то скажемо ще від себе, що ми мали намір написати окремі статї про університетську дискусию в соймі, про внесенє дра Олесницького, про становище польської поступової преси і т. и. З причин незалежних від редакциї мусїли ми той намір покехати. Тому зазначуємо тепер тут тільки ті важнійші статї, в яких була мова про університетську справу: 1) Kraj (петербурський) надрукував простору статю про се в 50 ч. за 1901 р. 2) Krytyka (краківська) надрукувала в 1 ч. за 1902 р. статю: „Rusini i sprawa ruska“. 3) Przedświt (льондонський) надрукував у 12 ч. за 1901 р. статю: „Sprawa uniwersytetu rusińskiego we Lwowie“. 3) Przegląd Tygodniowy (варшавський) надрукував у 2 ч. за 1902 р. статю: „Ruch rusiński w Galicyi“. 5) Wolny Głos (парижський) надрукував в 8 ч. за 1901 р. статю: „Uniwersytet ukraiński“. 6) Кіевская Старина надрукувала в 2 кн. статю: „Въ борьбѣ за просвѣщеніе“. 7) Il Giornale d' Italia, ч. 340 за 1901. *В.*

II. Нові книжки.

Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Р. 1902, кн. I. Т. XLV. Львів, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 22 + 12 + 55 + 16 + 46 + 14, 8⁰. Ціна 3 кор. Зміст: 1) Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва, критично-історична розвідка Михайла Грушевського. — 2) Меморіял в обороні прав православних і діссидентів з часів чотиролїтнього сойму, подав Михайло Галущинський. — 3) Знадоби для пізнання угорсько-руських говорів. Говори з наголосом недвижимим, подав Іван Верхратський (кінець). — 4) Miscellanea: а) До біоґрафії гайдамаків Залїзняка й Чорняя, под. Олексій Маркович; б) До участи Русинів в наполеонських війнах, под. І. Кобилецький; в) Ізидор Шараневич, некрольоґ і г) Мих. Сухомлїнов — Ів. Жданов, некрольоґічна замітка, подав М. Грушевський. — 5) Наукова хроніка: Причинки до історії польської суспільности на Україні в XIX в. I—VI, дра Івана Франка. — 6) Бібліоґрафія (рецензиї й справоздання). — Показчик до томів XXXIX—XLIV Записок Наукового Товариства імени Шевченка.

Українсько-руська Бібліотека. Видає фільольоґічна секция Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. I. Писаня Осипа Юрія Федьковича. Перше повне і критичне виданє. Том перший. Поезиї. З перводруків і автоґрафів зібрав, упорядкував і поясненя додав др. Іван Франко. У Львові, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. XXII + 806, мал. 8⁰. Ціна 6 кор. (в оправі 6·80 і 7·20 кор.). Зміст: 1) Передмова. Ст. V—X. — 2) Думи і співанки. Ст. 1—66. — 3) Баляди і оповіданя. Ст. 67—102. — 4) Поезиї 1862—1867 р. Ст. 103—207. 5) Поезиї вид. в Коломиї 1867—68 р. Ст. 209—306. — 6) Поезиї 1868—1876 р. Ст. 307—396. — 7) Дикі думи. Ст. 397—462. — 8) Поезиї 1885—1886 р. Ст. 463—496. — 9) Співанник діля ґосподарських діточок. Ст. 499—515. — 10) Проскура. Ст. 516—518. — 11) Байки. Ст. 529—538. — 12) Пісні жовнярскі. Ст. 539—549. — 13) Співанки. Ст. 550—561. — 14) Руский лірник. Ст. 562—603. — 15) Колядник. Ст. 604—654. — 16) Маланка. Ст. 655—700. — 17) Поправки і доповненя. Ст. 701—707. — 18) Німецькі поезиї. Ст. 709—783. — 19) Мельодиї. Ст. 785—806.

Етноґрафічний Збірник. Видає етноґрафічна комісия Наукового Товариства імени Шевченка. Т. XII. Галицько-руські народні леґенди. Зібрав Володимир Гнатюк. У Львові, 1902. Накладом Товариства. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. XII + 216, 8⁰. Ціна 2 кор. Зміст: 1) Передне слово. Ст. IX—XI. — 2) Біблійні леґенди старого завіта. Ст. 3—60. — 3) Біблійні леґенди нового завіта. Ст. 63—135. — 4) Леґенди про сьвятих. Ст. 139—197. — 5) Леґенди про недовірків і чарівників. Ст. 201—215.

Олександер Кониський. Молодий вік Максима Одинця. Хроніка з давно минулого. (Белєтристична Бібліотека. Ч. 41). У Львові, 1902. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. З друкарні В. А. Шийковского. Стор. 198, 8⁰. Ціна 2 кор.

Сергій Єфремов. Национальне питанє в Норвеґії. (Літ.-Наук. Бібліотека. Ч. 25). У Львові, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 66, 16⁰. Ціна 30 сот.

Гомерова Іліяда. Рапсодія А. Переклав Петро Байда (Ніщинський). (Літ.-Наук. Бібліотека. Ч. 26). У Львові, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 64, 8⁰. Ціна 30 сот.

Вінкентий Закшевский. Всесьвітна Істория для висших кляс середних шкіл. Том. II. Істория середних віків. З II-го польского виданя переложив з дозволу автора Олександер Барвіньский. У Львові, 1901. Накладом фонду краєвого. З печатні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. X + 256, 8⁰. Ціна 2·40 кор.

Рецензия підручника: В. Закшевский, Всесьвітна істория для висших кляс середних шкіл. Т. 1. Нап. В. Білецький. Львів, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 8, 8⁰. [Відбитка з „Учителя“].

Вінкентий Закшевский. Всесьвітна істория для висших кляс середних шкіл. Т. II. Рецензия Вас. Білецкого, ц. к. професора Академічної ґімназиї у Львові. Львів, 1901. З друкарні Інсти-

туту Ставропигийского. Ст. 42, 12⁰. Ціна 24 сот. [Відб. з „Дѣла“].

Історія і статистика австрийско-угорскої монархії. Написали др. Людвик Фінкель і др. Станислав Ґломбиньский, професори львівского університету. Переложив і до ужитку рускої молодіжи приладив Василь Білецкий, професор Академічної ґімназиї у Львові. У Львові, 1901. Накладом краєвого фонду. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка Ст. 86, 8⁰ Ціна в оправі 2 кор.

Наша Дума. Українсько-руські народні пісні зібрав і для хору уложив Філярет Колесса. Львів, 1902. Коштом і заходом Тов. „Просьвіта“ у Львові. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 10+52+32, 4⁰. Ціна 2.50 кор. — Отсе перша книжка з нотами, що вийшла з друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Її викінченє таке гарне, що не уступає в нічім подібним заграничним виданям. Надіємось, що руські інтересенти побачивши сю книжку, будуть від тепер замовлювати подібні видання тільки в сій друкарні. *В.*

Унїверзітет через підписку, написав... Чернівці, 1902. З друкарні тов. „Рускої Ради“. Ст. 22, 8⁰. Ціна 50 сот.

Наталь Вахнянин. Причинки до історії рускої справи в Галичині в лїтах 1848—1870. Передрук з „Основи“ з 1871 року. Накладом Льва Лопатиньского. З друкарні В. А. Шийковского. Ст. 98, 8⁰. Ціна 70 сот.

Як можна законно увільнити ся від служби військової? Написав Володимир Лаврівский. Львів, 1902. Друкарня удїлова. Ст. 48, мал. 8⁰. Ціна 2 кор.

О. Я. Кониський. Тревоги автора і видавника. З натури. Заходом О. Барвіньского. Накладом Л. Лопатиньского. У Львові, 1902. З друкарні В. А. Шийковского. Ст. 36, 16⁰. Ціна 30 сот.

Найдена сотка. Оповѣданє Едмонда де Амічіса. Зъ италійского переклавъ Данило Бодревичь. (Бібліотека для рускои молодежи. Вып. 33. Т. LVI). Коломыя, 1902. Зъ печатнѣ А. І. Мизевича. Ст. 76, 16⁰.

Вôнъ здурѣвъ. Смѣховинка въ трехъ вôдслонахъ В. Каммерера. За дозволомъ автора на рускій языкъ переклавъ Евгеній Гуцайло.

Зъ нашои бувальщины. Написавъ о. Іосифъ Застырець. (Бібліотека для рускои молодежи. Вып. 33. Т. LVII). Коломыя, 1902. Зъ печатнѣ А. І. Мизевича. Ст. 70, 16⁰. Ціна обох томиків разом 70 сот.

Відповідь Дру Щуратови на критику Підручника Історії рускої літератури. Написав Йосиф Застирец. Бережани, 1902. З печатні А. Ціхоцкого. Ст. 8, 8⁰. Ціна 10 сот. (Дохід на одіж і книжки для бідної молодежи в Бережанах). — Автор отсеї брошурки повинен тямити, що не кождий, хто вміє писати, мусить писати, а ще більше друкувати. Такі річи і таким способом писані не приносять авторови нічого більш понад шкоду для нього самого. По щож отже йому ставити себе самого в некорисне сьвітло перед публикою? *В.*

Гасло. Під такою назвою почала виходити в Чернівцях від 1 марта нова ґазетка під редакцією д. А. Когута (ул. Приватна, ч. 4), як орґан Р. У. П, що вже

видала в нас кілька брошурок. Ґазетка буде появляти ся раз на місяць і головну увагу присьвячувати українським справам, хоч і иньших не буде поминати. Перше число представляєть ся не зле, особливо задля досить великого числа звісток із України. Так отже Чернівці дістали сього року аж дві нові ґазетки: „Анцихрист“ і „Гасло“. *В.*

Анатоль Свыдныцькый. Люборацьки. Симейна хроника. Кыивъ, 1901. Друкарня П. Барського. Ст. VIII + 326, 8⁰. Ціна 65 коп., на ліпшім папері 80 коп.

В. І. Масляк. Поетова побіда. Поетична гумореска. (Видавництво: „Для Сьвітла“. Вип. 1). Коломия, 1902. Наклад спілки. З печатні М. Білоуса. Ст. 32, мал. 8⁰.

Евген Купчиньский. Руский цитрист, збір композиций на цитру. Зошит І. Львів, 1902. Ст. 8, 4⁰. Ціна 70 сот. В отсім першім зошиті, присьвяченім нашій університетській молодіжи п. з. „В своїй хаті“ містять ся отсі пісні: 1) Ой під гаєм. 2) На вулиці. 3) Ой у поли три криниченьки. 4) Козак. 5) На що ся, Боже. Дальші зошити будуть появляти ся в міру того, як перші розійдуть ся.

Пѣснь народна о покойной цѣсаревѣ Єлисаветѣ. Составивъ Никола Кавацюкъ, господаръ Мышина. Коломыя. 1901. Ст. 4, 8⁰. Ціна 2 сот. — Свого часу була надрукувана в „Літ.-Наук. Вістнику“ народня вірша про смерть цісаревої Єлисавети. Від того часу зібрало ся в нас кільканацять варіянтів тої вірші, що зрештою дуже мало ріжнять ся від себе. Замітна одначе при тім річ, що записувачі присилаючи нам ті варіянти, завважують звичайно: сю пісню зложив Н. Н. Виходить із того, що ту саму пісню складали рівночасно в ріжних селах, ріжних повітів, ріжні люди і зійшлось так, що як раз потрафляли передавати пісню майже тими самими словами, із маленькими тільки ріжницями! Шкода тільки, що ті численні автори не знають права авторської власности, инакше могли-б ми мати дуже цікавий прасовий процес. Тепер прибуває до цілої плєяди псевдо-авторів пісні про Єлисавету ще один, що не завагав ся покласти під нею свого імени, хоч рівночасно подав чомусь в титулї, що се „пѣснь народна“. Видавець, розумієть ся, не звертав на се уваги, бо й на що? Аби інтерес ішов! *В.*

Вибір деклямаций для руських селян і міщан. Зладив і передмову додав Ів. Франко. (Видавництво товариства „Просьвіта“. Ч. 262). У Львові, 1902. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 64, 12⁰. Ціна 50 сот.

Власна земля. (Видання Р. У. П. Ч. 4). Кыивъ, 1902. Ст. 30, 16⁰. Ціна 25 сот.

Страйкъ чи бойкотъ? Писля В. Будзыновского. (Видання Р. У. П. Ч. 5). Кыивъ, 1902. Ст. 28, 16⁰. Ціна 25 сот.

Мордовцевъ Д. Л. Палій, воскресытель правобережнои Украины. Историчне оповидання. С.-Петербургъ, 1902. Ціна 75 коп.

Малороссійскіе разсказы (юмористическіе). Одесса, 1901. Ціна 35 коп.

Н. П. Неначе свитъ перевернувся. Вирши Дида Мыколы. Єлисаветградъ, 1901. Ст. 190. Ціна 50 коп.

Родные поэты. Т. Г. Шевченко. Изданіе общества распространенія полезныхъ книгъ. Москва. Ціна 10 коп.

Старинный малорусскій письмовникъ. „Книга глаголемая листовня". Съ предисловіемъ Б. Д. Гринченка. Ст. XIV+41. Черниговъ, 1901. Ціна 25 коп.

De infinitivi Homerici origine casuali. Scripsit V. Szczurat. Brody, 1902. F. West (друкарня). Ст. 18, вел. 8⁰.

Для сумныхъ людей. Весела книжочка зъ образками. (Выдавництво час. Свободы ч. 16.) Olyphant. Pa. З друкарнї „Свободы" 1901. Ст. 32, 8⁰. Ціна 30 цент.

Тарас Шевченко. Його житє і значінє. Написав Михайло Лозинський. (Вид. час. Свободы" ч. 17) Olyphant. Pa. 1901 З друкарнї „Свободи". Се передрук з календаря на р. 1902. Ст. 59, 8⁰.

Начеркъ статутôвъ товариства рускихъ церковныхъ громадъ въ Спол. Державахъ и Канадѣ. Olyphant. Pa. 1901. Зъ друкарнѣ „Свободы". Ст. XII+12.

Містить начерк статутів і переднє слово А. Бончевського „Чи треба нам церковної орґанізациї?

Розмова Поляка зъ Русиномъ. Ст. 12, мал. 8⁰. Ціна 10 центів. Наклад третий. Книжочка не мудра, але люде за нею питають і читають дуже радо.

Русскій буквар для церковно-приходскихъ школъ въ Америцѣ. Часть I, II і III. Исправили и уложили И. Б. и Д. О. Накладъ изданія. Д. Салея. Цѣна въ переплетѣ 40 цт. Нью-Юркъ 1901. Ст. 128, 8⁰.

Се перший буквар, який появив ся на Ам. Руси. „Исправили и уложили" його, а радше вкрали і іспортили ам.-руські москвофіли: кацапствуючий дячок гр. к. обр. Іван Борух, і цареславний бувший, складач „Свѣта" Денис Салей, який потерпів за той буквар, бо стратив місце складача, що без дозволу користувавсь черенками з друкарнї „Свѣта" і видав таки малоруський (хоч і спорчений) буквар без дозволу духовного правленя і сьв. Синода. Видавцї зложили сей буквар з останнїх двох галицьких етимольоґічних букварів в цїли: „не потеряти своєй прадѣдной правописи" — як читаємо в переднім слові. Буквар мож подїлити на дві части: — одна — се часть буквара писана і друкована кирилицею і вона цїлком добра та поправна, бо се лиш знимки зі старих наших букварів етимольоґічних за помочію електротипу; — друга часть, яку складав Д. Салей черенками „Свѣта", вже „испорчена", але менше як „Русское Слово" або виданя общ. Качковского. Хоч той буквар не принесе пожаданої користи, бо Галичане і дальше будуть користуватись букварями старокраєвими, що й таньші і більше педаґоґічні, а Угорщане уживають своїх старокраєвих кирильських, то все таки він сто раз лїпший як буквар общ. Качковского. *А. Б.*

Американскій Русскій мѣсяцословъ Соединенія гр. кат. русскихъ братствъ въ Сѣверной А-Америцѣ на годъ (рокъ) 1902.

Amerikansko-russko-slovensky kalendar Sojedynenija greko kat. russkych bratstv v Severnej Ameriky na rok 1902 majuči 365 dňi sostavil v mene i z porczenia „Sojed. Gr. kat. Russkych Bratstv"

Pavel Jurievič Zatkovič, redaktor „Amerikanskoho Russkoho Viestnika“. Rok vydanja VII. New York, N. Y. Ст. XVI + календаріюм + 164.

Сей календар дурний як звичайно. Видає його „Соєдиненіє“ двома накладами що року. Один наклад словяцький, словацькими черенками, який вийшов у перших днях б. р.; другий наклад руськими черенками, який вийшов у перших днях марта б. р. Розуміє ть ся, що словацький волить ся читати, бо бодай мова в ньому якась людська. *А. Б.*

Календарь православного общества Взаимопомощи въ Сѣверо-Американскихъ Соєдиненныхъ Штатахъ на 1902 г. Годъ изданія 2-й. Составилъ В. Туркевичъ. Нью-Іоркъ 1901. Ст. XLIV+124.

Сей календар представляєть ся лучше що до змісту і поверхної форми від такого самого з мин. року, перевисшає „мѣсяцословъ“ г. Жатковича, але за се в нім менче малорущини, яка там єсть гірша від качковщини. Царославні трохи за скоро хочуть московщини по царославлених Русинів в Америці. *А. Б.*

III. З поля народньої осьвіти.

„Споръ Южанъ съ Сѣверянами“, як колись назвав делікатно російський гнет над Україною Пипін, не спиняєть ся й доси. В числі 9297 „Новаго Времени“ (з дня 27 січня) надрукував д. В. Розанов чималу статю п. з. „Малороссы и Великороссы“. Сей добродій заявляє: „Я понятія о Малороссіи другого не имѣю, кромѣ того, что тамъ рубашку засовываютъ въ штаны, да, говорятъ, малороссіянки хороши собой“. Здавало ся-б, з таким знаттєм краю не слід балакати про його, ну, та хиба таким російським публіцистам, як Розанов, Суворин, Ясинський і ин. „законъ писанъ“? — звичайно — ні. Вирікши в початку статі своє незнаттє України, д. Розанов не вагаєть ся, і далі вже з патосом плете таке неподібне про Вкраїну та Вкраїнців, що мимоволі спитаєш: невже його доси не забрано в божевільню? Та ба, не тільки не сидить д. Розанов у божевільні, а ще й статі в „Новомъ Времени“ друкує. Наплївши багато дурниць, д. Розанов радить урядови змінити політику і не давити нас, а навпаки, навіть з в е л і т и Академії Наук („я бы сдѣлалъ заказъ“, каже Розанов), зладити словарь „хохлацкихъ говоровъ“, бо, бач, „скоро малоросы“ побачили-б, що ми, „русскіе“ їх не тільки не давимо, а ще й славимо й величаємо, що ми вже давно не „великороссы“, а „общероссы и всероссы“, то усе їхнє роздразненнє супроти нас, яке виявляєть ся в ріжних „сепаратизмах“, зникло-б“. На доказ своєї думки автор покликаєть ся на те... як Лєзґіни у „Конвої Єго Величества“ в Петербурзї скінчили історію лєзґінського народу й лєзґінської мови... Через день умістив якийсь д. Ив. И—инъ листа в „Новомъ Времени“, в якім каже, що ось двацять років назад зложив Костомаров в Академії Наук гроші для нагороди за кращий український словарь („значитъ, додає автор листа, заказъ былъ сдѣланъ“) і не винний же уряд, що Українці й доси не подбали за словарь. Не будемо змагатись

з д. Ив. И—ним про те, чом не подбали Українці, а спитаємо тільки його: хиба Костомарів і російський уряд одно й те саме? хиба як Українець Костомарів склав гроші на премію за кращий український словник, то се уряд зробив „заказ“? *В. Д.*

Чи варта що народня осьвіта на Україні? Кореспондент „Приднѣпр. Края“ оповідає в ч. 1328 тої ґазети про один факт, що трапив ся у Кривому Розі (містечко в Херсон. ґуб.) в бібліотеці. Сей факт надто яскраво доводить, що варта російска школа і взагалі народня осьвіта на Україні. Ось що пише д. Л—в у „Приднѣпр. Краю“: „Заходить до бібліотеки хлопець. „Здорові були! Дайте мені книжку!“ (Хлопець веде розмову по українському). Бібліотекарка: „Яку?“ — „Та яку небудь!“ Бібліотекарка подаючи катальоґ: „Візьми, вибери собі!“ Хлопець бере катальоґ і несьміливо перегортає картки, нарешті вертає катальоґ і заявляє: „Дайте мені таку книжку, щоб була з картинками!“ Бібліотекарка знаходить таку книжку і подає хлопцеви; сей узяв її і роздивляючись каже своє прізвище, а на запит: „Де вчив ся?“ — катеґорично заявляє: „У школі“. Я зацікавив ся, каже кореспондент, і спитав хлопця, бачучи, що він роздивляєть ся наголовок книжки: „Який наголовок книжки?“ Хлопець відповів на се: „Не знаю, ось подивіть ся!“ І подав мені книжку. „Хиба ти не вмієш читати?“ спитав я здивований. „Ні!“ — „А кому-ж ти книжку береш?“ дивував ся я ще більше. — „Собі!“ — „На щож ти береш її, коли не вмієш читати?“ — „На картинки дивити ся“. — А бібліотекарка: „Тоді й книжки не можна брати!“ „Чого?“ — питаєть ся хлопець. — „Вже-ж сьогодня аж два такі взяли, що не вміють читати, та на нашій вулиці більш книжок у неграмотних; значить, і мені можна брати, буду хоч на картинки дивитись. Прощавайте!“ — І хлопець вийшов. Д. Л—в закінчує свою кореспонденцію звичайним ґазетярським терміном: „Мабуть і коментаря тут не треба!“ А може й не вадив би? *Г. Ков.-Кол.*

Народні вчителі на Буковині. „Буковина“ подає в 22 числі отсі цікаві дати з учительського статусу на Буковині. Число сталих надучителів, надучительок і учительок при публичних народніх школах виносило з кінцем 1901 р. 478, отже менше як половину всіх учительських сил, яких є звиж 1000. З них признаєть ся 197 до румунської народности, 181 до руської, а коло 100 до німецької, польської і мадярської. Між усіми є 182 надучителів і 5 надучительок; з того 85 належить до руської народности (в тім числі одна надучителька), 80 до румунської і 22 до иньших народностий (між останніми 2 дві надучительки Польки і 2 Жидівки). Учителів є 237, учительок 59; з того признаєть ся до руської народности 96 (в тім ч. 4 учительки), 117 до румунської і 78 до иньших народностий. Замітне, що при румунських школах є 2 Русини, а при руських 5 Румунів. Підучителів і підучительок було з кінцем 1901 р. 52, з того 15 жидівської народности, 14 румунської, 9 руської, 8 німецької, 7 польської. Разом сталих учительських сил було з кінцем 1901 р. 530; з того 210 румунської на-

родности, 190 руської, 130 иньших (між тим 100 німецької, разом із Жидами, яких є коло 30, і 30 польської народности). *В.*

Кустарний з'їзд у Полтаві. В Полтаві 27 вересня до 5 жовтня ст. ст. 1901 р. відбув ся з'їзд кустарів (для піднесеня домашнього промислу). Деякі постанови сього з'їзду цікаві й для нас. Полтавський з'їзд між иньшим ухвалив: 1) обернути ся з проханнєм до міністерства хліборобства та державних маєтностий, щоб воно допомогло виданню і ширенню серед народа популярних брошюр українською мовою про домашні промисли; 2) удати ся до полтавського земства з проханнєм, аби воно видало популярну брошюру українською мовою про гончарство; 3) ширити серед народа саму ідею кооперациї, а для сього також видавати брошюри про кооперацию українською мовою; 4) дбати, щоб кустарі додержували національного українського стилю й орнаменту (про се спеціяльно були реферати на з'їзді: д. Сластьона і д. Косачевої), а для сього: а) збирати зразки українського орнамента й стилю, упорядковувати їх і обробляти науково і видавати збірки для вжитку кустарів і б) запроваджувати їх в народні ремісничі школи; 5) зробити досліди над українськими ярмарками. (Дивись „Постановленія областного съѣзда дѣятелей по кустарной промышленности въ г. Полтавѣ, 1901"). Нічого й говорити, яку величезну вагу мали-б сї постанови, коли-б вони справді були запроваджені в життє. Кустарі, дрібні промисловці, що роблять власними силами і коштом, у боротьбі з капіталїзмом занадто мало узброєні і суспільство та уряд повинні допомогти їм. Опріч ріжних форм чисто економічної запомоги (про які теж були постанови на з'їзді), можна й треба запомогати інтеллєктуально: виданнєм популярних, зрозумілою для кустаря мовою книжок як про самі кустарні промисли, так і взагалї про кооперативний рух, ширеннєм серед народа прекрасного народного орнаменту й стиля, бо їх дешеві фабричні крами потрохи доводять до занепаду й загибелї і т. ин. Для кустаря питаннє про те, чи бути йому самостійним промисловцем, чи піти в найми до капіталїста — се питаннє життя й смерти; тим то тут повинно занехати всї теоретичні змагання про вартість української мови і т. и. і дати народови в руки усї ті засоби, що поможуть йому витримати економічну боротьбу. *С. Є.*

Народні читальні в Москві. *1. Чит. ім. І. С. Тургенєва* в 1900 р. була відчинена протягом 300 днів; за сей час читало в ній 88.273 чол., на один день пересічно 294 (в 1899 — 280). Найбільше відвідували читальню ученики середнїх та низших шкіл, найменше попи.

2. Чит. ім. О. М. Островського в 1900 р. відчинена була протягом 343 днів, читало в ній 43.653 чол., крім того 7.059 ходило читати лише ґазети. Поміж читачами переважно були ученики середнїх та низших шкіл, далї ремісники й майстри... учителїв було 292. Найменче попів — 7.

3. Чит. ім. О. С. Пушкина, повстала тільки 1900 р., була отворена всього 240 днів, публики було 7.508 чол.

В усїх трьох читальнях найбільше читано книжки дитячі, потім ілюстровані часописи, далї оповідання, романи, нарештї чужоземних письменників. Найбільшою симпатиєю з поміж російських письменників користував ся Гоголь, за ним Немирович-Данченко... Шевченко займає в тім рядї 75 місце, Надсон 40, Щедрин 21. Із чужоземних Майн-Рід 1, далї Емар, Купер, Бічер-Стоу 20, Золя 27, Шілєр 32, Ібзен 47. *П. С.*

Російські музеї. На однім із засїдань бібліольоґічного товариства в Петербурзї мав недавно відчит д. Вітберґ про приватні російські музеї і про їх історію. Перший приватний музей по думцї Вітберґа заложив Свінїн в Петербурзї 1820 р. Він істнував 14 лїт; також иньші приватні музеї російські не трівали довго Аж у 50-их і 60-их роках розросли ся вони значно. Тепер є в Росиї 72 мійських і 70 музеїв, що належать до приватних осіб. Є багато музеїв присьвячених поетам, письменникам, музикам, полководцям і иньшим славним мужам. Найбільше знані з таких музеїв — се музеї Пушкіна, Лєрмонтова, Ґрібоєдова, Рубінштайна, Суворова і ин. Прелєґент поставив внесенє, щоби з нагоди 300-лїтнього ювилею панованя Романовів основано музей Романових; у ньому були-б усї маніфести, видані Романовими, портрети цїсарів і їх родини, твори написані ними і ин. Ювилей припадає на 1903 р., а деякі люди заходять ся вже, щоби до того часу засновано такий музей. *В.*

Жіноча бібліотека. В Петербурзї умерла недавно Кайссарова, що дуже любила збирати книжки і полишила по собі бібліотеку, зложену з 18.000 томів. Усї ті книжки були писані тільки жінками. Сю особливу бібліотеку закупив тепер анґлїйський бібліофіл Hutchinson у Льондонї за 25.000 рублїв. *В.*

Учитель мінїстром. Учитель Х. Стаділь, вибраний у Данії послом до державної ради 1887 р., став по часї провідником лївицї, опісля був іменований державним ревізором, а вкінцї заміняв учительство за мінїстерський фотель. У нас багато думає, що учитель не може бути навіть послом, а при виборах до міської ради у Львові дискутовано дуже поважно по польських дневниках над тим, чи може бути учитель радним міста! *В.*

Докторати у Швайцарії. В минулім шкільнім роцї отримало на всїх швайцарських унїверситетах 379 осіб степень докторів. Між промовованими була майже половина чужинцїв — 179 (між тим 74 Нїмцїв, 58 Росиян, 22 з Австрії) і 48 женщин (між тим 31 Росиянок, 6 Нїмок і 6 Швайцарок). *В.*

IV. Театр і штука.

Театр у Чигиринї. Завдяки чигиринському д. Посереднику і в Чигиринї завелась нечувана тут річ — драматична штука. Д. Посередник, а особливо жінка його, зібрали гурток любителїв драматичної штуки — гурток переважно з самих чиновників міських. Сей то гурток і почав давати самі російські твори. Велось дїло се трохи пеняво, бо, нїде правди дїти, і любителї були новаки в сьому дїлї, тай публика в сему нї тямку

ні смаку! Хтож мав який смак, то той не задовольняв ся, хоча кожен радів, що хоч що небудь, та заводить ся на потребу душі. Одначе ділови судилось зовсім зникнуть. І вже як йому де хто й хреста ставив, появив ся в Чигирині І. Н. Пономаренко — чоловік теж з чиновного миру, та ще аж з Київа. Сей чиновник, зіставшись на посаді в Чигирині, провідав про тутешню смерть драматичної штуки. Як чоловік бувалий (мабуть-то) впевнив усіх, що на російській мові ся справа і повинна була загинути у такому місті, як Чигирин. А що б її піддержати і вкорінити, то її треба вести на українській мові... Дістали дозвіл, почали ставити українські пєси і в 1899 році в залі „М. Рѣзницкаго“ 26 грудня відіграли „Москаль чарівник“ Котляревського, та „По ревізиї“ Кропивницького з додатком танців та українських пісень на користь збожеволілого перед цим поліцийного надзирателя. Правда і грали добре, особливо сам п. Пономаренко, його жінка і иньші. Але як афіша була перед виставою на стовпах та стінах, то вже видно було, що щось, наче стихія яка, піднимала людей і через те збір був такий (65 р.), якого не бачили в перші рази з грання російських пєс. (На яку користь будуть повернені гроші, сього ніхто не знав). Порушення в публиці і прихильність її до української штуки завважив місьский учитель п. Мозґовий і збудував у свойому саді будинок задля любителів артистів. Грали й там. Рух був однаковий і через те і збір не поменшав ся, хиба через погоду або що... а всеж ниже 30 руб. не було. Але д. Мозґовий десь виписав собі „трупу Фабіянского“. Любителї й зістались з боку, а ся трупа повела з першу діло гаразд і добрий таки мала заробіток. А даті д. Мозґовому почало шкодити т—во любителів. Се т—во випросило собі бояцькі казарми і там почало поставляти укр. пєси, додаючи до них і музику. Вистави бували иноді в той самий час, коли й у д. Мозґового. Заробіток і там і там був не великий — любителям то воно байдуже, а вже „трупі Фабіянского“ то не ставало на прожиток. На силу він спроміг ся на свій кошт виїхати кудись. Любителї, що були під проводом п. Посередника, не дуже то сприяли ворожнечі і часом, крадькома наче, приставали і до „трупи Фабіянского“. Та хоч як силкував ся д. Посередник підняти російську сцену, не міг одначе сего добігти і через те инколи рядом з російською пєскою ставив і українську. Часом навіть із иньчих міст виписував якого вдатного актора. Так воно велось аж поки д. Фабіянский не поїхав собі куди знав. Зістались любителї знов самі. Та д. Посереднику хотілось російщини і через те діло зійшло на „нѣтъ“. Мусів кинути свої зусиля і все діло звисло на самих любителів, а властиво на д. Пономаренкові.

І в часи конкуренції сеї виставлено чимало українських пєс на чигиринській сцені, але вже з сего часу, як зістались д. Пономаренко і К-о, то тілько самі українські й ставились. Варти доброї згадки отсї: 1) „Як ковбаса та чарка“... Старицького; „Бувальщина“ Велїсовського, пер. Ус—ка, обидві 13 січня 1900 р.

в залї „Рѣзницкаго“; 2) „Сватаннє на Гончарівцї“ Основяненка, 3 лютого 1900 р. там-же; 3) „Розумний і дурень“ Тобілевича, 27 серпня 1900 р. в будівлї д. Мозґового. Не тілько горожани бували на спектаклях українських, а навіть із околиць наїзжало богато, часом і із неблизька. Д. „Рѣзницкий“ збудував із своєї залї, що перш була за для типоґрафії і инколи давалась для спектаклїв, „настоящій театръ“. Д. Мозґовий теж побільшив і свою будівлю приспособивши її до „настоящаго театра“. Таким чином маємо аж дві будівлї у 1901 р. Та тілько щось там... бо говорять говорять, що ось-ось щось поставлять, а вже маємо гарний май, а афішів не видно. Чи не тягне з гори чимсь, бо деяких любителїв попереводжено у иньші місця? Зимою 1900 р. заїхав у Чигирин „заѣзжій театръ“ російський. До того бідний дожив ся, що не мав за що виїхати. Мусїли любителї поставити щось українське, що-б на ті гроші дати спромогу виїхати „россійскому театрови“ і більш не заїзжати. Збір був добрий, як раз вистало прокласти дорогу.

К-о.

Українські вистави на селї. В початку червня мин. р. в селї Троіцькому, Золотоношського пов. Полтав. ґуб. гурт молодих селян та селянок, як і попереднї роки, приготував до вистави комедію Карпенка-Карого „Сто тисяч“. Відомо, що ся пєса не легко даєть ся аматорам через ролю Копача, якої аби хто й не здолає. Але добре з'орґанїзоване селянське товариство, що того року має вже сьвяткувати 10-лїття свого істнування і постійного (лїтом) функціоновання, і на сей раз здобуло собі повне признаннє, маючи в своїм числї вроджених талановитих артистів — Хведота й Андрія Руденків. У згаданій пєсї перший узяв на себе ролю Копача, а другий Калитки. Публїка, переважно простий люд, як завжди, вже за тиждень почала хвилювати ся і піклувати ся про те, як би дістати собі білєта на виставу (вступ у театр хоча і на даровизну, але обмежено до 200 осіб білєтів). Нарештї давно жаданий час настав: Натовп люду і з свого, і з чужих сїл як раз у двоє був більший, нїж скілько могло вмістити ся, то половина мусїла стояти на дворі і вже звідтїль дивитись. Вистава викликала незвичайне задоволеннє глядачів. *В. Д.*

Укр. аматорські вистави. Завдяки попечиталям Народної Тверезости судиї д. Н—о і лїкарю д. Л—у в м. Окнах Подільської ґуб. протягом минулого лїта відбувались з значним успіхом російські й українські вистави що недїлї вечером. Ставились більше меньше ідейні пєси, між якими публїка найлучше вподобала „Бурлаку“ Карпенка-Карого. Сю пєсу давали два рази. *А. Г.*

Український театр. Товариство під управою Саксаганського й Садовського до посту давало вистави у Київі, а звідти переїхало до Житомира; з нових пєс виставлено „Лїсову квітку“ п. Яновської. Трупа Суходольського протягом сїчня й лютого грала в Харькові; виставляли ся з нових пєс: „Маруся“ д. Ашкаренка й „Закльована голубка“ д. Захаренка. Трупа Гайдамаки грає в Одессї з 27 сїчня; виставляє: „Розбите щастє“ д. Манька, „Ма-

ти-наймичка“ д. Тогобочнього, „Маруся Богуславка“ д. Старицького, „Тарас Бульба“ Шашковського. Трупа Мирова-Бедюха дала кілька вистав у Дорпаті. Трупа Максимовича мала великий успіх у Лодзї. Про поодинокі вистави аматорські маємо звістки: з Альошок („Москаль-чарівник“, „Гласний“), Березнеловатого („Тарас Бульба“), Березовки („Бог не без милости, козак не без щастя“), Берислава („Мартин Боруля“), Будів („Невольник“), Київа („Розумний і дурень“, „Мартин Боруля“), Ливадії („Гласний“, „По ревізії“), Люботина („Пошились у дурні“, „Гласний“), Одесси („Наймичка“, „Хмара“), Очакова („Невольник“, „Пошились у дурні“), Станислава („Бувальщина“), Тирасполя („Бувальщина“), Харькова („Ой не ходи Грицю“) й Херсона („Наймичка“, „Зайдиголова“, „Москаль-чарівник“). *С. Є.*

Теофіль Терлецький (некрольоґ). Д. 14 марта с. р. помер у Монахові наш талановитий артист-маляр Теофіль Терлецький. Покійник належав у 80-их роках до поступово національної ґрупи студентів у Академічній ґімназиї у Львові, за що його прогнано звідси під закидом, немов би він належав до пропаґанди соціялїстичної. В 1890 роцї вступив він до краківської школи штук красних. Тодї то, опущений від своїх найблизших (дехто вирік ся його навіть) пережив він кілька лїт у великих матеріяльних недостатках на чужинї і не міг про те розвинути свого значного таланту. Шкільним студіям віддавав ся в Кракові мало, а вправляв ся більше в карикатурних рисунках, у яких видосконалив ся ще більше в Монахові, куди поїхав коло 1894 року. Маючи деякі матеріяльні засоби до житя міг він тут доповнити розпочаті студії, та краківські злиднї і вроджена, здаєть ся, інерція та нехіть до працї заступали йому дорогу, що вела його до здійсненя його плянів. Незадовго настав час біди і то ще гіршої, як та що переживав у Кракові, бо засоби скоро розплили ся. Небіщик помагав собі заробітками в польських та нїмецьких журналах, але ся робота приносила йому дуже мало. В монахівських тижневниках „Jugend“, „Fliegende Blätter“ і иньших подібних появляли ся його рисунки дуже рідко, як і в польських журналах. Зі зростом злиднїв прийшла й хороба (сухоти), що останнїми часами майже цїлком обезсилила його і вігнала в могилу. Покійник належав усюди, де жив, до найгарнїйших інтелїґентних кругів молодїжи, живо цїкавив ся лїтературним рухом суспільности між якою жив, сам навіть — пригадую собі — писав гумористичні ескізи, а у „Зорі“ помістив переклад на нашу мову „Поезій в прозї“ Турґенева. В теці пок. Теофіля Терлецького бачив я кілька дуже інтересних ескізів до більших малюнків. Зі смертю пок. стратили ми інтелїґентного і талановитого артиста. *Ів. Тр.*

V. З громадського житя.

Українська громада в Швайцарії. З Берна швайцарського одержуємо ось яке письмо: В 2 ч. „Лїт.-Наук. Вістника“ за сей рік, у відділї „Хроніка і бібліоґрафія“, під заголовком „Українська гро-

мада в Швайцарії“ була уміщена д. Аскелом оповістка про істнованнє в Берні „польсько-українсько-литовської“ читальні, що змінилась тепер просто на „українську“. Але в сю оповістку вкрались деякі помилки. Д. Аскело каже, що до „українсько-польсько-литовської“ читальні „міг належати тілько той Українець, Поляк або Литвин, який почуває себе „щирим Українцем“. Згідно з дійсністю треба додати до слова „Українцем“ іще „Поляком або Литвином“, бо в основу сієї читальні ліг прінціп самостійности сих трьох народів. Далї у д. Аскела являєть ся фраза: „Але недавно ухвалено назвати читальню українською“. Здавало ся-б після сих слів, що се зроблено Українцями в купі з Поляками та Литовцями. На ділї було не так. Після подій на львівському університетї, коли Українцї, Литовцї та Поляки зібрались тут, щоб так чи инак одгукнутись на сї події, з „Koła polskiego“ (якого членів було чимало в читальнї) предложено було таку резолюцию, після котрої Українцї, Литовцї та поступові Поляки не захотїли зоставатись в купі з „коловцями“ і читальня розвязала ся. Тодї то Українцї заснували ту читальню, про котру каже д. Аскело. Між иньшим „коловцї“ полишили за своєю читальнею стару назву „польсько-українсько-литовську“, хоч там нема звичайно нї Українця, нї Литовця, анї їх книжок, тай не може бути, бо там вони найдуть тілько „прінціпи на бумазї“, за якими криєть ся щось иньше, що наприклад спонукало „коловцїв“ не згожувати ся на те, аби до нас прилучили ся Латиші, котрих тут у Берні чимало. *Голова читальнї.*

VI. Від Редакциї.

Конкурс Товариства „Просьвіта“. Головний Видїл Товариства „Просьвіта“ у Львові оголошує отсим на підставі „Статуту фонду імени Івана Череватенка на видаванє премій за науково-популярні книжки“ конкурс на написанє науково-популярної розвідки в українській мові в квотї 200 корон. Конкурсовий твір має відповідати отсим вимогам: мусить бути оріґінальний, нїде ще недрукований, та популяризувати здобутки сьвітової науки. Дотичний твір не може захвалювати неволї, панованя одного народу або одного громадського стану над иньшими, а також не може бути змісту конфесийного. Українська мова твору мусить бути проста, зрозуміла кождому письменному Українцеви на всьому просторі, де живуть наші люди. Твір не може бути меньший обємом як два аркуші друку, рахуючи в аркуші 40 тисяч букв. Працї належить присилати до Головного Видїлу Товариства „Просьвіта“ у Львові в речинци двох років від дня нинїшного оголошеня і то так, що твір має бути без підпису, а власноручний підпис має бути поміщений в осібній запечатаній коверті. Приняти твір зістає власністю автора, але друкуючи його автор мусить придержувати ся повисших условин. За Головний Видїл Товариства „Просьвіта“ у Львові дня 3 н. ст. марта 1902 р. *Др Кость Левицький*, заступник голови. *Ол. Темницький.*

Спростоване. Ми дістали отсе спростоване від о. Ю. Дзеровича, яке й поміщуємо в повній основі, зазначуючи, що наші інформациї що до його особи були хибні: „В інтересї правди і совісної інформациї читачів „Літ.-Наук. Вістника“ заявляю, що не єсмь автором рецензиї на поезиї Гавлїчка в перекладї Франка, поміщеної в „Богословскомъ Вѣстнику“, якої авторство приписав менї п. В. на ст. 185 книжки за март „Літ.-Наук. Вістника“. Рецензиї мої поміщувані в „Бог. Вѣстнику“ підписую всї аж надто ясними ініциялами: „Юл. Дз.“ *Юлїян Дзерович*, катихит жіночої видїлової школи в Бродах.

Переписка Редакциї. *Вп. Й. Г—к у Сок.* Ваші вірші не надають ся до друку. — *Вп. Гал. у Черн.* Просимо не сердитись. Ми не хотїли Вас образити. Признаємось до гріха: не вміємо по румунськи. Та вивчившись гаразд по французьки, по анґлїйськи, по італїянськи, по шведськи і т. д. коли потім знайдемо вільну хвилю від иньших праць, візьмемось і за румунське. Просимо тимчасом подати нам адреси хоч десятьох Румунів, що вміють по нашому і цікавлять ся нашим письменством. Будемо Вам дуже вдячні.

☛ **Від Адмінїстрациї.** Звертаємо увагу П. Т. Передплатників, що на перепасцї сеї книжки зазначено, кілько хто винен за 1901 рік і за перший квартал 1902 року.

Літературно-Науковий

Вістник.

КНИЖКА V. За май 1902 року.

РІЧНИК V. ТОМ XVIII.

ЗМІСТ

пятої книжки за май 1902 року.

Стор.

Із поезий Грицька Керперенка . . . 97—98
Скалки душі, Ів. Федорченка 98
На старі теми, Івана Франка . . . . 99—100
Земля, оповіданє Ольги Кобилянської . . . 101—160
Чи потрібне? Драматичний малюнок у двох діях, Гната Галайди . . . . . 161—175
Мінятюри:
VII. Промінь, Ганни Барвінок . . . 176—179
VIII. Адресатка померла, Евгенії Ярошинської . 179—181
Фска, оповіданє Ремі де Ґурмона . . . 182—187
Із поезий Ади Неґрі 188

Михайло П. Старицький (з портретом), Івана Франка (далї буде) . . . . . 43—67
Наші театральні новини. Допис із Київа, В. Мировця . . . . . 68—81
В справі народного язика, Івана Верхратського 82—95
Хроніка і бібліоґрафія . . . . . 19—33

ІЗ ПОЕЗИЙ ГРИЦЬКА КЕРНЕРЕНКА.

I. Монополія.

І хто повірив би, щоб оттаке прийшлось,
Що панський рід увесь знівечив ся до щенту:
Що панство за шинки тепер уже взялось,
Не тільки за шинки — взялось і за проценти!

Пропили все, як є, добро своє пани!
Відкрили їм кредит, прийшли на поміч банки...
І те не помоглось: і землю й жупани —
Пропили чисто все пани та полупанки.

А кров в них не проста — вони-ж таки пани,
Не то що ті Жиди — всесьвітні бідолахи;
Одежа чиста в них, з лампасами штани,
На куртках ґудзики й які блискучі бляхи!...

І чиста кров така повинна бідувать!
А Жид в шинку сидить і гроші загрібає...
І звелено в Жидів шинкарство одібрать
І посадить панів — вони хай заправляють!

Чи правлять там вони самі, чи може пють,
То діло не про нас, то времячко покаже...
За те-ж горілки вже Жиди не продають,
І Жидови „шинкарь“ ніхто тепер не каже!

II. На все своя пора.

Як в січні сонечко пригріє,
Розтане сніг, кругом вода,
Бува й трава зазеленіє —
Так то ще не весна!

Як в маї сніг бува зірветь ся,
Вода замерхне, мов дріма,
І грак по снїгу ще пасеть ся —
Так то вже не зима!

При першій стрічі, як почуєш
Слова ласкаві... вдарить кров,
І від сумнїння загорюєш, —
Знай — то ще не любов!

Проживши в сьвітї вже чимало,
Й слова почувши ті ізнов,
Хоча і в жилах кров заграла-б, —
Так то вже не любов!

Скалки душі.

Співати-б бажав я,
Пісень бо не маю, —
Вони десь сховались
В зеленому гаю,
Кудись розлетїлись
Під небо, під хмари,
Розтали туманом,
Пощезли, як чари.
Гей, пісне крилата,
Спусти ся з блакитї;
Нехай душі струни
У порох укриті
Струхнуть з себе порох,
Задзвонять, заграють!
Я в звуках солодких
Знайду куток раю.
Побита, помнята,
Як стоптана рожа,
Душа ще одійде, —
Надїюсь я, Боже.
Одійде, всю неміч
Забуду, повстане
Колишняя сила,
Чад мрій, поривання.

* *
*

Гей, вдарю я в струни,
В струни золотії;
Розбуджу я в серцї
Мрії та надії,
Розбуджу одвагу,
Серце затріпоче,
Огнем молодечим
Запалають очи.
Пісню заспіваю,
Пісню що найлуччу;
Нею я красуню
В саме серце влучу.
Розбуджу їй в серцї
Щиреє кохання,
І оддасть за пісню
Пестощ цїлування.

Ів. Федорченко.

На старі теми.

III. Я галици свою рѣчь говорѧхꙋть.*)

Ти знов літаєш надо мною, галко,
І крячеш горя пісню монотонну;
Глядиш у серця глибину бездонну
І бачиш гниль, гидоту беззаконну, —
Не страшно нічого тобі й не жалко.

У тебе очи ясні на падлину;
Підлоту, самолюбство і брудоту
Ти здалека добачуєш до-стоту,
Твоя душа мабуть рідня болоту,
Що в собі бачить ціль всього й причину.

О, знаю, заклюєш мою ти душу!
На тім степу беззахистнім, безводнім,
У тім хижацькім стовпищу голоднім,
Знесилений в змаганю тім безплоднім
Твоєю жертвою я статись мушу.

Моє ти фатум, невідступна зморо,
На мозок мій нещасний кандидатко,
Не кряч так зично, не лети так падко!
Не бійсь! Пійде твоя побіда гладко!
Я не втечу! Впаду вже скоро, скоро...

22/1 1902.

IV. Се оу Римѣ кричѧть подъ саблѧми половецкими.

Крик серед півночи в якімсь глухім околї.
Чи вмер хто й свояки ридають по вмерлому?
Чи хто поранений конає в чистім полї?
Чи плачуть сироти ограблені і голі,
Без батька-матери, без хліба і без дому?

Невідомий співак походу степового,
Замісто струн напяв він тетиви спіжеві,
Давно забуту рать з сну будить вікового
І до походу знай накликує нового
„За землю руськую, за рани Игореві“.

---

*) Див. т. XVII, стор. 1—3.

Давно забута рать в забутій спить могилї,
І Игорь спить і з ним все племя соколине, —
Лиш крик поета ще лунає в давній силї, —
Байдужність сїрая куняє на могилї,
А кров із руських ран все рине, рине, рине...

V. Жены роускїѧ восплакашасѧ...

Де не лили ся ви в нашій бувальщинї,
Де, в які днї, в які ночі —
Чи в половеччинї, чи то в князївській удальщинї,
Чи то в козаччинї, ляччинї, ханщинї, панщинї,
Руськії сльози жіночі!

Скілько сердець розривалось ридаючи,
Скілько звялили страждання!
А як же мало таких, що міцнїли складаючи
Слово до слова, в безсмертних піснях виливаючи
Тисячолїтні риданя!

Слухаю, сестри, тих ваших пісень сумовитих,
Слухаю й скорбно міркую:
Скілько сердець тих розбитих, могил тих розритих,
Жалощів скілько неситих, сліз вийшло пролитих
На одну пісню такую?

Іван Франко.

ЗЕМЛЯ.

ОПОВІДАНЄ ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ.

XV.

Того вечера зайшов Сава до Рахіри і так пересиділи обоє до опівночи.

Ніч була ясна і тиха; вони сиділи на приспі говорячи та сперечаючи ся.

Вона була страшенно зворушена й її круглі очи прискали раз-по-раз іскрами. Оповідала йому приключку з Анною може по раз шестий, і все на ново наказувала йому віддати їй, Анні, „партику“, инакше грозила: „І не подивлюсь у той бік, де йдеш; очи тобі видрапаю, як приступиш на крок до мене!“

Він обіцяв їй твердими словами покарати Анну. Був сам так глубоко обурений образою заподіяною дівчині, що товк від часу до часу пястуком по приспі, неначе мстив ся вже на неприятельці, одначе се не вдовольняло дівчини.

— Та коли почастуєш її? — допитувала ся нетерпливо — і як се зробиш? Я-б се хотіла знати, — найліпше, я-б таки хотіла десь заховати ся і дивити ся, як ти частувати-меш двірничку!

— Не жури ся тим! — відповів він глумливо, з похмурим поглядом у своїх сталевих очах, що ніколи не спочивали. — Се вже моя річ. Я почастую її, де подиблю, на полі або і на дорозі. Відтак нехай іде до суду і подає мене.

— Колись, як вона сидіти-ме сама в полі при товарі без сьвідків.

— Тепер зараз я сего не можу зробити, бо вона буде зважлива, — додав, — але трохи пізнійше, як уже й сама забуде.

Я піду на наше поле... а наше поле об межу з Докіїним ланом, і там охрещу її. Зайду до неї цілком тихо, так як би хотів спитати ся, чи вона не має при собі глечичка з водою, тай стану перед нею. Стану перед нею — тягнув дальше нараз з обличєм зовсім зміненим, неначе-б переживав у дійсности сцену, яку малював саме словами — і буду на неї дивити ся. Відтак спитаю ся: „Слухай, Анно, хто таке Рахіра? Хто вижене її з села?“ А відтак почастую її поличниками то в право, то в ліво, що земля зігнеть ся під її ногами тай в очах почорніє. А відтак спитаю ся її: „Відки ти знаєш, що Сава Івонікового Федорчука не засватає Рахіри? Відки ти знаєш, що вона відьма тай дає йому матріґуни? Виділа ти те тай маєш на те сьвідків?“ Потім промине їй вже охота чіпати тебе тай називати відьмою, не бій ся. Не прийде охота й тоді, як Михайло стане двірником, а вона його жінкою. Спусти ся лише на мене, лиши мені те.

Він зблід страшенно і предивно підчас тих небагатьох слів. Його очи заняли ся чудним блиском, збільшили ся незвичайно і стали зимні, мов лід. Все те стояло у дивному контрасті до його ніжних, дитинячих черт. Його груди піднимали ся і опадали, а він сопів, неначе-б що лиш напружив ся тяжко при фізичній праці. Вона вхопила його за руку і глянула вдоволено на нього.

— Ти... як ти отсе зробиш... як ти отсе зробиш... — вона ледви могла промовляти з поздержаної утїхи — то я не знаю що... Инакше я-б і її й Докії і всім тим, що ховають ту гаспиду в себе, запалила хату над головою. Бігме, Саво, що запалила би!

Він обіцяв ще раз сповнити своє слово і вона в кінці успокоїла ся. Пізнїйше всунула ся безшелесно в хату, де старі спали, і винесла тютюн і фляшку з горівкою.

— Тепер напий ся! — прошептала вдоволено і підсунула йому під рот трунок. Сама усіла на землю, підібгавши під себе ноги на орієнтальний лад і напихала люльку. Се був для неї найкрасший момент, найбільше пожадана хвилина. Курила радо, до пристрасти, але не сьміла того робити инакше, як тайком, бо мати била її за се, а вона бояла ся глуму людий. Ні одна дівчина в селї не курила, се було лише у Циганів звичаєм, а вона не хотіла уходити за Циганку. Ніяким способом, ні за що в сьвіті. Супротивляла ся тому з цілою амбіциєю своєї дикої, неуговканої вдачі. Але так, у ночи, коли вони сиділи на самоті і ні одна людська душа не доторкала ся їх, могла собі поступати після вподоби.

І він любив, коли вона курила, бавив ся тим мов забавкою. Купив їй сам у поблизькім місточку, що притикало до їхнього села, люльку і любували ся в тишині незрадливої ночи отсею приємністю.

А що тепер були дні горячі, то вона ходила лише в сорочці підперезана. І так сиділа й тепер у його ногах. Густе, неподатне волосє спадало їй дрібними кучерями на чоло, а коротка, груба коса теліпалась при скорих рухах її голови по плечах, мов жива. Курячи гладіла ненастанно на Саву. Припала до нього цілою пристрасною своєю душею. Тішила ся бачучи, що справила йому приємність принесеним трунком, що він оживив ся ним і став говірливий. Иноді й побоювала ся його. Та все коли трохи попив, було лекше дібрати ся до нього, або випросити що небудь у нього. Ніч була така ясна, круг них виднїли ся всї предмети так докладно, що можна було з легкістю виразно почислити дрібне листє вишневих дерев, що здіймали ся докола нужденної хатини. З темної зелені малого яринового садку визначували ся стрункі, білі мальви гучним ростом у гору, а їх білі цьвіти здавали ся в деяких хвилях, немов блїднїли між густим листєм у маґічнім сяєві місяця. Зі східної сторони хатини десь за садком закричала смутно, переразливим голосом сова. Рахіра зачула се.

— Хтось умре! — сказала сухо, звертаючи свої блискучі очи в ту сторону, звідки дав ся почути віщий оклик.

— Звідки вона кричить?

Він здвигнув плечима.

Оклик повторив ся, і як уже тепер здавало ся, зовсїм в їхньому сусїдстві.

— Агі, се таки близько коло нас! — кликнула.

— Боїш ся? — спитав він і глянув поважно на неї.

— Нї!

— Не бій ся, ти не вмреш!

Вона всьміхнула ся і показала свої білі, блискучі зуби.

— Най мої вороги гинуть! — сказала.

По хвилинї, підчас якої мовчали обоє, обізвала ся:

— Не скажеш таки нїчого старим про се? А я-б їм таки навмисне все розповіла. Нехай потїшать ся трохи, як чорною годиною. Я їм не до вподоби, то може вона приросте їм до серця!

Але він похитав головою. У нього прокинула ся иньша думка. Він хотїв собі се заховати. Воно могло йому колись пізнїйше

ліпше придати ся. Колись і проти самого Михайла стати в пригоді. До того хотів колись Михайла захопити з дівчинвю і вже тоді... Його очи засяли, як передше, зимним блиском, що чим раз більше ріс, погойдали ся по землї від одного предмета до другого і він замовк. По якімсь часї спер голову в руки, а ті на колїна, втопив очи у землю і промовив:

— Сього року має тато прекрасну пшеницю! Саме та, на котру я сам орав і котру до кінця досївав!

Вона виймила на хвилину люльку зпомежи зубів і спитала:

— Тай що?

- Нїщо! Але та земля, на якій ми сего року ту пшеницю сїяли, дуже добра! Всї наші ґрунти дуже добрі! Земля товста така та красна, що хоч що посій, то все пишно виросте!

— Се ти в-перше знаєш? — спитала вона із легким глумом. — Цїле село знає, що ґрунти Івонїки чи не найлїпші тут у селї. І від панських мабуть лїпші.

— Я се й перше знав! — відповів він звільна і все задумчиво. — Але від коли Михайло пішов, знаю се ще лїпше. Як чоловік сам сїє, сам оре, сам сапає — спізнає все лїпше. Але той кусник — він лежить недалеко від бурдея і від нього найблизше до цїсарського гостинця — я-б його дуже хотів мати. Я-б собі хотів там поставити хату. Але — додав сумнїваючи ся — чи менї його тато дасть? І Михайло казав раз, що там було би дуже добре поставити хату. Навкруги мали би ми свої ґрунти. До дороги близько, в бурдею не буде можна все сидїти. Ми оба не зможемо в бурдею сидїти.

— Старий не дасть тобі того лану! — закинула рішучим тоном Рахіра.

Він не відповів.

— Старий не дасть тобі його! — повторила вона роздразнено. — Він дасть його Михайлови; а як уже дасть, то захоче, аби ти мене покинув...

Очевидно він мав ті самі слова на устах, бо докинув так само нетерпливо і роздразнено:

— Він зараз зачне говорити про гріх і скаже, що з гріхом на души чоловік нїколи хісна з землї не здобуде, тай таке иньше. Я знаю! Я вже наперед знаю...

Вона глядїла вперед себе хвилю живо, задумана, з випуленими очима. Побачила себе в уяві ґаздинею, з красним, як

сніг білим рушником на голові, в довгім вишитім кожусї, як ішла за ним у неділю до церкви. Всї чоловіки і жінки оглядали ся за ними, а дївчата аж минали ся зі злости. Вона була ґаздинею на Івонїкових ґрунтах! Вона, Рахіра!

Се була її мрія, що вічно леліялась у її серцї. Се було те велике щастє, за яким горіла її лакома душа і без якого не могла собі уявити житя. Прилягла до нього цїлою своєю ненаситною, горячою вдачею, з цїлим голодом молодої, дикої натури, що зіллявши ся ще і з иньшим житєм в одно, ніяк не могла розстати ся, хоч би і в думцї від неї і всїх об'яв і вимог, які її за собою потягали.

В погонї за удержанєм того її грубого, уявою вимріяного щастя деморалїзувала ся несьвідомо чим раз більше, не жахаючи ся ніяких, хоч би найпідлїйших учинків для заспокоєня своїх бажань.

Так, як вона собі уявляла, як думала та як хотїла — мусїло стати ся. Инакше й не могло воно бути. Він хотїв її, вона хотїла його, він мав дістати землю від родичів, а все иньше майже не істнувало для неї.

— Ти! — вирвало ся нараз нетерпливо із її уст. — Чого ти ніби ждеш? Поки Михайло з війська верне?...

— Тай я маю ще до війська йти! — відповів похмуро. — Раз не взяли, але другий раз можуть узяти!

— І тебе? Таже вже Михайла відобрали?

— Та так, але я мушу за себе служити! — сказав знов хмарно.

Вона помовчала хвилину, а відтак спитала:

— А як би ти ще одного брата мав, мусїв би і той іти?

— А вже-ж!

— А ти-б конче мусїв?

— Гадаєш, нї? Тодї тим більше!

— Чому тим більше?

— Бо при родичах усе-б один лишив ся! Розумієш?

— Звідки ти се знаєш, хто тобі те казав? — спитала.

— Се я знаю! Тай і від тата знаю! Те всї знають!

Вона замовкла і попала як передше у живу задуму. По якійсь хвильцї спитала:

— А як воно буває, як дома є лише один син?

— Тодї він може бути увільнений, тодї можна сказати: „Старі слабі, і він мусить лишити ся дома, щоби старих догля-

дати тай господарством правити". Вона не питала вже більше. І він замовк, скрутив собі папіроса, а вона почала гризти нігті. По якійсь хвилині обізвала ся:

— Як Михайло прийде, то ти будеш мусів іти. А заким ти вернеш, то він оженить ся і старий дасть йому найліпшу землю. — Вона говорила се голосом, що чим раз більше знижав ся та упадав. Ніби бачила, як нараз її щастє розбиваєть ся, як гинуть усі надії.

— Та я не мушу йти до війська, — сказав.

— Але-ж ти сам казав, що мусиш іти...

— Я відріжу собі один палець... або ні — то ти мені даси щось від твоєї тітки з М. — яке зіле, якийсь трунок, щоби мене на той час звалило... я стану марний і мене не відберуть. Я не бою ся жовнірства — додав з притиском — але я не хочу служити. Я там буду волочити ся зо два-три роки з ґвером, а за той час утрачу найліпшу землю. Мені лише про землю ходить, лише про землю. Все иньше мені байдуже. Нас є двох на ту землю: маємо однаково і добру і слабу дістати.

— В тебе таке саме право, як у нього! — потвердила вона лакомо.

— Таке саме, а може ще й більше!

Замовкли обоє. Так сиділи якийсь час. Згодом запіяв когут. Було по півночи. Він прокинув ся зі своїх гадок, хотів підняти ся з місця, але вона вхопила його за руку і затримала.

— Лиши ся вже тут отсю ніч! — промовила півголосом. — Дома не будеш ліпше спати, як тут!

Він усів на місці не сказавши ні слова і обняв її рукою за шию. Вона прошептала йому кілька пестливих слів до вуха і притулила ся до нього мов ласиця, одначе він не всидів довго. Нараз устав, неначе на якийсь внутрішній приказ, неначе його гнало звідсіля щось геть, і відсунувши її руки від себе, підняв ся живо з місця. Його очи почали за чимось то сюди, то туди блукати, а відтак спинили ся на фляшці з горівкою. Станув.

— Є ще тут що? — спитав.

А відтак відкривши ще трохи трунку, приложив фляшку до уст і випив усе до останньої краплі...

— А тепер уже йду! — сказав.

Вона встала за ним, простягнувши ся коло нього безшелесно мов кітка і випровадила його аж до перелазу.

Опісля подали собі руки.

— Не забудь за Анну! — пригадала вона ще в останнє.

— Не бій ся! — відповів усьміхаючи ся. Але той усьміх споганив його ніжні дитинячі черти до крайности...

— — — — — — — — — — — — — — —

— Аби вже мене так моя добра доленька забула, як я її забуду! — думав дальше, прямуючи байдужним кроком полем до бурдею.

— Побожна! Полїзла з мамою на прощу, скавулїла перед усїма іконами, понесла сьвітло та гроші, а тепер — ади! — як кертиці, як борсуки лїзли десь під землю, аби їх нїхто не ймив, а воно таки вийшло все на верх!!

Цїле його роздразнене нутро зворохобило ся, але заразом відчув він велике вдоволенє і несказану злорадість. Тато і мама докоряли йому за його зносини з Рахірою, мов за проступок, називали найтяжшим гріхом, набивали вуха від рана до вечера преріжними осторогами та грізьбою, що нїчого від них не дістане, а он тут пішов старший, звів дурну наймичку і хотів їм у хату нїби невістку впровадити...

Був би майже в голос розсьміяв ся, такою сьмішною видала ся йому отся цїла справа в тій хвилї. „Капітан“ — як його мати иноді називала — будучий „двірник“!

— Так, таки так! мама! — говорив у нїм якийсь голос дальше. — Вона вже отворить очи і сплесне в ручечки, як довідаєть ся про те. Буде вже мати собі потїху.

Одначе його серце не сьміяло ся довго. При спогадї про матїрь замовкло і схолоднїло в його души. Знав. Так як мати не припустить нїколи в хату Анни за невістку, так не прийме й Рахіри нїколи до себе. Нїколи!

Неначе вовчиця кинеть ся на нього і буде відривати його від дївчини, коли прийде вже до шлюбу. Відчув інстинктом, що вона буде його найтяжшим ворогом у боротьбі за його щастє. Нї батько, нї Михайло, нї люди, нї нїхто иньший — лише вона одна. Одна-однїсїнька вона.

Мимоволї збили ся його руки в пястуки.

— Мамо! мамо! — просичав ненависно крізь зуби, затискаючи сильно пястуки. Всюди стрічав її. Всюди було її повно! Здавало ся, був би її здавив, так дуже станула йому нараз в дорозї і з такою сьвідомою ненавистю згадав її в ту хвилину.

Його груди підняли ся із внутрішнього зворушеня і ніздрі задріжали. Був страшний в отсій хвилї. Як би була Марійка його тепер побачила, була-б без сумнїву сказала: „Тепер він знов якийсь без ладу!“ До того гризла і мучила його вічна трівога, що не дістане ніякої землї. Почув себе неначе відкиненим, неначе без вартости і відчув, що не може бути без землї... Але і без Рахіри не міг лишити ся.

— Рахіра — або земля!... — сказав одного разу коротко тато, а мама неначе тисячами язиків повтаряла те саме. Всї закутки хати відзивали ся до нього, як станув лише на порозї дому. Ба, навіть і сама земля мала лише ті одні слова для нього. Всюди, де спинив ся його погляд на полях, на нивах, де пишало ся збіжє, шелестіла кукурудза, переміняло ся все в те одно: „Рахіра — або земля!“

Се випивало його кров і виводило з рівноваги. Підчас тих двох років, де був приневолений служити їй у-двоє стілько, вона прикувала його до себе більше, як батько й мати.

А Рахіра знов говорила: — Як не будеш мати землї, то не зможемо побрати ся! З чого нам жити?

І справдї, з чого їм жити?

А її покинути не приходило йому навіть на думку, не снило навіть. По просту — не міг бути без неї.

Його чоло зморщило ся хмарно.

— Рахіра — або земля...?

А відтак сказав у нїм голос виразно і голосно: „А чому не одно й друге?“

Так, чому-ж не одно й друге?

„І одно й друге!“ — заспівало в нїм і він почув нараз вдоволенє, немов був вже в посїданю одного й другого дорогого скарбу

Так, обоїх. Се вистарчало йому. Він лише сього хотїв. Се був початок і кінець його мрій і бажань. Отсе власне. І сього хотїв він усїми нервами свойого єства, хотїв до кінця свойого житя. Бажав сього сьвідомо і несьвідомо, лише жив і дихав тим...

— — — — — — — — — — — — — — —

Ішов іще полем до бурдея. Ніч була така ясна і лагідна, така тиха, неначе хотїла розійти ся в лагідности і красї. Десь-не-десь стояло мовчки не шевелячи ся нежате ще збіжє, дрожала роса на колосю, або товпили ся один по однім снопи в кланях, кидаючи відсторонь велику неповоротну тїнь около себе.

Він ішов у напрямі поля, тою самою стежкою, що знижала ся мов котел, що колись ішли нею Анна з Михайлом. Його позір спинив ся на бурдею і деревині, що обдавала його темною тіню, а відтак мимоволі на „сусіднім“ ліску.

Він лежав так темно і густо, так спокійно, неначе-б ждав на кого. Все оставав однаковий і поважний. Хлопець успокоїв ся, поглянувши на нього, і иньші образки заповнили його душу. Звідти він часто крав дрова. Там зрубав він одного разу цілого дубка і спродав Жидови, і до сеї днини не знав про се ніхто. Иньшим разом украв татови два штублї, спрятав там і знов спродав Жидови, і тато на те не прийшов. А знов раз саме в середині літа забрав мамі кусень полотна, що білило ся, закопав там — і ніхто й не писнув за ним.

Він був там певнійший, як дома. Сей ліс ставав йому нераз у пригоді, не був далеко від бурдея, а що найліпше — все, що в лісї роблено, не було гріхом. Чи вкрасти що, чи крадене заховати, чи чинити там добре або зле — се все не було там гріхом. Уже як ліс кінчив ся, як лишила ся остання деревина за спиною, і чоловік ступив на рівне, чисте поле, так лишив ся за ним і всякий гріх і він був свобідним, чистим, як передше...

Прискорив кроки.

Побачив заяця, як той гнав вперед нього конюшиною високими скоками. Він мусів його дістати.

Ніч була така місячна і тиха, все спало, і ніхто не перешкодить йому вбити зьвіря. В бурдею мав пишну батькову стрільбу, що ніколи не хибила, а вбивала на місцї. Так мав би що понести завтра до Жида на Гоппляцу. Жиди самі дичини не їдять, але вони скуповують її для панів до міста.

Он там виринув він знов із конюшини, темний і зґрабний. Підняв ся на заднїх лапах і стеріг вухами. Саме аж просило ся гримнути в нього... Він не йшов уже з бурдея, а біг. Забув уже і землю й Рахіру, і вся вага, що тяжіла йому ще перед хвилею на души, була неначе здута; він відчував і знав лише одно: того зьвіря он там він мусів спалити. Його гнало до того, неначе мусів се зробити за всяку ціну, неначе мав тим відзискати всю рівновагу свойого єства.

Легкі, імлисті постаті, що висїли недвижно перед „сусіднім“ лїсом над вохкою, багнистою левадою, здавало ся, ворушили ся, оживляли ся і незамітно усували ся з місця. Здавало ся, зли-

вали ся ніжно в одну масу, і здіймаючи ся подібно в гору, мостили приманюючи таємничими рухами дорогу до темної, вижидаючої глубини ліса.

Одна зьвізда на небі найшла своє місце невигідним і замінила його. Величезним, луковатим розмахом кинула ся в простір і спинила ся срібною мерехтячою точкою на противнім місці безкрайого голубого неба.

Одиноко і опущено лежав бурдей на переді горстки тих лісових дерев, що збили ся до купи садовини, а його два дрібні віконця вилискували ся щиро до ясного місяця і до широкої площини, що розлила ся перед ним.

Стара Сойка, здавало ся, мала лихий сон. По довгім вештаню з одного кута свойого обійстя в иньше, сіла і завила. Її голова була сим разом спущена до землї, а її витє повне болїзних, зловіщих вібраций.

XVI.

Наблизила ся пізна осінь — листопад. Вона привела соняшні, але вже холодні днї і незвичайно погідні ясні ночі. Одначе про воду говорили люди, що вона вже цвите. В самій пізній осени був у неї час розцьвіту. Вона була ледовато-зимна, мала рішучо срібний полиск, та була така чиста і прозора, що на її днї можна було розріжнити і найдрібнїйші камінцї.

Та вже минув час біленя полотен. Білі, довгі пасма полотен, що пишали ся кождого літа у Марійки в поблизькости бурдея в саду або на сіножаті коло конюшини, були старанно звиті і заховані в хаті „на горі“ у великій скринї. Поля простягали ся обнажені зі свойого золотистого та ріжнобарвного строю, і тут і там спиняли ся громади товарини, випасаючи богату стернину. Поодиноке здавлене калатанє майже беззвучних дзвінків при шиї вибраної чільної худобини блукало ся дрожачи тихими полями, завмираючи десь далеко в просторонї, а відтак наставала тишина. Спокійна й мирна, а земля огрівала де могла свою втомлену поверхню. Около бурдею виглядало гарно і відновлено.

Михайло пробував уже цїлий місяць дома, увихав ся як бджола у всїх закутках господарства, і зробив із него — як говорив Івонїка — чисте зеркало. Він багацько чув і видів при війську, навчив ся багато, і що його тепер вражало дома тут

в бурдею, як і в сільській хаті „на горі“ немило — се була нехарність. Що лише міг у руки взяти — очищував, порядкував, і загалом працював із такою охотою, неначе-б вижидав що дня візитациї самого ґенерала, або й якої иньшої військової старшини. Ніколи не чув себе таким щасливим і вдоволеним, як тепер. Йому здавало ся, що був паном якогось великого, пишного, зеленого сьвіта, і міг у ньому робити все, що хотів.

Звезене збіжє стояло золотистим муром, або як рівно вставлена компанія недалеко бурдея, коло саду, і анї одно стебельце не звисало з нього безладно, а малий тік, що ділив його від бурдея, був чисто і старанно виметений. Опале з деревини листє, що становило лїсок і сад бурдею, було зібране в велику купу і ожидало своєї вдачі, а кукурудза саме лупила ся. Очищувану висипували в кошницю коло току, а вона визирала дрібними, жовтими зубками крізь плетене прутє великого неповоротного коша.

Всюди панував найбільший лад.

Надзір над стайнею і худобою обрав Михайло зараз на другий день по своїм повороті, а Сава мав тепер — як він сам йому весело всьміхаючи ся казав — на якийсь час „урльоп“. Він умивав і вичісував свої воли, що вилискували ся на сонці мов шовк, а в стайнї завів лад мов у хатї.

Івоніка походжував щасливий і вдоволений по всїм усюдам, і як говорив, то говорив незвичайно голосно. Се був найпевнїйший доказ його внутрішнього вдоволеня і тихого щастя, та що з його душі спала ослона смутку.

Михайло був уже дома. Був уже більше як місяць і мав ще більше як з місяць остати ся. Він мав Михайла що хвилї перед очима і знав, що як той піде ще від нього, то за пару місяців верне вже на все до дому. До пів року буде його мати на все дома...

В неділю ходив він із ним до церкви і здоровив кождого щиро і голосно. Сього року було вже прецінь цїлком инакше, як тогід...

Марійка була горда і щаслива і вибирала в душі межи богацькими доньками невістку, а навіть і Сава здавав ся веселїйшим, як звичайно.

Він помагав охотно Михайлови при кождій роботї, і хоча уникав усяких допитів брата про Рахіру і його відносин до дївчини, то однак присутність його, здавало ся, немов вдоволяла

його; що найменше не потрібував ночами памятати про бурдей і худобу в полї, і міг безжурно пересиджувати в Рахіри й її батька. Тут став він зрештою майже щоденним гостем... Инакше мала ся справа з Михайлом і Анною.

Вони могли лише зрідка бачити ся, а ще рідше з собою говорити.

Анна уникала всякої нагоди, щоб ходити в село, а коли пасла товар у полї, пересиджуючи там годинами, всеж таки не могла часто з Михайлом на самотї розмовити ся. Зараз приступали до них дївчата або хлопцї, що також доглядали тепер тут свою худобину (вона-ж не була вже одна в полї), мішали ся в розмову, і бесїда сходила на звичайні денні справи. До того бояли ся, що їх тайна могла частими стрічами зрадити ся, і так відкладали все на день сьв. Михайла, ожидаючи його мов спасеня від усяких смутків і клопотів.

— А коли тато і мама заборонять тобі на сьв. Михайла взяти мене за жінку, що тодї? — спитала трівожно одного разу, коли їм прецїнь довело ся побути хоч часок на самотї з собою.

Вона звернула свої великі, з жури запалі, блискучі очи допитливо на його обличє і всьміхнула ся вимушено.

— Тодї поставлю їм таке питанє — відповів він весело всьміхаючись — і скажу: або мати мене з Анною тут при собі, або мати мене з Анною в містї. Тодї вже вони змякнуть, не бій ся. Ти-ж не Рахіра. Ти не моя перва сестра, і се не гріх, що ми любимо ся. Наша милість не потягне за собою гріхів і біди. Иньшої причини не мають вони, щоби нас розлучити. Що ти не богацька дитина — додав, угадавши по виразї її лиця, що в неї були ті самі слова на устах, — то я спитаю в тата: — Тату — скажу — і ви, мамо! Чи ви були великими богатирями, як побирали ся? га? А все таки Бог на вас не забув, тай допоміг щиро, що ви нинї красні ґазди. Я лишу вам усе поле — скажу я їм — тїште ся ним, а я беру собі Анну і верну назад до міста. Там я вже найду собі роботу і не згину. Тепер я вже инакше думаю, як давнїйше — тягнув він дальше, підносячи пишно голову в гору — я вже обглянув ся трохи по сьвітї і знаю, що чоловік, який має добру волю до працї і здорові руки, не згине з голоду. В містї жиють люди і без землї. Тяжко жиють вони, се правда, але все таки жиють, а часто й не гірше від нас. А в тім я се лише так кажу — додав знов усьміхаючи ся — бо я знаю, що як притисну

їх, станутъ по моїй сторонї. В мами не стало би більше слїз плакати за мною. Вже що мала, здаєть ся, все виплакала. Я знаю, вони будуть сварити, будуть відказувати і нарікати, мама будуть перед сусїдами жалувати ся, а тато раз-враз зітхати, а про те хто мене може силувати сватати таку дївчину, що я не можу їй в лице дивити ся? Як чоловікови жінка мила, то так як би вона його очима була. Оттак я їм скажу! Нема тобі чого журити ся!

Вона підвела до него спущений погляд і глянула йому вигрібущо в добрі, ясні очи.

Він говорив так рішучо і переконуючо, так щиро, що вона не могла не повірити добрим успіхам в будучности. В нїй оживила ся надія на ново і вона усьміхнула ся. А однако-ж затремтїло в її души вже в найблизшій хвилї болючо, мов заткнене десь в однім закутку серця жало́, коли згадала хвилину, як він заявить батькови, що ось він має сватати наймичку Анну.

— Ти маєш надію, що все закінчить ся добре? — спитала на ново несьміливо і стиха.

— Маю! — відповів він певним голосом. — Не жури ся вже стілько! — просив обнимаючи її щиро. — Ти вже так нагризла ся, що стала чорна, як он та земля. За кого ти мене маєш, Анно? Що я в тебе? Ти гадаєш, що обдурю тебе і покину? Ти гадаєш, що в мене нема чести і сумлїня? Від коли се ти така мудра стала?

— Ади, які в мене руки! — додав гордо потїшаючи її, і простягнувши раптовим рухом вперед себе сильне мускулярне рамя так, що від мускулів аж лоскотом пішло. — Видиш, яка міць? На чотири такі, як ти, я-б заробив, а ти боїш ся? Анночко... ти боїш ся?

Він підняв їй похилену голову і заглянув зворушений в її очи. Вони були повні слїз.

— Ну, і плачеш!

Вона обтерла сльози, не сказавши нїчого.

— Анночко... — просив мягким, ослоненим голосом, притягаючи її тепло до себе. — Анночко, що тобі? Я-ж тобі кажу: Бог нас не покине!

Вона вхопила ся його обома руками за шию і заплакала. Щось відняло йому голос.

— Що тобі, Анно? Боже добрий, скажи менї, що тобі? — просив налягаючи.

— Ніщо — прошептала — ніщо! Менї лише так тяжко на серцї!

Одна думка промайнула йому блискавкою крізь голову і неначе роз'яснила йому все. „Вона боїть ся смерти! — роз'яснила — так не гаразд умирати, гріх!“

І він почав її потїшати простими, неповоротними словами, а однак скілько почувань, скілько ніжности замикала в собі та мужицька грудь! Скілько правди і вірности лежало в його тремтячім голосї, що силував ся до ніжности і мягкости, скілько трівоги і щирости зраджували його зворушені, добрі очи!

Ледви знав, що говорив, коли звук його голосу віддавав несьвідомо найкрасшу часть його почувань і душі.

— Коли я тут, тобі вже нічого бояти ся! — повтаряв раз-по-раз. — Все буде добре! Я лише Бога просив, аби найти ся тут! Тут я пан! Най що до нас приступить, менї перед нічим не страшно! Тут я дома! Я лише тут хотїв уздріти себе! Нічим не жури ся! Я стану у всім за тобою як дуб, і, ану, най хто посьміє тебе на волос скривдити — побачить!

— І перед Савою і Рахірою бою ся! — обізвала ся вона на ново журливо.

Він махнув легковажно рукою.

— Перед тим дурнем? — спитав. Він знав про перепалку дївчат в полї і обіцяв Аннї, що „побалакає“ в відповідній хвилї з Рахірою. — Що вони можуть тобі зробити, коли я тут? Можуть хиба старим зрадити нашу тайну, але на скілько я замітив, не сказали ще нічого. Сава собі добре роздумає, заки зачне зо мною сварню. Він знає, зо мною добре жити в добрі. Йому від мене нема кривди. Я з ним добрий.

— Але він, от, ледви що говорить з тобою...

— Коли він багато говорив, зазулько! Нї, він неговіркий. Від коли з'єднав ся з Рахірою, від тодї розпливають ся йому слова в ротї; але ми живемо в добрі. Він прийде, з'їсть, іде до роботи; прийде знов, пробурмотить щось під носом і йде знов, або візьме стрільбу на плечі і плентаєть ся годинами по полї. У вечір іде до неї, або й не йде — і се цїла його робота, від коли я дома. Ет, дурний хлопець!

— Онодї я його також бачила зі стрільбою в полї! — обізвала ся Анна потрохи потїшена. — Я бачила його з заду! Він ішов поволи, в думках, без капелюха і дивив ся в землю перед себе.

— Він винюхує заяців, як пес! — сказав Михайло з усьміхом. — Се його найбільша втіха, як зможе застрілити заяця. Ну, що правда, в нього ліпша рука і ліпше око, як у мене. Та нехай радуєть ся тим, що мені до того?

— Але він зайшов потім у „сусідній“ лісок! — додала Анна. — А там же нема заяців!

— Він може пізнійше стріляв звідти! Краєм ліса маєш там всілякі корчі, він певно за них заховав ся. Він же не сьміє ходити зі стрільбою, в него нема позволеня на те. Могло-б приключити ся, що полем ішов би жандарм і відобрав би йому рушницю і він дістав би за се кару. Се не можна. Він те знає і уважає. Тай таки най уважає. Як би відобрали стрільбу, була би велика шкода. Стрільба дорога і ніколи не хибне вистрілом. Коли лише не гукнеш із неї, вона понесе кулю на місце і там уже всьому конець. Тато ґвалт за неї счинили би. Він те знає, не бій ся!

— Я чула, Михайле, — тягнула дівчина несьміливо дальше, — що Рахіра забігає тепер уже з часта, а нераз і по кілька день пробуває у своєї тітки-ворожки, он тої Циганки, що відбила своїй сестрі чоловіка. Я знаю, що у неї лише тілько на думці, аби мені якого лиха накоїти. Вона може собі роздобути там перемовленого зіля і кинути мені на дорогу. Ти гадаєш, за таке тяжко? Вона погана дівчина. Добре старий Петро каже: „Се, каже, Бог не сотворив, се само вродило ся, тому таке погане!“

— І того ти боїш ся і через те в тебе на душі тяжко? — спитав він знов сьміючи ся.

Вона вагала ся з відповідю.

— Ні, не саме тому, але... — тягнула нерішено — щось буде, чим я журити-му ся! І вже кілька разів снило ся мені, що над вашим полем і бурдеєм тягала ся туди й сюди чорна мрака. Тай що і надо мною перетягала ся вона, як я доглядала в полї товару і шила сорочку. І я не бачила нічого перед собою, ані коло себе, і на хвилину стало так тихо, вже так тихо і страшно, Михайле, що не дай Боже нікому дожити такого. А як мрака минула ся і я глянула на сорочку, були на ній чорні крапки. На білому полотні — чорні крапки. Се не добре, Михайле, не добре! Памятай собі, що отсе не добре! Я вмру!

— Від сьогодні за рік будеш ти в мене ґаздинею і будеш не собі, але мені сорочку шити. І не чорною волічкою вишивати, а самим червоним шовком і хіром (золотом). Отсе ти собі памя-

тай! — сказав він весело. — Журити ся нема чого! Що снило ся, то снило ся! А що я кажу, то вже кажу! — При тих словах вдарив себе пястуком у свої груди, що аж задудніло. І усьміхнувшись розстали ся.

— — — — — — — — — — — — — — —

Того самого дня пізно вечером вийшла Анна з хати. Загорнувши ся пішла до Мендля на Гопляц по сіль, і вертаючи дійшла вже недалеко панського дому, саме до того означеного місця, де свого часу старий Петро бачив великого, чорного пса.

Сего вечера не було ясно.

Густа темінь розлягалась і ледви що десь-не-десь заблимала на ослоненому хмарами небі срібна зірочка. Темінь так і товпила ся докола неї.

Вона чомусь мерзла і обвиваючи ся тіснійше сардаком прискорила кроки. Нараз добачила в темряві ясну постать, що прямувала саме проти неї.

— Сава! — зойкнуло їй болізно в души, а відтак переняла її блискавкою сьвідомість, що вона сама.

І справді був се Сава.

Він ішов рівною лінією, мов невидимо притяганий нею, і спинив ся раптом тісно перед нею.

— Сава! — кликнула зовсім беззвучним голосом і з її лиця збігла кров. — Сава!

Він не говорив ані слова.

Впялив ся лише очима в неї. Вони заняли ся в нього дивним, фосфоричним блиском і неначе заколихали ся.

Його ніжне, дитиняче обличє стало поважне, майже терпляче, і він обізвав ся якимсь диким, здавленим звуком.

— Саво! я тобі нічого не винна! — зойкнула вона страшно перелякана. — Я тобі нічого не винна!

Але він не відривав від неї погляду.

Здавало ся, що той зимний погляд, що мов ніж улискував ся, пірнув лише на те в її душу, щоб її мордувати. Тепер зробив ще рукою рух, неначе-б зривав з плечий стрільбу, не відриваючи від неї очий, і простогнав. Майже без памяти зсунула ся вона йому в ноги.

— Не вбивай мене! не вбивай мене! — кликала зойком раз-по-раз хапаючи ся судорожно його колін. — Я тобі нічого не винна!

Однак що се було?

Він стояв хвилину недвижно, мов прикований, коли лежала йому в ногах, і його грудь тяжко дишіла. Сопів неначе по тяжкій фізичній праці, неначе-б підніс раптом і кинув до землї величезний тягар, або перебіг шаленим бігом широке поле на раптовий, як смерть поважний поклик.

Кілька хвиль стояв тихо, важко віддихаючи, а відтак як би відзискуючи память і розуміючи своє й її положенє, копнув її згірдливо ногою і мовчки віддалив ся.

Коли вона ослаблена несподіваним, наглим переляком, дрожачи на цілім тїлї, підняла ся і оглянула ся за ним, його вже не було. Неначе розплив ся в глубокій темінї, так зник із її очий.

Два кроки від неї лежала сіль, яку опустила в переляку, і чорна земля дишіла грубою грудою.

Зза одної розірваної хмари показав ся за хвилину місяць, пождав аж не приволікла ся друга, і не закрила його зблїдніле, маґічне обличє на ново. Десь недалеко забрехала якась собака, а відтак настала знов цілковита тишина.

Все волосє стануло їй дубом, і вона скричала проразливим голосом. Їй здало ся нараз, що вся темінь і вся самітність чорної спустїлої землї збили ся отсе в купу, заворушили ся проти неї, що туй-туй вирине зза неї на ново постать Сави і не лишить її в-друге живою. Білий і рівний, виросте з одної або другої сторони, і зближить ся до неї. Він усе ще з нею не готовий. Вона чула се. Його страшні очи чула на собі, а її душа кровавила ся, мов покалїчена.

— — — — — — — — — — — — — — —

Гірко плачучи забрала сіль і почала бігти. Все на ново оглядала ся в дикій трівозї, чи він не здоганяє її, але стрічала лише саму глубоку тишину і густу темряву.

Місцями збивала ся вона в величезні клуби і ставала муром проти неї. На розї під липами коло панського дому, потім на-здовж по-при панський город, усе муром, усе муром, а на останку около Докіїного города по-при старі верби, що ділили сад Докіїн від її сусїдів. Там вона перемінила ся в чорну стїну між густим прутєм і сунула ся громом на неї. Стогнучи забігла в домашнє обійстє, а при сїнних дверях майже повалила ся. Незвичайним шелестом у тихих сїнях викликана вийшла Докія здиво-

вана зі сьвітлом із хати, і дівчина була би її дверми звалила, наколи-б вона в рішучій хвилї не подала ся зо сьвітлом назад.

— Бог з тобою, Анно, що ти так летиш? — спитала здивована жінка, підносячи високо сьвітло в гору, і осьвічуючи обличе і цїлу постать задиханої дївчини.

Анна була блїда, неначе-б з її лиця зникла остання крапелька крови, а з остраху губи її аж поштивнїли. Витріщивши ся на жінку широко отвореними, до нестями заляканими очима, затріснула за собою сильно сїнними дверми.

— Бог з тобою, дївче! Що таке? — повторила жінка своє питанє.

— Нїщо! — вимовила беззвучним голосом. — Я здибала Саву! Я гадала, що він мене убє! Ой, Боже, Боже, Матїнко Христова!

— Та як убє, та за що убє? — питала живо Докія, вступаючи за дївчиною в хату.

— Ну, таже убє! Через Рахіру! Такий був страшний, що... ей! Боже, Боже, Боже!

З печі роздало ся півголосне хихотанє.

Се підпивши собі трохи Василь сьміяв ся, та умостивши ся вигідно на великій печи, прислухував ся уважно всьому, що дїяло ся в хатї.

— Сава хотїв тебе вбити? — питав тепер весело. — Та за що? Щоб забрати собі вашу гуску соли? Ну, і було би за що людську душу на себе брати! — І сказавши се, захопив ся знов, як передше весело, глупковато.

Докія поставила сьвітло на своє місце, на комин, і звернула ся до розпочатої працї коло печи. Анна сїла втомлена на лаву коло неї і оповіла стрічу.

— Його очи були такі страшні, Докійко, — докінчила — такі страшні, що я кілько жити буду, не забуду їх нїколи!

— Іди, доньцю, йди! — вспокоювала жінка. — За що мав би тебе вбивати? Сього і не кажи нїкому, бо як би старі почули про се, то-б на місцї стали тобі ворогами. Сава-ж лїнюх, пустий з дївчатами, але він не лихий хлопець. Я його знаю, так як і того другого знаю. Тобі щось у нїм привидїло ся і ти перелякла ся, доньцю. Іди, лягай на постїль, і не згадуй про се нїкому.

Відтак принесла з другої сьвяточної хати сьвячену воду і покропила нею зворушене дївча. Їй було жаль молодої мученицї,

що зі самої гризоти і трівоги про своє щастє бачила майже що не в кождім якогось ворога. Зрештою вона вірила і в „нечисті очи“.

— Савині очи для тебе тепер не добрі! — об'ясняла спокійно дівчині, — бо для тебе тепер взагалї позори чоловіків шкідливі! А коли ти ще перед ним перелякала ся, то певно, що він десь добре на тебе витріщив ся! То ти, доньцю, його вже сама злякала!

Так уговорювала і вспокоювала вона ще довгий час дівчину, поки ся не лягла до спочинку. Але цілковито не могла її вспокоїти. Скуливши ся на постелї, лежала непорушно і глядїла великими очима мовчки вперед себе.

— Він таки хотїв мене замордувати! — говорив у нїй якийсь голос нїби десь дуже здалека. — Я се знаю! Хоч най сему нїхто не вірить, хоч най вірить, то я се знаю! Отсе хотїв він таки зробити, хоч Бог знає за що!

Погляд його відчувала на собі, неначе-б блискавка попалила її, а його нїжне, дитиняче обличє, з виразом поваги і болю, не покидало її у снї. Аж над ранком попала в сон безсонний. Коли збудила ся, були в неї руки зложені як до молитви. Кілько разів прокидала ся в ночи зі сну, руки все складали ся до молитви. Вона й успокоїла глибоко розриту, молоду душу дївочу...

XVII.

Щось чотири днї перед сьв. Михайлом скоїло ся у Івонїки нещастє.

Два музиканти минали доріжку, що вела в „сусїднїй лїс“ по-при бурдей і грали.

Скрипка заводила щось своїм тоненьким голосом жалїсливо, а цимбал поважно вторував. Здавало ся, жалібне, звучне пасмо так і волікло ся за ними в слїд, филюючи мягкою гармонїєю осїннїм полем, полишаючи за собою тут і там у воздусї звучне, смутне зітханє, мов жальний зойк бджіл...

Чуйна Сойка прокинула ся коло бурдею зі свого супокою і попала в несамовиту лють. Заходячи ревним брехотом, пінила ся, силуючи ся урвати ся з ланца і роздерти незвичайних гостий на кусні. Не вспокоїла ся і тодї, як два музиканти зникли з очий і лише звучне зітханє розірваною филею лишило ся у воздусї коло бурдею.

— І чого їм сюди мнати! — лаяв Івоніка сам до себе, забираючи ся до відходу в сільську хату по якісь мішки, хмурячи ся і собі за чужими людьми.

— Роздзвенькали ся саме тут, як на яке весіля! Чекайте ще, в мене ще нема весіля! Прийде час, я вже сам вас покличу! Тоді грайте, аби вам струни потріскали, а тепер на чорта мені вашої музики!

— Цить! — гримнув лютим голосом, притупуючи ногою на роздразнену собаку, що роз'ївшись прямо, не з'уміла віднайти попередньої своєї собачої рівноваги.

Зворушена прокинула ся від грімкого голосу пана, і перелякана змовчала на хвильку. Подививши ся здивовано мудрими очима на хлібодавця, і здавлюючи в собі новий наплив брехіту, що силоміць вибухав із її груди, полізла нарешті покірно до буди.

Івоніка пішов, а вона знов почала своє. Вилізши обережно, боязко з буди і задививши ся дико очима в сторону музикантів, загавкала знов їдко, аж майже завила кілька разів до воздуха. Відтак постоявши якийсь час, розмірковуючи і оглянувши ся уважно на всї сторони, лягла мов на варту перед будою і стерегла остро своїми вірними очима обійстє.

— — — — — — — — — — — — — — —

Сонце стояло вже високо і був уже пізний поранок...

Двері від стайнї відімкнули ся якимсь чином і стояли вітворені. Нікого не було коло бурдея, хто-б їх примкнув. Михайло копав шанець на улюбленім загонї під „сусїднім лїсом", Сава молотив зі старим Петром на тоцї овес, а Івоніка, що пішов по мішки, не вернув ся ще до сеї пори назад. Мале теля, що було замкнене в стайнї, вийшло із неї і плентало ся та підскакувало весело бутними скоками по малім, плотом замкненім обійстю.

Сойка, роздразнена чомусь веселою рухливістю незначного зьвіряти, кинула ся на нього пристрасним гавканєм і урвавши ся сим разом з ланцом, напала розбішена на нього.

Сполохане до нестями дитиняче зьвіря погнало у раптовім перестраху на сліпо вперед себе до плота, і в дикім з'усилю, аби перескочити пліт, зачіпило ся о один кіл і розпороло собі живіт. Так і лежало тепер он тут, тяжко дишучи і стогнучи, примкнувши на-пів прегарні дитинні свої очи, доки одно по однім не спиняло ся коло нього і не силувало ся сим або тим принести покалїченому пільгу.

Марійка, що надійшла з Івонїкою, несучи з собою снїданє для синів, розпадала ся коло нього мов над дитиною, а Івонїка бідкав ся гірко на всї сторони. Він же розривав ся, дрожав над своєю худобою, а отсе таке красне та таке дороге, се гинуло перед його очима! Хто-б був надіяв ся такого нещастя з ранку, хто-б був сподївав ся такої шкоди! Хто-б був гадав на таку утрату, сподївав ся того всего! А все через ту бішену, прокляту собаку, що сьогоднї мов наймлена казила ся... Він пірвав люто за батіг і свиснув ним із цїлої сили по хребтї переляканої Сойки. Вона забігла заскавулївши голосно до буди, а він звернув ся на ново до теляте. Коло нього клячала Марійка зі синами і майже плакала. Гладила раз-по-раз його гарну головку, приговоюючи до нього ніжно та любо, мов до хорої дитини. Оба хлопцї силували ся перевязати рану та виповняти точно прикази батька, щоби принести хоч на хвильку пільгу нещасній зьвіринї, але їм се не вдавало ся. Всьо було зрештою надармо. Рана була смертельна, ніяк було зьвіря ратувати, і щоби не згинуло в муках під руками, порішено його дорізати.

Сава підняв ся перший і став коло нього мовчки. Михайло з мамою трудили ся ще коло нього. Марійка підкладала свої руки під дрібну головку, щоб вона не товкла ся так сильно до землї, а Михайло старав ся усмиряти судорожні рухи ніг.

— Подиви ся, Саво, як воно на тебе дивить ся! — кликнула Марійка сердечно, гладячи на ново голову, що на хвилю вспокоїла ся.

Сава стояв усе ще мовчки, з похмуро стягненими бровами і болїзним виразом коло уст. Се було його телятко, він любив те зьвіря, доглядав його, а тепер воно змарнувало ся за одну хвилину. Його мали дорізувати. Йому було жаль.

— Та що менї з того? — відповів гірко.

— Воно на нікого не дивить ся, лише на тебе, так як би тобі хотїло щось сказати! Видиш, Саво, видиш? — кликнула Марійка зі зростаючим зворушенєм. — Ходи, погласкай його!

Сава зближив ся і хотів схилити ся. Та зьіря підняло в тій хвилї голову і вдарило нею так тяжко до землї, що всї коло нього аж сїпнули ся. Потім звернуло на Саву свої великі очи з виразом дикого, відражаючого перестраху.

— Воно щось думає, його очи щось говорять! — обізвав ся Михайло.

— Саво! — кликнула мати. — Подиви ся на нього!

Сава відвернув ся одним рухом.

— Дайте менї спокій! — відказав, очевидячки прикро вражений. — Доріжте його борше, аби не мучило ся!

— Біжи по Онуфрія! — кликнув Івоніка.

Побіг...

Пів години пізнїйше воно вже не жило.

— — — — — — — — — — — — — — —

Отся нагла, несподївана пригода зворушила до глубини душі старих і молодих. Говорено майже лише про се цїлий день. Отсе зьвірятко, то була препишна штука, се була расова штука, була від Савиної корови, і мала з часом до себе дістати пару. А тепер... І який гарний та сильний віл мав із нього бути колись!...

Аж тяжко згадувати. І ще сьогоднї з раня лизало так щиро Михайлові руки, як він подав йому бурачків з ґрисиком, лїзло йому до рук та пхало йому свою головку під паху, таке було пещене. А розумне було, а на їду таке добре. Таке мале, а брало ся нїби вже сїнце їсти, вже нїби щось микало зза драбини. Але та проклята Сойка... та проклята Сойка... її варто таки зараз на місцї вбити! Кілько вже шкоди вона накоїла! кілько дробу пороздирала, курий, качок, раз і индичку, а кілько галасу, метушнї заводила, і все через одно нїщо, пусто та дурно, неначе-б бачила якісь страховища або иньші привиди. Проклята собака, коби замовкла вже раз на завсїди!

Михайло потягнув її кілька разів батогом так, що вона з пів години скавулїла і крутила ся в своїй будї за місцем...

Шкода була за велика, аби проти неї остати ся спокійним. А причиною була вона. Пліт, що замикав мале обійстє коло бурдея, був уже також мов обскубана гуска, старий та нездалий. Особливо-ж те місце, де зьвірина збавила ся. Кілє виставало з него мов бабинї зуби.

Він, Михайло, мав ще на веснї — як приходив на Великдень до дому — на думцї полагодити той пліт, лише не мав тодї доволї часу. Кілька вільних днїв, а потім сьвято, тай не було коли й розмахнути ся. Але тепер він уже його так не лишить. Полатає його, полагодить і все буде добре. Так не могло дальше лишити ся. Нинї така шкода, завтра иньша, а позавтру могло знов що иньше скоїти ся. А потім настане зима, западуть снїги, і цїлий пліт повалить ся на землю. Як він його підопре, полатає, то постоїть

ще якийсь час. А як верне зовсім до дому, тоді инакше приложить до него руки. Лише аби кіля трохи звідки роздобути. Все иньше байка.

— А „сусідній ліс“ до чого? — спитав його Сава з глумливим усьміхом, вказуючи головою на безлистий ліс, що стояв недвижно, мов вкопаний. — Від чого ліс? Кільканацять кавалків кіля, та як треба, трохи й прутя, що розростало ся на вохкій части ліса, і справа скінчена. Через те ліс ще не збавить ся, а його пан, чи хто він там є, не збіднїє. А в нїм було все, що було потрібно до загороди. Тепер були ночи такі ясні та гарні, що можна кожду гильку розріжнити, і від бурдея не на-пів сьвіта віддалений. Збіжя не було коло ліса нїякого, щоб, нехай би хто сказав, мож його потолочити, земля була в округи неначе обголена і слїди тратили ся на нїй як на леду, люди заходили сюди лише рідко; що могло бути тут розумнїйше, як піти та набрати всего, що потрібне? Лише правда, не треба би бояти ся.

На ті слова Михайло усьміхнув ся, тай Сава усьміхнув ся й собі.

— Як ти не підеш, то я піду! — сказав він. — Менї все одно! Кождий має шкоду! Дерево росте, а худобина як загине, то вже не встане!

Сава правду мовив. Трохи кіля з „сусїднього ліса“, а трохи прутя, і він лишить татови плотище в порядку. Тепер і Сава охочий до роботи, а там, як він піде знов до касарнї, отсе ледви чи зробить ся перед його цїлковитим поворотом.

— Ей, та касарня, та касарня! — подумав знов. — Коби він уже раз у своїм житю побачив ся на волї, вона неначе житє загатила йому своїми мурами.

— — — — — — — — — — — — — — — —

Над вечір вийшов перед бурдей і розглядав ся цїкаво. Зьвізди повиступали. Небо було ними засїяне. Було ясне і чисте, яким буває лише в осїннї ночі. Глубина його була безмежна. На ліво трохи лежав „сусїднїй ліс“. Неначе велика, знесла пляма чорнїв ся на гладкій поверхнї землї, і здавало ся, стиха приманював до себе.

Чи не було тихо? Снувала ся сюди яка людська душа? Чи потрібно було хто знає скілько деревини? Хотїв хто дуби валити? Ет, кільканацять, нї, навіть не кільканацять, а може лише з десять кавалків, і було би досить.

Але він через тата надумував ся. Тато не любив, як хто сягав рукою по чуже добро. Все казав: „Те, що ти візьмеш із чужого, мусиш подвійно віддати, і навіть не будеш знати, коли віддаси!“ Він стидав ся тата гірше, як мала дитина.

— Ніяк іти в ліс, тато дізнаєть ся! — сказав до Сави, що вийшов зараз за ним, забираючи ся як звичайно вечером до Рахіри.

— Тата завтра не буде дома! Він іде до міста, щоб віднести якусь рату до банку!

— Хто казав?

— Так мама казала! А ти маєш татови сповідати ся, що йдеш у ліс? — спитав Сава докірливо. — Ану, як тато побачить пліт полатаний, чи скаже слово? Врешті як хочеш, мені що до того? Я не повішу ся на плоті, хоч ти його роби або не роби! — Здвигнув байдужно плечима і пішов пильним кроком до села.

— Ти все своє! — забурмотів Михайло похмуро під носом. — Я знаю, що тобі все одно!

Відтак промайнув його погляд побіжно по лісї.

Він лежав уже закутаний в темінї і ждав. Уже неначе виговорив своє: „Піти взяти, і зробити, що треба! Що в лісї робить ся, те не грішне!“

Ну, йому не треба богато деревини...

Його серце було ще переповнене жалем за дрібною худобиною, що змарнувала ся, і він відчув потребу працї, неначе-б вона мала відшкодувати страту, що лучила ся в господарстві, та загоїти рану. Потім він уже спокійно вернеть ся назад до касарнї. А завтра йдуть тато до міста... Може би й він пішов з татом? Уже сповна два місяцї минуло, як покинув мури. На кілька годин міг би йти. Приніс би що Аннї. Від часу, як говорив із нею на самотї в полї та потїшав її, не говорив із нею більше.

Тут проблисло йому мов сьвітлом у души: він буде говорити з татом по дорозї про себе і про Анну, буде говорити, аякже! І так уже за два днї сьв. Михайла! А на самотї у-двох представив би татови все красно, попросив би, тай здобув би тата на свою сторону. Відтак мав би лише з мамою упорати ся. Урадував ся сею думкою, мов здобутком... Але чи добре прискорювати річи, що мали свій означений день на порішенє? — відгомонїло йому десь неясно в глубинї души — чекати так довго на Михайла, а тепер два днї перед Михайлом заговорити?... Чи вийде се на добре?... Сьв. Михайло був його патроном...

Щирість і побожність так і заповнили нараз його молоду душу, так і скріпили його надію на добрий успіх у будучому. Неначе в мягких филях блиску задрожало в його серці щастєм. Його родичі були добрі. Хоч би що й казали і робили, хоч би воно і як там було — він відчув у отсій однїській хвилї, що вони вволять його волю...

Його молоде обличє остало ся поважне і тихе. Лише його душа всьміхнула ся. Препишним богацтвом блиску і щастя всьміхнула ся вона і він почув себе вповнї щасливим..

— Анно! — заграло щось в його души радісно.

Та Анни тут не було.

Його рвало до Анни, щоб її притиснути до грудий та передати те сильне почутє щастя, що ним заволоділо в тій хвилї. Нехай би вона знала. Йому небо отворило ся...

XVIII.

Настала тиха, місячним сьвітлом пронизана ніч і привела з собою такий самий мирний, теплий, осїннїй поранок.

Івонїка завинув у платину потрібні папери, витягнув гроші зі скринї і пустив ся в дорогу. Коли доходив кінця села, мимоволї станув. Оглянув ся. Чи не забув він чого? Майже мав таке прочутє. Він помацав ще раз за ременем гроші, помацав завинені папери. Нї, те все було тут при нїм, не бракувало нїчого. Щось його здержувало, неначе забув що. Відтак промайнув поглядом по полї. Воно було таке пусте і голе, від коли звезено збіжє, та коло того не спиняли ся його думки. Йому було тужно на души, так як нераз бувало, коли Михайло був у службі.

Зітханє вирвало ся з його грудий. В недовзї знов так настане. За дві недїлї кінчить ся його урльоп.

Ішов поволи, з неохотою і не замічав того. Думав про місто. До нього було ще так далеко, а скілько разів топтав він уже дорогу до нього і назад, а сьогодня знов. Але він мусїв. Всї грошеві справи, особливо-ж з банком залагоджував він собі сам і не був би на нїкого здав ся. Хлопцї були ще за молоді і не розуміли ся ще на таких річах, а Марійка вже цїлком не вдала би з панами говорити. Звісно, жінка. Доки він жив, робив усе сам, що припадало робити голові. Тому й було в нього все в найкрас-

шому ладї. Як умре, лишить дїти на своїм місцї і все буде йти, як на шнурку...

Кілька чорних ворон, що снувало ся малою розстріленою громадкою полем, сполошило ся його зближенєм і злетїло о якийсь кусень дальше. Перед його душею станув чомусь Сава.

— Як би се так який заяць, Сава мусїв би мати його! — подумав. — Уже він на стрільця вродив ся! Сьогоднї з раня зібрав ся і пішов до сусїднього села. Там був той чоловік, у котрого дав собі шити нові, вовняні, білі шаравари на зиму, а Михайло ходив по обійстю і все щось розмірковував. Раз відказував на мраку, що звисала туманами над землею.

— А тобі що до мраки? — питав ся він усьміхаючись.

— Та нїщо! Я лише бою ся, аби дощів не стягнула. Я маю на дворі роботу.

— Не бій ся! — потїшав він його. — За годину зіпє її сонце, що аж любо буде! Тепер ночи ясні, а небо таке чисте та блискуче мов зеркало; такі мраки не приводять дощу...

Відтак перейшли його думки самі з себе на теля, що погибло. Така шкода, а перед вчера було ще таке веселе та бутне! В своїй малій загорідцї скакало так високо, що він бояв ся, що вискочить колись та підбіжить до своєї мами та виссе все молоко. А їло ще так лакомо, двацять чотири години по тім от що! Як ті двері вітворили ся? І нїхто не видїв того, нїхто не чув, неначе невидимою рукою вітворили ся... І нї одної людської душі не було коло стайнї. Але се вже так. Як має бути яке нещастє, то і сто очий і рук не відверне його. Поміж тисяч людий вставить ся воно, нїким не спостережене, нїким не зачуте і таки буде. Як запобігати йому? Коби чоловік знав...

Се було Савине телятко, але Михайло чи не більше жалував за ним. За новими шараварами забув Сава вже шкоду, а Михайлови воно все не дає супокою. Про що й не говорить, а на останку все про нього заговорить. В його душі воно все жило і не давало йому супокою... Деяка худобина, особливо-ж рогова, буває иноді така, що не можна її забути. Візьметь ся за чоловіком і держить ся його і волочить ся за ним, як та тїнь.

Такий був сей бичок...

— — — — — — — — — — — — — — —

Позавтру було сьв. Михайла, патрона Михайлового. Треба буде піти до церкви. Але то аж позавтру, а завтра по обідї він

не буде вже дома. Забув сказати Марійці, щоби Михайло купив сьвічку тай відніс до церкви. Се також через он ту шкоду. На такі річи він ніколи не забуває. Зрештою він сам уже купить сьвічку... Чого-б він у місті аж до позавтра бавив ся? Має лише рату заплатити в банку, де визичив трохи гроший, аби купити загінчик той під лісом, що припирав до його поля, — поступить до пана і верне назад. Ні, він уже завтра буде конечне дома. Сам уже піде з хлопцем до церкви.

В його серці так і зняла ся в тій хвилї несказана любов до сина. „Михайло!“ — кликнуло ціле його єство радісно і відчуло лише одно: любов. Але його уста остали ся німі. Він був сам один посеред мовчазних піль і лише глубоке небо здіймало ся понад ним...

Він купить йому яблук і принесе добрий, білий хлїбець, коби вже лише тут був, коби був вже тут. А то до міста ще половина дороги, далеко ще. Його ноги ніби постаріли ся, все ніби одно місце топтали...

Пиняво йшло ся йому сьогодні.

XIX.

Другий день був знов мрачний. Здавало ся, що мраки змовляли ся, аби знимати ся кождого поранку з запустілого поля величезними сїрими масами, аби волокти ся по нїм без перестанку, аби втискати ся в кождий закуток на землї, а відтак подївати ся десь і якимсь тайним чином приводити чудові, ясні ночі...

Марійка стояла в полудневій порі коло стола і завивала саме в якусь хустку горнець із борщем і кулешою, що недавно зварила хлопцям. Михайло або Сава мали прийти і взяти їду в бурдей. Івонїка мав аж по обіді вернути, а вона сама не мала часу відносити їм харч.

Саме перед хвилею глянула вікном, чи не йде котрий із них; їй здавало ся, Михайло. Одначе не побачила нікого. На дворі було мрачно і крізь малі віконця мало що було видко. Вона спішила ся сьогодня. Її ожидала ріжна праця. Окрім того мала ще в село йти.

Була лише в сорочцї, обперезана барвним поясом, без рушника на голові, і з своїм сивим розпатланим волосєм виглядала

дико. Не мала нині навіть часу пригладити волося та закинути яку хустку на голову. Одначе її тонке, ніжне обличє, з ясними лагідними очима усмиряло вражінє її занедбаного вигляду.

Від пятої години з раня була на ногах. Одна робота за другою віднимала в неї кожду вільну хвилину і ніяк їй було про себе думати. Зрештою до них рідко хто заходив і вона не вязала ся ніколи одіжю.

На дворі забрехала собака. За пару хвиль вітворили ся двері і на порозі станув старий Онуфрій Лопата.

— Дай Боже добрий день, Маріє!

— Дай Боже й вам, бадіко! Ступайте близше!

Він не йшов далї. Станувши на порозі, спер ся обома руками на одвірці і глядів мовчки хвилю на неї. Відтак спитав:

— Маріє, де ваш Михайло?

— В бурдею! Я от жду на нього або на Саву, аби прийшли та взяли собі їду. Маю йти з вовною до пан-отця і не маю коли нести їм їсти. Зараз мусить котрийсь із них надійти.

Погляд старого облетів цілу хату, відтак спинив ся знов на Марії. На його лиці був дивний вираз.

— В бурдею, кажете?

— А-я!

Він сплюнув.

— А-я, в бурдею! — відповів. — Він лежить застрілений в „сусіднім лісї“, ідіть туди тай заберіть собі його!

Вона повернула свою розбурхану голову за ним і витріщила ся на нього затуманено.

Що він плів, що він плів? що? Не звучало воно так, як те, коли Івоніка вернув із бранки і кликнув до неї: „Маріє, ми нашого сина втратили?“

Се було щось подібне, але вона його цілком не зрозуміла. Стала лише біла, як смерть, її очи вітворили ся широко і впили ся недвижно в його обличє.

Він повторив свої слова:

— Ваш Михайло лежить застрілений в „сусіднім лісї“, ідіть тай візьміть собі його!

Тепер зрозуміла його.

Не звертаючи з нього очий, ба, витріщивши ся на нього з найбільшою увагою, повела нараз обі руки цілком звільна до голови, зарила пальцї в волосє і почала кричати.

Кричала так страшно мов зьвірь, і кричучи вилетіла на двір... Так як стояла, помчала на місце горя.

— — — — — — — — — — — — — — — —

Він не міг її догнати. Летіла мов на крилах. Через стернину до бурдею, а відтак по-при бурдей і далї. Через шанцї скакала мов серна, а де не могла перескочити, видрапувала ся руками й ногами, не спиняючи ся нїде на хвилину.

По дорозї сповіщав він кождому, хто питав про страшний вид жінки: — Михайло Федорчук лежить застрілений у лїсї!

— В котрім лїсї? — питано.

— Таже в „сусїднїм“! Он там!

Усе, що зачуло про се, кидало роботу лоском і гнало до нещасного місця.

— Боже, Боже, Боже!...

Лїс лежав замкнений в собі і вдоволений. Сиві маси мрак висїли в чудацьких формах над ним, місцями яснїйші і темнїйші, і силували ся розвести неприязний сумрак його глубини. Здавало ся, холодний віддих так і здіймав ся з тої глубини, і здіймаючись відпирав нїжну імлу горою.

Ворожий шелест прокинув ся землею, коли Марїїна нога ступила в лїс, потапаючи в грубій верстві опалого листя. Тут обняв її ледоватий холод.

Глибоко в лїсї, там, де нні виростали дико-роскішно, де гиля розширяло ся широко, вона повалила ся на землю.

Отсе була правда, що старий казав. Он тут лежав Михайло... Громада людий зібрала ся за одну хвилину. Питаня і відповіди мішали ся блискавкою, а один стояв по серединї сполоханого гурту і оповідав.

Він, житарь із сусїднього села і по части побережник отсего лїса, йшов рано лїсом. Тяжка роса, похожа на мороз, тяжіла ще на гиляках.

Він ішов і молив ся.

Все молить ся, як іде ранком полем і лїсом. Така вже в нього привичка. Ішов, каже, і молячи ся розглядав ся лїсом. Коли-ж так іде, наступає нараз ногою на щось тверде. Спиняєть ся, дивить ся, а се бардиця і капелюх. Що се має значити? — думає він собі. — Чи хто дрова краде? Та чому вже без капелюха? І тепер, о тій порі?... Се почало його дивувати. Він пішов поволеньки, потихоньки і обережно далї, бо опале листє лежало так

грубо на землї, що нога тонула в нїм, і воно мов живе шелестїло, а він хотїв захопити злодія, або хто вже там був, із заду. Коли-ж нараз дивить ся, а на землї лежить чоловік. Він приступає близше, а той і не рушаєть ся.

— Ти собі тепер досипляєш, як уже налагодив дровець? — погадав він собі і оглянув ся за дровами, але стятих дров не бачив. Тодї приступив близше до чоловіка і дивить ся, а він обернений лицем до землї, прикритий сардаком, а сорочка його аж до шиї закровавлена...

— Оттут тяжка рука працювала! — докінчив він своє оповіданє. — Я побіг борзо до Онуфрія Лопати, він тут найблизший сусїд, най подивить ся на вмерлого, а може пізнасть, звідки він. Лопата прийшов, з ним иньші, ми обернули, оглянули, а далї видите всї самі, що є. Тяжку провину взяв той на себе, хто се вчинив, бо се молодий хлопець, а як чую, дуже порядний. Нехай Господь Бог прийме його душу в своє царство і несповіданого!

Глубокий перестрах малював ся по всїх лицях, усе зойкало, зітхало, дехто ломив мовчки руки, а кождий вгадував і допитував ся про вбійцю.

— Він сам зрадить себе, як його не відшукають! — толкував чоловік дальше. — Лїс його не викаже, бо він з роду-віку мовчазливий. Але як він раз вийде з лїса, тодї стане вже під боже око та під людську бачність, і все вийде на верх.

Тим часом як люде товпили ся неначе рій на місце горя, грізно і з обуренєм гомонячи та радячи ся, оглядаючи вмерлого і нещасну матїрь то з жахом, то з цїкавістю, впадаючи все на ново в дике обуренє і жаль, вила ся нещасна мати коло вбитого сина мов підстрілений зьвір.

Кричала переразливим голосом, стогнала, зойкала і обмацувала його раз-по раз зо всїх сторін.

— Михайле! Михайле! Михайличку! вставай!! — Піднимала його голову і опускала невважно назад. Хапала за руки і опускала. Обмацувала ноги і вертала назад до голови і при тім глядала раз-у-раз помочи.

— Хто се зробив? Хто? Хто? І за що? За що, за що? Таже він умерлий!! застрілений!! Він уже цїлком застиг! Зимний як лїд! Лице біле як снїг, сорочка цїлком у крови змочена... він умерлий... ратуйте! ратуйте!...

— — — — — — — — — — — — — — —

— За що? За що? За що? — розривав її груди страшний, проймаючий крик, в голосі шаліла душа, що розбивала ся з болю, а руки доторкали ся, трясучи ся в тяжкій, зимній лихорадці дорогого тіла неустанно. Хапала, підтягала до себе, опускала безладно і знов хапала.

— Люди, він умер !!...

Новий потрясаючий окрик прошиб похмуру тишину ліса і мов блискуча сталь пірнув у душу всїх присутних та привів із собою голосний плач.

Де в кого піднимав тяжкий стогін затверділу грудь і грубі руки обтирали сльози, що неначе з вогню добували ся на верх і зсували ся незамітно по лиці.

Умер...

Її погляди зломили ся як умерлого і вона стратила голос.

— Вставай! — благала шепотом, з напруженєм усїх сил, схиляючи ся глибоко над умерлим. — Вставай, Михайле!...

Відтак не вспіли її задубілі уста більше нічого вимовити. Ледова студінь простягнула ся на цілому її обличю і вона повалила ся без памяти на його тіло...

— — — — — — — — — — — — — — —

Се було того самого дня по обіді. Івоніка вертав до дому. Завернув на найкоротшу дорогу, що вела до села, аби лише як найскорше добити ся до дому.

Він ішов пильно, а довкола його уст уклала ся лінія втоми. Він анї разу не спічнув, виринувши з міста. А там у місті не з'уміло його нїщо довше задержати, як скоро упорав ся раз зі своїми справунками.

Переночував у пана, і хоч як пан і панї вмовляли, аби по справунках лишив ся з годину-дві на спочинок, він нїяк не дав ся намовити. Повернувши з банку, попрощав ся і пустив ся в дорогу назад. Його тягнуло до дому.

Був повний неспокою, хоч не міг тому віднайти причини, і глуха якась трівога прокидала ся в нїм, чим більше заходив у запустілі поля, що мали небавом зілляти ся зі стерниною його села. В малій дзьобенці, що висїла йому через плечі, ніс Михайлови красні яблука і білий хлїбець, а окремо завиті білі сьвічки до церкви. Завтра-ж сьв. Михайла і треба буде піти до церкви...

Його ноги шпотали ся по грубій груді стернини, так як би що хвилї забігала невидима куля між ними і вмисне звільняла його

хід. На серці-ж умостив ся глухий тягар... Він почув себе старим. Уже аби що казати, а він таки вже не молодий. А от, тяжко йдеть ся йому. Не так, як ішло ся давнійше. Землї не чув під собою. Але воно так буває. З кождою годиною чоловік старіє. І не вважаючи зітхав раз-по-раз тяжко.

Але вже побачив себе на полях свого села. Вже минув більшу часть дороги, вже от-от панський двір, вже от-от його хата... Може ще з кількадесять кроків і він опинить ся коло своєї хати... Але нинї тяжка мрака. Все сповила: і хати і дерева... так лиш мріють з неї.. Він станув на хвилину майже несьвідомо і задумав ся.

Чи вступати йому вперед он тут до хати? Марійка може вижидає його. Може схоче довідати ся, чи залагодив усе точно, вона боязлива...

Його хата дивила ся на нього.

Стояла мертвецьки тихо, між обнаженою садовиною, що здіймала ся докола і позад неї, та дивила ся. Легка імла звисала лїниво над краєвидом і в-округ неї, збільшала понурий вид пустої хати.

Двері сїнні стояли широко вітворені, з них била темінь, а віконця чорнїли ся з білих стїн, мов чотири чорні таблички.

Він відвернув ся.

Нї! Йому не хотїло ся тепер туди ступати. Волїв піти просто до бурдея, до Михайла. Приніс йому яблук і бохонець хлїба, і його тягнуло вперед до нього.

Він поступив рішучо вперед і мав за часок панський дім і свою хату за плечима.

Перед ним розстелили ся знов поля.

Але він не бачив богато. Десь недалеко стояла ще хата Докії. Її мав іще минути, а відтак завернути доріжкою в чисте поле, де причаював ся його бурдей до землї.

Осїння мрака позакутувала все в свій сивий віддих, десь-не-десь порозкидувані хатки тонули в нїй зі своїми білими стїнами, і він глядів лише в саму пусту мраку. Здавало ся, немов вона вмисне збирала ся грубими масами все вперед него, тиснула ся вохкими дотиками до його грудий і лиця, аби заслонювати собою всякий вид на пусте поле...

У нього були очи острі мов у вірла і він хотїв її пронизати. Там, де поля схиляли ся на однім місцї незамітно в плоский котел, там лежав його бурдей. За ним чорнїла деревина, а там далї

на право „сусїднїй лїс“, що виглядав завсїди неначе-б ожидав чого. Отсих точок шукав тепер.

Його очи від давних лїт звикли до них; вони становили свойого рода опору для ока, що линуло в рівнину. Але він нїчого з того всего не добачав тепер. По недовгім часї похмурого напруженя побачив, як щось відділило ся з нїжно-сивої тканини імли.

Воно було ще далеко від нього, але він розріжняв уже щось, ба, здавало ся навіть, міг дещо розпізнавати.

Здавало ся, щось двигало ся в напрямі до панського дому, а з тим і до його хати... На переді люди, поодинокі чоловіки і жінки, їх голови в білі рушники позавивані відріжняли ся ясно в мраці, вони ступали поважним кроком, а за ними, трохи позаду віз, упряжений волами, також поволи рухав ся з місця.

Однак що се? Його воли? Бурі?

Вони йшли так поволи і хитали головами, неначе кивали вже здалека до нього, а віз ледви-ледви волік ся за ними. Довколз воза знов чоловіки і жінки. Очевидно, везли щось...

Вдарило його щось із заду в плечі так сильно, що він пошпотавши ся мало що не впав. Відітхнув тяжко і його очи впили ся в той вид.

Прискорив несьвідомо ходу.

Неповоротні брили землї виростали йому злобно під ногами і все на ново приневолювали його до шпотаня. Його хід став дикий і нерівний. В кінцї опинив ся близько воза...

Нїкого не здоровив. Не бачив нїкого. Його також нїхто не здоровив. Нїхто не промовив нї слова, все було мов поражене. Бурі станули самі з себе і все зробило йому мовчки, несьміливо коло воза місце.

Наступила глубока тишина. Здавало ся, немов кождий звук в сивій імлї давив ся...

Він глянув...

На возї лежав простягнений білий-білїський його син...

Тяжка, кровава мовчанка...

Добру хвилю витріщав ся на нього, відтак підняв руку, погладив молоде обличє, з якого зникла остання крапля крови, а відтак обернувши ся нараз до людий, кликнув: „Він не живий!“ Якийсь голос спав молотом на нього: „Не живий!“

Його руки скорчили ся до середини, він оглянув ся з цїлковито блудним поглядом і його голова почала сильно трясти ся.

Одна жінка з розбурханим волосєм окружала зойками неустанно віз, неначе шукала за чимось. Її погляд надслухуючий був звернений до себе і вона вистогнувала приглушеним, ледви чутним голосом імя помершого.

Се була Марійка.

І знов страшна хвилина мовчаня.

Нараз підняв старий бистро голову і його погляд перебіг вигрібущо по всїх присутних.

— Хто був убійця його сина? Де Сава? — спитав.

Всї оглянули ся. Сави не було.

Опустив голову на груди і не сказав більше нї слова. Його лице пожовкло, уста задубіли, а серце неначе стихло.

Хтось із гурту зітхнув тяжко, а один голос сказав побожно, з притиском: „І Богови треба чогось доброго!“

Кілька голосів повторило ті слова.

Потім настала мовчанка і все рушило наперед із місця. Поволи, обережним кроком тягнули бурі свій тягар...

Отець і мати тримали руки на голові помершого, за ними волікла ся крок у крок тяжка тишина..

XX.

Коло хати Івонїки товпили ся люди. Жандарі, Жиди, чоловіки і жінки, чужі і знайомі, і всї гуторили: „Чи чув хто таке? Чи отсе таки правда? Михайла застрілив хтось? Та хтож міг його застрілити? За що застрілити? Він же не мав нїякого ворога! Вже хто, як хто, а він певно що не мав ворога! На цїлім божім сьвітї не мав!...“

Потім: „Де Сава? де Сава?“

Мов чорні сполохані птахи снували ся отсї запити сюди і назад, підчас коли умерлого внесено в хату, перебрано і уложено на постїль.

Сави не було, але він прийшов скорим, летючим кроком. Ледви що зачув страшну звістку, як уже і перетиснув ся крізь товпу перед хатою і опинив ся коло мертвого брата. Кинувши ся на нього, ридав і розливав ся так страшенно, що чутливі жінки приступали одна по одній до нього і вспокоювали його, а на останку відтягли таки щирими, лагідними словами від умерлого.

Лише батько мовчав. Ледви що поглянув на нього. Він не вступав ся від умерлого сина. Здавало ся, він ждав, щоб його бліді уста відхилили тя і висловили одно-однїське слово, а потім нехай би земля вітворила ся і знов одного-однїського пожерла...

Рана вмерлого, що знаходила ся під одною лопаткою, почала на ново так крівавити ся, що подушка сильно заплямила ся. Мати спостерігши се — вона ненастанно занимала ся ним, то коло него — казала Івонїцї подати другу. Він послухав її, а вона, звичайно слаба і нїжна жінка, стала тепер мабуть із болю така сильна, що підняла вмерлого сама мов дитину в гору і уставила його власноручно назад. Нїхто крім неї не сьмів його доторкнути ся. Нїхто, нїхто! Не дай Господи, щоб сего кому захотїло ся!

Коли Сава зблизив ся на ново до брата і почав як перше заводити, підняв Івонїка голову, що тримав її доси оперту в руках, і не поглянувши на хлопця нї одним поглядом, сказав до Марії безтонним, ледви чутним голосом:

— На нас спав великий гріх, Маріє!...

Але вона його не чула. Неначе змисли стратила. Приходила і відходила і говорила без звязи. Хвилями впивала ся очима в умерлого і гладила пестливо його гарне, супокійне лице. При тім не бачила і не чула нїкого докола себе.

В кімнатї було чимало людий. Між иньшими Докія, старий Петро, Домнїка і Онуфрій Лопата. Стояли всї майже недвижно і перешіптуючи ся вгадували, хто міг допустити ся того страшного злочину.

— Хто міг бути йому ворогом? — говорила Докія понурим, майже неприязним шепотом, своєю гордою, високою статю, мов цариця перевисшаючи всїх. — Хто міг бути такій душі ворогом? Чи з вас, люди добрі, знає хто якого ворога Михайлового? Чи він мав з ким коли яку сварку? Хто мав жаль до него, як він до війська відходив? Кому був він що винен?

Старий Петро усьміхнув ся гірко і махнув рукою.

— Такого другого не буде вже більше в нашім селї! — сказав із притиском. — Се був шовк, а не чоловік! Він не мав жовчі! — Але він тягнув далї з попереднім усьміхом на устах, віщим і грізним голосом, поглянувши значучо на сестру. — Той, котрому він стояв на завадї на отсім сьвітї, він не буде мати супокою анї на сїм, анї тім сьвітї! Воно мусить вийти на верх, хто він є! Отсе нещастє таке велике, що не найде собі сховку на землї.

а крови невинного земля до себе ніколи не приймає! Міркуйте, люди добрі, що я вам кажу, а згадаєте колись мої слова! Я не кажу сего на вітер!

Домніка сиділа мовчки в однім куті на низькому стільчику, стерегла ненастанно очима нещасну матірь і хитала жалісно головою. Отсе, що стало ся, було страшне. Не дай, Боже, во вік віки в-друге такого!...

Її чорні очи блистіли предивним блиском, неначе бачили перед собою чудні події, про які иньші й не прочували, але її уста були тісно сціплені, як би бояли ся, що одно імя, яке раз-по-раз виринало з рою гадок, вирветь ся силоміць на верх і притягне иньше таке горе для нещасних родичів.

Всї ховали перед собою свій зір. Всї вичитували в очах обопільно з трівогою і боязко розвязку страшної події, але ні за що в сьвіті не був би сей або той виявив голосно свойого переконаня, що спочивало десь іще в найтемнійшім закутку душі, лише ще почутєм оповите, і вижидало не ворушачи ся дальшого розвою акциї... Між усїма неначе щось невидиме ходило і об'являло одно і те саме, а відтак прикладаючи білу руку до живих уст, наказувало глубоке мовчанє.

Перед домом зібрало ся чи не пів села. До суду подано донос і ожидано завтра комісиї. Майже кожде застановляло ся, що з того буде! Шепіт і притишені голоси, зіллявши ся в одно, здіймали ся правдивими филями довкола малої хатини.

Перелякані, змішані лиця тиснули ся цікаво до малих віконних шиб, а тут і там чорніли ся поскидані на землю капелюхи, мов кертицями вириті купочки. Мертвець був у хатї і хвиля вимагала пошанованя. В стайнї ричала прикро і трівожно одна забута корова, а в малих сїнях хати запіяв захований десь у темнотї когут. Дехто молив ся.

Між тими останніми бабусї, білоголові Марійчині сусїдки, що мов загублені тїни вештали ся селом. Вони богато прожили і терпіли і їх одиноким бажанєм було не вмерти без сьвічки, не висповідавши ся передом...

Тепер забили ся у найглубший куток хати, аби нікому не стояти в дорозї, а бути присутним, і вияливши смутний зір у молодого мерця, молили ся побожно. Кождого неначе силоміць придержувало щось тут на місцї. В хатинї, повній тяжкого сопуху, панувала тишина і ожиданє, а шепіт перебігав по ній мов судо-

рожні рухи. Часами уставав цілковито, але лише на стілько, аби в слідуючій хвилї змогти ся роєм і розбити нестерпний настрій. Марія стогнала, кидаючи головою то в одну, то в другу сторону, а Івонїка присунувши ся близько до постелї вмерлого і опустивши голову в руки, врив погляд у лице любимця і не рухав ся. Сей лежав білий як сніг і лице в нього було глубоко поважне. Був на-пів прикритий чорним сардаком.

Умер!...

Михайло його помер. Застрілено його. Рана знаходила ся під лївою лопаткою. В лїсї найдено його, оберненого лицем до чорної землї. Його капелюх лежав оподалїк від нього, а разом із ним і сокира...

Він певно пішов у лїс, щоб там врубати дров, йому треба було відай кіля до плота — так він міркував, як обзирав пліт — і там напав його хтось нечайно з заду. Він мусїв ще довго жити — міркували люди — мусїв ще раз піднести ся з землї, волочити ся кусень дальше, а може й кликати помочи, бо капелюх і сокира були окремо, оподалїк від нього. Отже він мусїв по нападї підіймати ся. Був такий страшно сильний і здоровий, що було не мислимо, аби він зараз на місцї помер. Він мусїв ще якийсь час жити...

Великі, зимні краплї поту виступили старому чоловікови на чоло. Він схилив ся глубоко над мертвим. Вчинив се несьміливо, незамітно, боязко і майже соромливо, та спитав шепотом: „Ти хотїв ратувати ся, Михайлику, кликав поратунку! Ти ще жив!“ — Відтак мов ножем пірнуло йому душею: „Мене не було дома!“

Сардаком був прикритий...

Хто прикрив його сардаком? Хтось мусїв його ним прикрити! Той, хто загнав йому кулю під лїву лопатку...

Він тяжко застогнав.

— — — — — — — — — — — — — — —

Пішов за кілєм у лїс, аби полагодити плотище для телят. Той лїс нещасливий! І се було чуже добро, за яким він пішов.

Он-те нещасне теля потягнуло за собою таке страшне нещастє. Як би було не загибло, було би до того не прийшло... Йому й до голови не було би приходило заходити в той тяжкий лїс... Він похитав у розпуцї обома руками голову, але очи оставали ся в нього сухі.

А він усе так любив сей лїс, все його тягнуло до него, мов до дому, аж доки його не затягнуло. На вік-віки не затягнуло...

Він почув, як у серці мов у кулак збивають ся жили.

Чи він ішов сам до ліса, чи з Савою?

Він повернув раптом голову до людий і витріщив ся на них страшно.

Ніхто не відповів.

Він забув, що крізь його уста не перейшов ніякий звучок. Потім устав, приступив автоматично до Марії і з цілою силою, яка лиш рідко об'являлась у ньому так могутно, як в сій хвилї, вдарив її пястуком у плечі.

Неначе в-двоє переломлена впала від разу на землю.

— Було дивити ся, з ким він пішов! — гукнув беззвучним, дрожачим голосом. — Ти була дома!

Як рій переполоханих птахів, так прокинули ся всї присутні.

— Бадїко, що ви робите! Бог з вами!

— Бог з вами, бадїко, вона не винна!

— Дайте покій жінцї, вона вже в дорозї за сином! — так перелїтали голоси остерігаючи сюди й туди, висше й низше, і всї збивали ся над його головою.

Не сказавши нї слова, він знов присїв коло мертвого сина, загарбавши голову в руки, як передше. Неописане почутє ненависти і лютости прокинуло ся в його души проти жінки. Вона була дома! Вона була цїлий той час дома і могла відвернути нещастє; він же був у містї і мав лише прочутє, що якесь нещастє настане. Вона винна! Його мов огнем гнало до дому. Він був би занедужав, як би був мусїв довше лишити ся. В него неначе щось увійшло тодї і гнало назад так, що він землї під ногами не чув. І не дурно тужила, кровавила ся його душа! О, не дурно, не дурно, не дурно!... От, що застав!...

— — — — — — — — — — — — — — — —

Марію піднесли, і вона заголомшена, майже безпритомна скулила ся мов собака коло ніг мертвого. Виглядала відстрашаючо. Розчіхрана, з блудним поглядом і з блїдим мов полотно лицем, з устами судорожно викривленими.

— Я була дома, а він був у бурдею! — почала по якімсь часї тяжкої мовчанки, тоненьким, ослабленим, майже дитячим голосом, і більше до себе, як до людий. — Над вечір прийшов сюди і з'їв вечеру, кулешку з борщем. Їв тай сказав: „Сего вечера піду в ліс по трохи кіля!“ Був ще такий веселий, тай дивив ся на мене, і пішов...

— І не вернув ся більше! — повіяло шепотом там, де стояли білоголові бабусї і молили ся. — І не вернув ся більше!

Івоніка, здаєть ся, не слухав того, що вона говорила. Він глянув, майже не рухаючи головою на бік. Там стояв він, одинокий тепер його син...

— Я був у ворожки! — почув ся нараз голос Сави, і всї голови повернули ся з жахом за ним. Отсе перший раз заговорив і він. Доси анї уст не отворив.

Івоніка як передше не відводив голови, але виступили йому зимні краплї поту на чоло. Йому страшно зробило ся нараз перед голосом свойого сина. Він нехай би мовчав і не говорив анї одного слова... „О, Боже, що ти робиш!“ — вирвало ся йому нараз з дикою розпукою із грудий, і його голова упала безсильно на край ліжка. В його груди шалїв безумний біль. Се говорив він, тепер його одинокий син...

Сава стояв опертий під стїною з закиненими на плечі руками, а його погляди колисали ся по землї.

— Я був у ворожки і вона менї казала: „Ти прийшов сюди і розпитуєш про землю, поле, про ріжні иньші річи, а тим часом тобі не тратити тут часу! Іди до дому, бо твій брат забитий! Лежить у лїсї!“ А я прибіг таки зараз сюди і менї ще на дорозї сказали, що Михайло вбитий.

При тих словах зблизив ся до брата і кинувшись на ново на него, заридав гірко...

— Чи Михайло пішов сам до лїса? — роздав ся нараз голос старого Петра, мов здержуваний грім.

Хлопець підвів голову. Його погляди поколисали ся на ново по землї і він відповів рівним, ясним голосом:

— Я не знаю! Він пішов собі з дому, а я собі!

— З бурдея?

— Може і з бурдея! Я не знаю!

— По опівночи йшов ти до Рахіри! — заговорило нараз в души Домнїчиній. — Я вставала визирати, чого собака так розшибала ся! А то ти був! Боженьку, що за місячна, що за ясна нічка була то! — сказала в голос Докії, що спинила ся коло неї.

— Аби добра душечка не блукала! — обізвали ся смутним, побожним голосом бабусї. — Так Бог сьвятий уже дав!

Знов настала мовчанка. Нїхто не питав більше нї словечка, нїхто і не рушав ся з місця. Всї немов ожидали чогось,

здавалось, в землю вбили ся, а хата не випускала з себе нікого. Від часу до часу виривало ся де в кого тяжке зітхане з грудий, що застрягло в тишині, а ледви чутний зойк нещасної матери звертав перелякані погляди на неї. Скорчивши ся рила ненастанно пальцями в волосю...

Нараз оживив ся рух перед хатою.

Голоси підняли ся і долітали чутнійше до середини, якісь питаня з відповідями мішали ся, а відтак почули ся кроки в сінях... За хвилину вітворили ся двері і в хату війшла Анна...

Поражаюча тишина настала, і всї присутні зробили їй місце.

Вона йшла, перехиливши ся вперед цїлим тїлом, ледви волокла ся, з поглядом широко вітвореним, вже від дверий на вмерлого зверненим. Її обличе було блїде мов стїна.

Коло постелї зупинила ся, але не на довго. Впивши ся очима в умерлого, неначе-б він тягнув її до себе, кинула ся мовчки на нього. Тут і здавало ся, мов умерла.

Івонїка і Марійка прокинули ся переполохані.

Що се було? Що то такого?

— Чого ти тут хочеш? Чого ти тут хочеш? Анно!! Чуєш? Чого хочеш тут? — Так кликали обоє злякані раз-по-раз, стараючи ся її відтягнути від умерлого, а між присутними повстало замішане і гомін.

— Іди геть, забирай ся, чого тут хочеш?

Але вона не рушала ся. Стала тяжка, мов помертвіла, і не мож було її відтягнути.

— Боже сьвятий, що се такого? Чого отся тутки хоче? — кликнула мати, а в гуртї підняв ся шепіт, тут і там голосні питаня.

Здавлений сьміх ударив ся об слух Івонїки з закутка, де стояв Сава, але тут же підняла голову дївчина.

— Хто тебе застрілив, Михайлику? — прошептала з неописаною лагідністю і ніжністю в голосї, неначе-б знаходила ся з ним сама одна в хатї, обнимаючи його голову руками та вдивлюючи ся йому болїзно в обличе. — Хто? Хто зігнав тебе з сего сьвіта, аби мати більше місця для себе? Хто? Скажи менї! — Відтак поцїлювала покірно його руки і колїна і прилягла лицем до його грудий. Хвилину лише, одну. Потім потряс вибух страшного плачу цїлим її тїлом. Усї присутні почали за нею плакати, а дехто молити ся.

— Дивіть ся, як плаче! Зараз потече кров по її лицї! Ой, Боже, що за страшне звалило ся сюди!

— Казав „не покину“ — а покинув!! — ридала дико, заносячи ся з плачу, а відтак ударила головою до постелї, аж гомін пішов чутно по хатї.

Марія й Івоніка приступили знов до неї перелякані. Їм відслонила ся нараз уся тайна нещасної дївчини, і сором і перестрах обняв їх заразом. Особливо-ж Марія опамятала ся на причуд скоро і зрозуміла. Дївча мусїло звідси забрати ся. Проч, на кождий спосіб; вона не сьміла плямити памяти вмерлого. Се не могло бути, щоби він любив отсю дївчину, обіцяв її посватати — не могло бути.

До всего нещастя ще такий сором..

— Іди звідси... що голосиш, як за своїм чоловіком?! — крикнула захриплим силуваним голосом, термосячи з розпукою нещасну з цїлої сили.

— Я знала... я знала... — кликала дївчина, на ново в гору піднимаючи заплакане обличє — що щось тяжкого станеть ся. Менї серце віщувало. Воно менї казало, що він не буде нїколи моїм. Воно заповідало, і правду заповідало. Але... ми любили ся... і він... і він... завтра хотїв він вам... усе сказати. Просити, аби ви поблагословили його і бідну наймичку... признати ся до всего. Завтра на його патрона. Ждав лиш на той день. Завтра... завтра на його патрона. Вам, бадіко... і вам, лелїчко... завтра... і замовк на віки...

Тут заридала знов тяжко... припавши як перше лицем до його грудей.

Не було можливо відірвати її від умерлого. Вона обняла його обома руками, і коли її від него відривали — тягнула його за собою.

— Лишіть її... лишіть її, бадіко, і ви леле Маріє... — вмішав ся Петро, вступаючись за дївчиною. — Так як він уже до вас тепер не належить, так не належить і до неї більше. Лишіть її, най плаче. Може він потрібує її сліз. Він і так без сьвічки і сповіди вмер.

Марія ломила мовчки руки... а Івоніка станув, як вритий... Дївчина ридала... що здавало ся туй-туй розсадить ся її грудь — а голос як та струна урветь ся на завсїди.

Довкола них зміг ся шепіт... і тут і там виринали голоси, мов стрункі смутні цьвіти. Докія і Петро оповіли родичам вскорі історію нещасних молодих — і як він, померший, мав надію, що сьв. Михайло, патрон його, допоможе йому привести родителїв на

свій бік, тобто, щоб вони приймили бідну наймичку за невістку в свою хату... „Хотіли поклонити ся вам... спершу він...“ нараз умовкли.

Дівчина піднесла знов голову і оглянула ся.

Її великий, темний, ще слїзми блискучий погляд пірнув — дико, вигрибущо по присутних, так як тоді погляд батька, коли шукав убійцї свого сина.

Нараз відкрила Саву.

Мов львиця скочила і кинула ся майже звірячо ревнувши на Саву.

— Ти! — скричала — ти! — і впяливши свої пiхтї в його тїло, в його руки, притиснула своє лице до його рамени, і зойкнувши з ненависти — вкусила його всїми зубами.

Він зверещав із переляку і трутив її від себе. Люди кинули ся до неї, і відтягнули від него.

— Ти вбив його! — кричала вона цїлковито погаслим, ненавистю кипучим голосом. — Ти! Ти бояв ся, що не дістанеш землї і вбив його. Беріть убійцю і вбийте його, инакше я його вбю!! — шалїла, вказуючи за ним, що зблїдши не до пізнаня, заховав ся зі здичілим поглядом за матїрю і дихав тяжко, а його обличє викривило ся мов у малої дитини до плачу, а сам дрожав на цїлім тїлї як у пропасницї.

— Ти його застрілив, а мене в сьміх пустив, а дитину його осиротив, нїм ще сьвіт божий побачила. Убійнику, убійнику...

І їй забракло нараз голосу і сили, і вона захитала ся.

Хтось пірвав її диким рухом у зад і заткав рукою уста.

Се був Івонїка. Мати кинула ся на неї і підняла руку, щоб її вдарити, одначе мов поражена зупинила ся.

Дївчина поглянула на неї.

— Мене? — спитала втоплюючи свій зворушений, майже дикий погляд в обличє старої — і несказано згірдний, майже демонїчний усьміх викривив її як снїг білі уста.

— Тебе — просичала стара, опускаючи в тїйже хвили несьвідомо руку.

Обі жінки змірили себе очима, що проймали ледом.

Запанувала страшна хвилина мовчанки. Інстинктовно відчула мати, що Анна вгадала якусь правду. Страшну правду, котра що лише не поколибала землею — але заразом прокинула ся цїла її материнська любов.

Сава був тепер її одинока, остатня дитина. Її все. Вона не сьміла його втратити. Ні за що в сьвіті. Лучше сповнила би отсими своїми руками десять убійств, чим його втратити. Ніколи, ніколи! Ніколи не сьмів ніхто його від неї виривати, инакше...

Вона простогнала цілими грудьми, мов конала; голова її впала безвладно взад на плечі — вона зарила пальці до шкіри в волося. — Відчула близьке божевіле; якась страшна безодня відчинила ся перед нею. — Її син був убійцею... братовбійцею! І його мали забрати також від неї... Але се не могло бути правдою. Се була лож. Страшна, божевільна лож...

— Він був мій! — кликнула дівчина на силу, вказуючи на вмерлого, — а отсей тут!... Голосний удар вразив її в лице.

— Суко! — просичала мати, — я убю тебе на місці, як ще хоч слово скажеш! Що ти хочеш від нього, і чого пєш кров нашу, тай хто ти таке?... Убю, як гадюку... Геть із моєї хати... геть на двір!

— Убийте мене тут на місці, тут коло нього, покладіть мене до нього в домовину! — кричала Анна не тямлячи себе з жалю і потрясла дико головою, що аж хустка і волосє спали їй глибоко в зад. — Поховайте мене з ним, застрільте мене, як його застрілили — мені тепер все одно, але я нічиєї крови не пю і не брешу. Він мій, мій.. а моя дитина і його дитина! Я не розпусниця... піп нас не вінчав, але най нас поховає! Я хочу з ним у землю йти, — покладіть мене з ним у землю... у землю!! — і попала на ново в божевільний плач. Раз скрикнула ще хлипаючи: „Михайле, ти таки мене покинув!!“

Тут щось мов освободило ся з якихось оков, мов виступило цілковито на волю. — Всі присутні жінки заплакали в голос а Івоніка вдарив головою до постелі, мов молотком. Він немов мову втратив.

— У Михайла знов кров! — запищала Марія і кинула ся стрілою до вмерлого.

— Його кров кличе мене! — кликнула Анна. Похилила ся над ним, дико витріщивши очи і замовкла.

— Капає... капає кров... — прошептала — віджила, коли мене твоя мати сукою прозвала...

І повалила ся без памяти на него...

Одна сьвічка, що горіла у головах умерлого, впала, покотила ся саме до ніг Сави і тут загасла.

Івоніка завважав се. Підняв сьвічку, запалив на ново і поставив на місці.

Відтак вийшов на двір і ймив ся за голову... Він дожив чогось страшного, чогось, що відай не мало понад собою страшнійшого на землї.

Місяць зійшов велично і спокійно і осьвічував далекі пусті поля, що кожде стебельце і кождий голий корчик виднів ся виразно.

Неповоротно і боязливо поволокла ся тінь за Івонікою, якого тягнуло в самоту і який плентаючи ся мов блудний між стогами... був би найрадше в землю зарив ся. Раз коло него... а раз за ним простягала ся, маячіла в ріжних формах тінь і держала ся цїпко пят старого чоловіка. Нараз скорчила ся блискавкою в двоє, начеб хотіла в слїдуючій хвилї скочити йому на плечі і вдусити його — але він уже й сам лежав на колїнах.

І справдї.

Він кинув ся до землї, знявши руки в гору і почав молити ся і бити поклони.

Він не молив ся словами.

Слова застигли йому в груди і в мізку ледом, від коли побачив свого найстаршого сина блїдого і мертвого на возї, і знав лиш те одно, що великий гріх, якого все бояв ся, впав вже на його дім, і що він походив від Сави. Сава любив ся з Рахірою — в них була одна кров — а за се Бог тяжко карає.

Що мало далї бути — не знав. Нещастє його було таке велике, що він не був у силї далї думати.

За землю підняв Сава руку на свого брата; лиш за землю. Що иньшого не могло тут бути, а чужий не сповнив сего страшного злочину.

Як одинак надіяв ся колись дістати всю землю.

Впав чолом до землї.

От чого він дожив!..

На те працював ціле своє житє, гріб, згортав кожду грудочку землї, на те, щоб відтак один другого пігнав у ту землю.

Його нутро прокинуло ся в один однїський дикий голос, а сей голос кричав у шаленім болю лиш одно палаюче слово: Сава!

Чи мав проти него виступати обвинувателем? Проти свого власного сина? Мав виступити і сказати: „Отсе убійця?...“

Він же був у него тепер одинокою дитиною. А що було би потім?...

Не міг дальше думати.

Тоді не лишило би ся йому нічо більше. Сором хиба...

Йому не треба доказів, як суддям (його проняло холодом... завтра-ж вони прибудуть), щоби переконати ся, хто се вчинив. Само його серце назвало йому імя убийника.

А може вони се відкриють завтра і відведуть його від него?...

Все було в Бога. Але тоді нехай би й Рахіра йшла з ним і її батько. Вони знищили його дитину, намовили до сего, він знав се. Вони — ніхто инший!

Лежав хрестом на землї не ворушачи ся. Не міг відірвати ся від сего думками.

Що Сава наробив! що наробив! і чому йому таке зробив? Такому доброму, молодому, надії його! він же був у него всім, цілою його надією, і він загнав його в землю.

Коли-б він був знав, що його тут таке зустріне, — не був би його ніколи брав із війська до дому. Але щож — супокою не мали, поки не прийшов. Куди ходили — смутком ходили. Що заговорили — його спімнули, доки не прийшов. Там був далеко від свого нещастя, а жадне з них того не знало. Знали лиш нарікати та плакати, знали лише тужити та прикликувати до себе, а як уже дістали між себе... кинуло ся нещастє на него... і — мають тепер. Сьвічки заглядають йому тепер у лице. Посеред днини, і посеред ночі.

„Сава!...“ крикнуло знов у його серцї, і страшний жаль розшалїв ся в його души.

Як передше Марія так тепер він, зарив свої тверді, мозолисті пальцї у волосє, торгаючи його. Приводив тим неначе полекшу свойому мізкови.

Нї, він не міг проти него виступати, нехай буде, що буде. Він не міг. А може... може се не був Сава?... Може Григорій, може Рахіра?... Хто міг се знати? „Сава, Сава!“ загомонїло на ново в його серцю могутним голосом — він один волочив ся все з рушницею. Він один міг із ним бути в лїсї.

Так лежав він довго на колїнах, понурений в тяжкій задумі, і прислухуючи ся страшному вихрови у своїй роздертій души.

Нарешті збудив його якийсь шелест. Прокидаючи ся, обглянув ся.

Щось біле мигнуло коло стогів і згубило ся коло хати.

Підвів ся бистро і зачудувано. Що се було? Чи який цікавий? Та тут промайнула йому одна думка через голову, і дикий гнів запалахкотів у його нутрі. „Рахіра!“ — пірнуло йому мов ножем душею. Се була вона. Мов злодійка підкрала ся сюди нічю, щоб побачити, що тут діеть ся. Се було її діло. Тепер прийшла, щоб натішити ся ним...

Грубий друк лежав скісно на однім зі стогів. Зірвавши його миттю кинув ся з під-тишка в напрямі, де бачив постать, і не помилив ся.

Вона була тут. Рахіра...

Вилізла на пліт, що замикав городець із хатою і ділив від стогів. Лиш у легкій одежі... з хустиною на голові, стояла на плоті близько хати, мов мара, і витягаючи ся над міру до вікна, старала ся одним поглядом обняти ціле нутро хати.

Чи бачила що?

Не знав.

В тій хвили се його не обходило.

Хотів лише приступити без шелесту і потягнути її друком по голові, щоб не рушила ся більше з місця. Та се йому не вдало ся. В зворушеню не заховував ся тихо. Вона оглянула ся... і саме, як здоймив друк, виміряючи удар на її голову — скочила блискавкою з плота, і майнула і просто в його город. Тут він її не міг дігнати. Була бистра і скора мов дика коза, а його ноги були втомлені, а тепер мов підкошені з горя.

Сопучи, з блідим лицем вернув до хати.

Перед порогом зустрінув Анну.

Петро і Докія, взявши її під руки, вели її до дому.

Її голова висіла безвладно на грудях; чорна хустка, що спадала з плечий, спадаючи волікла ся за нею пасмом. Очи її були прижмурені. Рій жінок ішов за нею.

Заповідали їй зжуреними лицями між собою недобру ніч. Декотрі зітхали, а декотрі хрестили ся тайком.

Такого горя не бачила ще ні одна з них.

І так нараз прийшло... І чому? Тай хто був винен?... Боже добрий — через кого? За одну ніч прийшло і облягло хату таке нещастє...

— З телям розпочало ся — кинув один голос із гурту.

— Хто його зна з чого... як Бог дає — другий.

— І воно не давало йому спокою, і тягнуло в ліс і манило — доки не затягнуло його!

— І се ще не конець... — сказав сумовито перший.

— Ідіть геть, кумо, не говоріть такого!... що може бути ще гіршого! — третій.

— А як найдуть убійника?

(Шепотом) А ви не чули, як Анна кричала, що се той зробив...

Одна із білоголових бабусь перехрестила ся. „Цитьте, цитьте...“ вспокоювала жахливо, — я нічого не чула. Хто се чув?

— Ніхто...

— Ніхто... ніхто... — зняло ся переляканим шепотом, що переходив у протяжне, півголосом забарвлене зітханя. Нараз збили ся сильно перелякані в купу. Сава здогонив гурток, і великими, поквапними кроками майнув по при него. Ішов, неначе не бачив нікого, без привіту, без якого небудь слова, похнюпивши погляд у землю, і зник у напрямі корчми...

— Се був він, Сава! — кликнула одна молода жінка перепуджена.

— А-якже. Мов стовп який сунув по при нас. Боже, Боже...

— Не дай Боже... не дай Боже... а тата бідного бачили ви? Як громом прибитий, так сидів коло тамтого. Що він сарака гадає? — Мову йому відобрало.

— А вона стала, як божевільна. — І як виглядає! — Най Бог боронить. Без рушника на голові. Здаєть ся не знала, що не мала рушника на голові.

— Нещастє відвернуло у неї і очи, як вступило хати. Воно вже було тут — а як приближило ся — вона стратила память. Казали, що спішила докінчити якусь роботу.

— Та воно так. Чоловік завсіди спішить ся, як нещастє йде...

— Адіть, адіть... тепер уводять Анну до хати!

— А як; увійшла. — Що з неї буде?...

— Може візьмуть її старі до себе. Марійка та Івоніка — обізвала ся одна із білоголових. — Тепер будуть мати внука замісць сина. Бог не забирає так, аби нічого не лишити натомісць.

— Добре сказали ви, кумо! — кликнула одна жінка, розсьміявши ся.

— Марія прийме її до себе за те, що називала Саву убійником? Най почекає трохи. І звідки приходять старі до того? А ви би, не дай Господи таке — ніби приймили би таку дівчину до хати? Ну, правда, її доля тепер збавлена, але таке вже мало бути. Стара виглядає мов безума, але вона була ще гірша...

— Ніколи не була би я сподівала ся такого по них. Тай так усе в затишку зробили. Ні одна душечка не знала, що любили ся. Воно не могло добре скінчити ся.

— Нещастє риє все в затишку.

— Кілько то разів розпитували в неї, з ким вона сходила ся, на кого має гадку, а вона мовчала як німа.

— Так уже хотіло її горе. З самого початку так хотіло. А тепер най Господу Богу подякує, як житиме. Що гадаєте — їй вийде отсе все на добре? Відай її милий покличе її за собою. Як їй виводили з хати, то її хустка зачіпила ся за клямку і задержала її, а як відчіпила її, то хустка поволікла ся за нею, мов хоругва. А як.

— Так, так. А ви виділи — спитала білоголова бабуся — як під ним закровавила ся подушка, як її мати вдарила і сукою назвала? Його кров ще жива, і його душа ще тут блудить. Адіт, як сьвітло ясно зазирає на поле. Воно шукає за убійником...

Дехто обглянув ся лякливо, дехто перехрестив ся. Майже всї зітхнули. Слова „Сава“ не вимовили вже нічиї уста... Отсе, що стало ся було таке страшне, що можна було з розуму зійти. Все розходили ся і вертали ті самі і одні питаня.

Відки пішло те нещастє? Чому стало ся? Хто мав мати з того користь? В цілій околиці не було ліпшого хлопця, як Михайло, а за дві неділї мав іти назад до війська і був би нікому не стояв на заваді!

Думки не вспокоювали ся.

Мов наглим вистрілом розпорошені не держали ся у звязи, а блудили лячно туди й назад, спиняючи ся на відміну то коло смутної хати, то коло „сусїдного лїса“.

Там то все стало ся.

Але воно все вийде на верх. Бог не стерпить такого. Він добрий.

Лїс чорнів ся неприязно з темряві, осїнної ночі, що надходила проти глухої стернини, і закутуючи ся чим раз більше в густу темряву, мов радував ся порожнечею запустїлих піль.

XXI.

Другого дня над'їхала комісия. Два судові урядники і один лікарь. Оглянули мертвого і сконстатували скритоубійтво.

Вистріл — толкували — був вцілений цілком зблизька. Більше-менше так: Зрубував схилений кілє, а убійця стрілив до него з заду, цілком зблизька. Куля застрягла глибоко в легких, одначе наколи-б був мав зараз поміч, міг би бути вратований, а так загиб через утрату крови. Очевидно волік ся якийсь кусень від нещасного місця, кликав може й помочи, але що ніхто не з'являв ся, повалив ся і загинув...

Івоніка сидів підчас слідства як камінь коло мертвого. Ні одна сльоза не заблисла в його очах. Всї присутні говорили про незнайомого убійцю, проклинали найтяжшими словами, ба, здавало ся, були-б його на кусні роздерли, особливо-ж жінки, лише він один не мав для него слова. Він і не наставав на те, щоб його віднайти. Здавало ся, рішив ся нараз повірити все якійсь незнаній, невидимій власти, нехай би вона все вела, розслїджувала і засуджувала. Він хотів свої руки умити від тої гіркої справи...

— Твердий чоловік! — сказав старий Петро до судді, вказуючи незамітно на нього. — Не заплакав ще анї одною сльозою, від коли спало нещастє на нього. Я-б був на місцї вмер. Але він серцем убє себе. Бо те, що він у собі носить, най нас Господь перед тим боронить!

Суддя скинув на него свій погляд і сказав лише: „Най Господь боронить!“

Комісия удала ся на місце злочину до лїса. Кілька людий пішло за нею, між иньшим старий Петро і Сава.

Говорено про се, з котрого боку відбув ся напад на нещасного і з котрої сторони міг убійник надійти. Лїс не був так старий, як густий.

Зревідовано місце і обговорювано всякі можливі випадки.

Се був цілком незвичайний випадок. Хлопець не мав ніяких ворогів, ціле село було готове на те присягнути. А про самоубійство не могло бути бесїди, бо вистріл наступив із заду.

Убійство се було загадкою, рідкою і дуже інтересною загадкою.

— Чи не чути було окликів за ратунком? Не чути було жадних? Не було нікого в ночи в лїсї або в полї?

Нікого не було...

Якась старовина, вдовиця якась зголосила ся.

Вона вже була стара — говорила — і не повинна вже грішити, але де біда чоловіка давить, там він уже про ніщо не думає, як тільки про те, аби йому щось в пащу упхати.

Вона потрібувала форостику. Гроший не мала, аби купити собі з кільканацять полін, тож ходила ночами, як вони бували ясні, до ліса і збирала форостик і сухе листє. Листє збирала в мішок і несла його на плечах до дому, де заховувала на стриху, а форостик і сухе гилє рубала собі сама.

Вона була бідна вдовиця, сама одна на сьвіті і ніхто не дбав про неї. І тої ночи пішла вона в „сусідній ліс". Ніч була така ясна, та така вже ясна, що мож було розріжнити кожду гилячку на дереві. А так тихо, що був би почув, як хрущик лїзе листєчком... Вона збирала листє в мішок.

Воно шелестіло так тремтячи, або може у неї руки так дрожали, що доторкала ся чужого добра. Воно шелестіло тремтячи, неначе говорило до неї: „Тихо, бабо, тихо, хтось може тебе зачути, побережник, а тоді ти пропала..."

І вона заховувала ся як лиш можливо тихо. Нараз зачула вистріл. Як грім, так ударив він у тишину ліса.

— Ой! — зойкнула вона і була-б з перестраху упала лицем до землї, але зараз потім зачула крик за ратунком. Одинодніський голос кричав так страшно ратунку, що її волосє дубом ставало. „Вай-льо, вай-льо!" Цїлий ліс заповнив ся тим окликом. Се стріляв побережник за злодіями, що крали дрова — погадала вона собі, а що одного десь їмив, то бив певно тепер.

І о скілько її лише старі ноги могли волікти ся, зарвала свій мішок із листєм і дрібку гилля тай утїкла. І чи її хто повірить? Чим скорше втїкала вона, тим голоснїйше і страшнїйше розходив ся крик за поратунком.

„Ратуйте, ратуйте!" — не хотїло ніяк умовкати. І чим живійше і щирійше здоганяв її оклик, о стілько борше вона утїкала. Ніколи в своїм житю не зазнала вона такого страху, як тої ночи. Ніколи, а вона вже була стара жінка. В неї-ж волосє біле, як сніг... Їй здавало ся, що як би був побережник дав їй тоді лише один поличник, вона була-б зараз упала на місцї трупом. Вона була як то порохняве дерево, що лише копнути ногою, а воно розпадаєть ся. Без ніякого звука, само з себе...

І вона втїкла.

Як вийшла в поле, загас голос сам зі себе.

Івоніка збив долоні з дикої розпуки.

— Як би ви були завернули ся, лелічко, то було-б можна його вратувати! — кликнув із несказаним жалем. — Як би ви були завернули ся!

— Його душа відчувала чоловіка в поблизькости і голос біг до вас по поратунок. Господи, Господи! Ви могли вратувати чоловіка від смерти! — обізвав ся жалісно і побожно, а заразом і з нетаєним докором Петро.

— Видко, вже так Бог хотів, вже так мало бути, аби він умер! — поясняв поважно Онуфрій Лопата. — До чого здав ся-б убійник?

— Коби я була знала, що там діеть ся, — обізвала ся знов бабуся, розпучаючи над своєю поведінкою, — я була-б від хати до хати ходила та людий скликувала і на ратунок висилала. А так я думала, що то побережник бє якого злодія, тай утікала, щоб і самій в бійку не попасти. Ой Господи добрий та великий, прости мені гріхи мої, що я наробила! Що я душі людської не вратувала!

Відтак зголосив ся один молодий хлопець, ровесник убитого.

— Я мав лише сон, — замітив він, — але я-б хотів його розказати.

Дозволили.

— Мені снив ся небіщик. Ніби мені десь розказував, що він вояк у малім місточку, в якім ніколи вояків не було, і що його хотів замордувати хтось, що для нього був завсіди добрий і щирий. Між жабами хотів він мене житя позбавити, у багні, — ніби оповідав мені, — і коли я боронив ся та кричав із цілої сили ратунку, він гримав на мене, аби я мовчав. „Замовк би ти на ціле житє твоє, — лаяв мене, — тай таки не вітвориш більше рота“.

— Але я все таки лишив ся жовніром і лишу ся і загину жовніром! — Відтак узяв ніби десь чорний сардак, загорнув ся в него, перекинув на плечі косу і пішов. Він пішов, а за ним заголосив хтось так жалісно, що я пробудив ся.

Івоніка глядів на оповідача витріщеним, задеревілим поглядом, і як сей замовк, почав пальцями рити в волосю.

Він бояв ся поглянути на кого небудь із присутних. Се горе було за тяжке... Лише цяпинка, а одно імя було-б вимовлене і все пропало. Відчув, як страх виточив йому краплї поту на чоло.

Ціла любов для вмерлого зняла ся, але заразом, як здавало ся, з остраху перейшла вона на одинокого живого. Відітхнувши глибоко, мов відпираючи грудьми камінь, що скотив ся йому на груди, повів майже блудним поглядом довкола себе. Для його поєдинчої, ясної душі, що досї відчувала лише ясно і звикла була до простого і виразного думаня, була ся страшна подія, щось, що затемнювало ум.

Відчував безвиразний страх і безвиразну любов. Страх і любов до живого, і любов і жаль за вмерлим.

Дарма, що втискала ся ненависть в отсю просту, велику, гармонійну душу, дарма! Любов була сильнійша і перемогла ненависть... Він вчіпив ся одного і держав ся того ціпко.

Все дав Бог. Його судьба була така.

Чому? Звідкіля? Для чого? — Над тим не був в силї застановити ся саме тепер посеред події, що потрясала всїх.

— Він дуріє! — прошептав старий Петро до Докії, що як раз надійшла, та вказав на нього.

— Хто-б не здурів? — відповіла вона простодушно.

Старий лїкарь, що опинив ся на хвилю в тяжкій задумі, підняв голову і його погляд упав на Саву, що стояв саме проти него. Він мов прокинув ся. Що се було? Хлопець стояв білий як крейда і тряс ся так сильно на цїлім тїлї, що його колїна збивали ся до купи. Лїкарь подумав про холєру. В тім часї являли ся доволї часто холєричні випадки. Ще недавно йдучи сюди, виглядав він погідно і спокійно, а нараз така зміна... Перелякано приступив до хлопця.

— Що тобі, хлопче? Болить тебе що?

Хлопець держав обома руками за живіт і трясучи ся мов у пропасниці вибовтнув: „болить“. Лїкарь почав оглядати його занепокоєно. Всїх погляди звернули ся на него, а Івонїка закаменїв на місцї. Побілїв і його очи заблистїли.

Нараз зігнув ся лїкарь до ніг хлопця, позістаючи в тій позициї кілька секунд. На білих, вовняних шараварах хлопцевих відкрив він кілька крапельок крови. Як лїд зимна думка майнула йому блискавкою через голову. Він випростував ся знов.

— Із чого се в тебе? — спитав вказуючи на кроваві плями.

— З... з... заяця... — відповів сей невиразно, трусячи ся як передше на цїлім тїлї.

— З заяця? — сказав лікарь, обмінявшись блискавкою поглядом із суддею.

— Але пляма ще сьвіжа! Коли ти застрілив заяця?

Тишина.

— Се ще здавна...

Суддя оглянув кроваві плями.

Люди замовкли, і майже чутно було, як товк ся здержуваний сильний віддих вязнем у зелїзних грудях. Все звернуло ся очима до нещасного батька. Він сидів із задеревілим поглядом, побілїлим лицем на однім пни і неначе ожидав кулї з першого-лїпшого набою для своєї груди. Його на бік похилена голова дрожала, а уста викривили ся.

— Пляма недавня. Майже цїлком сьвіжа.

— Вона... від качки... я... різав її... і держав межи колїнами... — зачулось знов гиканє...

Тут же розбігли ся запити і відповіди.

Мав він рушницю?

Він нї, але його тато. Можна йти в бурдей і оглянути її. Він її вже від кількох недїль не мав у руках.

Де він був тодї, як його брат ішов до лїса?

Очи хлопця почали неприязно виблискувати ся а відтак колихати ся над землею з одного місця в друге.

Він не був дома. — Він нїчого не знає.

Де був у ночи?

Не був дома. Був... у одної дївчини.

Хто та дївчина?

В тій хвили прокинув ся старий, неначе хотів відповісти за хлопця, сказати одно рішуче, важне, преважне слово — одначе вже в слїдуючій хвили спер ся, немов поборений якоюсь невидимою міцю, назад о дерево і спустив тяжко голову на грудь.

Рахіра. Донька старого Григорія, що мешкає он там... геть... під тим великим лїсом. Його перва сестра... її тато його вуйко...

— Старий — то шибеник і злодій — тукнув нараз твердо старий Петро... Незамітно шепнув лїкареви в ухо, щоби дім його переревідувати, а відтак віддалив ся сам від гурту. Не міг довше глядїти на старого чоловіка.

А де був батько тієї ночі?

...Старий підняв ся і поклонив ся низько... з покори, чи з прозьби? Його звичайно добродушні очи глядїли тепер блудно;

сказав беззвучним голосом: „Я не був тоді дома; був у місті. Я нічого не знаю. Я здибав сина вже неживого, як його до дому везли. Але мене гнало до дому, і в грудях стояв сум у мене каменем. Однакож я нічого не знаю“.

Ніхто не знав нічого? Не бачив ніхто в ночи хлопця?

Погляд старого промайнув трівожно по обличю присутних. — Чи скаже що хто небудь? Як він був де инде тоді, не міг бути з братом у лісї.

Але його уста не були в силї вимовити яке слово. Нехай усе само з себе наступить. Як Бог захоче...

— Лиш як тепер що хто скаже, буде мусїти у судї заприсягнути... — остерігав поважно суддя.

Виступив один чоловік.

Він мешкав далеко від села. Доволї далеко і від Онуфрія Лопати — не мав ніякого сусїда, і мешкав також он тут межи сими лїсами. Найблизше було йому до сего лїса. Він шив сїльським людям сердаки і вовняні шаравари на зиму. Сава знає його добре; він у него також замовив роботу. — Тієї нещасної ночи з'явив ся в него коло півночи Сава і просив, аби йому дали води напити ся. Він виглядав з лиця дуже блїдо. Був дуже вмучений...

Всїх погляди звернули ся нараз острими ножами на обличє Сави.

— Що він скаже?

— Нїчого. Він просив лише напити ся води і питав, коли його шаравари будуть готові — та зараз відійшов.

— І блїдо виглядав?

— Дуже блїдо. Віддихав тяжко, так як би перебігав цїлу дорогу...

Тишина задуми.

Чи сперечали ся може оба брати перед нещастєм? — Се питанє відносилось до батька.

Нї. Михайло був добрий, і нїколи не розпочинав спору.

Але ще передше... ще давнїйше...

Давнїйше — часом. Небіщик научав його, і докоряв йому за любов до Рахіри, бо вона-ж йому сестра. Але те все відбувало ся в добрім. Він мав усе добрі гадки з братом. Він хотїв з него зробити чесного і доброго ґазду. Він не був його ворогом. За щож мав би йому брат таке виробити?

Не сказав: убивати.

Всї дальші питаня, ставлені молодому оставали ся без відповіди. Він закутав ся в мовчанє... успокоїв ся і хиба що десь колись буркнув: „Не знаю“. З иньших присутних не зголошував ся більше нїхто до зізнань.

Комісия звернула ся відтак до бурдею.

За Савою ступав жандар. Він був у підозріню.

В бурдею зробили ревізию. Перешукувано за рушницею і иньшими річами, що могли би роз'яснити убійство, від коли на брата стало підозрінє.

Тут поступлено майже по варварськи.

Знайдено рушницю; вона була навіть набита, одначе кабзля в нїй була цїлком заржавіла. Очевидно не вживано рушницї вже від давна.

Всї вулиї, що небіщик поуставляв тут сам на зиму, позатулювавши їх тепло, повиволїкувано тепер на двір і перетрушено безощадно.

Сава сам робив те все енерґічною рукою і з рішучим видом. Надїяно ся на яку закровавлену одїж... на яке небудь оружє... може і на яке письмо; — він же не жив тепер тут постійно і міг коли небудь і яке письмо одержати — але нїчого подібного не найдено. Лиш якесь зїлє. Межи річами небіщика і коло його постелї найшло ся воно засохле. Лежало порозкидуване кружевом коло постелї.

Івонїка змішав ся, як його спитали про значінє зїля. Він-же побачив його у перше в бурдею. Не міг нїчого пояснити панам. Але в незамітній хвилинї спиняв ся його погляд докірливо на обличю молодого сина і його уста викривила гірка усьмішка.

Йому пригадало ся замилуванє Сави до всяких чарівничих зїль і те, як він обкидував ними нераз давнїйше брата.

На питанє, чи Сава не знає чого про зїллє, відповів сей коротко і мрачно, що не знає нїчого.

Перешукали кождий кутик і майже до гори ногами перевернули все. По упливі одної години остав ся бурдей у найсумнїйшім видї. Цїлковито опущений, на запустїлих чужих полях. Одна Сойка лишила ся тут і лежала тихо. Простягнувши ся в цїлій своїй довжинї, і уклавши голову на вперед витягнені лапи — лежала тихо, неповорушно. Вона плакала. Інстинктовно відчувала в мертвецькій тишинї, що налягла нараз на бурдей — щось лихого. Піднимаючи від часу до часу морду в гору — вітрила щось

нюхом у повітрі і вила. Смутні, гризучі, дико розпучні звуки затрівоженої її душі несли ся докола неї далеко в широку тишину і не зачуті ніким — тут же замирали.

В селї перешукали ще хату Григорія і переслухали його з родиною. Вони-ж були в звязи з молодим хлопцем, і ворогували проти родителїв убитого.

Але вони нїчого не знали. Стояли при тім одноголосно, що нїчого не знали, і Саву нїколи нї до чого не намовляли. Знали лише, що Сава тої ночи ночував у них і що рано пішов від них.

Рахіра сама брехала в найогиднїйший спосіб. Казала, що він уже з вечера прийшов до неї і не рушав ся аж до рана з поду. Рано пішов просто від них до ворожки — і прийшов відти зі словами, що його брата замордовано.

І ворожку переслухувано. Вона оповідала: Він прийшов рано ранесенько... майже в потемки до неї і поклав перед неї жменю землї. „Скажіть менї з карт, до кого отся земля належатиме?“ сказав він до неї. — А вона йому вичитала з карт: — „На половинї тобі, а на половинї другому, але коло твого серця накипіла кров аж на чорно“. На таке сплюнув він вперед себе, ба майже на неї сплюнув, і не вислухавши її до кінця забрав ся.

Дома розпитували ще матїрь, але з неї не можна було майже нїчого видобути. З перелякано-блудними очима слїдила за рухами присутних і держала ся ненастанно в поблизькости молодого сина. Ледви що він на крок віддалив ся — вона вже майже кричала: „Саво, де ти?“

Як довідала ся, що Саву підозрівають за убійство брата, заголосила не своїм голосом. Відтак кинула ся до нарікань.

Хто се казав, хто? Сава мав би се зробити? Сеж була найчорнїйша брехня, що повзла по земли. Хто здурів на таку вигадку? Аби рідний брат забив брата? Він же у неї одна одніська дитина, і най би лиш посьмів хто на него руку покласти (тут оглянула ся вона страшними, майже звірячими очима). Найби посьмів хто забрати його від неї. Ще й його від неї видирати? Не доста, що одного погнала проклята якась рука в землю, що одним буде земля ситити ся — ще й другого хотять видирати від неї та пхати криміналам у пащу? „Саво!... де ти?“ — крикнула майже по королївськи, „іди, стань тут коло мами, та не відступай від неї!“ — Жандарям грозила просто пястуком, а суддям метала погляди, що палали ненавистю.

Але вона знала (нарікала), від кого се все походило. Се від тої чорної розпустниці, що кидала ся вчера тут на вмерлого мов яструб — се від неї походила ся лож. Але вона ще одержить від неї свою партику, то її не мине. — Її однїську дитину в кримінал пхати?

Тут вона розсьміяла ся так страшно, що людям мороз пішов по тїлї.

— Анна нїчого не казала суддям, бо вона лежить хора — вступив ся Петро твердо за дївчиною. Він же не міг нїколи стерпіти, як обиджували невинно безталанну ту дївчину.

— То най і не підойметь ся нїколи з постелї, коли нею там кинуло — відчула ся божевільна відповідь.

Як суддя спитав у неї по раз другий, чи Сава вечером і в ночи був дома — брехала, що не опускав хати нї одним ступнем. Впрочім вона „нїчого не знала“. Нїчого... хоч най її й зараз на місцї убють. Заголосила не своїми голосами.

Сава заховав ся за нею, мов мала дитина, зачувши, що має бути замкнений на час розслїду убийства. Побілїв мов полотно і скрикнув жалїсно: „Михайле, Михайле! Чому не лежу я замісць тебе на лаві?“ — На остатку заховав ся в малих темних сїнцях хати і визирав звідти через мале низоньке віконце на двір.

На дворі під хатою секціонували тїло його брата.

Були при тім лиш старий Петро і батько. Батько благав словами-мольбами, що серце розривали, щоб його дитину не „шматовано“, щоб так і впустити його у землю, яким уже є — але на дармо. На остатку підчинив ся волї судиїв, випросивши у них дозволу „своєю рукою“ тримати тїло дитини.

Гей, що за сила була он тут, що її розрізували тепер! що за плечі, що за голова! — вже богато, богато людий мав старенький лїкарь під своєю рукою, але ще нїколи не бачив стілько сили і здоровля! — Мов дуб — було се тїло — а голова — мов зелїзо...

Секция виказала, що хлопець міг бути вратований, коли-б був хто зараз із початку прийшов із помічю; він був за сильний, його молоде і здорове тїло за сильне у відпорі, щоби піддати ся від разу убийчому набоєви, але стративши притомність, і не одержавши в час помочи, загинув з причини утрати крови. Вбито його перед опівнічю. Ранок зі своєю помочею наспів для него за пізно.

Сильні плечі... медвежі ті плечі, що за́любки, граючи ся, брали на себе найбільший тягар — не змогли оперти ся тягареви смерти.

По раз перший від смерти сина вибухнув Івоніка здавленим хлипанєм; його жінка товкла в нутрі хати мов божевільна головою до стіни.

Такого діждали ся вони зі своєї дорогої дитини!

— — — — — — — — — — — — — — —

Лікар і судії звернули увагу на голову і не добачили одного.

Не бачили і не завважали, як при обертаню тіла випала одна куля з плечий і як її при помочи однїського сьвідка Петра схопив блискавкою батько. Впивши ся в неї лакомими очима розібрав він її. Вона була сповита в полотняну шматину і обмотана домовою пряжею.

Він побілїв мов смерть... і колибаючи ся віддалив ся на бік.

За малу хвилю ступив до сїний, де під вікном сидїв скулений Сава і приглядав ся обдукциї. Тут ухопив він його зелїзними руками за плечі, і поставивши його одним рухом мов перо вперед себе... замахнув ся страшно одною рукою. — Два рази протяло ся щось воздухом... два рази впала одна тяжка, караюча рука на обличє молодого хлопця — відтак настала попередна гробова тишина і старий чоловік, не промовивши нї словечка, вернув назад до тїла свойого сина.

Лікар і судді не дізнали ся про се все нїколи.

— — — — — — — — — — — — — — —

Саву взяли між себе жандарми.

Підозрінє проти него змогло ся і він мусїв іти до суду, мав сидїти в гарештї доки не переведено до кінця проти него слїдства.

Жандарі били його з своєї сторони, силуючи його тим до зізнаня — одначе він мовчав. Лиш раз — коли вдарений кольбою, мов переломлений упав до землї, кликнув як передше жалїсно: „Михайле, Михайле! чому не лежу я замісць тебе на лаві?! — Його поволокли до міста.

Мати кричала дикими голосами... рвала волосє і кидала ся бігцем за ним — та люди, що не відступали від неї, вдержали її. Івоніка станув каменем на порозї і не отворивши уст нї до одного слова — водив за ними непритомним поглядом. По хвили похилилась на бік його голова і задрожала. Побачив, як один із жан-

дармів ударив хлопця знов по плечах, і з його грудей вирвав ся звук благальний, захриплий звук, що мав означати: „Не бийте його!!“

Відтак заривши пальці мовчки в волосє поплентав ся не своїм кроком до хати.

Там жінка в друге зомліла.

— — — — — — — — — — — — — — —

Судді лагодили ся до від'їзду. Івоніка лежав у їх ногах.

Вони дали росказ, щоб мерця доконче ще сегодне поховати, а він отсе благав дозволу, щоб похорон міг аж завтра відбути ся.

— Завтра як лиш зазоріє... як лиш одним промінем заблисне, винесемо його; закриємо його лице на віки, і лишимо ся його сиротами. Завтра переступить в останнє поля, які пестив своїми молодими руками. Оставить у нашій хаті на віки своє місце і на віки ляже у сирій землї...

Піднявши ся і уцїлувавши руки і колїна панів упав знов тяжкою грудою до чужих ніг. Сиве волосє його і уста доторкали ся їх раз-по-раз. Але відповідь була неприхильна.

Сеж не було можливе. Було цїлком неможливо. Не сьміло бути. Закон не дозволяв... І враз із відповідю зсунено чорні, працею затвердлї руки, що мов живі окови укладали ся цїпко довкола колїн.

— Лише до завтра — благав старечий голос, що серце розривав, — щоб я не відвів своєї найлїпшої дитини під ніч у землю. Щоб я передав її другому сьвітови при божім сьвітлі, щоб воно поблагословило його в останнє, нїм його вічна ніч захопить та приспить на віки молоді очи...

І знов те саме: „Не вільно“. В такім станї не сьмів мертвець перележувати вже в хатї, а надто ще через цїлу ніч, де ночі тепер далї найдовші...

А потім знов мольби...

Хто стратив дитину в такий спосіб, а другу... однїську... щоби вивели йому з дому от-так?

— Я не знаю, як мене земля носить. Господь один знає, що далї буде... лиш дитину свою аби я в днину міг земли передати. Він у мене погас без сьвітла і без сповіди! він молодий... він був сонїчком у моїй хатї. Нїкого на волос не скривдив... все що

мав — іде з ним у землю... і мав би я його хоронити в ночи... Він же в мене жовнїр...

Та тут і урвав ся заржавілий голос. У двоє, покірно похилена стать повалила ся на ново до ніг. Як перше змітало сиве волосє по ногах... як перше доторкнули ся їх судорожно уста, лиш що тепер і чоло діткнуло ся мов сьвятої ікони тих ніг.

Коли хвилину пізнїйше підняла ся сива голова і руки здоймили ся, щоб скувати наново чужі колїна, за суддями і слїд застиг. — Тодї повалив ся він назад до землї... уста викривили ся в брутальну усьмішку і він впялив у землю задеревілий свій погляд.

— Бери його — заскреготав крізь зуби — бери і спряч. Праця і кров моя пішли в тебе, а тепер бери-ж і його! — І припавши лицем до землї заридав тяжко. „Господарика твого не дави... не дави, сьвята царице, господарика твого молодого, каменем не будь, пером будь — будь йому легка, царице ти наша, пером йому будь!“

...І пішов у землю плач такий, яким не заплаче вскорі перша лїпша людська грудь, а чорні руки вривали ся в її грудь і шукали судорожно полекші...

— — — — — — — — — — — — — — —

— Білий хлїбець вложіть йому в трумну і солодких яблок до того... — приказував Івонїка годину пізнїйше... віддалюючи ся нерівним кроком з дому до пан-отця, щоб сей лагодив ся похоронити сина ще нинї вечером.

Зближала ся ніч.

Тихо, незамітно, з легким смутним сумерком, а відтак з раптовим розцьвітом цїлої глубини небесної...

Місяць залляв ся сьвітлом аж жевріючи, виринув перший на глибину, а за ним вирушили всї що до одної зорі.

Прибравши ся в увесь блиск срібла, здавало ся, дрожали ненастанно з якогось зворушеня, і дрожачи мерехтїли всїм богацтвом своєї пишноти до тихої землї.

У всю свою чудотворну красу прибрала ся тиха небесна глибина.

(Конець буде).

Чи потрібне?

Драматичний малюнок у 2 діях.

Дієві особи.

Мазуркевич, Григорій Михайлович, молодий чоловік, ходить завжде в українській одежі.
Ксенія Павловна, молода дівчина, красуня.
Софія Михайловна дівчина, трохи старша.
Марія Семеновна, молодесенька дівчина.
Іван Степанович, студент.

І дія — в гостях у одного знайомого, II дія — у Мазуркевича.

ДІЯ І.

Кімната. На праворуч і на ліворуч двері, наколи можна — відчинені. На праворуч диван під рослинами; на ліворуч столик, стільці. За сценою грають до танців.

Мазуркевич (*стоїть і дивить ся на праворуч*). Бач, як випорхує! Мов пташка літає по салї — і залетїла менї в душу. Що це зо мною? Як дивно! Як без кінця, без кінця дивно!... Я-ж знаю, я-ж бачу, що це все зверхність, що це краса, лише краса привабила мої очі, знаю — а не можу відвернути погляду. Це чорт якийсь забрав ся в мою душу і коверзує там. Бач як вихиляєть ся перед нею офіцер!... А у мене у грудях повстає злість. (*З запалом*) Кинь, кажу тобі! Кинь їх усїх, цих глупих і мізерних людцїв! Привернись до того, хто може дати тобі мисль, хто бачить усю нікчемність і невартість пустого житя. Я навчу тебе кохатись розумом у високих ідеях, я поведу тебе в сьвіт мисли і розумного щастя, я дам тобі змогу бачити духовими очима те, чого ти нїколи не по-

бачиш оттут, серед цих мізерних згуків, серед цієї пустої обстанови веселощів і жартів!... Що це я? Уже проказую монольоґи à la драматичний герой? Далеко вже, далеко я зайшов (*сьміється*). Ану, завдай собі питанє, що буде далї?

Софія Михайловна (*з ліворуч*) А, ось де наше будуче сонце, наш незрівнаний беллєтрист! (*Мазуркевич мовчить*). Чого-ж ви мовчите? Давайте сядемо оттут, на цьому славному затишному місцї (*сїдають на диванї*). Так ви це серіозно казали, памятаєте тодї, що цей сьвіт, сьвіт згуків, напів-фраз, напів-слів, сьвіт поверхового почутя й глупот — це моя сфера, моє житє? Ви серіозно гадаєте, що по за цим сьвітом я не можу існувати, що наколи-б у мене відняти його, то я почувала-б себе, як риба на березї?

Мазурк. Серіозно.

Соф. Мих. І це вже не тільки рішене, а навіть і підписане?

Мазурк. Підписане.

Соф. Мих. (*схиляєть ся до нього*). О, нї! Не кажіть так. Це не може, не може бути так. Це не може бути підписаним. Ви-ж ще так мало знаєте мене. Візьміть свої слова назад, візьміть...

Мазурк. Навіщо? Ну, скажіть ви менї на милость — навіщо? Навіщо вам так хочеть ся належати до того другого сьвіта, сьвіта працї, працї без кінця, без повороту? Скучно там, Софіє Михайловно, ой як там скучно! Та ви і години там не просиділи-б, утекли-б відотіль.

Соф. Мих. Навіщо ви так кажете? Ви-ж ще не знаєте мене о стілько, щоб мати право казати менї такі речі! Чому вам можна приходити иноді в цей загал, щоб дати який инший стрій думкам своїм, може щоб попросту розвеселитись, а другому не вільно? Чому вам це простимо, а другому нї?

Мазурк. А тому, що я не живу в цій атмосфері, що я випадково попадаю в неї; тому, що я глибоко, дуже глибоко бачу все, чим живе і дише цей ваш загал, бачу — і сьміюсь над ним. А ви — ви живете сами в ньому, за для вас сьвятим є те, що за для мене сьмішно, ви молитесь тому, що я топчу ногами і курите запашне курево перед тим, на що я й дивитись не захотїв би!

Соф. Мих. І це підписано?

Мазурк. І це підписано.

Соф. Мих. (*хвилюючись*). І правда тому, що це підписано?

Мазурк. Я неправду кажу дуже рідко. Але ще спитаю вас: ну, навіщо вам друга атмосфера? Чи завдавали ви собі це питанє? Це все одно, що закаменілому переступникови і богохульникови зненацька захотілось би здаватись сьвятим. Навіщо? Є два сьвіти: сьвіт зла і сьвіт добра; він належить до першого і питаю я, чого йому лізти до другого? І тут також два сьвіти: сьвіт праці і розуму, і сьвіт легкодушних веселощів. Ви належите до послідного. Ну, чого вам болїти душею за те, що ви ніяк не зможете здаватись належною до другого сьвіта? Дивно...

Соф. Мих. Вам дивно — ну, і нехай буде дивно. Одного тільки благаю: (*схиляєть ся до нього*) не обіцяйте менї, що так буде завжди; скажіть, що ви зміните що до мене свої мисли, наколи побачите мене в иншій обстанові, в инших умовинах, коли побачите, що і я можу і хочу працювати — обіцяйте менї, що зміните своє рішенє...

Мазурк. Обіцяю, з дуже великою охотою обіцяю. Менї боляче було дивитись на вас, Софіє Михайловно. Вам усе-ж таки дано було більше, ніж їм усїм — і з вас більше і жадатиметь ся. А ви... Що ви скажете Йому, коли він спитає вас: „А що ти зробила зі своїм талантом?“ І ви з соромом несьвіцьким покажете Йому... пусту посудину. „Рабине лукава“, скаже Він тодї, — „іди геть тепер з очей Моїх...“ (*з усьміхом*). Он бачите, Софія Михайловно, до якого патосу довели ви мене: аж до цитатів із сьв. Письма...

Соф. Мих. (*шепочучи, пригортаєть ся до нього*). І ви, і ви... І вам буде сором... Ви сильний, ви міцний — і одпихаєте мене, ту, котра хоче, всією душею прагне нового житя — одпихаєте знов туди, в цю задушну, страшну атмосферу. Це все одно, що потопаючого, котрого щасливою хвилею прибило до берега, дало йому надію на спасенє — відопхнути, жорстоко і люто відопхнути назад, у море, на загибель... О, не відпихай же мене (*стає навколїшки*). Дай же менї руку, піддерж мене, хистку і безпорадну! Покажи ти менї инший сьвіт, инше житє! Ти-ж сильний, ти повинен, повинен дати менї руку!...

Мазурк. (*підіймає її, спокійно*). Софіє Михайловно! Софіє Михайловно! Це вже дуже... багато за для мене.

Соф. Мих. За для тебе багато? Ні, ні... Тобі треба віддати все, все — душу навіть (*обіймає його*). І невже-ж ти не зглянеш ся на мене? Невже не подаруєш мене хоч одним ласкавим словом, хоч одним любячим поглядом? Ні, ні, ні, ні... Ти не будеш, ти не посьмієш бути таким жорстоким, таким нелюдом!...

Мазурк. Софіє Михайловно, заспокойте ся. Чого це ви так збентежились? У вас це все скоро пройде: три-чотири дні — от уже й страждання ваші полетять шкереберть. Прогулька під ручку з гарним офіцериком або студентом, часова бесіда напів-словами, напів-фразами — і все як рукою зніме.

Соф. Мих. (*одхиляєть ся*). Ви думаєте? Ви думаєте?

Мазурк. Так, я так думаю. О, тепер я добре розумію вашу давню фразу: „Я багатьох приручала, тільки вас ніяк не приручу". Знаю я тепер, яке це приручене: позволити чоловікови багато, а він не будь дурак та бери те, що дають; от він і приручений!

Соф. Мих. (*встає*). І ви, ви сьмієте мені це казати? Це-ж образа!

Мазурк. (*теж устав*). Ну то-що, що, образа!... Але досить про це!...

Ксенія Павловна (*виходить із праворуч під руку з Іваном Степановичем*). А! Як тут гарно. Ходімте, Іване Степановичу: ми тут на перешкоді (*пішли далї*).

Мазурк. Стрівайте, Ксенія Павловно. У вас плахта одшпилилась, дайте пришпилю (*пішов за ними на ліворуч*).

Соф. Мих. Ах! Стрівай! Невже це так? Невже так просто все? А... так от чому ти мене відкинув, так от чому ти образив мене? А... це гаразд!... О, дайте-ж мені води, води напитись (*випила води, сїла*). Так, усьому кінець. Кінець тим довгим вечерам, які ми прохожували укупі, розмовляючи про все, про все. Кінець тому розумінню самими поглядами, тому співчуттю, що було-ж, було між нами. Кінець... кінець... О, не може-ж, не може цього бути. Вона-ж мана, вона-ж випадок, а випадок не може розбити змислово збудованого щастя (*встає*). Ти, ти у мене відняла його — так ти й каратимеш ся за це! А він?... Той, що насьміяв ся надо мною, одіпхнув мене... а!... Стрівайте-ж ви обоє! Не було у мене мети житя, не було чого добиватись, чого прагнути, — тепер є: це — помста до кінця житя. Жити за для

того, щоб карати, за для того, щоб розбивати щастє, радощі — о, це-ж фільософія! Таке-ж житє має право на істнуванє... Ну, починаймо-ж ігру, страшенну ігру (*ходить і потирає руки*).

(*Ксенія Павловна під руку з Іваном Степановичем, за ними Мазуркевич*). Ів. Степ. Боятись? Коли діло тичить ся дам — я нічого не боюсь.

Кс. Павл. Он як? Навіть коли-б вас на дуель визвали (*кокетно*). Хоча би й за мене, наприклад.

Ів. Степ. За вас — я вмерти готов! (*стає на одно коліно*).

Соф. Мих. О, мій лицарю милий. Дозвольте-ж вас вінчати коли не шарпом, золотом гаптованим, так хоч стяжкою, що досі носилась на шиї однієї з ваших дам (*знимає з шиї стяжку і дає студентови; той її цілує і пришпилює на плече*).

Мазур. (*про себе*). Моя? Моя стяжка? (*підходить до Соф. Мих. тихо*). Візьміть її назад, візьміть, кажу. Дивіть ся, кому вона в руки попала!

Соф. Мих. Кому хочу, тому й дарую (*відходить; Кс. Павл. балакає з Ів. Степ.*).

Мазурк. (*підходить знов до Соф. Мих.*) Візьміть, кажу.

Соф. Мих. Сказала вам раз: не лізьте до мене (*знов відходить*).

Мазурк. Не хочете? Питаю вас: не хочете? Ну, так я сам візьму її (*до Ів. Степ.*). Ей ви, лицарю прянишний. Віддайте мінї вашу стяжку.

Ів. Степ. (*позирає*) Що?

Мазурк. (*підходить до нього*). Віддайте, кажу, добром вашу стяжку.

Ів. Степ. Щоб я віддав? Я? Лицарь печального образу?

Мазурк. (*зриває стяжку з плеча*). Та віддайте-ж, кажу. А завтра я чекаю з секундантами. (*Мовчанка; Ксенія Павл. розреготалась і побігла на праворуч*).

Ів. Степ. Я... я... Що-ж? Ксенія Павловно! Ксенія Павловно! Значить, ця стяжка дуже вже йому дорога!... Беріть, беріть — навіщо вона менї здалась? (*Сьміеть ся силуваним сьміхом і біжить за Ксен. Павл.*).

Мазурк. (*кидає стяжку на землю*). Віддайте кому кращому, а не цій малпі! (*пішов у праворуч*).

Соф. Мих. Зірвалось! Та ні! Стрівай все-ж таки! Ти сильний — я ще сильнійша; ти впертий — я ще впертійша (*пішла за ним*).

Марія Семеновна (*увіходить з лївор.*) І де-ж це він? Хотіла спитатись, що тепер далї менї читати, а він кудись щез. (*Мовчить*). А як хочеть ся плакать, хочеть ся гірко, гірко плакать... Вони всї там танцюють, веселі, а я одна, одна, як самотна тополя край дороги. І він, мій Гриць, не розважає, не балакає зо мною... О, як хочеть ся плакать, як хочеть ся плакать... (*сїдає і схиляє голову на руки*).

Мазурк. (*з праворуч увіходить, оглядаєть ся*). Що за чорт засїв у мене? Цїкаво, цїкаво... Носити в грудях чорта, знати все, що він робить і робитиме — і не вигнати його, не хотїти вигнати... Цїкаво, цїкаво... А, і ти тут, Маню? Чого-ж ти не танцюєш, не веселиш ся?

Мар. Сем. Менї веселитись? Чомусь не можу... Оце я бачила не дуже давно Петрова; питав про тебе, як ти живеш... А знаєш, що я подумала тодї? Дурна. Та тільки не сьмій ся надо мною... Не будеш? Не будеш? (*заглядає йому в вічи*).

Мазурк. Я над тобою, ти знаєш, ще нїколи не сьміяв ся і сьміятись не буду.

Мар. Сем. Та я знаю, знаю... Так от я подумала... от дурна! Подумала... Господи!... Який мій Гриць щасливий! Всї його люблять, усї про його питають, за нього турбують ся... А от я... хоч би одна людина найшлась, котра і мене кохала-б... Я не про кревних кажу: що кревні... (*мовчанка*). От ти й мовчиш... А ранїйше не так би це було: ти ласкавим словом заспокоїв би мене, веселим поглядом вернув би менї радість... а тепер...

Мазурк. (*зрушено*). Не кажи так хоч ти, Маню. Ти знаєш, що наші дороги трохи розскочили ся, ну... так навіщо-ж тепер так говорити? Я памятаю, як сталось, що ми трохи розійшли ся з тобою, але памятаю і той час, коли я покохав тебе.

Мар. Сем. Розкажи менї: ти ще нїколи цього не казав.

Мазурк. Ти й не знаєш цього... Памятаєш, три роки тому назад ти була у мене на менинах. Ще нїкого з знайомих не було, ви з братом тільки прийшли, і ми у трьох обідали. Я добре па-

мятаю той момент. Менї нараз захотїлось слугувати тобі, частувати тебе; я приймав сам у тебе тарілки, наливав тобі вина, лїчив себе щасливим, коли міг подати тобі що — і менї це було приємно, бо ти вже стала чимсь иньшим за для мене, а не просто знайомою. Щось вище поклало на нас свою печать і відрізнило нас від усього сьвіта. Це було якесь таїнство єднаня душ, таїнство любови... Далї все ти сама знаєш, тільки не знаєш ось чого: ти думаєш, що я розлюбив тебе. Нї, Маню... Ми звязані з тобою силою більшою, нїж запал коханя; ти менї потрібна в хвилинї одиноцтва, в хвилинї дрібного і великого горя. Твій тихий голосочок має необорну силу — утишувати моє буйне і... жорстоке серце... Тільки не тепер... Тепер ти не займай мене, прошу — не займай... Тепер в минї чорт сидить і я можу сказати тобі те, чого в инший час і не сказав би...

Мар. Сем. Так, значить, між нами не все порване? Значить, є ще звязок між нами? О, як я рада, як я рада! Менї більше нїчого й не треба; иноді, лише иноді ласкаве слово, тільки в хвилину горя, утїхи — і досить. Я робитиму, я працюватиму сама і до кінця житя мушу виконати твій завіт. Памятаєш який? Памятаєш, як ти менї писав в одному листї: „Наколи і є ще кому слугувати на землї, то це лише тим, кому ще нїхто досї не служив, кого всї били і нехаяли“. І глибоко у душу запали менї цї слова. Твердо і незломно рішила я присьвятити все моє житє цїй великій, величній метї!... Тільки нам... звичайним натурам хоч иноді треба піддержки, утїхи...

Мазурк. О, моя ти маленька героїне! Як менї хочеть ся благословити тебе на цей трудний, важкий шлях! Як хочеть ся сказати, щоб ти не боялась, бо не сама там будеш! Як хотїлось би крикнути: „Надїй ся на поміч: вона завжде у тебе буде!...“ Але... не скажу я тобі цього тепер... Не можу... не можу... Прости мене, Маню... і дай менї заспокоїтись... тільки заспокоїтись... (*пішов у лївор.*).

Мар. Сем. Ну, і заспокой ся, мій голубе. Я богато не хочу від тебе тепер. Був час, коли я мала змогу від тебе багато бажати, але тепер... не можу. А який же ти слабий, Грицю! Ти, сильний волею, духом, навіть тїлом; ти, гордий і непохитний — і ти вкупі хисткий і покірний... (*зітхнула*). А ма-

буть мати в любистку тебе купала та по ранїшнїх зорях виношувала, пеленаючи травами запашними і квітками роскішними... (*замислилась*).

Соф. Мих. (*увіходить з праворуч*). А! Ось смиренна ягничка і — теж жертва пекельного щастя. Ну, і вовча-ж вдача у тебе, Грицю! Але гаразд ще хоч, що ти чесний. Боже! Чого-б ти накоїв, як би у тебе засад не було!... (*до Мар. Сем.*). Чого це ви так засмутили ся, Маріє Семеновно? Наш пан господар скликає уже всїх до вечері. Уже Іван Степанович пішов... і... Григорій Михайлович пішов... з Ксенїєю Павловною...

Мар. Сем. Ну, то що-ж: ходїмо й ми.

Соф. Мих. (*хапає її за руку*). І ви можете так легко, з таким вільним духом бачити, як він гнеть ся від погляду тієї... особи? І ви можете слухати спокійно, як у нього з уст от-от готове зірватись слово коханя? Ви, ви?... Та ви не жінка після цього!... Ви-ж кохаєте його, він же давав вам щастє, а тепер дає його другій — і ви спокійні... Я, не чула його закоханої мови, його руки не обіймали мене, його очі не шукали в моїх очах відповіди на коханє, а і то я не можу, не можу цього бачити!...

Мар. Сем. (*спокійно*). Так, я бачила щастє від нього — і дякую йому за це. Що він міг дати менї, те й дав, а бажати чого менї хочеть ся — це не треба. І я не бажаю.

Соф. Мих. „Яко овча на заколеніє веде ся...“ чи як там далї... Мовчіть, мовчіть, дайте йому волю, то він і душу з вас вимотає, натїшить ся над вашим сьвятим почутєм і кине тодї, закохавшись у яку другу. А ви — ви, останетесь зі своїм... добродійством серед шляху... одинока, кинута, занедбана... О нї! Зо мною нїколи, нїколи цього не буде! Я ще міцна, ще стане сили й хітї боротись! І я буду, буду боротись, буду помщатись!... І вас прикликаю в спілку. (*Нахиляєть ся до неї*). Ми-ж занехаяні, ми покидьки, ми слабі, безпорадні дївочі натури, але з'єднавшись ми поборемо все! Так давайте-ж, давайте руку на знак згоди, на знак непощадної вічної помсти!

Мар. Сем. (*ховає руки назад*). Я нїколи не дам вам руки на це. І навіть кажу вам отверто наперед: буду всїма силами ста-

ратись оберегати і стерегти його від усякої напасти з вашої сторони.

Соф. Мих. (*регоче*). Ангел хранитель! Ангел хранитель! Багато мабуть у тебе, Грицю, таких ангелів хранителів! Так що може я нічого і не вдію? Так тоді мені треба всіх чортів поскликати на поміч!... Гей! Люде добрі — до вече—ері!... (*побігла у правор.*).

Ів. Степ. (*за нею пробігає через сцену, кричачи*) Я, я, я!...

Мар. Сем. Яка натура! От тобі Грицю, і местник, що навіть й за мене відомстити хоче. Але не бій ся, не бій ся нічого. Я справді буду твоїм ангелом-хранительом, і справді обережу тебе від усього. Я випрошу, я вимолю у Бога сили для цього... (*дивить ся у правор.*) О, стрівай!... Ідуть... Він іде з нею... з Оксаною своєю!.. Як вона дивить ся на нього!... О, як вона дивить ся на нього!... І це стерпіти, винести?... Не можу, не можу (*убігає на лїв*).

Мазурк. Так, Ксеніє Павловно: за для всіх у вас найшлось і слово і розмова, а я тільки типяюсь сам, за для мене тільки не знаходить ся у вас нічого. Що-ж? Будемо терпіти без надії, що за терпінє буде й спасінє...

Ксен. Павл. (*кокетно*). Ви терпіти? Ви? Котрий привик до того, щоб иньші від нього терпіли? Це гаразд! Це щасливою, дуже щасливою повинна почувати себе та, котра і вас таки примусила терпіти.

Мазурк. І це були ви!

Кс. Павл. (*з усьміхкою*). Та ну? Справді?

Мазурк. Ви шуткуєте, а у мене...

Кс. Павл. Та не може цього бути!...

Мазурк. Ксеніє Павловно! Оксано! Де моя воля? Де та моя воля, якою так гордував я, якою так дорожив? Ви, ви відняли її у мене, оці очі унесли її з собою — і вони повинні дати мені що-небудь за неї...

Кс. Павл. (*лукаво*). А як вони нічого вам віддавати не хочуть?

Мазурк. Не хочуть? Не хочуть? (*одійшов*). Так мене ще стане на те, щоб вирвать із грудий, що тут засіло! О, ще поборемось з вами, Ксеніє Павловно! Ще побачимо, хто візьме верх: чи я з своєю волею, чи ви з своєю красою... Радійте-ж, радійте, що довели мене до того, що варт вам сви-

снути і я, як щеня мізерне, приповзу до ваших ніг і буду цілувати їх, як сьвято...

Кс. Павл. Справді так? Чи не помиляєте ся ви?... А ну, спробую (*свистить*).

Мазурк. (*дріжить*) Оксано!...

Кс. Павл. Ну? (*ще свистить*).

Мазурк. (*кидаєть ся до неї*). Оксано! Зоре моя! (*обіймає*).

Завіса.

ДІЯ II.

Кімната. Прямо двері; на праворуч стіл з книжками, паперами, на лівор. диван.

Мазурк. (*сидить, пише*).

„Еще одно послѣднее сказанье —
и лѣтопись окончена моя...
Исполнен долг, завѣщанный от Бога
мнѣ грѣшному...“

(*Павза*) А правда: яке дивне почутє заволодіває душею, коли праця кількох років, праця, що варт була стільки сліз і болю — тепер доведена до кінця... І смутно якось і радісно... Написане останнє слово, сказана остання фраза — і все над чим страждав, болів душею, зникне кудись, кажуть перенесеть ся на папір... І гаразд ще, як не пропаде воно! Гаразд, як знайдеть ся людина, що зрозуміє те, що водило рукою авторовою — тоді не жаль, не кривдно знати, що ти робив це. А як же ні? А як над тим, що ти писав нервами і крівавицею твоєю, насьміють ся бездушні, холодні еґоісти? А як те, на що ти молив ся, чим жив, оплюють і кинуть на посьміховище, не зрозумівши, що творять? Тоді-ж щó ти повинен почувати, бідний, безщасний поете? Так проклени, проклени-ж їх тоді з рода в род проклятєм ображеної правди, проклятєм наруганого почутя!... — Кінець... Це, добрий знак, що я міг скінчити цю працю. Це означає, о скільки я себе знаю, що мої почуваня утихомирились, що вже не мутить мій мозок ніщо стороннє, не ваблять мене до себе краси житя... А досі я не міг узятись за перо: через неї не міг узятись... Ну, що-ж, Грицю? Дивись

тепер, що буде далї. Ти-ж казав, що бачиш усе це? Ти-ж хвалив ся своєю прозорістю і гордував нею? Так що-ж тепер робитимеш ти? Пройшло ж, пройшло? Пройшов же цей запал кохання, ця безумна пекельна страсть? І тепер ти — холодний... Так і міркуй же, міркуй своєю дурною головою... Праце моя! Моя подруго і утїшнице! Скінчена ти — і я немов би сам зостав ся, немов осиротїв... Душі менї треба, розумної, чулої душі, що дихнула-б на мене теплим диханєм тихої любови, що ласкаво простила-б мене і брала таким, як я єсть...

Марія Семен. (*за дверима*). Ти дома? Можна увійти?

Мазурк. (*біжить, відчиняє двері*). Зіронько моя! Ти?

Мар. Сем. (*увіходить, весела*).

Мазурк. Ти прийшла до мене? О, як я радий! Як я радий, то ти і уявити собі не можеш.

Мар. Сем. Справдї? Я принесла тобі радість? Ну, і я-ж рада, коли так. А як давно я тебе не бачила.

Мазурк. Давно, Давно... Сїдай же, сїдай, моє серденько, оттут, оттут, поруч зо мною і давай балакати довго-довго про тебе, про мене, про твою маму, про мою і про всїх, про всїх людий. Ти згодна?... Спасибі тобі, велике і щире, що ти прийшла до мене. Менї так хотїлось тепер живої, чулої душі, так хотїлось тихої розмови...

Мар. Сем. (*щасливо*). Бач як мало треба за для мого щастя? Ось я змогла дати тобі хвилину радісну — і я щаслива, без міри щаслива... Знаєш, а скоро наступить час, у котрий ми повинні будем розстатись з тобою і не бачитись довго-довго, може цїле житє. Я їду на фельдшерські курси... Чи часто згадуватимеш свою Маню, що, бач, могла иноді давати тобі щасливі хвилини? Чи писатимеш менї хоч не про те, що ти думаєш і почуваєш, а хоч про те, що робиш і як живеш? А я так мабуть кожду хвилину тебе згадуватиму; буду пестити і кохати тебе думкою, буду з далеку оберегати тебе від усього лихого, злого... І знаєш, чому я прийшла до тебе? Знаєш, мій голубе?

Мазурк. Не знаю і знати менї не хочеть ся. Прийшла — і досить за для мене.

Мар. Сем. Нї, я скажу тобі... Прийшла я, щоби остерегти тебе. Бережись, Грицю, о, бережись ти Софії Михайловни. Щось

лихе задумала вона над тобою. Вона все з нею ходить, з твоєю Оксаною. Вони подружились навіть і подавну ведуть бесіди між собою. Не знаю я, про віщо вони там балакають, але здаєть ся менї, що не гарне, не гарне щось на умі у них...

Мазурк. А кат з ними зо всіма! Яке менї діло до того, що вони там затївають? Що вони можуть зробити менї? Ну, що? А нїчогісїнько! Так не варт про це й балакати!

Мар. Сем. А нїчогісїнько? Ти думаєш? Нї, не кажи, не кажи так. Вони багато, о, як багато можуть зробити тобі...

Мазурк. Що-ж вони: убити мене можуть чи що? Так це ще не так багато, хоча й менї умирати ще не хочеть ся, Маню, ще не хочеть ся... Та Бог з ними зовсїм! І чого вони тобі у голову увійшли?

Мар. Сем. Слухай, Грицю. Ти менї правду скажеш?

Мазурк. Ах, ти-ж дурочко моя малесенька! А хиба-ж було коли, щоби я тобі брехав?

Мар. Сем. Так скажи-ж: як ти тепер з Ксенїєю Павловною?

Мазурк. З Ксенїєю Павловною? Гм... Я справдї, не знаю, як тобі сказати... Але поперед краще ти скажи менї, як у нас було ранїйше по твоїй мислї?

Мар. Сем. Як? Як? А от як, я тобі скажу. Вона красна, вона дуже красна — і ти, мій Гриць-естетик, худог закохав ся в неї, як в чудову картину. Тобі в очах стояла тільки її краса, тільки її зверхність, а далї, до душі тобі й діла нїякого не було. Ну, але... вік милуватись лише красою не можна; захотїлось тобі побалакать із нею, подїлитись вражінями, мислями — і тут тільки ясно стало тобі, що вона — образ, гарно, чудово написаний, але холодний, бездушний. На нього можна молитись, ним можна милуватись, але кохати його як живу людину — годї! І от ти до неї похолоднїшав, і це сталось саме тодї, коли вона, доти тільки поверхово зачеплена, зворухнулась коханєм до глибинї душі. Чим більше розпалювалась вона, тим більше холоднїшав ти, і тепер... тепер я не знаю як і що у вас, але почуваю, серцем почуваю, що стерегтись тобі їх треба, що вони не задумають ся нї над чим. Вона, твоя Оксана, лише оружє в руках тої злобної, мстивої Софії Михайловни.

Мазурк. Як ти гарно все менї розказала! Як ти глибоко розумієш мою душу! Да, так, так було все це. Я дав першому почутю заволодїти мною, я бачив, що воно таке, і все-ж таки дозволив, а тепер... мушу спокутувати... Ну, та нїчого. Годї про це, нехай йому враг зовсїм. Краще от що я тобі скажу: я вже скінчив ту працю, що, знаєш, розпочав колись. І це мене дуже-дуже радує. Чого менї ще треба? Любов до працї і умінє працювати є у мене; моя Манечка, мій дивний ангел-хранитель прийшла до мене. І що ж менї ще? Так і буду-ж, буду я робити, працювати; буду сьміливо дивитись вперед, у свою будуччину.

Мар. Сем. Ну, і гаразд, мій голубе. Держись за своє щастє, за свою фортуну і не лай її, щоб вона, часом, не відвернулась від тебе.

Мазурк. Від мене? А правда це, Маню. От менї щастить в усьому; за що я не взяв ся-б — все менї даєть ся, все я легко розумію... Але це щастє — чи не Полїкратове воно... Чи не прийдеть ся менї, як і тому щасливому, кидати перстня у воду? Ех!... Чорт її бери, ню фортуну! Нї вже, проклята!... Почала менї служити з пелюшок, так слугуй же і до труни і не роби так подло, щоби тільки мазнути щастєм, вдачею по губах та й знов відкинутись!...

Мар. Сем. Ба, який ти палкий і як багато хочеш. Менї аж страшно за тебе стало... Що буде, що станеть ся з тобою, коли вона, ця фортуна дїйсно відкинеть ся від тебе?... Не скінчиш ти добром, Грицю, не скінчиш...

Мазурк. (*з сьміхом*). І що ти, мов ворона, почала накаркувати будуччину? Що було, то бачили, а що буде, те побачимо!

Мар. Сем. (*встає*).

Мазурк. Що, ти встаєш? Невже йти вже хочеш? Так скоро? О, яка ти недобра... У-у... Я й розсердюсь... У-у... я й не хочу...

Мар. Сем. Ну, годї тобі. Право-ж менї нїколи. Та ще сьогодня забіжу до тебе: тим я й прощатись не хочу.

Мазурк. А я так хочу! (*обіймає її і цїлує*).

Мар. Сем. (*довго мовчить*). Ох, Грицю, Грицю! Що, як би я була иньша?... (*відійшла*) Ну, поки що — прощавай. Памятай, що я тобі казала (*уходить*).

Мазурк. Себто купити собаку, щоби стерегла мене від двох лютих звірів? Гаразд, гаразд — куплю. Куплю тоді, як мій ангел-хранитель уїде на фельдшерські курси!

Мазурк. (*сам*). Яка вона славна! Яка вона мила, моя маленька, добра Маня! Бач, прибігла остерегти мене. Мабуть приснилось їй щось негарне або що!... Жіноцька любляча душа... — Ох!... Та невже-ж ніколи, ніколи не зустрінути мені на своїй дорозі такої дівчини, якої душа моя бажає? Невже все мені, мені прийдеть ся учити, наставляти, а не знайдеть ся такої, щоби мене навчила, мене піддержала? А мене треба, треба держати, бо инакше, правду каже Маня, що я добром не скінчу... Задавлять мене мої почутя, задушить мене моя злість на людий, на сьвіт і на все, на все, що бачу я округ себе (*замислюєть ся*).

Кс. Павл. (*тихо увіходить, убрана в верхне убранє; стає*).

Мазурк. (*здрігнув*) О!... Це ти, Оксано?... (*встав*).

Кс. Павл. (*підходить до нього*) Я!...

Мазурк. Чого-ж ти так тихо увійшла?

Кс. Павл. А тобі хотілось, щоби передо мною бігли вістники і били в дзвони, коли я йду? Ні... я тихо, тихо прийшла до тебе... я злетіла... як янгол помсти...

Мазурк. Помсти? Якої?... Кому?... За віщо?...

Кс. Павл. Тобі .. за твою образу і зневагу, за твоє кляте серце, за твоє пекельне щастє, що з ума других зводить. Я прийшла... убити тебе...

Мазурк. Мене?... Убити?..

Кс. Павл. Да... Тебе... убити... (*виймає револьвер*).

Мазурк. Ну... то що-ж... убивай... Я ще не на стільки трус, щоб злякатись смерти, і кричати „хто в Бога вірує, ратуйте“ — не буду... Але чи подумала ти про те, що хочеш ти зробити? Не можу-ж я вірити, щоби ти, щоби моя Оксана, пішла на такий страшний крок стрімголов, не подумавши, під чиїмсь впливом .. Так я питаю тебе: чи продумала ти?

Кс. Павл. (*зі стогоном*) О, я продумала!... Я дні й ночі думала — і додумалась.

Мазурк. Ага, он як! Ну, вислухай же й мене... Поперед ніж убити, треба вислухати. Не бійсь: оправдуватись я не буду, обілювати себе — це і подло і сьмішно... Молити тебе за своє житє — теж я не буду. Я хочу тобі тільки показати

де-кілька мотивів, які напевне не прийняла ти на увагу при свойому... придумуваню... Он бачиш, як ти кепсько держиш револьвер: я міг би, коли-б хотів, і відняти його у тебе... Держи краще *(Кс. Павл. з тихим стогоном сїдає)*.

Мазурк. Ти знаєш мене досить. Ти знаєш, що мене виховала мати на послїдні кріваві шаги; ти знаєш, що вона не досипляла і не доїдала, аби купити менї книжку, аби я не бачив нїякої нужди. Вона тільки й живе і дише мною; вона страшенно болїє душею при найменчій моїй невдачі; вона лише й тїшить себе тим, що ось тепер я вільний козак і можу жити так, як менї захочеть ся. І мій перший сьвятий обовязок — заспокоїти старість матері... Убиваючи мене — ти й її убєш... — Далї. Ти знаєш, що Бог послав менї талан, що моя країна надієть ся знайти в минї дїяльного робітника, працьовника на рідному полї... Ти знаєш, що на минї, яко на інтелїґентови лежать обовязки просьвічати менчого, слїпого брата, лежить повинність довічної працї на цїй дорозї... І ти, убиваюче мене, убєш і ту крихтину добра, яку міг би принести я сьвітови... Є-ж у мене сили, є у мене дарів багато і не занехаюю їх я, не закопую в землю, а ширю і збільшаю... Що, не правда це?...

Кс. Павл. (*з риданями*). Правда... правда!... Потрібое ще твоє житє!... Ти побідив мене... Дарую тобі його, дарую — і дякуй ти менї за цей подарунок... Дорого, о як дорого він минї обійшов ся!... (*ридає*). Потрібне, потрібне ще твоє житє... Ще не одно серце розібєш ти в край, як моє! Ще не одно житє загине і зівяне... А твоє тим часом буде половіти і красуватись, бо воно потрібне, потрібне, потрібне!... (*скрикує*). А моє — моє нікому не потрібне!... (*стріляєть ся*).

Мазурк. (*кидаєть ся до неї*). Оксано! Серце!... Умерла!... Люде добрі!... Та чи потрібне-ж і справдї кому-небудь житє моє?!...

Завіса.

Гнат Галайда.

Мінятюри.

VII. Промінь.

З початку у нас всяке нове діло трудно приспособити. Народ якось усе дивить ся недовірливо, усе йому пригадуєть ся мабуть крепацьке право чи що. Земство наше статечне, спасибі, не послідню пасе: дбає про все, про сиріт, про школи, не хоче упосліджувати себе проти иньших сторін. Чує, як усюди мов бджоли роєм загули і стали піклуватись про темний нарід: про читальні, про садівництво і про ремества. Що як би з усіх боків пролити сьвіт і в нашій країні між народом, щоб не були „сліпі овади“. Дещо і вдалось їм. А то ще земство забажало й „ясля“ учинити для малих діток: ну, ніяк з сим не з'орудувало і покинуло. Дак пан того села в своїй економії сам задумав „ясля“ спорудити.

Проїздом через село Кинашівку спіткав я в гарному убранні, з виразним поглядом, у середню диб козака, мов не нашого побиту. Питаю, де дім учителя Саєнка?

— Ви тутешній?

— Хоч не тутешній, да живу тут уже 18-ий рік; зайшов сюди, заробітки добрі, дак тут і оселив ся на віки. Будівля Саєнкова у першій вулиці у праворуч.

Розбалакались далї.

— У вас, я чув, є „яслї“ для спромоги дітий?

— Спасибі, пан спорудив! З початку діло йшло мляво. Нікому не в догад, про що воно і про яку потребу. Тілько й приносили такі, як салдатка Гапка, ви знаєте. Одній дитині годок, другій — три, а взяла вона жати за сніп десятину жита, да й да-

леченько. Немовлятко на руках, а більшеньке слїдом біжить учепившись у спідницю: уже й підбігцем і ходою йшло за матїрю, а потім сяде й плаче, кволить ся, що ніженьки болять. Мати радо-б свої ніженьки оддала, і того жаль і того. Що його робити, як зарятувати? А до ниви-ж ще далеко і сонечко підбилось геть! Батька нема... нї хлїба, нї до хлїба! Розпука бере бідну вдову. „Іди, моя кришечко, іди-ж ніжками, моя комашечко!“ Встало, да й знов опукою сїло на дорозї, болять, болять ніжки. От вона посадить малу дївчинку на дорозї, а плаксуху забере, піднесе до меньшої на-пів гона може, а потім знов немовлятко однесе далеченько, а воно і ніжками й ручками перебирає да й покотить ся од шляху, а тим часом друга репетує. Не встигне й слїз їм утерти. І у самої котять ся... А тут іще й тягар за плечима .. Хлїб і вода і серп і пелюшки. От уже вдовине горюваннєчко!... А пісня каже, думає Гапка:

„Ще вдова не дійшла, а пшениченька зійшла,
Ще вдова не сїла, а пшениченька поспіла!“

Брехня — на думцї... Прокинеть ся то до однїєї, то до другої дитини — двоє не в силї нести. З такою ношею не багато хлїба заробить; а за нудьгою да за скорботою хилить ся — і руки не ймуть дїло робити...

От як пан зробив „ясля“, то перва Гапка до учительки однесла своїх дїтий, а за нею іще кількось: що дня потроху й прибувало. Так, що для учительки й наняли двох помічниць.

— А дїти-ж між собою чи поєднались, побратались, не задирають ся?

— Спершу по вовчому дивились одно на одного, а як обтакувались, стали сьміять ся глядя одно проти одного, а потім пхать ся, реготать ся, і роззнайомились. А пана зразу то соромились, то боялись: бо високий-високий! А жартовливий, прикидливий до дїтий. Тілько раз приходить і каже дїтям:

— Чого ви напижились, неначе сичі? — Одібрав більшеньких дїтий да й каже: „Ви будете коти!“ — а на меньшеньких: „А ви будете миши!“ Як крикну — каже — „Миши по норах!“ дак ви й ховайтесь за кущі, за цегли, по всїх закутках“. Тодї як крикне: „Миши по норах!“ — Господи, що там піднялось! Пищять, вищать, регіт, аж луна йде од радощів малих сиротяток.

Дуже малим дітям і радісно і весело, і боять ся, думають, що оце й справді-справдешні коти їх будуть ловить. Иньше заховає головку у запаску няньці і думає, що його зовсім не видно. А пан декотрим розумнійшим котам звелів, щоб не зразу знаходили мишенят, мигає їм, киває, дає їм ознаку, щоб рушали далї, мишенят минали. Дак хоч і бачять, да навмисно голови одвертають; хоч і ногою учепить ся за мишеня, а все не бачить, бо на сторозї стоїть, мов рідний батько, пан той високий-високий і пильнує за радощами діток, і проливає теплий промінь в їх маленькі серця; одігрів їх, одсьвіжив мов зівялу рослину. У його широкі думки, а в мишей граєть ся. Думає: може з сих жартів да колись вилюднїють і з них і люди будуть.

І що то за радощі для оттакого кушпиряти, як кіт пробіг мимо його і не примітив! Дразнить його в слід, язик показує, поженеть ся за ним тихцем, а потім назад і головку хоч долонею затулить. І всім утїха, і ми своє дитинство згадаємо. А пан так перегнеть ся над їми, та довго-довго стоїть, ухмиляєть ся і все сьмієть ся. Не знаєм, на кого й дивитись, і всї ми молодїли і серце чогось умягчило ся, наче од проміння одігріло ся; що й було смутного на души, то й дорослі забули ся.

У пана своїх дітий нема, дак йому цікаво й любо їми утїшати ся, да ще-ж він і в протяг будущини дивить ся. Його мета широка, не тілько захист, годівля як телятам. Тут же в школї їм і їсти варять. Двічи на день. Кулешик, юшку, а малим молоко: двічи на тиждень усім молоко до каші приносять із панової економії, бо під кінець збіралось дітвори душ на 150. У вечері наробившись матїрки приходять із жнив забирать дітий, дак ті ще й пручають ся, бо „в гуртї й каша їсть ся“, весело їм як обзнайомились, найбільше старшенькі, і пана не боять ся, так і пильнують, куди повернеть ся, привертають ся до його.

Уже вдова Гапка і ходу змінила, инакше себе почуває. То плакала як дітий теребила, а тепер жваво ходить і говорить. „От я й кіпку нажала! Поздоров, Боже, пана, і дітки ситі й веселі, здорові!“

Приймають у „ясля“ тілько до семи літ. Коли нянька приведе або принесе, то таку приймають і до десяти літ, а коли трьох, то й до дванацяти. Казати нічого, добре діло зробив пан. Дай Боже йому здоровлє за се і учительці за щирі труди!

А Гапка казала нераз: „Дай Боже панови, щоб був здоров як вода, багатий як земля! Щоб йому, Господи, шлях широкий таланом слав ся!“

З розмови страхового аґента зложила

Ганна Барвінок.

VIII. Адресатка померла.

До почтового віконця підійшла старенька бабуся, не жебрачка, та бідноту так таки видко по ній. Несьміло запитала урядника, чи нема чого для неї.

— Знов нічого! — відповів урядник.

— Се не може бути! — сказала старенька дрожачим голосом. — Для мене мусить бути щось!

Урядник був видко добрий чоловік, бо замісь накричати на стару, як се буває звичайно, почав ще шукати в шуфляді і сказав потім спокійно:

— Справді нема нічого!

Старенька покивала якось недовірливо головою і відступила на бік. На її поморщенім лиці відбивав ся душевний біль так, що урядник з милосердя повторив ще раз своє запевненє. Він звернув ся до иньших людий, що ждали на нього, але як усі відійшли, приступила бабуся знов до віконця.

— Не гнївайте ся, пане...

— Але-ж моя старенька, я не можу зробити для вас нічого, хиба пошукати, а се вже я робив два рази!

— Так, дякую вам за се, але що се має бути, що листа нема? Я писала до моєї доньки ще перед місяцем, вона відповідала звичайно зараз, ще й гроші присилала...

По хвильці додала: — Може вона покинула службу?

— То були би їй доручили лист там, де вона пробуває.

— Се не був лист, се була карточка.

— Я можу подивити ся, чи та карточка не прийшла назад.

— Як ваша ласка.

— До кого адресована картка?

— До моєї доньки.

— Мусите подати мені імя і місце побуту.

Старенька сказала, а урядник отворив грубу книжку, де позаписувані були недоручені та назад повернені листи. Тут стояло

імя коло імени довгими рядами. Урядник поводив пальцем по тих довгих рядах, а старенька слідила нетерпливо за рухами його руки.

По довгій хвилї затримав ся урядник.

— Чи пан найшли що?

— Здаєть ся, місце побуту те саме, зараз вишукаю лист.

Він пішов до великої шафи, виймив звідтам вязку листів і почав шукати. Ага, карточка була недалеко.

— Чи се ваша? — запитав урядник.

— Прошу, прочитайте її; я не вмію нї читати, нї писати, але знаю, що в нїй було, бо я сама проказувала сусїдському хлопцеви.

Урядник вагав ся.

— Прошу, будьте ласкаві! — просила бабка.

Урядник почав читати: „Дорога дитино! Прошу тебе, не відходи з твоєї служби. Маєш не зле місце, платять тобі добре, так, що можеш підпомагати й мене. Ти знаєш, що ти моя одинока поміч. Я вже не можу заробляти, бо присїли мене старість і слабість. Я жию лише з того, що ти посилаєш менї. Отже прошу тебе, зроби так, як я кажу. Здоровлю тебе по сто раз. Твоя стара мати“.

— Так, так, се моя карточка, певно хлопець написав зле адресу, що вона не зайшла до моєї доньки!

Урядник прочитав старенькій також адресу. Ся була правильна. Але коло адреси було ще щось написано чужою рукою.

— Чому-ж не вислали картку туди? Тут щось не в порядку!

— Вона була там, матусю, але тут стоїть, що...

Страшне слово не хотїло перейти через уста урядника.

— Тут стоїть, що адресатка померла...

Він подав старенькій картку, вона взяла її механїчно дивлячись при тім широко отвореними, здивованими очима на урядника, що не міг заховати свойого зворушеня. Повільним кроком поволоклась до дверий, тримаючи в руках нещасну карточку. Два слова, такі короткі, урядові, а як вони їй розірвали серце. Нї, нї, се не може бути правда! Се неможливе! Одинока підмога її старих лїт, її донечка, її все...

— Прошу пана! — сказала до прохожого панка. — Що на сїй картцї написано, тут зверху?

Панок узяв карточку в руки і видячи тремтяче ожиданє в очах старенької, сказав співчутливо: — Адресатка померла!

Аж тепер повірила вона, що те страшне, то правда, що її одинока дитина не жиє вже. Не жиє, померла... Померла на чужинї,

між чужими людьми, не було кому доглянути її в слабости, не було кому подати їй сьвічечки при смерти, не було кому нарядити її на лаву... „Померла, померла...“ — шептали блїді уста, а з очий лились сльози мов горох. Ноги ступали машинально і вона сама не счулась, як стала на дорозї, що провадила до того місця, де жила колись її дитина. В неї була ще лиш одна думка, побачити те місце, де люди закопали її найдорожший скарб. Уже й сонце зайшло за гори, вже й вечірнїй сумерк розляг ся по землї, а вона все йшла та йшла без перестанку. Але нарештї утома присилувала її відпочити трохи. Сїла край дороги і не счула ся, як сон склеїв її змучені повіки.

Темна ніч залягла цїлу околицю, осїнні мраки піднїмали ся понад сїножатями, маленькі заморожені краплї роси падали на пожовкле листє дерев... Сонце зійшло в повнім блиску, побідило тумани, і мов чисті дияменти блищалась замерзла роса на висохлій траві, але ся краса природи була зимна, не веселила людського серця, бо вона віщувала — конець.

В рові лежала старенька без житя. В її руках була карточка, на якій виднїли ся зпоміж замерзлої роси до ясного сонця слова: „Адресатка померла!“

Евгенія Арошинська

ФОКА.

Оповіданє Ремі де Ґурмона.

Сам претор видав найточнійші прикази декуріонови, якому було велено спіймати Фоку. Сей урядник — а звав ся він Аврелій — мав повагу та був собі чесною та розумною людиною. Як примірний заступник закона не вживав він ніколи свойого знаня, свойого слова та засуду на те, щоб з однаковою безглуздою строгістю здушувати злочинців, яких приводили перед його трибунал; навпаки, користуючи ся свободою, яка тоді була признана судіям — вменьшати засуд після свого власного сумлїня -- любив він улагоджувати ту прикру кару, яку наказував закон, і нераз лучалось таке, що скупиндряг та немилосерних богатирів засуджував на кару за те, що не схотїли дати себе обікрасти, хоч знали добре, що злодій був у надто великій нуждї. Бо-ж буває така міра злиднів, що управнює людину, яка нічогісїнько сама не має, взяти для себе найпотрібнійше в того, хто має всього по вуха. Такі засуди нинї вважались би найбільшим скандалом, а наша мораль обурила ся-б на те; та в четвертім столїтю, в Синопі в понтийській провінциї, де склала ся отся історія, признавали люди, що не мали ніяких високих прінціпів, вповнї таку справедливість, якою звичайно кермував ся Аврелій; сердиті, однак переконані в серцї, що дати загинути з голоду людинї, се такий самий великий злочин, як і вбити її своїми руками, платили вони кару й давали самохіть милостинї нуждарям, щоб не попадати знов у небезпеку, аби хто небудь мав їх обікрасти.

Християнські ідеї знайшли помалу і в Синопі для себе приют, як і в великій части римської держави, тільки ще не під своїм дій-

сним іменем: те імя все ще було ненависне, а супроти нової релїґії відчували люди якийсь страх і відразу; тільки справедливість і милосердє, як культаві післанцї-попередники доґм, переступили міські мури і тихенько шепотїли дивні слова, які народ повтаряв між собою з зачудуванєм.

Дійсні християне, що знали про вродженє, смерть і воскресенє Назарянина, були у Синопі тільки по передмістях поміж ткачами, та по селах поміж мужиками та невільниками великих маґнатів; найвизначнїйшим, найученїйшим, а через те й найнебезпечнїйшим уважав ся серед них Фока, ремеслом огородник, вольний чоловік, що мав невеличкий ґрунтець і продавав перед мійською брамою плоди свойого огорода.

На диво, той народ, що так любив справедливість, люто ненавидїв тих, що були живими примірами справедливости, а сам Аврелїй, лагідний судя, попадав у гнїв і кляв на всїх богів, коли хто вимовив перед ним імя християнина. Видано прикази й розпорядженя, щоб слїдити й засуджувати кождого, хто визнавав нову науку. Аврелїй прочитав ті укази, які йому прислав намісник провінцнї, і перший раз у своїм житю привитав радісно царський приказ.

Прикликавши до себе Амазія, начальника тої десятнї жовнїрів, що мала вишукувати злочинцїв, наказав йому вислїдити Фоку і живого чи мертвого приставити його до Синопи.

Наказ написаний на восковій табличцї звучав так: „Фока, християнин, богохульник, ворог цїсаря й римського народа. Відважний розбишака, хитрий заговірник, проводир громади лютих шибенників, крім сього чарівник найнебезпечнїйшого рода; знає таку неймовірну штуку, що вбиває з далека чи то знаками, чи через страшний звязок із таємними силами, чи через таємну звязь із підземними властями. Наближувати ся до нього обережно й хитро; ходить може про ваше житє, а на всякий випадок про добро держави“.

Амазий вислухав приказу, зібрав купку відважних леґіонарів, — недобитків із боїв з варварами — і малий гурток вирушив, по троха на вгадь, бо полїция в тих часах була ще в прімітівнім станї, та й місце, де заговірник Фока поливав свою капусту, не було докладно знане. Воно могло бути на днї долини, що серед лїсів творила зелену прогалину; от туди надумали на сам перед завернути і зачерпнути вісток від рубачів.

В уяві хороброго декуріона, що більше розколов ґотських черепів, чим мав зубів у роті, ховавсь Фока в якійсь мрачній печері, за якимись нездобутими окопами, а загадана йому задача видалась йому надто тяжкою та прикрою; та пора була гарна, а молодці сьмілі. „Що найбільше — думалось йому — будем змушені провести кілька ночий під голим небом під охороною дванацятогрудої богині!“

Рано-раненько пустили ся вони в дорогу, а пробираючи ся по над потоком, що перепливав ліс коло Синопи, стали в південь перед малою хатиною, вкритою тросником, за якою видно було розложений роскішний огород. Амазий не підозрівав нічого; він застукав до дверий і зажадав гостинности.

Двері відчинили ся, а в них появив ся чоловік по селянському одягнений у коротку туніку, що сягала тільки до колін. Його волося було коротке, його борода довга; його вигляд був лагідний і втомлений, його очи, що визирали з під опущених рісниць, були якісь мляво-сині. Сьому чоловікови могло бути з пядесять років, але його душа очевидно була молодою, бо в нього проявилась видима радість, що провидінє наслало йому гостий.

— Прошу близше, прошу близше! Що? Жовніри? Чи знов Ґоти напали?

— Де там, — відповів Амазий, — але ми шукаємо далеко гіршого розбишаки, ніж сини Амалів, якогось християнина, богохульника (тут вирецитував на память увесь приказ), якогось чарівника, що вміє неймовірну штуку вбивати з далека...

— Чарівника тут нема, — сказав Фока — але по селах повно злодіїв. Вони навіть не ждуть, щоб моя салата дозріла, щоб аж тоді мені вкрасти. Те завдає мені подвійного труду, бо мушу на ново сіяти, так що-ж маю робити? Коли беруть мені салату, то видно потребують, більше мабуть, ніж я сам, тому я й прощаю їм та дарую їм усе, що в мене зрабують.

— Ти надто поблажливий, — відповів Амазий. — Але наш справедливий цісарь наказав покарати проводиря тих гільтаїв, бо то певно він їх проводир. Я маю строгий наказ зловити його.

— А як же-ж він зветь ся? — запитав Фока.

— Як він зветь ся?

Він кинув оком на свою табличку.

— Фока.

— Фока! — сказав убогий огородник. — Я його знаю, він тут недалеко. Він християнин.

— Я маю зловити його, — повторив Амазий.

— Так, се він — мовив Фока — християнин, запеклий християнин, богохульник. Я сам приведу його вам, ще перед заходом сонця він буде в ваших руках. В пору приходите. Фока! Будьте спокійні, він уже ваш, він уже в ваших руках. Та тепер будьте моїми гістьми, — я повинен приняти вас, передовсім нагодувати. Хліба, ярини з мойого города, яку полишив на нім Фока.

— То Фока краде в тебе салату? — спитав Амазий.

— Він сам.

— Ми йому не подаруємо того.

— Надіюсь.

І Фока мовив дальше:

— А тут маю ще закопану в земли амфору азийського вина; я сам ніколи його не пю, вода з потока така чудова...

— Ми його випємо! — сказали жовніри.

— Надіюсь, — відказав Фока.

* * *

Жовніри й огородник засіли за стіл. Амазий таки припросив Фоку випити троха вина, а його втіха зросла тепер аж до одушевленя.

— Як я вас люблю, мої приятелї! — мовив він — вас і всїх моїх братів, усїх людий! Як часто спочиваючи по працї, коли моя ярина, зрошена водою, засипляє в вечірньому супокою як добрі маленькі сотворіня, як часто думаю я тодї про будуче щастє людскости, божої донечки, та про теперішнє щастє, яке кождий із нас міг би найти в собі, як би захотїв жити в любови, в справедливости та добросердности. Любіть друг друга! Коли мерзне ваш брат, дайте йому місце при вашій ватрі; коли голоден, просїть його до вашого стола; коли темний, повчіть його, коли злий, присилуйте його бути добрим творячи йому добро. Часи зміняють ся. Бачу вже, надходить столїтє, одягнене біло, мов ранїшне небо; воно йде понад море, а хвилї вигладжують ся, а великі птахи, що носять ся над водою, лїтають довкола нього, летять за ним... Воно надходить, бачу його! В нього ясні очи, вістуни радісних новин, воно сьпіває величню пісню; лопіт його крил має таку силу, що додає потїхи... Воно надходить, бачу його! Проміністий

архангел злїтає до нас! Любіть, любіть, будьте непоборні через вашу любов! Любіть людий не зважаючи нї на що, любіть їх так, щоб ваша любов уговкала їх, перемінила їх, перетворила їх на подобу того, що був всемогучий а вибрав смерть...

Жовнїри були зворушені, хоч і не все розуміли в тих словах. Амазий був би ще довше слухав тої розмови про любов, що упоювала його дужше як азийське вино; та тямлячи про приказ, згадав він про Фоку, страшного розбишаку, і піднимаючись на силу мовив:

— Ґосподарю, я ще верну до тебе, бо твоя бесїда зворушила мене, як нїколи ще не зворушували найкращі промови. Я тебе нїколи не забуду... Я чув колись про якогось мудрця, Плятона чи Сократа, не тямлю вже, як його там.. наш сотник поважає його мов бога... Ти будеш моїм Сократом... О, як осьвіжили мене твої слова... Ще нїколи не чував я таких річий...

Замовк; потім знов перемагаючи себе запитав:

— А той Фока?

Вбогий огородник устав і мовив:

— Той Фока, то я сам.

— Ти, ґосподарю? Чи не азийське вино закрутило тобі голову?

— Я сам Фока.

При помочи кількох воскових табличок і бронзової таблицї, якою почтило його було місто Антіохія за його відвагу підчас пошести, виказав Фока, що він справдї Фока.

Не радо давши себе переконати, пробуркотів Амазий декілька слів погорди на нерозум претора Аврелїя, потім узяли жовнїри Фоку між себе і ще не дуже пізно в ночи вони назад вернули до Синопи.

* * *

Другого дня рано засудили Фоку на смерть. Народ в надії на видовище плив густими лавами до цирку; на вид опришка, християнина, недовірка, що ненавидів богів, підняв ся радісний крик.

— На смерть! На смерть! — кричав народ.

По деяких невеликих тортурах і по короткім переслуханю, в якім Фока признав ся отверто до злочину, що він визнає християнську віру, проголосив Аврелїй засуд:

— Перед зьвірюк!

А народ загомонів:

— Перед зьвірюк християнина! Перед зьвірюк, перед зьвірюк!

Зараз по полудни відчинили цирк і Фока виступив на арену.

Незважаючи на витє розрадуваної юрби, незважаючи на хижих зьвірів та биків, він кликнув грімким голосом:

— Я християнин!

Потім упав на коліна і з молитвою в устах ждав ворожого нападу.

З клітки вискочив бик.

Зьвірюка скочила на свою жертву, проколола її одним ударом рогів, підкинула її високо в повітрє і відійшла геть.

Обливаючи ся кровю впав Фока на землю. Він навіть не стратив притомности, але стискаючи рукою живіт, із якого виступало нутро, зміг він підняти ся на коліна та продовжати свою молитву.

Саме тоді помітив він при вході арени Амазія й його товаришів, що з мечами в руках були приставлені, наганяти жертву на середину арени, коли-б вона захотіла втікати до пивниць. Він пізнав своїх приятелів і зібравши всі свої сили підняв ся, щоб отяжілою рукою подати їм знак любови, післати їм останнє прощанє.

* * *

Жовніри, зворушені бажанєм слави та божеською таємницею, по хвилевій нараді кинули ся всі одним скоком по Фоки й закликали:

Ми Фокові сини! Ми також християни!

Відбув ся величній бенкет, про який мешканці Синопи довго ще згадували. Випущено львів та пантер, а замісь одної жертви було їх дванацять. Очи жінок аж пяніли від виду крови*)...

Переклав Ф. К.

---

*) Отсе оповіданє зовсім не концепт талановитого французького белєтриста, а простий переповід старохристиянської леґенди про сьв. Фоку, синопського мученика, так як вона подана у-перве в проповіди на його честь Астерія Амазийського (з сеї назви автора леґенди Ремі де Ґурмон зробив назву Амазия вояка). Мучеництво його кладуть одні на часи Траяна (початок II в. по Хр.), але більше має за собою думка, що воно стало ся або в часах Деция, або аж за Діоклецияна (в початку IV в.). *Ів. Фр.*

Із поезий Ади Неґрі.

В пилу, серед бруду людської дороги,
Що дня його бачиш: обшарпаний, чорний,
У подраних чоботях ноги,
А сьмілий, хороший, моторний!
Шмигля між возами нещасне хлопятко,
Бє байдики, краде без стиду,
Танцює — все безжурне, все з виду...

Бурян серед поля... В тюрмі його батько,
А мати на хліб заробляє.
Не всидіти в хаті самому:
От він собі й бігає з дому,
На воленьці вільній гуляє.

Як камінь гнітить мене думка: щó доля
З тобою кінець кінцем зробить?
Прилипли до тебе і лінь і сваволя, —
Хто ледаря в злиднях пособить?
Не вік соловейком тобі щебетати;
Чим будеш ти, вийшовши в люди?
Дурисьвіт, мистецький на всякі облуди,
Чи чесний нетяга — як знати?
Хто горе зарані твоє угадає?
Робітницька блюза тобі припадає,
Чи може натягнеш зо штемпом куцину;
Літ двацять мине: безпритульну дитину
Тюрма чи шпиталь дожидає?

До серця-б тебе я з журби пригорнула,
Заплакала-б гірко з твого безталання,
Проклявши всї людські знущання,
Словечко розваги-б шепнула;
Усї поцїлунки, всї ласки, мій брате,
Тобі віддала-б я, обнявши;
Промовила-б тихо, життя твоє кляте
До свого життя порівнявши.

І я пристановища в сьвітї не знала,
Зросла як билина тоненька;
По наймах тинялась ріднесенька ненька...
Недоля з тобою мене поєднала,
Збратав нас жереб поганий;
От за що так, мій безталанний,
Тебе я кохаю
Без краю!

Переклав П. Грабовський.

Михайло П. Старицький.

I.

В грудні мин. року в залї київського суду відіграв ся остатній акт не дуже цікавої, та про те для російсько-українських відносин дуже характеристичної драми. Судили д. Александровського, російського журналїста, обвинуваченого за нарушенє чести д. М. П. Старицького, українського письменника в статї „Драматурги-хищники“, яку Александровський 1897 р. помістив у рос. часописї „Міровые отголоски“ в маї 1897 р. ч. 130. Не входячи в деталї процесу зазначимо лише, що суд признав Александровського винуватим, засудив його на 7 день вязниці (низше законного minimum наслїдком заяви з боку оборони д. Старицького, що їй не ходить о вимір кари, лиш о признанє вини) і оплату коштів процесу. Сам вирок суду дає д. Старицькому повну сатисфакцию, признаючи закиди Александровського піднесені в названій статї „завѣдомо лживыми“, подіктованими наміром „унизить и опозорить Старицкаго какъ писателя въ глазахъ читающей публики и дискредитировать его какъ человѣка“. Суд сконстатував, що вся статя А—го „носитъ характеръ сплошнаго глумленія съ оттѣнками личнаго роздраженія, ибо только состояніемъ раздраженія можно себѣ объяснить подборъ сильныхъ словъ, не соотвѣтствующихъ понятіямъ того преступнаго дѣянія, которое приписано имъ Старицкому“.

Та крім питань, що торкались д. Старицького як драматурґа і директора укр. театру, якому А—ський закидав пляґіяти та присвоюванє чужих праць, на розправі було порушено, особливо експертом оскарженої сторони, проф. Флоринским, ширше питанє про

значінє літературної діяльности д. Старицького, про його становище в українській літературі, про степень його оріґінальности загалом. Знаючи прихильність сього професора і славіста до укр. літератури можна було на перед сподївати ся, що він і на діяльність д. Старицького погляне досить скептично і його вислов, що „я больше занимаюсь сухими вещами, филологіей, но все таки могу сказать, что его (то-б то д. Старицького) литературное имя невысоко стоитъ“ у своїй сути не був нї для кого несподїванкою. Все укр. письменство для проф. Флоринского загалом „невысоко стоитъ“ а навіть зовсїм зайве на сьвітї — чи ж диво, що й д. Старицький „невысоко стоитъ“? Коли що було несподїванкою в сьому признаню проф. Флоринского, так се хиба те, що він, познайомивши ся, як сам заявляв перед судом, з усїм друкованим матеріялом належним до справи і виробивши собі вже й перед тим ясний суд про д. Старицького, не зумів на суді сказати нїчого більше крім сеї банальної фрази. Хоч і яка суха річ фільольоґія (властиво сухість її лежить не так у самій річи, як більше в особах деяких фільольоґів), то все таки вона наука історична, яка показує нам певні явища в їх природному розвою і вчить розуміти пізнїйші з давнїйших, зложені з поєдинчих. Власне фільольоґічна метода повинна-б була вказати проф. Фл—му одиноку стежку для зрозуміня й оцїнки літературної діяльности д. Старицького. Коли-б він був добрим фільольоґом, дїйсним ученим, перенятим любовю до розвою живого слова, здібним заглядати в глубину того розвою, в його пружини й переходи, то я певний, що він був би не міг скомпромітувати свойого характеру як ученого, а ще й славіста таким банальним реченєм про д. Старицького, як і в загалї многими подібними ще більше нещасливими реченями, які в остатнїх роках „вирвались із за огорожі його зубів“.

Справа про значінє мало що не 40-лїтньої діяльности д. Старицького в українськім письменстві, легкомисно і злобно порушена д. Александровським і зовсїм ненауково схарактеризована проф. Флоринским, так і лишила ся невиясненою. Певне, заля київського суду не була відповідним форум для її виясненя; се задача преси й критики, особливо української, якій в часї тої розправи також дістало ся на горіхи. По думцї д. Ал—ва українські критики „умѣютъ только неистово восторгаться и малорусскими актерами и малорусскими пьесами“. Не знаю, на скілько правди в тих словах, бо всїх ґазетних критик, друкованих у Росиї, менї не доводилось

читати; але те, що можемо читати от хоч би в „Кіевской Старинѣ“ або в тих рецензиях, що присилають ся до Л. Н. Вістника, найдете, що хочете, крім безмежного та безкритичного „восторга“. Навпаки, в тих рецензиях попадають ся річи дуже прикрі, як ось остатніми часами про нові твори Кропивницького, давнійше про „Тараса Бульбу“ д. Старицького і т. д. Загалом, думаю, українська преса, на скілько вона має можність виявити своє обличє, чесно й обєктивно сповняє свій обовязок — інформувати публіку та пояснювати їй факти безпристрасного самолюбства й без сліпої ворожнечі. Дай Боже й нашим сусідам стілько обєктивности та безпристрасного суду!

З огляду, що імя д. Старицького стало ся в остатніх роках метою найріжнійших вистрілів з боку чужих і своїх, стало ся, так сказати, дразливим пунктом у історії укр. письменства й загалом українофільства остатніх десятиліть, виринає перед критикою неминуче завданє, придивити ся без упередженя його діяльности й її здобуткам, вияснити, що в ній було тривкого й плідного, а що можна вважати чи то помилкою, чи то загалом виплодом важкого лихолітя та ненормальних обставин нашого письменства або й особистою виною письменника. Певна річ, такий осуд, хоч як потрібний для орієнтациї вже тепер, не може бути остаточний і катеґоричний; будущина видасть свій осуд на зовсім иньших основах. Та про те й осуд сучасности, виданий совісно та неупереджено з її становища, має своє значінє вже хоч би тим, що заспокоює потребу тої сучасности, а з другого боку виявляє більшу або меншу зрілість та ширину її погляду.

Бажаючи на отсих сторінках дати пробу такого осуду про дотеперішню діяльність д. Старицького, я не закриваю перед собою всеї трудности сього задуму. Діяльність д. Старицького почалась і йшла серед відносин і людий знайомих мені дуже мало й з далека; далеко не все з того, що понаписував він, доступне мені, а з доступного далеко не все можна оцінити як слід без докладного знаня близших обставин, часу й місця. Та з другого боку се й дає мені деяку сьмілість. Непричасний ні до яких особистих зачіпок, партій чи напрямів українсько-російської суспільности я можу говорити більш обєктивно, дивити ся на діяльність д. Старицького з дальшої перспективи, немов із иньшого, пізнійшого часу, для якого також пропадає найбільша часть тих деталів, що так чи инакше впливали на осуд близьких сучасників.

II.

Коли 1861 р. в Петербурзї вмер Шевченко, то взяв із собою в могилу цїлий один період нашої лїтератури, цїлу окрему манєру поетичної творчости. Тою дорогою, яку перший проложив і до кінця пройшов він, іти далї було нікуди; той окремий стиль, який вніс він у нашу поезию, був властивий йому, був його індівідуальний стиль. Хоч і як легко видавалось наслїдувати його, то про те під руками иньших він виходив паперовою квіткою, а часто подабав на карикатуру. Та про те вражінє Шевченкової поезиї було таке сильне, чар його слова такий тривкий, що в розуміню многих Українців укр. поезия могла виявляти себе тілько в тій, Шевченком усьвяченій формі; тілько його стиль видавав ся справдї поетичним, тілько його мельодиї „відповідали духови української національности“, тілько в тім напрямі треба було йти дальше.

І рушили йти. Поперед усього Кулїш, палений завистю проти покійного товариша, на якого в тайнї дивив ся з гори як на чоловіка неосьвіченого та якому за житя не осьмілював ся „робити конкуренциї“ своїми більш осьвітними поезиями. З його теки висипались „Досьвітки“. Всьо тут було: лїрика й епіка, славянофільство й демократизм, Хмельнищина й козаччина перед Хмельницьким, тон народньої піснї і манєра Шевченка і початки специяльної Кулїшевої фільософії, хоч іще невироблені; були громи на „гайдамацтво“ в особі Кривоноса, та й на панство в особі князя Яреми. Не було тільки одного — Шевченкового ґенія, Шевченкового горячого чутя, яким він умів осяяти, огріти все, до чого доторкнуло ся його перо. Даремно Кулїш вишлїфовував зверхню форму своїх віршів, щоб вона була лїпшою від „занедбаної“ форми Шевченкових поезий, — навіть найбільш занедбані, ескізні Шевченкові вірші виходили сто раз мельодийнїйші, натуральнїйші від Кулїшевих гладко підгибльованих — полїн. Даремно Кулїш додавав до своїх віршів ноти та вчені екскурси, щоб присоромити Шевченкове неуцтво; в словах неука Шевченка було сто раз більше глубокої житєвої, а тим самим і історичної правди, ніж в учених нотах, а потім і в цїлих оберемках томів Кулїшевої історіоґрафії та історіозофії. Хоч і як сердив ся Кулїш на Шевченка — з разу тихо, а потім і голосно, аж надто голосно, то про те іронія долї визначила йому перше місце в числї епіґонів Шевченка, з усїми неприємними прикметами епіґонїзму. Не тілько в манєрі поетичного

складапя в своїх „Досьвітках“ він іде за слїдом Шевченка — се ще дрібниця, і він пізнїйше отряс ся з тої манєри, — але найбільше фатальне і найбільше траґічне для нього було те, що до кінця житя він не міг вирвати ся з того круга понять, образів та проблєм, які ґеніяльною рукою поклав перед Україною Шевченко. Мов у незримій клїтцї бив ся Кулїш до смерти в тім зачарованім крузї; мов Мефістофель у закінченю Ґетевого Фавста воює з рожами, що кинені руками ангелів за його дотиком переміняють ся на огнї і палять його, так і Кулїш до смерти воював із Шевченківськими понятями та образами України, козацтва, гайдамацтва, панства і простолюдя, з якимсь нервовим роздразненєм кидаючи ся з одного екстрему в другий і нїяк не можучи анї спекати ся тих образів, анї побороти та знївечити їх бодай у власнім переконаню. Навіть екскурсиї на поле европейської науки й лїтератури, праця над Шекспіром та Біблїєю не могли вказати йому певного виходу; всюди він находив ненависну тїнь Шевченка (пор. Шевченкові Псальми та Кулїшів Псалтирь!) і всюди мов ланцюх за каторжником тяглось за ним почутє його епіґонства. В тім болючім почутю (воно ще комплїкувалось анальоґічним почутєм супроти Костомарова) й лежить по моїй думцї глубока траґедия Кулїша, найбільшого з Шевченкових епіґонів, але все таки лише епіґона.

Та про те хоч яке прикре вражінє роблять остатнї писаня Кулїшеві, повні якоїсь слїпої пристрасти, навіяні злобою, нетолєранциєю, ненавистю до людий — і все те в імя якоїсь дивно понятої культури, — все таки для історика власне та хиткість Кулїшева, ота пристрасть, оте вічне шуканє якихсь нових ідеалів, нових богів і нової віри лишить ся характерним і навіть симпатичним обявом його великого, хоч недужого духа. Йому не дано було гармонії, але він нїколи не міг успокоїти ся на дісгармонії і пристрасно шукав того, чого не міг осягнути. Хто зна, чи не се було й жерелом його зависти, а далї й ненависти до Шевченка, що „неосьвіченому“, невченому поетови майже без труду і без зусиля, самі собою давали ся такі річи, такі образи й ідеї, яких учений Кулїш, узброєний розумом не міг опанувати, по старому та вічно правдивому слову Шіллєра:

Was nicht der Verstand der Verständigen sieht,
Das übet in Einfalt ein kindlich Gemüth.

Та коли Куліш, ясно чи неясно почуваючи межі свойого епіґонства, до кінця житя не переставав шарпатись, кидатись, сердитись шукаючи собі нового, широкого фарватеру й не находячи його, то ціла плеяда дрібнійших натур спокійнісенько плила тою борозною, яку визначив на хвилях нашої поезиї могутній корабель Шевченка і не силкувала ся вирвати ся з неї. До таких епіґонів, що навіть не почували свойого епіґонства і не почували потреби вирвати ся на ширше море, належав Степан Руданський, поет безперечно талановитий, але наскріз неоріґінальний і позбавлений власної індівідуальности. Перенявши від Шевченка поетичну форму, найпростійшу, яку тілько має наша мова, він до кінця вдоволяв ся нею, хиба деколи, в немногих своїх лїричних поезиях запозичав форму і манєру від иньшого людового поета — Кольцова. Ще більше несамостійним був він що до змісту своїх поезий, перекладаючи на вірші людові леґенди та анекдоти. Анї натяку на якісь власні погляди і власний сьвітогляд, анї іскри того могутнього чутя, що бє на нас із кождої строфи Шевченкової. Руданський найменьш ідейний із наших поетів і найбільш імперсональний. Його історичні поеми, що оспівують українську гетьманщину XVIII в., се недоладне і зовсїм школярське перевіршованє уступів із Маркевичевої „Исторіи Малороссіи“; навіть його „Царь Соловей“, лишаючи на боцї дуже наївне алєґоризованє, показує дуже прімітивне розумінє історії Славянщини. Певна річ, його віршованю не можна відмовити певної ґрації, гумору та погідности, особливо в „Співомовках“, — але все те прикмети, що не чинять зовсїм великого поета. Не дармо Лєссінґ сказав: „Was artig ist, ist klein“. Обмеженість його таланту і епіґонство його манєри найлїпше видко на його пробі переспіву Ілїяди, для якого він в українській мові не зумів підібрати відповіднїйшого розміру, як розмір жартливої піснеьки:

Ти-ж думаєш, дурню, що я тебе люблю,
А я тебе, дурню, словами голублю!

І таким розміром він узяв ся передати по нашому цїлу величню Гомерову епопею!

До тої самої ґрупи епіґонів як третїй виднїйший її репрезентант належить і Олександер Кониський. І він у своїй поезиї не вийшов анї по за Шевченкову манєру анї по за круг його суспільних та полїтичних ідей і навіть далеко не вмів виповнити сього

круга. Як же далеко по за огнистими Шевченковими інвектівами стоїть його „проґрамове“ признанє:

Не обскурант я, що не плачу
За тим, чого нема.
Я України долю бачу
Не в буйчуках, не в булаві,
Не у гетьманській голові...

Чи щиро, чи не щиро боронив себе Кониський таким признанєм у 60-их роках — не знаю, та се певне, що закид обскурантизму за те, що чоловік не бачить будущини народу в його минувшині, тай то не дуже блискучій минувшині, виглядає чимсь недоладнім. Далеко більше докорів, і власне в обскурантизмі, могло було в тім часї визвати, як би Кониський був признав ся власне до козако- і гетьманофільських поглядів. Але тут загородив дорогу Шевченко ще 1846 р., висловивши такий, на той час справдї сьмілий і єретичий погляд, що

Раби, підніжки, грязь Москви,
Варшавське сьміттє — ваші пани,
Ясновельможні гетьмани.

На такий єретичий у якім будь напрямі вислов, на таку силу слова Кониський, як і жаден із епіґонів, не здобув ся нїколи.

Обік сих трьох виднїйших репрезентантів мала доба Шевченкових епіґонів ще кілька меньших, як ось Глїбова, Мову, Кулика, Огієвського, Чубінського, якому пощастило висловити духа цїлої сеї доби в популярній піснї „Ще не вмерла Україна“, тай то — характерно, популярною зробила ся тілько її перша строфа, а решту пожерло заслужене забутє. Зрештою ся доба зазначила себе в укр. письменстві памятним антрактом 1862—1872, десятилїтєм страшного і фатального затишку та застою, млявости в публичнім і лїтературнім житю, продукованєм не для друку а для власного бюрка, загальним занепадом, а в найлїпшім разї збиранєм сирих етноґрафічних матеріялів.

III.

З початком 70-их років XIX в. зложила ся в Київі громадка людий, Українців, якій у історії нашого духового розвою не легко підшукати пару. Переважно люди з немалими, деякі між ними з першорядними талантами, високо осьвічені, оживлені найкращими

ідеями свого часу, проняті запалом до чесної праці для рідного краю, вони внесли всї свої великі духові засоби, свій запал і енерґію в діло двиганя українського народа. Майже всї вони колись, у 60-их роках, працювали в недільних школах або сяк чи так прикладали руку до праці над великим ділом знесеня кріпацтва і реформ Олександра II, а тепер видимим центром їх праці зробив ся південний відділ Російського Ґеоґрафічного товариства в Київі. Головними верховодами тої громадки були В. Антонович і М. Драгоманов. Антонович, правобережець, вихований в тїснім контакті з польськими традициями, першорядний історик, ум незвичайно широкий і ясний, чоловік скромний і простий в поводженю, як професор першорядна сила, любимець молодїжи, при тім робітник невтомимий, наділений дуже незвичайною здібністю — заохочувати й иньших до праці, вказувати їм дорогу, орґанїзувати їх для осягненя спільної мети. М. Драгоманов, незвичайно вразливий на всї нові течії в духовій сфері, з вродженим нахилом обіймати як найширші горізонти, з девізою „nihil humani a me alienum“, лучив у собі запал ентузіяста з невмолимим скептицизмом історика, всесторонність публїциста зі строгим методом специялїста-вченого. Історик, етноґраф, фольклорист, він у всї свої праці вносив свою індівідуальність, на всїх лишав печать свойого незвичайного духа.

А обік сих двох — цїлий ряд иньших, що тривкими знаками вписали свої імена в історії укр. науки і письменства: Житецький, Михальчук і Науменко — фільольоґи, Русов, Вовк, Лисенко, — цїла плеяда діячів, що при иньших щасливійших обставинах могли зробити дуже богато, тай так, серед дуже тяжких злигоднїв зробили не мало, поклали, так сказати, нові, ширші підвалини для розвою укр. народа, навязали нитку того розвою там, де її 1847 р. перервано при розбитю Кирило-Методиєвого братства, і де не могла її навязати петербурська „Основа“, — навязали зовсїм з иньшими засобами науки, ідейности та загалом суспільного підготованя, нїж про се можна було думати 1846, а навіть 1860—61 р. І коли-б пильній, громадській діяльности тої плеяди було судило ся протягти свою лїнію з первісним огнем і в первіснім напрямі з яких 10 лїт, то певно справа укр. национального відродженя в Росиї і навіть у Галичинї була би сьогоднї стояла далеко висше й красше, нїж се бачимо тепер. На жаль, діяльність тих людий без важнїйших перепон тягла ся ледво 4 роки; потім почала ся реакция, нагінка; для пізнїйших ґенераций, що бачили лише роз-

валини ледво розпочатої будови, бачили розстрій і зневіру там, де вперед панував ентузіязм і надія на успіх, — для тих пізнійших поколїнь ся весна українського громадського житя в Київі (анальоґічні осередки повставали тодї також у Одесї, Катеринославі, Полтаві та по иньших містах) видає ся чимсь на пів мітичним. Друкованих споминів та загалом сьвідоцтв про настрій та ідеї того часу майже не маємо; історик нашого відродженя може й проминути сю добу незвичайного оживленя без близшої уваги, та тілько буде дивувати ся, що многі тодїшні й пізнїйші факти, що тїсно лучили ся з тим оживленєм, не находять собі поясненя без докладного знаня тої доби.*)

В отсю то незвичайну, горячу і плідну добу, під впливом сеї плеяди і пронятий її ідеями виступає на лїтературну ниву Михайло Старицький. Хоча його лїтературна діяльність розпочала ся вже давнїйше, 1865 р., то були се лише переклади, переважно з російських поетів, з якими він виступав перед публїкою. Тілько 1868 р. він виступає у перве з оріґінальними поезиями в львівській „Правдї“.

Хоча в тих поезиях мало ще власного, пережитого і перечутого, то про те і в формі і в змістї їх бачимо заповідь чогось нового, бачимо перші признаки виходу української поезиї з доби епіґонства, з наслїдуваня Шевченкової манєри. Бо коли в добі епіґонів майже обовязково було дивитись на сьвіт і на людий очима співучого селянина, афектувати селянську наївність, починати поезию від зір, вітру, сонця, хмар або соловейка і потім більше-меньше ex abrupto перескакувати на індівідуальне поетове „горе“ або „щастє“; коли там усї людські відносини і вся природа мусїли бути стилїзовані, позбавлені реальних прикмет і деталїв, більше меньше в такім самім розмірі, як у орнаментах народнїх вишивок являють ся стилїзовані квітки та листки, то Старицький від разу відкидає той конвенціональний стиль, кермуючись тим вірним почутєм, що той стиль був природний і поетичний в устах Шевченка, але не може бути тим самим в устах Кулїша або пізнїйшого укр. поета. В тих перших поезиях Старицького і у всїх пізнїйших бачимо виразно, що се говорить український інтелїґент не

*) Деякі і, здаєть ся, найцїннїйші зі звісних доси, матеріяли для пізнаня тодїшнього часу полишив нам пок. Драгоманов у своїх „Австро-руських споминах“, у ріжних статях друкованих у „Громадї“ та в численних листах, яких опублїкованя з легко зрозумілих причин, прийдеть ся ждати ще довгі лїта.

до фікцийного укр. народа, який з елементарних причин не міг анї слухати, анї розуміти його, — але до своїх рівних інтелїґентів, про свої інтелїґентські погляди та почування. І специяльно — се у-перве заговорив українським поетичним словом російський інтелїґент, який почував себе близшим духово до загалу російської інтелїґенциї, нїж до маси темного українського люду і який виходячи із основної течії думок і поглядів тої російської інтелїґенциї доходив з разу до спочуваня недолї та соци-

Михайло П. Старицький.

яльному покривдженю українського люду для того, що він частина робучого люду загалом, а тілько з часом здужав докопати ся до глубшого, нїжнїйшого чутя для сього люду з тої причини, що він рідний, свій, український. Настрій нашого поета сумний, думи важкі, але шукаючи їх причин ми віднайдемо їх не в якихсь місцевих обставинах, властивих лише українському окруженю, не в поетових особистих пригодах, а в настрою всеросийського

інтеліґента того часу. Се була доба важкої реакциї, що після вистрілу Каракозова 1866 р. почала гнїтити Росию і систематично, крок за кроком ломати будову реформи, досить широко заложену, та не доведену не то що до кінця, але ледви чи й до половини. Народолюбство, recte мужиколюбство, викохане у російської інтеліґенциї російською лїтературою й критикою, по блискучих надіях на широку й щиру підмогу з верху тепер дійшло до гірких розчаровань та безрадности. Що робити далї? Як запомагати тому народови? Відгук тих скорбних дум всеросийського, звісно, ідейного інтеліґента, чуємо в перших оріґінальних поезиях М. Старицького.

І знов нудьга мов рясою ченця
Укрила серденько, повнїсїньке отрути.
Мовчи, бездольнеє! Не довго нам тут бути, —
Дотягнемо як небудь до кінця.
Пора спочить: уже прийшла зима,
Непрохана лягла, скувала все морозом...

Таке читаємо в першій „Думцї“ Старицького, що стоїть на чільнім місцї його оріґінальних поетичних складань. Я не знаю, чи зачинав котрий небудь поет свою поетичну творчість такими важкими, старечо-безнадїйними тонами.

Чого бажать? Розбили ся гадки,
І бурею поламане все гілля;
Відгадані всї загадки, прислівя,
І потолочені найкращії квітки.

Не забуваймо, що коли складались отсї вірші, в Петербурзї завішено найкращий тодїшнїй місячник „Современникъ“, засуджено на каторгу найлїпшого російського публїциста Чернишевського, позасуджувано на тяжкі кари ще цїлу низку талановитих письменників, як ось Михайлова, Худякова, Щапова і иньших, і російському інтеліґентови справдї могло здавати ся, що се потолочено всї найкращі здобутки дотеперішнього розвою Росиї і замуровано дорогу дальшому розвоєви. Що д. Старицький мав на думцї власне ті загально-російські злигоднї, а не що иньше, пишучи свою першу „Думку“, се досить виразно видно з двох її остатнїх строф:

Була весна — надія розцвіла,
І рідний брат пізнав рідного брата,
І працею заворушилась хата
На користь рідного села.

Була доба! Минули ся сьвятки,
І хуртовиною розкидана отара.
Так над садком, бува, біжить північна хмара,
І спалить цьвіт і розкида листки.

Отся весна, то була доба реформ 1860—1864 р., коли справді могло здавати ся, що російська суспільність сама візьме в руки довершенє свойого суспільного та політичного перестрою, коли російські інтеліґенти справді „заворушили ся“ в ріжних комітетах, мирових судах, недільних школах. В очах нашого поета се були „сьвятки“, російський великдень, по якому аж надто швидко набігла буря і оббила ледво що розцвилий цьвіт.

Як бачимо, для характеристики настрою російського інтеліґента отся „Думка“ українського поета (друк. в „Правді“ 1868 р. ч. 20) являєть ся не меньше цінним документом, як рівночасні вірші Некрасова або й иньших тодішніх російських поетів, що в своїх поезиях торкали ся „злоби дня“, а не воліли ховати ся в сьвіт клясичних абстракций. Та для характеристики власної індівідуальности, власної душі нашого поета і його безпосереднього окруженя вона не дає нічого. Так само мало можна добачити індівідуального і в иньших тогочасних віршах Старицького, навіть у таких, що торкають ся зовсім індівідуальних струн його душі, відносин „до подруги“, до любої жінки.

Не руш, о по́друго, не руш моєї врази,
Бо хоть твоя рука тендітна й молода,
А все-ж поворухне і муки ті і сльози,
Від котрих ти сама б одскочила блїда.
Не заглядай в мою отруїную душу,
Не воруши пережитих хвилин!
На що те памятать, що я забути мушу,
Що полягло давно під попелом руїн!

Поет не мало говорить про той свій таємний біль — він зрештою раз називає його й „голосним“, — але що се за біль, ми так і не дізнаємось із його віршів.

Тілько з рядків:

Там є багато сліз — і не моїх єдиних, —
Багато сліз чужих, гірких і тяжких дум,
Багато крови є —

ми можемо догадувати ся, що се знов таки було не індівідуальне горе, а та загальна реакция, що тяжила тоді на кождім інтелі-

ґентнім Росиянинї і кидала тїнь навіть на його найінтімнїйші, особисті відносини.

Інтересна з деякого погляду поезийка „Вечірня“ (тамже ч. 28). Старицький пробує заграти на давнїй лад, Шевченковою нутою, змалювати сцену сїльського житя тоном сїльської піснї — і се анї руш йому не вдаєть ся. Коломийка у нього виходить незграбна, настрою нар. піснї анї слїду, а з натягненої не до лиця мужицької свитки видно тогож таки російського інтелїґента, що відбивши ся від наївної і горячої віри простого люду (пригадаємо, що ся віра була у Шевченка до кінця його житя і виявляла себе навіть у його „богохульствах“), шукає собі нової віри, нової релїґії зовсїм де-инде, а коли заходить у сїльську вбогу церковцю, так се зовсїм не з побожности:

Заверну лишень туди я на сьвяту вечірню,
Та розважу свою душу, душу незагійню.

За недотепним неольоґізмом „незагійню“ треба шукати того-ж незагоєного болю російського інтелїґента. Йому і „в церкві сумно“, він чує журливість і в голосї дяка, що прочитує молитви, а вид молодиці, що „тихо плаче навколїшках“, порушує в його души ряд питань про причини тих слїз і тої горячої її молитви, питань наскрізь матеріяльного та суспільного характеру. Очевидно, що міркуванє над тими питанями не може розважити души нашого автора і не доводить його нї до чого конкретного крім дальшої туги і дальшої мелянхолїї, — зовсїм так, як пересїчного російського інтелїґента тих років.

В тім власне по моїй думцї й лежить головне значінє появи поезий М. Старицького в нашій лїтературі. Нехай і так, що з боку форми і мови вони не були бездоганні — се-ж були перші проби нових тонів, нових форм, нового вислову в нашій поезиї. Нехай і так, що тим віршам не ставало того самосьвітного огню, яким горіла Шевченкова поезия; талант Старицького очевидно був не рівня талантови Шевченка. Та головна вага в тім, що тут російський інтелїґент пробує українською мовою, в поетичній формі говорити до інтелїґентів про справи близькі тим інтелїґентам, про те, що всїх мучило і всїх болїло, говорити ясно, без афектациї, без конвенціональної маски „мужицького поета“. Коли шукати відгуків у перших поезиях Старицького, то більше там відгуків Некрасова, нїж кого иньшого, та після сказаного висше се й зовсїм натурально.

З погляду Українців-общерусів, таких як Костомаров і тоді ще Драгоманов, що признавали українську мову в письменстві потрібною й управненою лише „для домашняго обыхода“ чи то пак у сфері насущних потреб елементарної народньої осьвіти, оріґінальні поезиї Старицького повинні були вважати ся єресю, ділом зайвим і непотрібним. Український інтеліґент по їх думці не потребував про свої інтеліґентні справи й погляди говорити українською мовою; для сього одиноким природним орґаном була мова російська, мова уряду, школи, науки. І справді, бачимо, що на тій дорозі київські приятелї не піддержали М. Старицького; він не зазнав від них заохоти, не бачив тої ідейної спільної праці, якої найкращим вицьвітом являєть ся поезия. Почутє, що українська нация, коли має бути нациєю, а не социяльною катеґорією, мусить витворити з себе ріжні верстви й социяльні орґани і що українське письменство, коли має бути справді національним письменством, мусить бути виразом поглядів, почувань і інтересів ріжних верстов і ріжних інтеллєктуальних кругів, а не лише пропедевтикою для російських шкільних підручників, — се почутє, хоч і як чудно сьогодні подумати се, тоді або зовсім не істнувало серед чільних українських патріотів, або дрімало на дні їх душ як темна, несьвідома та елементарна сила, яка тілько з часом, у розвою їх дальшої праці мала вести їх у тім напрямі на перекір їх тодішнім поглядам і доктринам. Під впливом своїх київських приятелів д. Старицький узяв ся переспівувати на українську мову „народні“ по їх думці твори, як ось поеми Некрасова, байки Крилова, казки Андерзена, сербські нар. пісні і на яких 10 літ майже зовсім занедбав укр. оріґінальну поезию.

IV.

Про житє Михайла Старицького ми маємо скупі відомости, особливо про його молоді літа. Пригадаємо тут те, що зібрав пок. Огоновський. М. Старицький уродив ся в р. 1840 у Золотоношськім пов. Полтавської ґуб. Батько його був поміщиком, мати була з роду Лисенків. Наш автор учив ся спершу в Полтаві, ходив на університет у Харкові, потім у Київі, а по скінченю університету одружив ся з сестрою славного укр. музика М. Лисенка і перебрав ся жити на село, з разу в Полтавщину, де одержав спадок. Се було саме в пору знесеня кріпацтва. Чи і яку роль відіграв тоді Старицький у тім руху, якого упадок наляг на нього пізнійше таким

сумом, ми не знаємо; Огоновський подає тілько, що вже на університетській лаві Старицький „займав ся перекладом з російських поетів“, — значить, любов до укр. слова і потреба висловлювати ним свої думки була у нього розбуджена дуже рано, а може й виніс він її з батьківської хати. Далї говорить Огоновський, що „незабаром продав Старицький се майно а також спадок по свойому батькови і купив собі село на Поділю, 4 милї від Винниці“ (Ист. лит. рускои II, 2, стор. 818—819). Тут, на Подїлї прожив Старицький мало що не 20 лїт, і для того цікаво буде навести деякі близші звістки про те житє і рівночасно про те становище, яке в ту пору займав наш автор серед київської укр. громади. Сї звістки беру з рукописних споминів Впов. Людмили Старицької-Черняхівської, дочки нашого автора, ласкаво удїлених менї в листї. „Мій батько — пише панї Л. Ст. Ч. — нїколи не служив і жадної посади не займав. Мав він гарне майно в Подольщинї в Могилївському повітї, село Карпівку, і з того майна жили ми. Лїтом жили в селї, а зимою приїздили до міста (мб. до Київа). Батько сам хозяйнував. Звісно, хозяїн з нього був непевний, кожний Жид ошукував його, але дарма, маєток все таки приносив стільки доходу, що ми жили дуже добре. І лїтом на селї в нас проживало душ 20 гостей, а зимою в Київі двері нашої оселї нїколи не зачиняли ся; за стіл нїколи не засїдали ми своєю сім'єю, а завжде пробувало в нас 10—12 гостей. Мама моя — людина надзвичайно доброї вдачі, через те у нас часами харчувалось, а часами просто й проживало декілька душ, — одним словом, жили ми, як в російській мові кажеть ся, „широко и открыто“. Батько займав ся перекладами і виданнями, і це захоплювало цїлком його душу“.

Про настрій та провідні ідеї, що панували в тій громадї сьвітлих Українцїв, можна знайти не мало сьвідоцтв у тодїшнїх писанях Драгоманова (див. особливо „Лїтература російська, велокоруська, українська і галицька“, „Антракт в історії українофільства“, „Про народнї школи на Українї“, „Шевченко, українофіли й соціялїзм“ та „Австро-руські спомини“); на повний малюнок з використанєм иньших жерел, листів та споминів ще далеко не час. Згадаємо тут лиш один епізод тодїшнього житя, характерний сам собою, а для нас тим більше, що в ньому відіграв певну ролю М. Старицький. В цитованих уже рукоп. споминах читаємо ось що:

„В 1871 р. гурток київських любителїв українського слова задумав підтримати грошима й працями галицьке видане „Правду“.

Постановлено було між иньшим у першім числї надрукувати такий вірш, у якім містилось би свого рода profession de foi укр. гурту. Сей вірш мав написати М. Старицький, що вважав ся „придворним поетом“ київської громади. На однім зборі сього гурту вчених та письменників обмірковувано зміст вірша; кождий із присутних подавав свою думку. Звісно, всї думки були висловлені прозою, а д. Старицькому загадано було надати їм віршову форму. Весь плян списав д. А. А. Русов власною рукою і передав д. Старицькому, сей написав вірш, прочитав його на пізнїйших сходинах гурту, гурт ухвалив вірш і його надруковано в 1872 р. в „Правдї“ п. з. „Поклик до братів Славян“. Пізнїйше, в дещо переробленій формі сей вірш був надрукований у збірцї поезий М. Старицького п. з. „З давнього зшитку“ частина друга, Київ 1883, стор. I—IV. От із за сеї то піснї зайшла в нашій лїтературі, а далї й перед російським судом суперечка, якої треба тут доторкнути ся. Як звісно, в своїх „Австро-руських споминах“ стор. 81—88 пок. М. Драгоманов розповів цїлу історію про те, як він написав пісню „Поклик до Славян“ і подав там текст тої своєї піснї, додаючи при тім, що „Правда“ 1872 р. була для нього сюрпризом через те, бо подала „мою пісню, але місцями так перероблену, що нїчого не втнеш, і підписану Гетьманцем“. А історія, яка вязала ся з написанєм сеї піснї Др—вом, була така: зиму 1870—71 р. він просидїв у Берлїнї „серед побідних криків Тевтонів, що розбивали Францію й не ховали замірів, покінчивши з нею, взятись і за Славянщину з Росиєю“. Виїхавши з Берлїна Др—в був у Лужицях, у Чехії, далї в Віднї, а відси виїхав у Гайдельберґ, „де пережовував кілька часу з земляком, пок. Пригарою, професором одеським і з одним Поляком усякі славянсько-польсько-московсько-українські справи“. Під вражінєм тих розмов він і написав свою пісню, датовану з серпня 1871 р. „Не даючи мойому віршуванню нїякої ваги, я все таки послав його в Берлїн тому приятелю, котрий був зо мною в Віднї й Монахові, а далї поїхав на Прагу в Берлїн. З Варшави дістаю від нього лист... що він дав одному Ляхови копію з моєї піснї, котра і тому сподобалась. Далї з Київа пише, що там він розпустив ту пісню. Як же я здивувавсь, коли побачив у 1 н-рі поновленої „Правди“ мою пісню, тільки перелицьовану, перешиту, місцями обкраяну, місцями полатану й дошиту — і підписану Гетьманцем, тодї вже досить плодовитим віршарем“. З оповіданя Драгоманова видно, що лїтом 1871 р. він був (і то досить довгий час) у Віднї,

потім досить довго в Гайдельберзї (розмови з Пригарою і неназваним Поляком), а тілько потім, лишивши ся сам, при кінцї серпня він тамже написав свою пісню, яка зі згаданим Поляком через Берлїн та Варшаву помандрувала аж до Київа. Сам Др—в зимою 1871—72 р. сидів у Фльоренциї, де в початку 1872 р. й дістав поновлену „Правду". З'оповіданя д-ки Л. Старицької, яка покликаєть ся на сьвідоцтво д. Русова й Антоновича, виходить, що пісня друкована з підписом „Гетьманця" повстала незалежно від пісні Др—ва і була випливом не так індивідуальних поглядів д. Старицького, а широкої (і певно неодноразової) дебати всеї громади про славянські справи. По чиїм боцї правда? В усякім разї компроміс, що може Др—в уважав себе автором сього вірша через те, що йому належала головна часть висловлених у нїм думок, неможливий, бо-ж Др—в у ту пору, коли укладав ся плян запомаганя „Правди", не був у Київі, і як сам сьвідчить у Споминах, про намір її відновленя дізнав ся аж у Фльоренциї. Певна річ, на підставі того матеріялу, який маємо під рукою, суперечности сих двох сьвідоцтв годї вияснити. Та деяке виясненє дає порівнанє тексту обох віршів. Др—в, як ми бачили, стоїть на тім, що пісня підписана Гетьманцем — його пісня, але додає, що вона „перелицьована, перешита, обкраяна, долатана" — як бачимо, заява дуже скомплїкована, щоб можна було брати її за просте: так — так або нї — нї. Текст її, опублїкований у Споминах 1889 р. був значно ще перед тим, бо 1877 р. присланий до редакциї тодїшнього „Друга", але тодї не був видрукований, бо цїла редакция була арештована і рукопис Др—ва десь затратив ся. Порівнюючи текст пісні Др—ва і текст д. Старицького ми констатуємо ось які появи:

Розмір обох пісень однаковий, бо обі зложені складом звісної і в ту пору серед київської громади дуже популярної нар. пісні „Гей не дивуйте, добрії люде".

Пісня Др—ва має 15 строф; вона збудована так: Стр. 1. загальний заклик, що ось на Вкраїнї починаєть ся новий рух. Стр. 2. заява Українця, що він бажає для себе „волї для люду і мови", та про те не лишає любови до всеї Руси й до всїх Славян. Стр. 3—6 поклик до Москаля, де впевняєть ся його, що ми з ним „не зломили союзу", взиваєть ся його:

Клади свою славу і силу в осьвітї,
В краєвій і людській свободї,

Не думай ніколи неважити душу
З'єднаних з тобою народів —

і за те пророкуєть ся, що й иньші народи, славянські й неславянські, підуть дружно з ним. Стр. 7—8 поклик до Ляха. Стр. 9 поклик до Чеха. Стр. 10 поклик до Сербина з пригадкою, що Серби й Українці нераз братались у боротьбі проти Турків. Стр. 11 знов заява Українців, що „ми ради повстати і кости зложити, щоб волю здобить всеславянську". Стр. 12—13 вказує на грізну німецьку навалу і закликає:

„Ой не даваймо урвать ні частини
Славянського рідного краю!

В кінці стр. 14 вказує на конечність рівноправности і як основу українських бажань висловлює „волю, осьвіту і мир", а остатня строфа кінчить ся побожним зітханєм:

Ой мати Вкраїно, ой Київ наш чесний,
Коли-б довелось серед тебе
Те слово почути і вольнеє знамя
Славянське підняти до неба!

Як бачимо, Др—в зложив у тім віршованім політичнім трактаті справді свою profession de foi, навіть із такими характерними для нього зворотами, як „краєва і людська свобода" термін, яким він ще й геть пізнійше, в проґрамі „Вільної Спілки" силкував ся не то транскрібувати, не то обминути ідею повної національної незалежности України. Не меньше характерною для Драгоманова була заява зараз на чолї апострофи до „Русина Московського", що „ми не зломим з тобою союзу", хоча той Русин Московський ніколи не вважав свої відносини до Українців якимсь союзом і, значить, ніколи його не додержував.

Щож бачимо в вірші д. Старицького? Вона зложена з 14 строф. Її ідейна основа ось яка. Стр. 1—2 стогін Українця на „кривду й надсилу, що тлумить сьвяте наше право розвою". Стр. 3—4 заява Українців:

Ми тілько боролись за власную хату,
За те, що нам дорого й нині;
Бажаємо ми і тепер не богато —
Рідного розвою родині.

Щоб дума славутня і мова співоча
Ширіла й пишалась в народі.
Ми всїх пригорнули-б до серця охочо,
Як би нам хоть троха свободи.

Стр. 5—6 апострофа до „брата Москаля“, який буцїм то „не йме віри і лякає ся зради „з боку Українцїв, і при кінцї заява, що Українцї разом з Москалем добиваючи ся волї повинні разом з ним і користувати ся нею.

Стр. 7—8 поклик до Ляха; стр. 9 поклик до Чеха; стр. 10 поклик до Сербина і стр. 11 згадка про Словака; стр. 12—13 поклик до згоди всїх Славян з показом на „хмари, які встають на заходї“ і з заявою, що по збратаню всїх Славян

Тодї не дамо ми Нїмотї урвати
Нї цяти славянського краю.

Остатня строфа кінчить ся згадкою про будущий „бенкет згоди“ і окриком:

Ми цїлому світу бажаєм братання,
Поради, осьвіти й свободи.

Коли глядїти неупередженим оком на обі ті піснї, то треба признати, що хоча вони й виплили з одного круга симпатий та бажань, то про те з огляду на будову і з огляду на основні ідеї та заакцентоване поодиноких точок два майже зовсїм окремі твори. Бо коли в строфах Др—ва переважають позитивні думки і видно скрізь полїтика, який привик ясно стилїзувати свої погляди, то у Старицького переважає лїрика, нарікане на дотеперішнє славянське безладє (стр. 1—2, 5, 7, які не мають зовсїм собі паралелї в вірші Др—ва). Дуже важна ріжниця заходить між обома віршами і в стилїзациї позитивних домагань Українцїв. У Др—ва:

Українець просить не много:
Волї для люду і мови, —

а у Старицького „бажаємо ми і тепер не богато: рідного розвою родинї“. Се не транскрипция одного й того самого понятя; не зовсїм ясний термін Старицького про „рідний розвій родинї“ показує проблиск того почутя повного, своєрідного національного розвою без огляду на вигоди або невигоди „братів“, якого Др—в не міг сформулувати собі до кінця житя. Певна річ, д. Старицький не полїтик; у слїдуючій строфі замісь розвинути докладнїйше, як він

розуміє той „рідний розвій“, він затїснює кругозір підносячи лише думку про розвій укр. мови і висловлюючи троха комічний порив:

Ми всїх пригорнули-б до серця охоче,
Як би нам хоч трохи свободи, —

немов би то і в кайданах не можна було любити иньшого та пригортати до серця. Д. Старицький очевидно й сам почув неловкість сеї фрази, бо в другій редакциї своєї вірші, що була друкована в Київі, ми читаємо замісь неї:

Ми всїх пригорнули-б до серця охоче
У власній та вільній господї.

Та про те не забуваймо, що та перша редакция має свою вагу як історичне сьвідоцтво того часу, коли поклик про конечність вибореня на сам перед полїтичної свободи в Росиї власне почав виходити з Київа і довгий час у кругах російських лїбералів та революціонерів уважав ся єресю. Задивлені в социялїстичні ідеали в стилю Фурієра та Прудона російські революціонери нехтували полїтичними справами, уважали підношенє національного, а специяльно українського питаня ретроґрадством, бо, мовляв, уся людськість іде до того, щоб з'єднати ся, зілляти ся в одну величезну сїмю, в однім величезнім фалянстері. Власне київські українофіли, в тім числї й Драгоманов, стягли на себе богато нарікань у 70-их роках за те, що на першім плянї революцийної боротьби в Росиї клали не перебудову суспільности по социялїстичному рецепту, а виборенє полїтичної свободи для цїлої держави, по чім явилась би можність кождій теріторії, кождій економічній ґрупі урядити ся так, як би їй було найкористнїйше. Отже тут виявляєть ся деяка ріжниця між поглядами Др—ва й Старицького. Бо Др—в у своїй вірші старанно уникає всякого вислову, що міг би зраджувати якийсь „український сепаратизм“ і для ухиленя всякого непорозуміня говорить виразно про „краєву і людську свободу“, про те саме, що пізнїйше в „Вільній Спілцї“ було висловлене термінами „свобода личности и автономія областей“, з промовчанєм автономії національностей і з перспективою, що одноцїльна національно Україна розлетїлась би на кілька „автономних“ теріторій, де з ріжних припадкових причин український елємент мав би утруднену боротьбу за своє істнованє, тим більше, що абстрактний термін „свобода особи, мови, друку“ і т. и. зовсїм іще не дає інстітуций потрібних для культурного розвою на національнім ґрунтї, а нато-

місь дає тисячні способи сильнійшому дусити слабшого. Натомісь Старицький — нехай і так, що меньше ясно і меньше конкретно в очах політика, та за те вірним поетичним інстинктом бажає „рідного розвою родині“ і „хоч троха свободи“ для сього розвою.

Поклик до Москаля у Старицького видав ся пок. Огоновському „вельми несьмілим“ (op. cit. 816); у ньому не згадано про кривди України, а натомісь піднесено троха неймовірний арґумент, що „з тобою недолї нас крівне з'єднали“, як коли-б недоля, в яку я попадаю з вини й волї мойого сусїда, могла з'єднати мене з ним. Вірно, але не зовсїм виразно піднесено в вірші Старицького два факти:

З тобою давно ми працюєм на полї
Розросту науки й осьвіти,
З тобою давно ми шукаємо волї,
Її нам з тобою дїлити.

Що Українцї ще від свого державного сполученя з Москвою не переставали працювати для російської науки й просьвіти, се доказує маса блискучих імен, починаючи від Прокоповича, Туптала, Яворського, а кінчачи Гоголем, Костомаровим, Ковалевським. Що Українцї здавна шукали волї разом з чільними Великорусами або й наперекір їм, се доказує довга низка імен від Мазепи й Сїрка аж до Желябова, Лизогуба й Драгоманова. Та тілько одно й друге чи може вважати ся арґументом, що так воно й на далї має бути? Менї здаєть ся, що навпаки: коли-б Українцї з давна були працювали для себе, для своєї національности, не оглядаючи ся на абстрактний общерусизм, то не тілько піддвигнули-б були Україну високо, але й загально-руська й загально-славянська сила була-б у сумі богатша та більша. Ну, а щож бачимо в відповідних строфах вірші Драгоманова?

З Північною Русю не зломим союзу,
Ми з нею близнята по роду,
Ми віки дїлили і радість і горе
І вкупі вступаєм в свободу.

Підкреслюю остатнїй рядок сеї строфи: се було сказано без малого пять лїт перед указом 16 мая 1876 р. В чудову свободу вступили Українцї з північною Русю!

Ти Русин Московський один із всїх братів
Велике зложив государство, —

Неси-ж свою силу, де треба, на поміч,
На захист усьому Славянству.

У Старицького нічого подібного нема, так само як нема ніякої анальоґії до дальших строф, де Др—в закликає Москаля, щоб „клав свою силу і славу в освіті“ та не зневажав „душу з'єднаних з ним народів“ і де пророкує, що

Поволі славянські й чужії народи
Поручно з тобою ітимуть:
І стане на волю Литвин і Естонець,
І Лях в тобі брата обніметь.

Як бачимо, поклик до Москаля у обох авторів обертає ся в зовсім відмінних сферах думок. Старицький виходить від конкретного стану Українців, який бачив на власні очи і з не досить ясно змальованих моментів минувшини висновує думку про конечність московсько-української спілки; Драгоманов виходить від абстрактних політичних моментів великої, державної Росиї, бажає зробити з неї захист для всього Славянства, а в зрості свободи бачить запоруку збратаня Славян з Росиєю — знов таки для витвореня великої опірної сили супроти ворогів.

Поклик до Ляха у кождого з наших авторів має дві строфи, та перша строфа Старицького зовсім нічим не нагадує Др—ва, натомісь у другій строфі бачимо в обох редакциях невеличкий відгомін думок і висловів Др—ва. В першій редакциї ся строфа виглядає ось як:

Ми тільки за наше лягали кістками,
Коли нам чинились ушкоди;
Ніколи не грали ся ми кайданами,
Чужої не гнули свободи.

В другій редакциї д. Старицький змінив стилїзацию сеї строфи ось як:

Як би Єзуїти не стали між нами,
Не знали б ми вкупі недолї;
Бо ми не ковали других кайданами,
Чужої не нищили волї.

Обі сї редакциї де в чому нагадують отсю строфу Др—ва:

Гей слухай Ляше, ми тілько за наше
Лягали в степах головами,

Та ми не хотїли, щоб панували
Вороги ваші над вами.

Признаюсь, строфа Др—ва і яснїйша і навіть поетичнїйша що до форми від обох редакций Старицького, а згадка про Єзуїтів у другій редакциї, що повторяє основну думку Шевченка з його вірші Ляхам, у тій формі та в тім обсягу, як надали їй Шевченко й Старицький, історично невірна, тут виглядає немов би навмисно вставлена для замаскованя Драгоманівської ремінїсценциї. Та в усякім разї ся ремінїсценция дуже слабонька; друга строфа Др—ва — юридично-полїтичний постулят до Ляха, щоб признав „руськеє право на руськую землю і мову“ (овва! а як не признає, то що? нас хиба через те не буде на сьвітї?) не має собі нїякої паралєлї у д. Старицького.

Строфи про Чеха й Серба у Стар. і у Др—ва — справдї парафрази одної думки, пригадки одних і тих самих фактів (чи фактів?) — войованя козаків у війську Жижки і в спілцї з сербськими юнаками. Грішний чоловік, я й доси не знаю, на яких історичних жерелах основують ся ті твердженя, але те знаю, що віра в ті факти держала ся серед київської укр. громади того часу, і дуже може бути, що Стар. і Др—в зовсїм незалежно один від одного написали ті строфи. Згадка про Словака є тілько у Старицького, у Др—ва її нема; правда, Стар. не знає нїчого конкретного про які будь зносини Українцїв зі Словаками і обмежуєть ся на загальниках. Також у кінцевих покликах до згоди у обох наших письменників повертає та сама основна думка: Славяне повинні держати ся разом, щоб не дати „Нїмотї урвати нї ступня славянського краю“. Певна річ, і ся думка в р. 1871 була дуже натуральна, а в Росиї, де в повнї панували симпатиї до побитої Франциї, вона була щоденним хлїбом публїцистики. Та знов треба сказати, що у обох наших письменників ся думка висловлена і обставлена досить відмінно, так що про якийсь пляґіят не може бути анї мови.

Коли-б менї випало висловити катеґоричний суд про відносини обох вірш — Драгоманова й Старицького, то я сказав би, що маємо тут дїло з двома зовсїм окремими творами, хоч і на одну тему, з двома виплодами одного круга думок при ріжнім складї талантів і знаня. Дуже можливо, що д. Старицький, чи то укладаючи

свою віршу, чи шліфуючи її перед відданєм до друку, мав під рукою віршу Драгоманова, але твердженє покійника, що в „Правдї“ 1872 р. він знайшов „свою віршу“, в тій формі, навіть з тими досить крутими засторогами, які він поробив далї, було несправедливе. В вірші д. Старицького находять ся деякі відгуки вірші Др—ва, але про те се вірша иньша, а декуди подає навіть, хоч у досить несьмілій формі, думки зовсїм чужі й противні думкам пок. Драгоманова.

Я зупинив ся троха придовго на розборі вірші „До Славян“ раз для того, щоб показати, що закиди пляґіяту та підписуваня чужих творів своїм іменем, піднесені против д. Старицького, не видержують власне детальної аналїзи, а друге тому, бо оба вірші, і Старицького і Драгоманова — інтересні памятки тих славянських симпатій, що належать до характерних і дуже симпатичних прикмет київської громади початку 70-их років і мали значний вплив на дальшу діяльність не лише обох сих авторів, але й иньших із сього кружка (згадаю працї д. Хв. Вовка про Болгарію, близькі зносини тодїшнїх Киян з поступовими Росиянами, Поляками, навязанє зносин з Галичиною і т. и.). Драгоманов у своїх споминах згадує, що Корш, редактор С. Петербургскихъ Вѣдомостей, судячи по дописях його про славянські справи, вважав його професором славістики в Київі. Старицький під впливом тих симпатий узяв ся перекладати сербські нар. піснї на укр. мову і в часї вибуху герцеґовинського повстаня видав їх у Київі, призначаючи „чисту виручку на користь братів Славян“. Ті симпатиї мали без сумніву ще один, далеко ширший, громадський наслїдок — той рух помагати Сербам а потім і Болгарам, який в часї повстаня проявив ся був у Росиї, тай то, скілько тямлю, на сам перед на Вкраїнї, й виявив себе тим, що значне число молодих людий, студентів і загалом інтеліґентів, в тім числї й відомих українофілів, подалось за Дунай, до Боснії, Герцоґовини, Чорногори й Сербії воювати з Турками. Згадаю тут лиш трьох таких „добровольців“ — Рубінштайна, брата славного композитора і щирого українофіла, який згинув у Герцоґовинї чи в Сербії, відомого українського етноґрафа Івана Манжуру, і Василєвського, що потім під псевдонїмом Софрона Крутя здобув собі досить почесне імя в нашім тодїшнїм письменстві своїми дописями з сербських країн та споминами про Сербію й Чорногору. Хоч і як не богато заважили той український запал, українські гроші та укр. кров пролита в тій війнї за освободженє турецьких Славян, то все

таки їх історичне значінє в тім, що се були перші і мабуть найчистійші пориви того руху, який відси пішов у російські столиці і там проявляв ся може голоснійше, та при тім і значно карикатурнійше, як можемо бачити з тодішніх писань Толстого (див. відповідні розділи „Анни Каренїної“), Щедрина та Глїба Успенського.

Іван Франко.

(Далї буде).

Наші театральні новини.

(Допис із Київа).

Починаючи з 26 грудня (1901 р.) і до 25 лютого ст. ст. (1902 р.) у нас у Київі давала вистави трупа М. Кропивницького. Се одна з найкращих українських труп. В ній згуртувало ся все, що є талановитійшого серед сучасних українських артистичних сил. Крім самого д. Кропивницького, котрого знає як визначного артиста й Галичина, в сій трупі знаходимо високоталановитих братів Тобилевичів (І. Карпенка-Карого, М. Садовського і П. Саксаганського), що полишили вже такий значний слід в історії нашого театру, і славу та гордощі українського театру — М. Заньковецьку. Серед иньших молодших артистів визначають ся: пані Ліницька, Суслова, Борисоглібська, Тобилевич і дд. Загорський, Позняченко, Чичорський, Зайченко, Паньківський... Режисерство цілком лежить на дд. Саксаганському та Садовському. Сї славні артисти вже давно виявили свою велику здатність яко режисери, і тепер добре підтримують свою славу. За приводом славетних „корифеїв української“ сцени і під доглядом сих режисерів усї спектаклї в трупі відіграють ся наче по нотах. Навіть народнї сцени проходять так, що зовсїм забуваєш, що перед тобою сцена, а не справжнє життє. До сього ще треба додати, що трупа д. Кропивницького завждї тримаєть ся серіозного, доброго репертуара. Не грає вона нїколи творів усяких Захарченків, Третякових, Шашковських, Маньків, Суходольских і иньших сучасних українських драматурґів, що тільки шкодять своїми творами українському театрови, що мов болячки тільки спиняють звичайний поспіх нашого національного театру і викликають з боку критики цілком справедливі закиди проти української драматичної лїтератури.

Хоча наш театр здобув уже собі більш меньш поважне місце, алеж проте поки що в Росиї він має мабуть більше ворогів, ніж прихильників. Тим то кожна українська трупа, коли вона справді хоче послужити нашій національній справі, повинна бути дуже обережна що до репертуара, — не повинна ставити таких пєс, що тільки або бють глядачів по нервах, або повні дуже дешевого „балаганного“ комізму, і не мають у собі жадної серіозної думки, а мають тільки танці, випиваннє та співи... А скільки тепер таких пєс! Скільки й труп, що тримають ся тільки такого репертуара!... Багато серед сучасних українських труп є й таких, що зовсім забувають про те, що вони українські трупи, і здебільшого грають російські оперетки... А від чого залежить се дуже сумне явище? Може нема доброго репертуара? може нічого грати? може нема гарних українських пєс?... Ні!... Твори дд. Карпенка-Карого, Кропивницького, Старицького, Грінченка і иньших кращих українських драматурґів можуть дати добрий репертуар задля кожної української трупи. Мабуть не в тім біда... Коли пригадаєш собі сей сумний стан нашого театру, то не можна не цінувати діяльности трупи д. Кропивницького, що завжді виставляє тільки цілком літературні твори, що виховує в публиці смак до серіозної української літератури і очевидячки добре розуміє велику культурну ролю національного театру, та стає в великій пригоді в наших національних змаганнях. Репертуар сієї трупи складаєть ся з кращих пєс Карпенка-Карого,[1]) Кропивницького,[2]) Старицького,[3]) Мирного,[4]) Яновської.[5]) Виставлялись також і пєси старих драматурґів: Котляревського,[6]) Квітки,[7]) Шевченка,[8]) Гулака-Артемовського[9]) і иньші. Більша

---

[1]) Мартин Боруля, Наливода, Бурлака, Сто тисяч, Чумаки, Хазяїн, Безталанна, По над Дніпром, Сава Чалий, Наймичка, Лиха іскра поле спалить, сама щезне.

[2]) Глитай, По ревізиї, Пошились у дурні, Зайдиголова, Олеся, Дві сем'ї, Невольник, Зальоти соцького Мусія, Доки сонце зійде, роса очи виїсть, Глум і помста, Вій, Нашествіє варварів, Супротивні течії.

[3]) Ніч під Івана Купала, Сорочинський ярмарок, Циганка Аза, Як ковбаса та чарка, то минеть ся й сварка, Чорноморці, Зимовий вечір, Крути та не перекручуй, Богдан Хмельницький, Не так склалось, як жадалось.

[4]) Лимерівна.

[5]) Дзвін до церкви скликає, а сам у ній ніколи не буває.

[6]) Наталка Полтавка.

[7]) Шельменко денщик і Сватаннє на Гончарівці.

[8]) Назар Стодоля.

[9]) Запорожець за Дунаєм.

частина репертуару складала ся з старих пєс.[1]) Алеж було між ними і кілька новинок: „Нашествіє варварів“ і „Супротивні течії“ д. Кропивницького і „Дзвін до церкви скликає, а сам у ній ніколи не буває“ п. Яновської.

От про сї то новинки я хочу сказати декілька слів.

Першою новиною сього сезону була комедія на 2 д. Кропивницького „Нашествіє варварів“. Всї Кияне дуже цікавились новою пєсою нашого відомого драматурґа. Але назва пєси якось неприємно вражала ухо. Думалось: на віщо то авторови схотїло ся уживати зовсїм не українське слово „нашествіє“, і що то за „варвари“, що про них має казати в своїй пєсї Кропивницький? І мимоволї ставало якось боязко, щоб шановний драматурґ не написав чого небудь на взорець своїх останнїх, мало вдатних пєс (Пропавша грамота, Перед волею...). На жаль передчуттє наше на сей раз цїлком справдило ся. Нова пєса д. Кропивницького не дає нїчого нї задля українського театру, нї задля самого автора. Навпаки, ся пєса може тільки пошкодити нашому театрови, а проти д. Кропивницького вона вже викликала серед Українцїв цїлком заслужене обуреннє.

Що-ж се за пєса? Придивимо ся до неї близше.

Зміст пєси коротенько можна переказати так: В невеличке провінціяльне місто приїзджає український антрепренер Грищенко, щоб законтрактувати тут театр задля вистав своєї трупи. Ось тут і починають у номері поганенького готеля мучити бідного підприємця ріжні „варвари“. Серед сих варварів ми бачимо і Жида, хазяїна театру, що хоче як можна більше зідрати з Грищенка за театр, і Жидів музиків, і Жидів „цїнителїв“, се-б то таких, що за гроші раді хвалити, кого скажуть, і свистати, кому звелять. Можна б було подумати, що головні варвари українського театра — се Жиди. Але з пєси д. Кропивницького ми довідуємо ся, що наш театр має ще й иньших ворогів-варварів, які не перестають стояти йому на перешкодї. На чолї таких ворогів стоять численні драматурґи українські, що не знають нї народної мови, нї життя, не мають за душею нїчого крім ґрафоманії, безсумлїнно обкрадають кращих письменників і драматурґів і що до тем і що до окремих

---

[1]) Дивно нам, чому трупа Кропивницького зовсїм нехтує пєси д. Грінченка. Сї пєси хоча й мають деякі хиби із сценїчного боку, але все таки пєси цїлком лїтературні і серіозні і кращі з них неодмінно треба-б виставляти.

навіть сцен, без жадного сорому перероблюють чужі, часом і клясичні твори і викроюють із них якісь прямо неможливі і по змісту і по виконанню пєси з страшними назвами. Ось таких то кілька драматурґів і приходить зі своїми творами до Грищенка... Не малу ролю серед варварів українського театру грають і самі артисти, серед яких дуже часто зустрічають ся люди, що не люблять і не знають українського язика, балакають по українськи тільки на сценї, дивлять ся на свою працю з вузького заробкового боку, не стидають ся запобігати популярности публїки ріжними ефектами, які не мають нїчого спільного зі справжнїм артизмом. Про таких артистів чимало балакаєть ся в новій пєсї Кропивницького; таких артистів навіть виводить на сценї наш автор.

Отсе й весь зміст нашої новинки.

Треба думати, що д. Кропивницький у своїй пєсї хотїв показати всїх „варварів“ українського театра, хотїв показати, хто, як і чим шкодить його розвоєви і поступови. Проти такої мети автора, певно, нїхто нїчого не може сказати. Можна тільки подякувати йому за се бажаннє запомогти рідному театрови, виявити всїх його ворогів... Але нам здаєть ся перш за все, що такий зміст зовсїм не годить ся задля драматичного твору. Користуючись сим змістом, автор міг би написати гарну публїцистичну статю, або гостру сатиру, навіть цїкаве оповіданнє. Та ми не розуміємо, як такий досьвідний чоловік, як д. Кропивницький, міг написати на подібний сюжет комедию. Тим то й сама пєса вийшла цїлком невдатною. Автор називає свою пєсу комедиєю. Але її нїяким чином не можна залїчити до комедий, бо в нїй зовсїм нема драматичної завязки, нема поступу у розвитку дїї, нема нарештї й самої дїї. Се щось подібне хиба до стародавних поганеньких водевілїв російських з „переодѣваніем“... Чимало є в пєсї д. Кропивницького і зовсїм незрозумілих місць. Трудно якось повірити, що-б у невеличкому повітовому містї, де проходить дїя, була така систематична, з'орґанізована зґрая театральних павуків; ще труднїйше повірити, що-б у такому містї знайшло ся аж пять українських авторів...

Зупинимось трохи довше на ідейному боцї пєси д. Кропивницького.

Трохи вище ми сказали, що мабуть автор хотїв у своїй новій пєсї виявити всїх тих варварів, що стоять на перешкодї українському театрови.. Коли-ж ближче придивиш ся до пєси д. Кропивницького, коли побачиш, як багато в нїй зовсїм грубого, прімі-

тивного комізму і як мало серіозного, думки, — то навіть починаєш сумнївати ся, щоб автор мав на думці щось справді серіозне, щоб він справді хотів показати нам ворогів-варварів українського театру. Здаєть ся, що єдиною метою д. Кропивницького було написати веселу, сьмішну, цікаву задля широкої, мало осьвіченої публіки пєсу. І задля сього батько українського театру не посоромив ся скористувати ся навіть прикрим сучасним становищем нашого театру. Сей батько розкриває і ще й навмисне сам роз'ятрює кріваві рани своєї дитини і з веселим сьміхом закликає глядачів посьміяти ся, поглузувати разом із ним над його безталанною дитиною... Батьку, батьку, схамени ся, що ти робиш!...

Згодимо ся навіть, що д. Кропивницький мав на меті змалювати ворогів українського театру і тим запомогти йому. Чому-ж, запитаємо ми його, він обмежуєть ся на якихось нещасних Жидках, на неосьвічених, напів грамотних драматурґах, на некультурних, теж сливе темних що до осьвіти українських артистах? Чому не залучає в ряди ворогів українського театру таких справжнїх, дійсних варварів, як російська урядова цензура, як більша частина російської або дуже короткозорої, або надто тенденцийної критики?... Чому?... Автор одповість нам, що такої пєси не пустила би цензура. Може се й правда. Але-ж в такому разї, нам здаєть ся, і зовсїм не треба було зачіпати сієї дуже слизької теми. А то виходить, що батько українського театру, сам український артист, замісь того, щоб захистити рідний театр від його численних ворогів, замісь того, щоб виступити з дужим словом проти всїх отсих ворогів і бороти ся з ними, — сам стає на бік його ворогів, сам подає руку отсим ворогам, сам підтримує ту ворожу руку, що не дає вільно дихати нашому театрови. А всї сї вороги зуміють скористувати ся такою щасливою нагодою. Їм дуже приємно бачити серед себе батька українського театра. Та як повинен почувати себе сам отсей батько, опинившись у купі з такими приятелями нашого театру, як напр. д. Александровський, що стільки вже вилив помий на українських драматурґів та артистів, — як повинен почувати себе д. Кропивницький, подавши руку таким людям?...

Приймім до уваги ще й те, що нова пєса д. Кропивницького з'явила ся підчас відомого судового процесу д. Старицького з висше згаданим Александровським, що гудив усю українську драматурґію і всїх українських драматурґів (найбільше д. Старицького) обзивав драматурґами „хищниками". Пригадаймо, що в сей час вся

і українська і навіть росийська суспільність була дуже зацікавлена процесом Старицького і бажала вияснити собі становище української драматурґії. І ось в той саме час, коли діло д. Старицького прийняло добрий напрямок, коли разом з честю Старицького було захищено і честь українських драматурґів взагалі, — в сей саме час з'являєть ся „Нашествіє варварів“ Кропивницького, що підкреслює думку Александровського, буцїм то українські драматурґи здебільшого — „хищники“. Навряд чи Александровський або хто небудь з його прихильників, ворогів українського театру, схотять замислюватись, кого розуміє під „варварами“ в своїй пєсї Кропивницький, яких саме драматурґів. Для них дуже інтересно і важно, що сам Кропивницький поділяє їх думки... Не знаю, як і назвати таке поводженнє д. Кропивницького з громадського боку? Правду висловила з приводу „Нашествія варварів“ одна росийська часопись, кажучи, що Кропивницький краще зробив би, коли-б замісь писати подібні невдатні, непотрібні, тенденцийні пєси сам писав що небудь більш стійне і більш цікаве. Нам здаєть ся, що д. Кропивницький краще зробив би, коли-б написав про всї хиби сучасного українського театру в якому небудь місячнику або в часописї, бо не можна-ж справдї цїлком замовчувати сей вельми сумний факт. В сїй статї він міг би більш докладно і обєктивно розібрати всю отсю справу, а не обмежувати ся тільки висьміюваннєм, яке не принесе жадної користи, а навпаки хиба тільки пошкодить нашому театрови.

На послїдок скажу ще кілька слів. Д. Кропивницький висьміває в своїй пєсї невдатних, безталанних драматурґів українських, що займають ся головним чином перерібками і тільки нївечать гарні твори; висьміває також артистів, що балакають по українськи тільки на сценї. Не знаю, як повернув ся у д. Кропивницького язик висьмівати сих драматурґів і сих артистів?... Чи можна-ж уже так винуватити сих мало сьвідомих людий, коли сам батько українського театру серед своїх творів може налїчити кілька перерібок, що теж тільки пошкодили гарним оріґіналам, а сами не мають жадної цїни (Вуси, Пропавша грамота, Вій, Глум і помста...), — коли сам батько українського театру власним прикладом навчає молодших артистів уживати рідну мову тільки на сценї, або коли „збиваєть ся цїна“, а в поважних розмовах завждї „пасує“, переходить на росийську мову і навіть через свого героя Горніва (Доки сонце зійде, роса очи виїсть) навчає завждї так робити...

А що, як усї ображені д. Кропивницьким драматурґи і артисти скажуть йому словами Евангелия: — „Ліцеміре, вийми перше поліно з власного ока, а тодї вже виймай сучечки з наших очей“, або „Врачу, ісціли ся перше сам!...“

Як бачимо, доволї сумні думки викликає нова пєса д. Кропивницького. Не диво, що пєса ся викликала справедливе обуренє і серед публїки, і в пресї, — не диво, що її не спасла навіть і чудова гра таких артистів, як п. Лїницька, д. Карпенко-Карий, сам Кропивницький, Садовський та Саксаганський...

Не можна лїчити корисним прибутком задля українського театру й другу нову пєсу д. Кропивницького — „Супротивні течії“ (ком. на 3 д.). Коли в „Нашествії варварів“ наш драматурґ написав щось дуже подібне до пасквілю на сучасних українських драматурґів та артистів, то в „Супротивних течіях“ теж можна добачати пасквіль, тільки вже на народ. Д. Кропивницький хотів показати в своїй пєсї, як змагають ся між собою отсї дві противні течії. Яка цїкава, яка гарна, яка поважна тема!... Алеж ся тема вимагає від автора великого знання сучасного життя нашого народа, його думок і поглядів, усеї його внутрішньої психіки. Безсього годї брати ся за сю тему, бо вийде не жива картина, не правдива пєса, а щось тенденцийне, видумане, зовсїм нереальне. Такою на жаль грубо тенденцийною, цїлком неправдивою і вийшла нова пєса д. Кропивницького.

У одного селянина, Андрія Хилька, є дочка Надежда, що служила у якоїсь панни. Панна вчила молоденьку Надежду і так добре її вивчила, що вона не тільки вміє читати і писати, а взагалї стала зовсїм розвиненою, осьвіченою людиною (знає між иньшим етноґрафію і сама збирає етноґрафічні матеріяли). Надежда добре знає, яку користь приносить людям просьвіта, тим то вона в хатї свого старого батька заводить школу: навчає і дїтей, і дорослих. Дїло Надежди, здаєть ся, йде добре. Навіть старий батько її починає на старости лїт потайки од людей учити ся читати і читає сьвяті книжки. Але на селї, по думцї д. Кропивницького, панує цїлком темнота, розпуста і пянство. Темний, грубий, некультурний народ починає гомонїти зразу тихо, а там усе голоснїйше і голоснїйше проти Надежди. Нарештї завдяки ріжним бабячим переказам про Надежду розпускають поголоску, що вона — відьма. Проходить іще кілька часу. Темні, ворожі сили села — ріжні пяницї, що керують селом, більше і більше ображають ся дїяльністю

Надежди. Так іде діло, аж поки один раз селяне не порішали пересьвідчити ся запевно, чи Надежда — справді відьма, чи ні. Ось цілий натовп селян приходить до старого Хилька в хату. Селяне хотять роздягти Надежду і подивити ся, чи нема в неї часом хвостика. Але тут несподівано, як кажуть, deus ex machina з'являєть ся панна, у котрої служила Надежда. Певно, панна вириває Надежду з рук озвіреного натовпу, каже дуже чулу, грімку промову до селян, стидає їх за такий вчинок, а потім обіцює на свій кошт построїти в селї школу і доручити її Надежді, яко вчительці...

Так кінчить ся пєса д. Кропивницького.

Перш за все треба сказати, що зміст пєси зовсім не одповідає її гарній назві. Коли автор назвав свою пєсу „Супротивними течіями", то сподівали ся ми в його пєсї справді побачити хоч яку небудь характеристику сих двох протилежних течій і їх боротьби, — сподівали ся, що автор глибоко загляне на сю справу і вияснить мотиви сих течій і їх боротьби. А що-ж ми бачимо? Автор взяв якийсь дуже поганенький анекдот, поклав його яко підвалину задля своєї пєси і, не знаючи зовсім сучасного життя селянського, розділив усїх людей на селї на дві катеґорії: одним він наліпив ярлик чесноти, а другим — ярлик злочинства. Ві всій пєсї перед собою ми бачимо не справжнє, реальне життє, а якусь тенденцийну балаканину. Устами автора одні селяне виявляють себе дуже дикими, грубими, пяницями, роспустними, а другі вже занадто розвиненими, занадто культурними, якимись втїленими чеснотами. Через се і вся пєса сливе не має в собі і зерна правди, цїлком неправдива, цїлком фальшива. І справдї, де бачив д. Кропивницький у нас на селах таких паній, щоб наймали наймичок, аби тільки вчити їх? Де бачив він і таких неймовірно вдатних до науки дївчат, як Надежда, що так швидко зробила ся зовсім осьвіченою людиною, балакає як сучасна розвинена людина, перейнята кращими сучасними ідеалами? Здаєть ся, у нас на селах ще й не чутно про таких дївчат, як Надежда, і, дай Боже, щоб ще хоч через скілька десятків років з'явились у нас на селї подібні дїячі... Трудно зрозуміти і те, як Надежда, проста, небагата дївчина, може сливе весь свій час оддавати громадській роботї? Мимохіть виникає питаннє, а коли-ж то вона робить що небудь по хазяйству, — невже в неї нема свого власного дїла?... Селянка Надежда д. Кропивницького більш нагадує яку небудь панянку, що їй зовсім нема чого робити, що нудьгуючи починає вчити народ, а ніж справжню

селянку... Не можемо ми собі зрозуміти і того, де бачив наш автор таких селян, як Андрій Хилько, що трохи живий не лізе на небо, що крім сього так байдуже дивить ся на те, що дочка його нічого не робить і навіть не хоче робити по хазяйству? Ще дивнійше нам, де бачив д. Кропивницький всїх тих неначе-б то неґативних, а справдї цїлком карикатурних типів, що по його думцї повинні характеризувати сучасне становище нашого села? Невже-ж більшина наших селян — такі дикі, такі грубі, такі роспустні, такі пяницї, такі темні, такі ворожі до сьвіта і добра, якими змалював їх наш автор?... Нї, нї, — се — велика неправда!... Безперечно, є у нас на селах багато темних, навіть ворожих поступові людий, але-ж се — одиницї, а не загал...

Таким чином в пєсї д Кропивницького не знаходимо того, що неодмінно повинно бути в кожній пєсї, — не знаходимо безсторонности і правди. Всї дїєві люди в пєсї цїлком неживі, цїлком видумані. Тим то і вся пєса вийшла зовсїм невдатною, сухою, мертвою і страшно нудною. Не кажемо вже про те, що сам сюжет пєси якийсь неймовірний, анекдотичний, взагалї не типічний, не характерний, — що в ньому є дещо зовсїм незрозуміле, що і в сїй пєсї, як і в „Нашествії варварів“, нема дїї, що і в нїй місто дїї займає дуже довга та зовсїм не потрібна балачка, котра так не личить серіозній комедиї.

Як бачимо, своїми новими творами д. Кропивницький далеко не звеселив прихильників українського театру. Не того сподївали ся ми од такого відомого драматурґа, як Кропивницький... Не можемо не висловити свого жалю, що шановна дирекция нашої славної трупи ради імени Кропивницького одступила од свого звичайного прінціпу — бути дуже обережними що до репертуара. Таких пєс, як нові твори д. Кропивницького, не треба-б було зовсїм виставляти...

В „Супротивних течіях“ д. Кропивницький зачіпає злехка питаннє про відносини інтеліґенциї до народу. Сього-ж самого дуже цїкавого питання торкаєть ся в новій своїй пєсї „Дзвін до церкви скликає, а сам у нїй нїколи не буває“ (комедия на 4 д.) і п. Яновська.

Ось коротенький зміст сїєї пєси: На селї голод. Селяне мруть од голоду і од ріжних слабостий, що завжде йдуть слїдком за голодом. Народови щиро запомагають молодий учитель (з студентів унїверситета) Сергій і панна Орися (скінчила ґімназию). Алеж у них

дуже мало гроший та й сил під кінець не стає вже так працювати. В сей саме час в село приїздить жених Орисї, теж молодий студент, товариш Сергіїв по університету, Андрій. Певно, і Орися, і Сергій радіють, що йде до них така поміч. Радість їх стає ще більшою, коли вони довідують ся, що Андрій привіз разом з собою в село молоду міліонерку Орлову, що під впливом Андрія рада всї свої гроші віддати на народнї потреби. Алеж швидко ся радість зникає. Андрій поводить ся якось дуже чудно. Він не тільки сам нїчого не хоче робити, щоб запомогти народови, а навіть не дозволяє і п. Орловій давати грошей, щоб купити хлїба за-для голодних. Він очевидячки сьміеть ся над діяльністю Сергія і Орисї, — їх дїло здаеть ся йому незвичайно дрібним, — таким, що не може і не повинно навіть захоплювати сучасного інтелїґентного чоловіка. По його думцї треба дбати не про те, щоб нагодувати двох чи трох голодних мужиків, а про те, щоб назавжде здихати ся бідности, голоду та ріжних иньших хороб у житті нашого селянина. А за-для сього треба працювати не випадково, а по проґрамі, по широкій проґрамі. Така то проґрама і є буцїм би то у Андрія. Він хоче її виконати, а для сього треба дуже багато грошей, — він хоче сї гроші достати у п. Орлової. Тим то він і не дозволяє Орловій марне розвіювати гроші на голодних, — тим то він не звертає жадної уваги на голод, на смерть од голоду, на плач і стогін голодних людий. Він іде, затуливши вуха і закривши очі, прямо до своєї мети. Він навіть має силу устроювати в такий сумний час бучні пікники зі співами і танцями за-для міліонерки, бажаючи ще дужче привязати її до себе і заволодїти її грошима. Щоб справа з грошима була більш певна, Андрій хоче одружити ся з п. Орловою. Коли бідна Орися не хоче одступити ся од свого щастя, не хоче оддати його иньшій, не може нїяк зрозуміти, навіщо потрібно їм розбивати власне молоде щастє, — то Андрій говорить їй про свою широку проґраму, яка вимагає так багато гроший за-для свого виконання, — клянеть ся, що без міри її кохає і, одрікаючись од неї, робить себе на віки нещасним, і проводить думку, що їм треба позбути ся еґоізму, забути все колишнє, треба скорити ся, треба прийняти муки за-для загального добра. Орися, щоб не бути еґоісткою, одступаеть ся од Андрія і дає йому повну свободу. І ось уже Андрій — жених п. Орлової. Таке поводженнє Андрія страшенно обурює чесного, щирого, працьовитого Сергія. Сергій починає добачати в Андрієві щось дуже недобре, він не

довіряє щирости Андрія. Йому хочеть ся показати і Орисї і Орловій, що Андрій — зовсїм не те, за що вони його приймають, — що Андрій тільки хоче скористуватись грошима п. Орлової, — що в нього нема і думки коли небудь запомагати народови. Але Андрій так зачарував і Орисю і Орлову своїми горячими промовами, що вони не вірять Сергієві, — їм здаєть ся, що нї вони сами, нї Сергій, звичайні, дрібні люде, не можуть зрозуміти такого велетня, як Андрій... В кінцї Сергій доходить до того, що дає Андрієві по морді, коли він не тільки сам не хоче дати гроший на хлїб голодним, але не дозволяє зробити сього і Орловій, — коли він, щоб виправдити себе перед Орловою, називає своє жениханнє з Орисею звичайним романом студента, що тягнеть ся завжде не більш кількох день. Має бути дуель. Андрій боїть ся виходити на поєдинок. Та й тут гарні фрази спасають його. Орися і Орлова слїдком за Андрієм починають вмовляти його, що він не має права так нехтувати своїм життєм, що його життє потрібне не за-для його самого, а за-для всього народа. Андрій дозволяє неначе переконати себе і згоджуєть ся... Вже ось швидко весїллє Орлової з Андрієм, — вже ось-ось стане він мілїонером, уже він навіть купує за гроші Орлової великий маєток (5000 десятин землї). Та тільки страшенно нудно йому з підстаркуватою і негарною Орловою. Щоб зарадити своїй біді, Андрій починає придивляти ся, а потім і залицяти ся до молоденької служницї своєї матері — Зїньки, простої, незвичайно наївної дївчини, яку він називає поетичною назвою „лїсова квіточка“. Раз Андрій почав обнїмати та цїлувати Зїньку в кімнатї. Зїнька пручала ся. В сю саме хвилину входять до кімнати Орися з Орловою, що недавно перед сим пішли в садок. Певно, сей вчинок Андрія більш протверезив їх, нїж усї слова чесного Сергія. Орлова зараз же від'їзджає од Андрія, а Орися плаче, що так несподївано розбив ся її колишнїй ідеал...

Уже один переказ змісту показує, що пєса п. Яновської є щось нове, сьвіже і оріґінальне в українській драматичній лїтературі. І справдї, нїколи ще питаннє про обопільні відносини нашої молодїжі і народу не ставило ся в такій формі, як се зробила п. Яновська в своїй новій пєсї. З ідейного боку проти нової пєси отсеї не можна зробити жадного закиду. Пєса ся од початку і до кінця — серіозна, поважна, ідейна пєса. П. Яновська дуже добре підмітила, що в наше сїре, мляве, безкольорне время серед молодїжи з'явилося чимало таких, що гарно, дуже голосно і ідейно балакають, що

кличуть иньших до праці, до роботи, до боротьби, що розбуджують других, а самі тільки балакають, самі нічого не роблять і навіть не мають снаги робити. Гарно характеризує таку молодіж п. Яновська, порівнюючи їз з „дзвоном, що всїх до церкви скликає, а сам у нїй нїколи не буває“. Оттаким дзвоном в пєсї п. Яновської і є Андрій, що завжде балакає про працю на користь народню, що кличе всїх до сїєї працї, що навертає до неї своїм чулим словом иньших, а сам нїчого не робить. На жаль тільки ся майже центральна фіґура в пєсї вийшла у авторки якоюсь невиразною, неяркою. Може п. Яновська мала тут на увазї, що типи, подібні Андрієві, і в дїйсности рідко бувають виразними. Може в особі Андрія вона хотїла змалювати цікавий тип людий, що швидко переходять од одних переконань до иньших, що сливе не мають постійних переконань, що в життї своїм більше всього керують ся своїм настроєм. Правда, дуже трудно цїлком ясно змалювати моральну фізіономію таких людий, алеж се неодмінно треба було зробити, бо без сього в пєсї багато зовсїм незрозумілого. Що таке справдї Андрій? — Чи він — карієрист, еґоіст та дурисьвіт, яким виявляє себе своїм поводженнєм, — чи він і спрардї — ідеалїст, тільки безвольний, безхарактерний, нестаточний, — чоловік, що бажає чогось, чого й сам добре не розуміє, чоловік хвилини, настрою, якийсь Рудин, яким бачимо його в його розмовах? Неясна характеристика Андрія робить незрозумілим і все його поводженнє: не знаєш, чи Андрій нахабно, безсумлїнно обманює всїх — і Орисю, і Орлову, і Сергія, чи може й справдї він хоче щось добре зробити, та тільки поки що не може. Через се саме неясними здають ся і відносини до Андрія Орисї. За віщо кохає його Орися? Чи тим, що бачить у ньому справжнього великого дїяча і ідеалїста, чи кохає його тільки за хорошу вроду та тільки кутає своє коханнє в якусь ідеальну одежу?... Трудно повірити, щоб така розумна дївчина, як Орися, так довго не змогла зрозуміти, що таке Андрій, коли-б він не був ідеалїстом, — а з другого боку, не можна якось згодити ся і з тим, щоб така ідеалїстка, як Орися, змогла покохати чоловіка тільки за хорошу вроду, навіть змогла бути такою нещирою, так обманювати і себе і всїх иньших, ховаючи своє надто звичайне коханнє в щось ідеальне. Дивним здаєть ся й те, що Орися зрозуміла, що за ідеалїст Андрій, і зневірила ся в ньому тільки після того, як побачила його в обіймах зі Зїнькою. Невже коханнє так засліплювало її очи? Невже Орися, що змогла зректи

ся кохання до Андрія ради ідеї, не змогла б цілком безсторонно розглянути, що за чоловік був її коханий? Невже за-для сього треба було неодмінно викликати в ній заздрість?... Ся не зовсім ясна характеристика Андрія робить сю ролю дуже трудною за-для виконання: треба надто талановитого артиста, щоб зміг усунути хиби автора і зробити з Андрія живого чоловіка з цілком зрозумілою психольоґією, щоб зміг доповнити авторську характеристику Андрія і дати яке небудь мотивуваннє поводженню Андрія.

Не можна лічити вдатною і характеристуку наймички Зіньки, що теж грає доволі значну ролю в пєсі, завдяки чому і сама пєса носить ще й иньшу назву — „Лісова квітка". З одного боку, здаєть ся, авторка зробила Зіньку вже через край наївною, — такою наївною, що часом не розумієш, чи справді Зінька — тільки наївна, чи може вона навіть трохи прямо таки дурненька. Вона, напр., ніяк не може зрозуміти, як наставляти самоваря, — вона не розуміє, на віщо її цілує Андрій і питає його, чи се у них (панів) часом не звичай такий — цілувати дівчат? Але з другого боку, в сій самій Зіньці не можна не помітити дуже проникливого розуму, гострої доглядности, незвичайної спритности і навіть хитрости, що так не вяжеть ся з наївністю. Правда, всї отсї хиби якось пропадали в чудовій грі п. Заньковецької. Та не завжде-ж буде грати сю ролю така велика артистка, — треба се мати на увазї..

Взагалї треба сказати, що характеристики у п. Яновської не дуже вдатні, не яркі і не блискучі. Найбільш удала ся авторцї фіґура ідеалїста учителя Сергія.

Крім не зовсім вдатних характеристик вадить безперечно пєсї і те, що авторка очевидячки мало знає сцену і не завжде вміє приладити ся до неї. Так напр. в другій дії Андрій просить і матїр, і Зіньку ходити і навіть говорити тихше, бо недалечко спить Орлова, щоб часом вона не почула, щоб часом її не збудити, — а сам в сій же кімнатї балакає з Орисею, доводить її до сліз, клянеть ся, що її кохає, а повинен одружитись із Орловою і вмовляє її дати йому на се дозвіл, розвязати йому руки, забути все колишнє і скорити ся нещасливій долї. Що-ж се? Невже-ж Андрій забув, що в другій кімнатї спить Орлова, що вона може все отсе вислухати, почути, що Андрій її не любить, а тільки удає з себе закоханого, щоб забрати її гроші? Невже він міг все отсе так швидко забути? Деж його обережність?... Пригадуєть ся ще одна картина з четвертої дії. Таж сама кімната. Тільки що з неї пішли

в садок Орися і Орлова. Входить у кімнату Зїнька. Андрій забуває, що Орися і Орлова тільки що вийшли, що вони можуть за чим небудь вернути ся в кімнату, забуває, що вікна кімнати виходять у садок, не звертає уваги на те, що Зїнька через вікно бачить і Орисю і Орлову і навіть хоче покликати їх, — усе се забуває Андрій і цїлує та пригортає Зїньку, хоч та і пручаєть ся і навіть кричить. Мало сього, в сю-ж саму кімнату він закликає продавця Татарина і з чверть години купує у нього подарунки задля Зїньки. І знов спитаємо: де обережність Андрія, — чи можливо-ж, щоб він був таким необережним?...

До хиб пєси належить ще й те, що в нїй є зайві, зовсїм непотрібні дієві люди (сестра Орисї), що перший і другий акт надто розтягнуті і навіть трохи нудні, що в усїй пєсї є чимало зайвої балаканини...

Ми обговорили всї більш значні хиби в пєсї п. Яновської. Але все отсе ми робили не тим, що вважаємо твір її невдатним або непотрібним. Навпаки, ми ще раз кажемо, що лїчимо пєсу п. Яновської дуже користним прибутком за-для нашої драматичної лїтератури. Нам тільки хочеть ся, щоб вона трохи поправила свою пєсу, зробила її більш мотивованою і більше сценїчною. Се тим лекше зробити, що поки ще пєсу її не надруковано...

Отсе і всї наші театральні новини сього сезону. Підсумок виходить доволї невідрадний: всього три нові пєси, і дві з них нїкуди не годять ся... Дай Боже, щоб другий сезон був більш вдатний і дав більше гарних пєс.

6. III. 1902 р.

В. Мировецъ.

В справі народного язика.[1])

I.

В X. книжці „Літературно-наукового Вістника“ за р. 1901 випечатана стаття „Про нашу літературну мову“ п. А. Кримского, звісного українського писателя і ученого. В тій статті п. А. К. розбирає замітки поміщені в „Дѣл-ї“ 1900 р. під заголовком: „Въ справѣ народного языка“. Вп. автор статті „Про нашу літературну мову“ взагалі годить ся на наші замітки, хоть тут і там що до декотрих виразів намічає одмінні гадки, маючи надію, що і ми згодимо ся покинути деякі свої погляди, коли нам хто доведе певними доказами, що тоті погляди неправдиві. Сей висказ зовсім слушний. Хоть бо я з особливим залюбованєм трудив ся літ звиш тридьсять і сім досліджуванєм нашого народного язика, хоть через весь той час збирав пильно всякі терміни між нашим людом — а все-ж таки не пускаю мимо ні котрої замітки що до рідного язика і розбираю її уважно.

То-ж перейдім заміти п. А. К. один за другим.

Давне слово „или“ в нашім язиці загинуло. В российских книжках я стрічав „илй“ і „йли“; я привів тото слово підчеркуючи „йористу“ вимову наших твердяків „ылы“, що звучить незвичайно грубо і бридко.

Слово „создати“ і в российскім і у нас (уживав єго подекуди Куліш) взяте з старослов. съ з д а т и і съ з ь д а т и. Коли-ж маємо єго вживати в нашім літературнім язиці, то берім хоть із чистого жерела старословеньского, а не переймаймо з российского попсованої форми. Від с о з д а т и (кор. з ь д) єсть теперішник: с о з и ж д у

[1]) Сю статю друкуємо зовсім так, як написав її автор. *Ред.*

тай годі. Форма „создамъ“ єсть неорґанічна, притулена до глагола „дати“ (да, дад). Кидає ся в очи, що Россияне всупереч „историческо-етимологическимъ началамъ“ пишуть: дамъ а не дамь, як єсть в старословеньскім.

Що до склонимих причасників дійного стану, так званих дієприложників, замічу, що они і в других язиках в бесіді розговорній не дуже так то часто сіють ся — та без них в науковій термінольоґії не ступити. У нас і найзавзятійші противники причасників, саме ті, що на силу описують: „що ходить, що робить, що сьпіває, що летить“ місто: ходячий, роблячий, сьпіваючий, летячий — такой кажуть: я післав „служачого“ до міста, отож не „того, що служить“; — пришла „служача“, хоть в тім разу не потрібно, бо притулюють ся до польского: służący, służąca; чисто по нашому буде: слуґа́, слу́жник, слу́жниця.

Рада, що треба так писати, щоби і будучі поколїня „нащадки“ читали наші писаня, она справди дуже добра, тілько її послухати не кождому спроміжно. Дар слова не у всїх писателїв однакий. Впрочім і найлучший писатель в часом тратить тото значенє, яке мав у сучасних: випливає се з многих причин та лише стверджує сю правду, що на сьвіті нїчо не єсть вічного. Певно добрі писателї найдуть читателїв і за яких сто і двіста років, тілько-ж таких писателїв все буває омаль. Возьмім у нас приміром українські твори Основяненка, Шевченка — можете їх перечитати кілька сот разів, а не начитаєте ся: все они сьвіжі, все они копальнею золота руского язика для граматика, для фільольоґа, для дослїдувача побиту і звичаїв українського люду.

В творах наукових повинен бути язик дуже старанний; чим глубше має термінольоґія корінь в живучій бесїдї люда, тим она сильнїйша і має користнїйші условя жизни і тріваня. Язик недбалий і не доволї опредїльний (прецизний) в науковій статтї обнижує єї наукову стійність так само, як пестрий, недбалий язик в якім творі лїтератури надобної збавляє цїни того-ж твору. Взагалї слово лїтературне чи то в белєтристицї, чи в науцї має виростати з основи народної т. є. має бути по можности так зладжене, як би проговорив цїлий люд, коли-б осягнув одвітний степень образованя.

З всею рішучостию виступаю против непотрібного напиханя рідного слова чужоземними виразами, без котрих можемо зовсїм вигідно обійти ся. Що декотрі чужоземні слова ввійшли вже в наш

язик, суть загально зрозумілі для всеї маси народу, того заперечити годі. Против таких виразів шкода виступати. Телеґраф, пошта, електричний, маґнет, квадрат, миля, метер, кільоґрам, граматика... то вирази, на які шкода силкувати ся для утворби руских підходячих слів. Що в нашім язиці більша часть слів чужих взята з німецкого, се не подивує нікого, бо Славяне з Німцями многорако стикали ся яко з сусідами і від того народа культурно значно висше стоячого приняли богато з термінольоґії ремісничої, купецкої, з термінольоґії уладу суспільного і публичного. Німецке Rathaus переняли Поляки зміняючи той вираз по свойому на ratusz, а і ми Русини, за посередою Поляків, присвоїли собі тото німецке слово (ратуш gen. masc. і ратуша gen. fem.). Рівно з німецкого взяті слова: шолтис Schultheiss, війт Vogt, рихтар Dorfrichter, бурмистр Bürgermeister (буймистр), гибель Hobel, зельовати sohlen, ухналь Hufnagel, гандлювати handeln, м. торгувати, крамниця Kramladen, крамар Krämer, лада Lade, Kiste, гальба Halbe, зайдель Seidel, шварц Stiefelschwärze, Stiefelwichse, лощило до чобіт, чорнило до чобіт і богато инших. Українці кажуть „кшталт“, що єсть взяте з німецкого Gestalt за посередою польского kształt, хоть маємо і своє питоменне: стать: укр. на кшталт галицк.: на стать.

Слів француских у нашім язиці не в порівнаню менше, ніж німецких, а дістали ся они до нашого язика або за посередою польского або подекуди і за посередою німецкого язика. Слова „ґрайзлєрня“ (говорять навіть „ґляйзерня“) я ужив, бо так у нас кажуть на малий склепик, де перепродують товари звичайно пліхшої вартости. Склеп, склепик а на Україні уживане „лавка“ не зовсім підходять. Може „ятка, яточка“ — але у нас ятками зовуть склеп або буду, де різники продають мясо т. є. „вирубня мяса“. Що до слова „лавка“ запримічу, що се слово має ріжне значенє 1) Bank, 2) Steg кладка пр. лавка через воду 3) Brett (місцево) 4) Kaufladen.

Староруске слово баснь означає вправді те саме, що байка, але може безпечно ужити ся в рускій науковій термінольоґії, місто француского fablau, котре також фільольоґічно взявши по свому походженю само одно слово, що і лат. fabula. Хоть слово баснь старинне, а все-ж таки оно нам ріднійше, ніж „фабльо“. Тут принагідно кажу, що наш люд на француске fablau, по нашій думці баснь, найчастійше каже „новина“. Чи однакож сей вираз годен

всюди заступити слово „баснь“, се друге діло. „Вигадка“ значить Ersonnenes пр. „то зовсім неправда, то єго злобна вигадка“.

Приросток архи в таких нових зложенях, як „архисьмішний“, „архидобрий“ і т. п. видає ся мені чудний і по моїй думці есть зовсім непотрібний. Коли читаю „архисьмішний“, то се видає ся мені незручним наслідованєм польского arcyśmieszny, а до того по крайній мірі мені як раз пригадує „археольоґію“. Місто „виглядало се архисьмішно“ сказати б по просту а природно: виглядало се сьмішненько, дуже сьмішно або пресьмішно; „хоч і він добрий, та ти архидобрий“, я-б так сказав: хоть (хотя, хотяй, хоч, хоча) і він добрий, та ти добренький або предобрий: — „всї ви розбійники — а він архирозбійник“ я-б виразив: — а він прарозбійник або і прерозбійник (в одній пісни людовій найшов я таке степенованє: о люде, прелюде!); „се поважна справа, а на раду поприходили самісенькі архиосли“ коли-б вже конче задержати таку форму звіту, то б сказати: се поважна справа, а на радупоприходили самі ослюги або осляги або ще досаднїйше: самі осли осленні. Остатний спосіб вираженя єсть чисто народний, хоть знаю наперед, що задля него з самого почину з мокрим рядном накинуть ся на мене — та дарма! єсть він у нашого люду іменно в горах часто уживаний для степенованя понятя. І так пр. показуючи раз Бойкови ростину спиндз (Helleborus) я учув від него такі слова: „того у нас маса масенна!“ Так то люд навіть до перенятого слова маса (польск. masa, німецке Masse, француске masse) приміняє свій собі властивий, питоменний спосіб степенованя понятя.

По моїй думці саме фільольоґам повинен даний бути голос у всїх річах дотикаючих справи язика, однакож жаден з фільольоґів не може собі присуджувати права якогось зборонюваня писателям уживати сего або того. Критика предметова, безпристрастна може зробити пожиточне діло; однакож і критики, яко люде, можуть в дечім помиляти ся; отож давати критикови, хотьби найдоказнїйшому, ius gladii, се, коли-б і було можливим, значило-б тілько, що саджати духа в клїтку.

„Зовнїшний“ по запевненю п. К. живе в устах люду. Єсли так, то нема чого того слова цурати ся. Я на мою долю уживаю „внїшний“ яко коротшого слова, хоть в устах люду я єго не чув нїколи (в старосл. єсть **вънѣшнь**), а лише вираз знадвірний пр. знадвірні вікна, хоть таки частїйше вікна знадвору або зо-двора;

та нігде правди діти: „знадвірний“ в декотрих випадках не пригоджує ся. Слів „внутренний“ і „внутрішний“ межи людом я не чув ніколи, а навіть в околицях, де уживають знадвірні вікна, на внутренні кажуть лише „вікна з середини“. В старогл. находим: **вънѫтрьнь, вънѫтрьшьнь** і **вънѫтрьнѣшьнь**. В книжках у нас уживають ся оба в горі згадані вирази. І внутренний і внутрішний у нас мають наголос на у. Та все таки „внутрішний і вніший“ не хорошо звучить задля повтаряня накінчика ішний; по моїй думці, красше би сказати: „внутренний і вніший“.

Лежить на серци, се зворот звичайний у нашого люду; „правда лежить в тім, причина лежить в тім, се лежить в компетенциї зборів“ — так вправді писати ніхто нікому не може зборонити, але сей спосіб вислову єсть ґерманїзмом, тай годі. Правда, так уживають Росияне загально, а дуже часто і Поляки, хоть певно не ті, що застановлялись глубше над істотою польского і славяньского стилю. Хто-ж чув у люду: „причина лежить в тім“? кажуть лише: причина в тім, причина єсть в тім або причина тому.

„Кощунствовати“ назвав я словом чисто росийским (кощунствовать) а то на тій підставі що в людових пословицях росийских найшов я вираз „кощунство“. З того однакож не слїдує, щоби оно не було в старослов. **коштоѹньствовати** fabulari, iocari. Слово се виписав я з одного перекладу (з росийского на українське) і там було то слово ужите в значеню тім, як витворяти мов несамовитий, маячити. Подане обяснене п. К. „блюзнити“ досить близке мому об'ясненю, хоть і не зовсїм таке саме. Тут при нагоді згадаємо, що в західно-рускій части Галичини уживають блюзнити в значеню: Zotten reissen, говорити масні, неприличні, спорзні річи.

Люд і народ; люд яко collectivum значить: люде, не перечу; тілько-ж не треба забувати, що і „народ“ має таке-ж значенє: зійшло ся богато народу; много народу було в церкві. Мій служник, родом з Бортятина, все падкує: „які тепер злі стали народи на сьвіті“ розумій: злі люде. Люд populus, а народ natio, се вже опреділене книжне, яке-б я рад завести. Від люд наростком овъ утворить ся приложник зовсїм правильний: людовий, так як кажуть: сьвітовий, сньіговий, сусьідовий, воловий etc. і шкода за рішенцем в тім зглядї удавати ся до сїльскої жінки, бо-ж предся від лїд буде ледовий; се-ж зовсїм не може змішати ся з ви-

разом „людовий“ річ очевидна. Загалом здає ся менї, що в таких разах, де іде о творбу слів, о граматику, удавати ся до простолюдина, до того може і неписьменного, єсть річ похибна. Добре єсть, єсли хто записує у сїльского люду назви ріжних зьвірят і ростин: терміни людові звичайно самі красші і гідні мати місце в дїлах наукових; та зовсїм схибленим було-би, коли-б в річах самої науки збирач термінольоґії хотїв засягати відомостий з люду, бо тогдї прийшло би повірити, що кит єсть великою рибою, лелик птицею, яструб переряженою зазулею, веретїльник слїпою і дуже їдовитою гадиною, усїльниця хробаком, що плїснь не єсть грибом, а папороть цвите.. Я тут можу з власного досьвіду навести, як малої ваги єсть орік простолюдина, знаючого звичайно лише говор рідного села і поблизкої околиці в річах язикових, котрі требують, будь що будь, такой ширшого погляду і ширшого знаня. Роблячи студиї діялєктольоґічні стрів я Бойка, від котрого записав доволї богато цїнних знадобів для моєї цїли. Бойка очевидно улестило, що якийсь пан „комисар“ списує єго мову і давай хвалити бесїду рідного села: у нас язик твердо-руський, ми все кажемо твердо по руськи: „днесь“, а там вже дальше до Львова, то говорят по польскому: нинька (sic!).

II. К. робить розлуку межи „малодушність“ а „дрібнодухість“. Я уважаю слово „дрібнодухість“ неодвітним, бо тут говорить ся про „дрібність“ духа, наче-б духа можна дробити. Говоримо лише про дрібні річи, а позаяк річ має у нас дуже обширне значенє, то може річ дрібна, дрібниця, дрібничка також уживати ся для означеня понятя відсадженого: обставина меншої ваги, маловажна обставина. З тим понятєм також посвоячені вирази: подробиця, подрібність, подрібний. Після гадки п. К. „дрібнодухий“ означає: kleinlich, „kleinlichmütig“ а малодухий, малодушний kleinmütig. Тілько-ж в нїмецких книжках я нїгде не стрічав „kleinlichmütig“ а kleinlich (властиво etwas klein) я-б віддав виразами: прималий (слово людове), малкий, малостний, дрібничковий. Subst. Kleinlichkeit: прималість, малкість; малостність, дрібничковість.

Одвітливий каже п. К. „той, що хоче одвічати“. І я-б так думав, та що-ж дїяти, у угорских Лишаків я чув з уст берова (війта): я в тому одвітливий в знач. ich bin dafür verantwortlich — і так я подав, як чув. Взагалї у люду декотрими наростками творять ся слова, котрі нераз в значеню ріжнять ся від того, чого нас учено в школах, от хоч би такі угорскорускі вирази:

чи́тавий achtbar, geschickt, tüchtig; ли́павий або смола́вий klebrig, schmutzig (при другім виразї певно кождий книжно вишколений замітить: смола значить Pech та щож і почнеш, коли селянин так говорить, як з уст матери навчив ся, а часто не так як би се виводила писана граматика, з чого однакож не конче слїдує, що говорить зле). Люд наш каже: ніч погодлива — ніч погідна; хижа властлива (т не викинене!) — хата власна.

Побут місто побит. У староукраїньских писателїв находимо: побит (пр. у Котляревского: „яким побитом"). Новійшими часами стали що раз більше писати „побут", і іменно у нас в Галичинї взяли ся притьмом уніформувати, у пишучи у всїх словах де и = старослов. ы, а слово походить від „бути" старосл. **быти**. Назвав я се усиловане хоть і не дійшле уніформоване дїлєтантским і нерозважним починанєм, бо раз оно не дасть ся всюди перевести, а вдруге обідняє що до звуків наш язик.

Кажемо небулий nicht gewesen: небулість Ungeschehenes, але все лише небилиця Unding, dummes Geschwätz; небиличити небилиці плести. Чи і тут належить писати небулиці, небуличити? — Якже-ж скажете на збиток Überfluss. Uebermass, Üppigkeit, чи збуток? але-ж тут живий язик кладе важке veto, бо саме в тих виразах виступає так зване вимічанє (Differenzierung): збиток означає Überfluss а збуток збуванє товару, Absetzen der Waare, Waarenabsatz — збиток значить також Mutwille, mutwilliger Streich пр. хлопчище робить єму на збитки der Bub spielt ihm einen Schabernack, der Bub macht es zu Fleiss, um ihn zu ärgern; збиточний mutwillig, збиточник mutwilliger Kerl, mutwilliger Knabe, збиточниця mutwillige Frauensperson, mutwilliges Mädchen. Що нїхто не скаже: збуточний, збуточник і пр., против того нема чого і спорити. Всюди: добич, здобич, здобичник а не здобуч etc. у м. Вовчка прибиток, вбиток, (Оповід. II. 1862. стор. 75.) — В західнорускій части Галичини уживають ся вирази присловникові: збит, назбит, позбит пр. збит дорогий = надто дорогий і тих присловників нїхто не перемінить на „збут, позбут" і пр. Рівно кажуть у нас: того у нас збитком dies haben wir im Ueberfluss. — Слово забиток Denkmal, altes Denkmal єсть книжне, але загально у нас звісне і уживане пр. забитки давної лїтератури. Добиток значить у нас в многих околицях тілько, що худоба, скот, иміне — а добуток das Gewonnene, das Erreichte, das Resultat, — недобиток се значить і у нас війско недобите (від бити старосл.

бити) та сего не можна разом скидати з добитком (від бити = бути старосл. **быти; добытъкъ**). Понеже у нас старосл. **ы і и** (=і) спливають у звук посередний и, то подекуди звуково затирає ся ріжниця у слів походячих від **бити** а **быти**, коли **ы** не перейде на у. — бит Dasein, єствованє; битовати das Dasein führen, existieren,, битство я б приняв також яко синонїм побіч бит, (в старослов. **бытьство** значить substantia). Може не один замітить: се слова книжні. Так! але добрі — впрочім быт побіч, бытя, бываня Leben, Wohnung стрічає ся у наших Лемків. Борба о бит der Kampf um's Dasein, борба о єствованє, за єствованє треба-б змінити на: борбу „о бут", а битовати на „бутовати". Певно тут дехто поремствує: нам не треба нових виразів, але я скажу: дай Боже як найбільше нових добрих виразів. Та буває нераз і так, що саме ті, котрі найбільше горланять против нових виразів, часто складають самі зовсїм непотрібно, а до того вельми невдатно вирази нові на місто зовсїм добрих, старих і доси загально вживаних.

Як би то виглядало, коли-б на пр. Поляки хотїли унїформувати свій язик змінюючи пр. poruczyć na poręczyć (тут виміченє: poruczyć empfehlen, recommandieren; а те саме слово з примітною польскою фонетикою: poręczyć, bürgen); rąk, mąk genit. plur. na rękę, męk; hańbić, hasło, hałas na gańbić, gasło, gałas або навіть głas — то-б доперва повстала гаканина не пуще язичя наших твердяків.

Сяєво — менї тото слово видає ся штучним. Наростком -иво утворені сущники означають найбільше знадіб, пр. паливо Brennmaterial, топливо Heizmaterial, стріливо Schiessmaterial, печиво Gebäck. Мисто-иво може иноді бути-ево, пр. молозєво Biestmilch. П. К. приводить: марево, зарево. У давних укр. писателїв слово „сяєво" не подибує ся. Доперва новійшими часами оно ввійшло в уживанє. Перший тото слово („сяйво") поклав в письмі Старицкий, а за ним другі писателї новочасні. Чому „сяєво" має бути лїпше, нїж сиянє (форма укр. сияння)? Коли-ж українські писателї а і п. К. про тото слово кажуть, що оно людове (себ-то простонародне), то найже будуть ласкаві іменно подати саме околицї, де тото слово живе в устах люду. Осияний від осияти може мати наголос хоть на **и** хоть на **я** подібно як і другі причасники минув ч. стану страдного на-нъ пр. ве́дений і веде́ний, лю́блений і люблéний, за́мкнений і замкнéний, ко́ханий і коха́ний (те з певним відтїнком в значеню: ко́хані конї, але дївчино коха́на!). Форма

„сяяти“ також доперва у новійших писателів стрічає ся. У Шевченка находимо: сонечко с с я є, а у М. Вовчка (гл. Повістки. Том. I. 1861 р. стор. 88 читаємо:

С і я л а зіронька, с і я л а:
Съ кимъ ти, Домасю, стояла?

С п р а в о з д а н є або як наш люд часто перекручує „справоданє“, се слово живцем з польского взяте, а такой і в польскім не хороше. Наперед зложене, а потом прохи прихилене до ческого zpráva Bericht, Auskunft, хоть правда з огляду на слово prawić reden, sprechen, можна би по части висновати і оправдати значенє виразу sprawozdanie. На що нам набирати з сусідних мов термінів, та ще в додатку сумнївної стійности? Опираючись на старорускім слові и з в ѣ т ъ я подав на німецке Bericht вираз з в і т. Каже п. К. що извѣтъ значить в російскім: „донос“. Яке там значенє того слова з часом в російскім виробило ся, нам про те байдуже. В старослов. и з в ѣ т ъ значить excusatio а в старослов. рівно як і в наших руских памятниках стрічаємо: б е з ъ и з в ѣ т а sine excusatione; sine contradictione. Що извѣтъ могло приняти инше значенє в російскім, тим нам не журити ся, бо нераз се буває, що тоті самі вирази мають у поодиноких язиках славяньских инше значенє. Ми Русини іменно дуже соромляжі і все похильні обзиратися на сусідів (хай їм легенько икнеть ся!). Другі Славяне не суть так соромливі. І так приміром Чех не соромить ся, що по чески bydlo — Leben, а в польскім bydło — Vieh; Москаль не соромить ся, що московске мѣхъ Pelz, футро, а в україньскоруск. м і х Sack; у нас д и х т ь і т и keuchen, пес дихтить, укр. пес хекає, в словацкім же: dychtit' — begehren (a dychcat' — keuchen); в рускім н е в і с т к а — жінка сина, в ческім nevěstka, в словацкім nevestka — meretrix, Metze, женьщина злого поведеня, блудниця; в руск. б л а г и й gut, sanft польск. błahy schlecht, gering, flau і пр. пр. П. К. подає на нім. Bericht „звідомленє“. Однакож з в і д о м л е н є, п о в і д о м л е н є се нім. Benachrichtigung; правда, що оба ті вирази в німец. досить близкі, первістно навіть сінонїми; та виразом Bericht означає ся т е п е р не лише само звідомленє — пр. з в і д о м л е н є про засїданє що иншого, а з в і т засїданя знов що иншого. В першім случаю єсть лишень згадка, оповістка про засїданє, в другім же не лишень згадка, але і весь пробіг засїданя, весь ток обрад коротше або ширше описаний.

Я мушу тут замітити, що я сам передше уживав „справозданє“, потом „одчет“, але все ті слова були менї не по́-нутру,

я чув, що се позичане, а для нас не вжиточне добро. Подаючи на німецке слово Bericht вираз звіт, я прочував, що сей новий вираз стріне і противників. І дійсно так стало ся; але се мене зовсім не зражує. Коли я р. 1872 в. „Правді“ в однїй статейцї ужив вперве слова кількость, то коректор, мимо що тогдішний редактор тої ґазети запевнив мене, що помістить статю без зміни — так напудив ся нового слова, що на свою руку кількость змінив на „илькость“, доневне з огляду на польске ilość. Те стало причиною, що декотрі народовцї взяли уживати „илькость“, думаючи, що я тото слово захвалюю. Тим часом в українсько-рускім „илькость“, то ще сто раз гірше ніж количество, котре тепер лише задихує стариною (старосл. количьство староруск. количество) слово же „илькость“ утворене прихапки і в рускім ніяк не годить ся, бо ніхто не говорить нї „ильо“, нї „илький.“

Правда, вже потом менї не змінювано і печатано в моїх статиях „скількость“ і „кількость“. Але який час потрівало, що одні народовцї писали „количество“, а другі „илькость“ — аж поволи-воли ввійшло в загальне уживане у народовців такой слово „скількість“. — Другий примір: р. 1874 видав я малий збірник поезий, де ужив раз в стиху: „туряв про щасну злуку.“ Тодїшні народовцї дуже нераді були з слова „злука“ твердячи, що „розлука“ може бути, але „злука“ ніколи. Я і не спорив. Від часу, коли написав згаданий збірник стихотворів, минули лїта, я забув про свої поезиї і про всякі злуки — аж тут диви: народовцї саме тепер дуже часто стали уживати слова: злука. Міг би я ще й инші приміри навести на доказ, що вираз новий хоть би і добрий, не все доразу приймає ся — а причина сему прояву такой понайбільше людска природа: сила привику.

Навпак нераз буває, що вираз хибний дуже швидко може розпросторонити ся, коли на єго хибність ніхто не зверне уваги. І так пр. р. 1861. видав в Чернівцях А. К.: Slovo na slovo do Redaktora „Slova“, де ужив вперве „zaprosyny do peredplaty“. Слово „запросини“ перелетїло табор народовців дійсно мов би огонь побігущий. Всї народовцї давай посилати письмом „запросини“ на вечерницї, на баль, на концерт і т. п., не роздумуючи в тім, що запросини а запрошенє то у нас в рускім не все одно, так само як і в польскім zaprosiny a zaproszenie, так як наше хрестини а хрещенє... А навіть, ще й тепер подеколи стрінеш ся з таким добром, як: прислав менї „запросини“ місто запрошенє.

Яко другий примір наведемо тепер ще такой дуже часто вживане: „істновати“, зладжене на стать польского: istnieć, але не вдатно, бо у нас истий значить: правдивий, справедний, справдешний, echt, wahrhaft; до-иста, в-істї, дійсно (з до-истно), достоту, достотне (з до-истоту, до-истотне) wahrhaftig, gewiss, sicher, in der That. Опираючись на старосл. **ѥстованиѥ** і **ѥстьствованиѥ** τό εἶναι, esse я утворив на понятє existieren, bestehen: єствовати; Existenz, Dasein: єствованє; на понятє Wesen слово: єство. Та лише тото послїдне слово лекше приняло ся в народовецких письмах; місто єствовати, єствованє все таки притулюючись до польского пишуть: істновати, істнованє — хоть справди того не столкувати, чому би руске єствовати мало бути гірше від польского istnieć, не говорячи вже про підроблене слово „істновати“.

Се-б то — се вираженє зовсїм добре і стрічає ся не лише у новійших укр. писателїв, але також і у давних, пр. у Основяненка. Коли що порівнує ся, коли виражає ся яка догадка, якийсь припуск, то се вираженє зовсїм одвітне, пр. написав до мене лист з сердечними надто виливами, себто дуже мене любить... Однакож себто не означає того що: то єсть, се єсть, або, як хочете, се є. Себто то — вираженє условне, припускне, то-ж не може заступити на пр. в математицї вираженя: то єсть. І так у виводї місто: то єсть, ті трикутники суть до себе пристайні — нїяк не можна сказати: себто, ті трикутники суть до себе пристайні. Єсли хто знає, що 6 раз по 9 єсть 54, тож предся не скаже 6 раз по 9 себто 54 (то „нїби“ 54). Навіть на квітї так писати нельзя. Хтось побрав з каси 800 корон, то не може написати у споду поквітованя (як се у нас водить ся): „себто 800 корон“. Як же „себто“, коли касиєр (казначей) виплатив єму ретельно 800 корон не фальшованими грішми. Що там який наймит з трудом почитуючи гроші, скаже иноді „себто“, те по моїй думцї не доказує нїчого. Зсувка себто (із „се би то“) своїми складнями доволї показує, що не можна єї уважати рівнозначною з вираженєм: то єсть або се єсть.

Хоть як важним єсть досліджуванє бесїди нашого люда, то таки заперечити не дасть ся, що і межи людом не кождий бесїдує правильно питоменним говором. В кождім разу треба з'уміти вилучити зерна від полови, не все бо, що чує ся у люду, пригідне для язика лїтературного. Коли вчуємо від якого робітника, що

шляє ся по всім усюдам: „коцьол“, „коцьолок“ — то годі нам тих форм ужити місто котел, кітлик, в рускім єдино можливих форм слова, що взяте з ґерманьского (ґотицке: katil *).

„Цьоця“ і тета (люд каже декуди пр. коло Перемишля: „цьота“). Перехід **е** на **о** пр. в говорі долівскім: сой, сосá, сосо м. сей, сеся, сесе psl. **сь, си, се**; доготь місто деготь; — на Поділю: брала вдова льон дрібненький = лен др.; заіменник всьо пр. всьо збіже м. все збіже. Пояснити тут перехід **е** на **о** не легко; виробив ся він місцево і в наведених словах самостійно. „Цьоця“ однакож — се повстало — говорю лишень про ті околиці Галичини, де мені лучилось тото слово чути — під впливом польщини. Суть села, де говорять селяне межи собою тітка, а вже коли стануть бесідувати з „паном“, то притьмом виїзджають словом „цьоця“. Коли говоримо: тонкий, тебе, стіна, стяти а не цонкий, цєбе і пр., то мусимо признати, що єдино лише форми: тета, тітка суть допустимі в нашім язиці літературнім; „тетка“ „тетюха“ подекуди у нашого люду іменує ся пропасниця, febris. В поодиноких говорах у нас нераз місцево виступають прояви звукові, часом навіть і зовсім оріґінальні, котрих однакож годі вводити в загальне уживанє, бо они надто виїмкові а часто нераз і противні загальним законам нашого язика.

Котрий, який, що часто вживають ся у нас яко рівнозначники. У нас, коли хто скаже: „позабирав яблука, що були вже добрі“ то може се означати і всї і часть яблок. Коли-ж хочемо точно виразити часть яблок, то скажем: позабирав тоті яблука (яблока, яблика), що були вже добрі. Повідбирав гроші, котрі, які або що попозичав сусїдам — се у нас все рівно, розлуки нема ніякої.

На останку мусимо ще згадати про висказ п. К. ось який: „З чисто великоруської мови нам можна було-б понабирати багацько дуже доброго материялу, дуже добрих термінів. От було-б гарно, коли-б хто основно переглянув Словарь Даля і повиписував звідти все то, що могло-б і нам знадобити ся“. На се ніяк не

---

*) Аделюнґ виводить слово Kessel, ґотицк. katil від ka, kau = hohl, tief (порівн. нім. Kaue, а також грецк. *κοτύλη*, лат. catinus, catillus). Основним понятєм слова Kessel (katil) єсть після Аделюнґ-а понятє глубокости, довбчатости, ото-ж подібно як в рускім слові: баняк. Українці кажуть на баняк: казан, казанок (слово взяте з турецкого). *І. В.*

годжу ся. Яку-б мала стійність така термінольоґія повиписувана з російского словаря, трохи переіначена звучнею українською? Русин, мимо всеї своєї захвалюваної „твердоти“, межи Славянами в национальнім згляді трохи чи не наймякший і найлекше попустний, найлекше похильнистий до сусїдного із шкодою для себе самого — то-ж можна собі уявити, яка-б то вийшла робота. Прямо сказати мушу: була-б зовсїм без вартости, яко корпанина штучно прищіплена і позичена. Мов би ідучи за радою п. К. так роблять по части Русини галицкі, та лишень в иншім напрямі, беручи за основу термінольоґію польску, котру трохи переіначують на руский лад. Тож шкільня́; шкільнярство Schulwesen мусить називати ся „шкільництво“ польск. szkolnictwo (в галицко-руск. шкільник = жид-кликун, що ранком стукаючи до вікон одновірцїв певної дільницї, скликує тим способом жидів до біжницї, се-б то до „школи“); лїсня́, лїсовня́; лїснярство Forstwesen „лїсництво“ польск. leśnictwo; верхня́ Oberfläche „поверхня“ польск. powierzchnia; заведенє водолїчне „заведенє водолїчниче“ польск. zakład wodoleczniczy; перепинка Beistrich — протинка, польск. przecinek; такий хороший і прецизний руский вираз, як точка = punctum мусить звучати „кропка“, польск. kropka (в руск. крапка Tüpfel, guttula; руске слово точка може ужити ся яко дуже хороший термін і в математицї); модрина, мудрінь, яремиш Lärche, larix іменує ся „модерев“, польск. modrzew; удача, вдача (прехороше слово!) підмінює ся виразом „успособленє“ польск. usposobienie (в руск. успособленє Befähigung); місто був живої вдачі пишуть: був живого успособленя = był żywego usposobienia; нагода зве ся „спосібність“, польск. sposobność (в руск. спосібність Fähigkeit; польск. przy sposobności = по руск. при нагодї); розпоряд завсе мусить звати ся „розпорядженє“ польск. rozporządzenie; ростина зве ся „рослина“ польск. roślina; рістня́ — зве ся „рослинність“ польск. roślinność; галапа́с = Parasit — „пасожит“ польск. pasorzyt; школа приготовна — „школа приготовавча“, польск. szkoła przygotowawcza; запаленє легких — „запаленє плюц“ польск. zapalenie płuc; лазницї — „лазєнки“ польск. łazienki; висо́к plur. виски́ — „скронь, скрони“ польск. skroń, skronie; при́віска — „висьорок“, польск. wisiorek і пр. пр.

Нам позичати зовсїм не гоже, не потреба нам удавати ся аж до московщини, маємо свого добра доволї; хоть поки що, оно роз-

сипане, не зібране і не впоряджене. Насувають ся нам тут слова німецкого поета:

Warum in die Ferne schweifen?
Sieh, das Gute liegt so nah'!

Язик нашого люду єсть так богатий, що в нім найдемо гідні знадоби термінольоґії хотьби для десяти народів. Не перечу, що в термінольоґії специяльних наук можемо — як се діють впрочім і всї Славяне — глядати і в термінах других народів славяньских — а передовсїм одвітно використати старословеньщину — та все при тім дуже обережно поступати належить і лише в дійсній потребі черпати з тих жерел.

З термінольоґії нашого люду богато користали Поляки, по части також Москалї; лишень ми мало маємо довіря до свого питоменного; многі спосеред нас хоть і люблять своє, так все думають прихилити де-небудь головоньку до сусїдів, дарма, що они для нас так дуже привітні... Тим часом нам єствувати лишень тогдї, коли розвинемо ся на своїх власних, природних, питоменних основах. Всяке зичене від сусїдів нам лише на шкоду вийти може, а скріпить і без того сильнїйших сусїдів.

Се одвіт наш Вп. автору статтї: „Про нашу лїтературну мову“. Пишемо зовсїм предметово, так як се нам випливає з наших довголїтних студий проведених зарівно як в писаній нашій лїтературі, так і найпаче в живім, ядреннім і пребогатім слові нашого люду. Коли чому не можемо притакнути, то робимо се на підставі наших специяльних дослїдів і помічаній — та зовсїм нас те не гнїває, коли наші виводи стрінуть ся з мнінєм противним. Єсли наші виводи і мізкованя злі, то най пропадуть; єсли добрі, то они з часом найдуть привіт, вийдуть в люди і послужать в користь нашому лїтературному язикови.

Іван Верхратский.

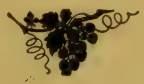

Хроніка і бібліоґрафія.

I. З літератури і науки.

Сорок перші роковини смерти Шевченка. 41 роковини смерти Шевченка пройшли в російській пресі не так голосно, як попередні; статї про Шевченка були тільки в отсих часописях: 1. Волынь, ч. 52 — статя д. Мировця „Причины, вызвавшія особый интересъ къ личности и произведеніямъ Шевченка"; 2. Крымскій Курьеръ, ч. 51 — д. Доманицького „Культурно-историческое значеніе поэзіи Т. Г. Шевченка"; 3. Приднѣпровскій край ч. 1468 — д. Славинського „Памяти Шевченка"; 4—5. С.-Петербургскія Вѣдомости, ч. 55 — д. Л—цкого „Т. Г. Шевченко" і д. Кулябки „Памяти апостола правды"; 6. Сѣверный Кавказъ, ч. 25 — д. Гавриша „Т. Г. Шевченко"; 7. Югъ, ч. 1141 — д. Коваленка-Коломацького „На Шевченковы дни"; і 8. Южный Край, ч. 7300 — проф. Сумцова „Стихотвореніе Шевченка „Сонце заходыть" въ бытовой и литературной обстановкѣ" та поезия „Памяти Шевченка" д. Иванова. В ріжних містах (Симферополь, Катеринослав, Київ, С.-Петербург то-що) память Шевченка сьвятковано літературними вечерами. *С. Є.*

Ще про український переклад Сьв. Письма. Недавно мало не всї російські часописї оголосили звістку, що Синод дозволив друкувати Новий Завіт українською мовою. Сїй звістцї ми зразу не хотїли вірити, бо чи-ж може Синод без жадного приводу занехати свою давню систему церковного „обрусенія" і вийти на цїлком новий шлях?... Показало ся, що скептицизм був справдї, на жаль, оправданий. Обер-прокурор Синоду Побєдоносцев оголосив у свойому орґанї „Церковныя Вѣдомости" (ч. 6), що останнїми часами нїхто не прохав дозволу друкувати український переклад Нового Завіту, а ті прохання, що були перше, Синод одкинув. Синод очевидно, поводить ся так, нїби його ще просити треба, щоб він виконував свої найперші обовязки, — такий тепер панує безладний хаос у головах ви-

щого російського духовенства, що запродало урядови все, що було кращого в християнській науці!... За своїми керманичами йдуть і деякі зі сьвящеників. Один із них надрукував у ч. 1151 „Юга“ замітку, де доводив, що народови не потрібно Сьв. Письмо українською мовою, що народ відкидає навіть (!) російський переклад і цілком задовольняєть ся церковно-славянським. Треба сказати, що такий офіцияльний погляд зустрічає опозицию від кращої частини духовенства, що виробила вже инший погляд на сю справу. В ч. 1154 „Юга“ надруковано відповідь другого сьвященика, що рішучо протестує проти думок свого товариша і дуже вдатно й докладно зводить їх ad absurdum. На підставі власного досьвіду він каже, що народ не розуміє зовсім Сьв. Письма та проповіди чужою мовою; що перший-ліпший дурисьвіт має більший вплив на народ, ніж духовенство, бо знає народню психольоґію й звертаєть ся до його зрозумілою мовою. Все се правда і духовенство само собі вириває з-під ніг ґрунт тим, що не хоче вважати на справжні інтереси народа. Кажемо — не хоче, бо ніхто справді не в силі заборонити їм сього; цікаво, що навіть уряд церковний иноді мусить поступати ся „обрусеніемъ“, коли від його виразно того вимагають. В „Кіевскій Старинї“ (лютий) надруковано „указ“ полтавської консисторії одному з благочинних, яким дозволено говорити з церковної катедри українською мовою. *С. Б.*

Російські часописї про Костомарова. Д. Пантелеєв надрукував у „Русскихъ Вѣдомостяхъ“ (чч. 11, 15, 19 і 21) дуже цікаві споминки про петербурський унїверситет („Изъ воспоминаній о шестидесятыхъ годахъ“) спочатку 60-х років, за часів професорства там Костомарова. Про Костомарова автор згадує вельми прихильно. Між иншим він каже, що Костомаров не вернув ся в унїверситет через аґітацию на „Страстномъ бульварѣ“ (так в Росиї звуть „Московскія Вѣдомости“) проти Костомарівського сепаратизму. Коли вірити д. Пантелеєву, Костомаров говорив, що не знати, чи задержать ся ті відміни, які відріжняють тепер Українців від Великорусів, коли скрізь пройдуть залїзниці, коли осьвіта народна а заразом і добробит побільшать ся. З приводу великоросийської секти молоканів Костомаров нїби то мовив авторови, що він одмінив свої погляди на відносини „двух русских народностей“ і уважає Великоросів талановитїйшими від Українців, більш здатними до виконання морально-громадських ідеалів. Навівши отсей витяг із статї д. Пантелеєва, „Новое Время“ єхидно запитує: „Что то скажутъ на это „щыри украинци?“ — Відповідь на се питаннє дав д. Мордовець в ч. 9295 того-ж „Новаго Времени“. Д. Мордовець покликаєть ся на друковані працї Костомарова, що вийшли в сьвіт пізнїйшими часами і тим самим відкидають слова, які нїби-то чув од Костомарова д. Пантелеєв. Полєміка між д. Пантелеєвим та д. Мордовцевим викликала ще одну статю в „Новому Времени“ (9297) д. Розанова „Малороссы и великороссы“, яка власне робить комічне враженнє невдатними заходами дати характеристику відносин великоросийсько-українських. Щоб багато про міркування

д. Розанова не розводити ся, наведу тільки один приклад: д. Розанов думає, що Січ Запорожська виникла від... лїнощів. З'їв, каже д. Розанов, чоловік все кругом себе і замісь того, щоб працювати — йде „поцарапать (? — у Гоголя — „пошарпать“ С. Є.) Анатолійскіе берега“... З таким розуміннєм історії не далеко заїдеш, а що не розплутаєш заплутаних міжнародних відносин, то певно!...

С. Є.

Енциклопедизм і шовінїзм. Сьвяткуючи 21 лютого 50-ті роковини смерти Гоголя, його alma mater — Ніжинський лїцей не втримав ся від такої вихватки, що не зовсїм личить поважній науковій інституциї. Проф. Сперанський, говорячи про вихованнє Гоголя в лїцеї, згадав, що Гоголь був під впливом українських лїтературних течій, що надихнули йому любов до українського життя, пісні, тощо; але енциклопедичний дух школи вирятував його від захоплення „ложнымъ малорусскимъ шовинизмомъ“ („Одесскій Листокъ“, ч. 56). Так говорить професор лицея, инші-ж учені російські (напр. Венґеров) мають цїлком супротивну думку що до „енциклопедичного духу“ лїцея й доводять, що там панувала мертвота й повне занедбаннє науки.

С. Є.

Український елємент у творах М. Гоголя. Въ 7295 ч. „Южнаго Края“ поміщено статю проф. Сумцова „Малорусскій элементъ въ творчествѣ Гоголя“, з приводу „Книги о языкѣ Гоголя“ проф. Мандельштама. Авторъ зазначує, що перші твори Гоголя — то немов російський переклад з українського первотвору, та й потім кращі уступи його творів — то споминки про Україну. Український елємент у творах Гоголя виявив ся надзвичайною щирістю, правдивістю та артистичністю в обробленню, не згадуючи вже про щироукраїнський гумор його писань. Взагалї книжка проф. Мандельштама дає багато важних уваг до психольоґії творчости Гоголя. *С. Є.*

До ювилею Гоголя. В ч. 52 „Кіевлянина“ надруковано статю „Гоголь, какъ историкъ Малороссіи“, де на підставі публичних відчитів д. Каманїна переглянено працї Гоголя з обсягу історії України. *С. Є.*

Риба на голові. Д. Діонео переказує в „Одесскомъ Листкѣ“ (ч. 67) деякі куріози, що знайшов у анґлїйських перекладах оповідань Гоголя. Анґлїчане — каже він — з великим дивом дізнають ся з перекладу Гоголевих оповідань, що Українцї носили на голові... „шапку“ — догадуєтесь ви? — нї, оселедця (рибу). Перекладач слово „оселедець“ (чуб) переклав по анґлїйськи herring — і вийшло, що Українцї ховають під шапку рибу й носять її чомусь на голові. *С. Є.*

Роковини уродин Юрія Гуци (Венелїна). Сього року минає сто лїт від дня уродин Юрія Гуци, знаного під прибраною назвою Венелїна, головного духового відродителя Болгарів. Юрій Гуца, з походженя угорський Русин, уродив ся 1802 р. в північній Угорщинї (Берегська столиця). До ґімназиї, а опісля до духовної семінарії ходив на Угорщинї (в Унґварі). Та до духовного званя не тягнуло його мабуть дуже, коли він покинув семінарію, виїхав до Галичини і тут, у Львові, вписав ся в університет на фільософічний виділ, де слухав головно викладів історії.

В р. 1823 виеміґрував до Росиї і звідти вже не вертав до рідної землї. Два роки пробув він у Кишеневі. Там познайомив ся з численними Болгарами, що повтїкали зпід турецької кормиги, полюбив їх і постановив собі працювати в їх користь, забувши заразом цілковито про своїх земляків, що як раз тодї почали сильно підупадати в кождім напрямі. Посьвятившись виключно студіям над Болгарами, видав уже 1829 р. працю „Древніе и нынѣшніе Болгаре въ политическомъ, народописномъ, историческомъ и религіозномъ ихъ отношеніи къ Россіянамъ". Праця написана горячо, звернула від разу на себе увагу Болгарів і дала почин до їх національного розбудженя. Вони аж тепер стали думати над собою, почали переконувати ся, що вони не Греки, за яких себе часто уважали, але окремий народ, що мав за собою історію, мав культуру. За пізнанєм себе пішли змаганя до самостійности, які й сповнили ся, хоч значно пізнїйше. Та Гуца не поперестав на тій одній працї. Діставши від петербурської Академії Наук леґітимацию, він виїхав до Болгарії збирати давні книги, записувати етноґрафічні матеріяли, студіювати цілий сучасний побут Болгарів. І хоч в часї своєї подорожі натрафляв на численні перешкоди і то не тільки з боку Турків, але й самих Болгарів, він не зражував ся і працював у раз обібранім напрямі безустанно. Повернувши до Росиї почав стягати в купу свої досліди. Наслїдком того був цїлий ряд його праць, які й вичисляємо тут: „О характерѣ народныхъ пѣсень у Славянъ задунайскихъ", „О зародышѣ новой болгарской литературы", „Влахо-болгарскія или дако-славянскія грамоты", „Критическія изслѣдованія объ исторіи Болгаръ", „Нѣкоторыя черты путешествія въ Болгарію". Розумієть ся, що се не весь результат його студій над Болгарами і що він був би більше їх приготував, як би вчасна смерть не перешкодила йому в дальшій працї. В 1839 р. він помер у Москві, полишивши по собі ще деякі папери, доси не видані. З ним зійшов у могилу чоловік, про якого не можна вправдї сказати, що стратив свій вік на дармо, та все належить зазначити, що як би був присьвятив свою працю рідній землї, Угорській Руси, вона певно не була б дійшла до такого упадку, в якім є нинї. *В.*

Українська книжка в Земській книгарнї. Д. Земець в дописї з Александровська („Приднѣпровскій Край", ч. 1478) звертає увагу на ненормальне становище української книжки в місцевій Земській книгарнї. Хоч українська книжка тут найбільш потрібна, бо кругом живе український люд, проте, опріч видань д. Грінченка, в книгарнї майже нічого нема з української лїтератури. Правда, Петербурське „Благотворительное Общество" висилає сюди свої видання, але їх на полицях не видко, а лежать вони десь на схові. Очевидно людина, що заправляє книгарнею, належить до тих добродіїв, що коли б силу мали, й зовсїм знищили б українську книжку. *С. Є.*

Переклади українських творів. Часопись „Сѣверо-Западное Слово", що виходить в сьвіт у Вильнї, надрукувала в ч. 1150 переклад оповідання Дм. Марковича „Іван з Буджака". Годить ся згадати,

що редакция надрукувала сей переклад під загальним титулом „Современные малороссійскіе писатели“, — виходить, ніби то вона має на меті подати ще кілька перекладів з української мови. *С. Є.*

„Słowo Polskie“ надрукувало в перекладі новелю Вас. Стефаника п. н. „Podpalacz“ (Палій) в ч. 154, 156 і 158.

В „Дѣтскомъ чтеніи“ друкуєть ся в перекладі „Удивительныя приключенія муравья Сангвина, имъ самимъ разсказанныя“, Гната Хоткевича, що вийшли торік по українськи окремою книжкою у Львові.

Харківське „Общество грамотности“ видало книжку „Добромъ все преодолѣешь“ Гната Галайди, переклад з українського.

Рецензиї на українські книжки досить постійно містить часопись „Югъ“; останніми часами надруковано рецензиї на семейну хроніку Свидницького „Люборацькі“ (ч. 1150) та на виданнє Б. Грінченка „Книга глаголемая листовня“ (ч. 1152). Оцінку збірки „Из уст народа“ Грінченка надруковано в ч. 26 нової катеринославської часописї „Вѣстникъ Юга“. В ч. 1146 „Юга“ поміщено оцінку „Кіевской Старины“ (за січень і лютий), найбільшу увагу звернено на українську белетристику та справу українсько-руського університета у Львові; подібна оцінка появила ся і в „Южномъ Обозрѣніи“. В „Кіевском народном календарѣ“ Андріяшева знаходимо неприхильну оцінку „Бжільництва“ д. Немоловського; відповідь автора надруковано в ч. 18 „Волыни“. В ч. 1157 „Юга“ поміщено рецензию на „Оповідання про Ів. Котляревського“, а в ч. 1165 тої-ж часописї на „Народные спектакли“ Грінченка. В ч. 41 і 42 „Волыни“ надруковані під спільним заголовком „Изъ новостей украинской литературы“ Б. Грінченкові рецензиї на твори Шевченка („Повісти“, т. 1 і 2), Свидницького, Куліша, Г. Барвінок, Левіцького, Яновської та Яворницького. *С. Є.*

Працї Українців у чужих мовах. Звісний журнал „Archiv f. slav. Philologie“ надрукував у XXIV т. невеличку статю дра І. Франка п. н. „Zu Bogarodzica, str. 2, V. 1“, в якій автор виясню́є, як належить читати одно місце в другій строфцї сеї давної польської пісні, що його доси учені не могли поправно відчитати і довго над сим сперечали ся. *В.*

Д. Коваленко-Колом. надрукував у ч. 1479 „Приднѣпровскаго Края“ статю „Къ вопросу о начальномъ образованіи“, де знову пропонував вести науку в народних школах українською мовою. *С. Є.*

Одіслано до цензури. „Святи письни“, збірник віршованих псальмів.

Дозволено цензурою. „Як треба і як не треба“, два оповіданя, переклад Гната Галайди.

Друкуєть ся „Добром усе переможеш“, Гната Галайди (друге виданє, поповнене).

Що пишуть про нас. Штутґардська часопись „Aus fremden Zungen“ подає в 7 ч. з сього року дві руські еміґрантські пісні з передмовою і в дуже гарнім перекладі д. Ґеорґа Адама, які друкували ся у нас минулого року (кн. VII). Крім того висловляє д. Адам гадку про наш „Вістник“ отсими словами: Diese trefflich geleitete Monatschrift, welche unter Mitarbeit der bedeutendsten kleinrussischen (ukrainisch-ruthenischen)

Schriftsteller der Gegenwart nunmehr im fünften Jahre in Lemberg erscheint, ist der litterarische Sammelpunkt aller Kleinrussen (Ukrainer, Russinen, Ruthenen), welche in Südrussland, dem östlichen Galizien, der Bukowina und dem nordöstlichen Grenzgebiet Ungarns die Hauptmasse der Bevölkerung bilden. — Наводимо сї слова як погляд постороннього европейського читача нашого журнала; вони можуть служити також за відповідь тим нашим землякам, що нераз висловлюють своє невдоволенє, не маючи анї змоги анї охоти порівняти наше виданє з иньшими подібними у иньших народів і спускаючись лише на свій „естетичний“ смак та на „хлопський“ розум. Як би наші люди привикли більше читати і річево думати, а менше критикувати з формальних або зовсїм фантастичних причин, то ми певні, що наш Вістник мав би вже давно більше як 1000 передплатників. Ну, та підождемо... *В.*

Бібліотека поета Кардуччі. Італійська королева Марґарета закупила як раз тепер бібліотеку поета Кардуччі, що складаєть ся з 30 000 томів, за 40.000 лїрів готівкою і 2.000 лїрів річної ренти. Королева носить ся з думкою передати сю цїнну бібліотеку місту Больонії. *В.*

Університетська бібліотека у Львові. В 1901 р. зросла університетська бібліотека о 2700 творів, в 5278 томах і 688 зошитах. З того куплено 2134 томи, 652 зошити. На купно, передплату і оправу видано 23.012·80 к. Обовязкових примірників прибуло 617 томів, з приватних дарів 921 томів, решта з дарів правительства. Взагалї числить бібліотека 94.200 творів, у 168.598 томах. Бібліотека була отворена для публики 234 дни. Читачів зголосило ся 18.584, а видано їм 60.808 томів; з того визичено до дому 14.237 томів. З чужих бібліотек спроваджено 798 томів, вислано до чужих бібліотек 1054 томи. Деякі книжки і рукописи спроваджувано не тільки з австрийських бібліотек, але й з Росиї, Німеччини та Швайцарії. В бібліотецї одна тільки більша хиба, яку належить тут зазначити: багато книжок із неї забирають до дому професори і тримають їх не місяцями, але цїлими роками. Коли зголосить ся за книжкою звичайний смертний, то не дістане її, бо урядник не хоче стягати від професора. Чи не можна би якось тому зарадити? *В.*

II. Нові книжки.

Chronik der ukrainischen Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg. 1901, September — December. Heft IV. N. 8. Львів, 1902. З друкарнї Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 28, 8⁰. Цїна 30 сот. Зміст: Sitzungen des Ausschusses. — Sitzungen der Sectionen. (F. Prymak — Beiträge zur Geschichte der Entwickelung und der Involution der Thymusdrüse bei den Knochenfischen. Dr. I. Horbačevśkyj — Über die Bestimmung des Blutfärbstoffes. Dr. I. Horbačevśkyj — Über die Entstehung des Fettes im thierischen Organismus. Dr. O. Dakura — Beiträge zur sicheren Stellung der Diagnose des Typhus auf Grund bakteriologischer Untersuchungen. Dr. V. Levyćkyj — Die Theorie der Saturnringe. Derselbe

— Neue Errungenschaften in der Theorie der analytischen Functionen. Derselbe — Beitrag zur Theorie der Kettenbrüche und der Modulgruppe. Dr. S. Rudnyćkyj — Über die Sonnenflecke). — Sitzungen der Commissionen. — Theilnahme der Gesellschaft am Congresse der Naturforscher und Ärzte in Prag und an der Jubiläumsfeier der Geographischen Gesellschaft in Irkutsk. — Aufruf in Sachen der Sammlung ethnographischer Materialien und Gegenstände für das Museum der Gesellschaft. — Weiteres Verzeichniss der Gesellschaften und Institute, welche in den Austausch ihrer Publicationen mit der Gesellschaft getreten sind. — Neue Publicationen der Gesellschaft.

А. Е. Крымськый. Изъ повистокъ и эскизивъ. Выдання друге, выправлене. Москва, 1902. Друкарня Варвары Гатцукъ. Ст. 138, 8⁰. Ціна 50 коп. Зміст: 1) Не порозуміються (Изъ жыття истерыкивъ). Ст. 1—65. — 2) Батькивське право. Ст. 67—96. — 3) Та хто жъ такы справди выненъ? (Изъ жыття мищанъ у Кыивщыни). Ст. 97—138. — Отсї оповіданя д. Кримського знані в нас, саме виданє одначе таке гарне, що може бути справдїшною прикрасою кождого сальону. При великій дешевости воно все таки належить до досить рідких у нас люксусових видань. *В.*

Сборникъ матеріаловъ по малорусскому фольклору. Собралъ Ал. Н. Малинка. Приложеніе къ N. 1. „Земскаго Сборника Черниг. г.“ 1902 г. Черниговъ, 1902. Типографія губ. Земства. Ст. XXIV+388, 8⁰. Редакция „Зем. Сборника Черниг. г.“ впала на дуже добру гадку, видавати в додатку окремими книжками етноґрафічні матеріяли, яких у ріжних збирачів накопичило ся багато, але які мусїли лежати в сховках задля браку відповідного виданя, де можна-б було їх опублїкувати. Протягом кількох лїт появили ся таким чином у „Сборнику“ дуже цїнні працї д. Б. Грінченка, приняті критикою дуже прихильно, а сього року вийшов новий збірник матеріялів, зібраних д. Малинкою, співробітником „Кіев. Старины“ та фахових етноґрафічних журналів російських. Збірник сей містить: 1) Колядки і щедрівки (ст. 9—169, 261 чисел). 2) Загадки (ст. 170—185, 269 чисел). 3) Пословицї (ст. 186—219, 686 чисел). 4) Заговори (ст. 220—238, 49 чисел). 5) Народня медицина і повірки (ст. 239—261, 171 чисел). 6) Казки, анекдоти і т. и. (ст. 262—381, 104 числа). 7) Про закляті скарби (ст. 381—385, 34 числа). 8) Два апокріфи ст. 385 до 388). До збірника доданий зміст, де наведено коротке резюме всїх матеріялів, а при кождому роздїлови вказана теж відповідна лїтература, на скільки вона була авторови звісна, хоч подрібних паралєль він не давав до кождого числа. Сей збірник становить цїнне придбанє для нашої етноґрафії, тому належить бажати, щоби редакция „Зем. Сборника“ й на дальше не закидала пляну видаваня таких збірників тим більше, що тепер у Росиї не займаєть ся більше нїхто публїкациєю етноґрафічних матеріялів, хоч вони можуть принести велику користь науцї. *В.*

Творы Степана Руданського. Томъ І-ий. Кыивъ, 1902. Друкарня Петра Барського. Ст. IV+

268+VIII, 8⁰. Ціна 50 коп. Серія київських видань збагатилась іще одним дуже цінним томом. Руданський—незвичайна поетична індивідуальність; тоді, коли більшість наших поетів 50—60 рр. майже виключно наслідувала невдатно Шевченка, Руд—ський був цілком оригінальним і співав свою власну пісню. На жаль тоді ніхто не чув його співу: література без преси не могла сприяти розголосу його творів, для них у свій час не найшло ся не то критика, але й видавця, і тим то вони не принесли для України того, чого сподівав ся від них сам поет і що безперечно вони могли принести. Одначе твори Руд—ського завдяки своїм великим достоїнствам художницьким і тепер читають ся і ще довго читатимуть ся — і може не на олній тільки Україні. Деякі з ліричних і більших епічних пєс Руд—ського, а особливо т. зв. „приказки“ його написані з справжнім артизмом; наша література може справедливо пишатись приказками, котрі безперечно стоять в рівні з творами найкращих всесьвітніх байкарів. І отсей-то поетичний скарб спочивав собі аж до недавнього часу в скринях тих людий, котрим попались у руки рукописи Руданського. Поет зоставав ся невідомим у своїй батьківщині майже тридцять років! А хто знає, який-би його твори викликали в свій час літературний рух і як би спричинились загальному розвоєви української літератури! Багато гарних творів наших старих письменників цілком не відомі на Україні, бо вже давно-давно розійшли ся старі видання, або навіть і не було їх. З сучасними авторами теж не лучше стоїть діло; у нас, напр., дуже мало відомі твори визначнійшого письменника нашого — Франка.

Тим-то київському видавництву належить ся велика подяка за сей том писань Руданського. Зроблений він дуже старанно; тут схарактеризовано творчість Руданського всіма сторонами (як не брати історичних поем, котрі власне не мають нічого характерного в собі). Матеріял у збірнику поділено на чотири частини: лірику, сьпівомовки, байки та поеми і баляди. Тут до речи вияснити, що звати сьпівомовкою. В Руданського се слово сінонімічне з словами поезия, вірш; але в такім розуміню назва вражає своєю робленістю (як і багатенько других слів нашого поета), і на нашу думку київське виданнє дуже вдатно називає сьпівомовками тільки ті Руданського вірші, зміст котрих поет брав із народніх приказок, анекдотів, байок і т. и. Ті твори, що в сьому томі уміщені під назвою байок, було-б відповіднійше залічити до сьпівомовок, бо се й не байки та й не казки, а щось ніби середнє між тим і другим родом (і сам поет очевидно вживає слово „байка“ замісь „казка“ — провінціялізм подільський). Як відомо мова Руданського має в собі багато провінціялізмів. В науковому виданню їх усякі навіть граматичні особливости письменника треба задержувати, але в виданнях для широкої публіки потрібно зглажувати не-літературні форми. В сьому томі замісь н о скрізь положено т а, замісь закінчень я н и й — е н и й і т. и. Часто буває так, що в писаннях, котрих сам автор не злаштував до друку, деякі слова вжиті автором так чи иньше,

очевидно через недогляд. В одному віршу Руданського маєм на се приклад; в останньому рядку вірша „Козаче-голубче“ ритм потребує пять складів: одначе в автора стоїть: „любила вірненько“: ясно, що тут треба: „любила вірно“. Так і стоїть у сьому виданню. Взагалї треба при виданнях звертати увагу на такі випадки. Наскільки поправнїйше було б у нас виданнє Шевченка, коли-б відноситись до його з більшою увагою!

До книжки долучено портрет Руданського, а також коротку біоґрафію й характеристику його творів, написану д. Лотоцьким. Папір і друк гарний, цїна дешева. Як бачимо, виданнє во всїх боків зроблено добре, як і всї видання тієї самої серії (Повісти Шевченка, „Люборацькі“ Свидницького, „Із повісток і ескізів“ Кримського), що мають однакову обгортку і зазначені номерами. *М. К.*

Михайло Драгоманов. Два учителї. Спомини. (Лїт. Наук. Бібліотека. Ч. 27.). У Львові, 1902. З друкарнї Наук. Тов. ім. Шевченка. Накладом укр. р. Видавничої Спілки. Ст. 80, 16⁰. Цїна 40 сотиків.

С. Томашівський. Київська козаччина 1855 р. (Лїт. Наук. Бібліотека. Ч. 29.). У Львові, 1902. З друкарнї Наук. Тов. ім. Шевченка. Накладом укр. р. Видавничої Спілки. Ст. 20, 16⁰. Цїна 10 сот.

Михайло Лозинський. Тарас Шевченко, його житє і значінє. По конфіскатї другий, незмінений наклад, яко інтерпеляция посла Брайтера. Львів, 1902. З друкарнї удїлової. Коштом автора. Ст. 66, 16⁰. Цїна 40 сот.

В. Русиновъ. Несподивана халепа. Драма в II діяхъ. Посвята шановному М. Л. Кропивницкому. Полтава, 1901. Типолитографія А. Т. Фришберга. Ст. 44, вел. 8. Цїна 15 коп.

Прыхожа. Сцена въ I діи. Переклавъ и переробивъ зъ сочыненія (?) Н. В. Гоголя „Лакейская“ В. Русиновъ. Полтава, 1901. Типолитографія Л. Фришберга. Ст. 14, вел. 8⁰. Цїна 5 коп.

Виїмки з народної лїтератури україньско-рускої XIX віку. Для висших кляс середних шкіл уложив Олександер Барвіньский. II Часть. Третє поправлене виданє. У Львові, 1902. Накладом краєвого фонду. З друкарнї Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. LXX+572, 8⁰. Цїна 4 кор.

Сильвестер Яричевський. Небесні сьпівцї. Драматична алеґория відіграна дня 13. IV 1902 р. в XLI роковини смерти Тараса Шевченка вихованицями „Руского Інститута для дївчат у Перемишли“. Музика Ромуальда Зарицкого. Перемишль, 1902. Накладом автора. З печатнї Й. Стифіого. Ст. 16, 8⁰.

Як можна вилїчити ся із сухіт. Написав Дмитро Дмитерко, учитель ц. к. семинарнї, Тернопіль, 1902. Накладом автора. Друкарня А Вербицкого. Ст. 31, 16⁰. Про сю брошурку написав у „Дїлї“ лїкар др. В. Вітошинський коротку статю, в якій не тільки відмовив брошурцї всякої вартости, але остеріг навіть публику перед нею, як шкідливою. *В.*

Хмари-чари, жарти й нежарти, зложив та переложив Лев Лопатиньский. Львів, 1902. З друкарнї В. А. Шийковского. Ст. 100, 8⁰. Цїна 1 кор.

Справозданье посла Николая рыцаря Василька о его дѣятельности въ державнôй думѣ і въ краевôмъ соймѣ въ рокахъ 1898 до кôнця 1900. Перевелъ зъ нѣмецкого языка на русскій парохъ Емиліянъ Маковіевичъ. Чернôвцѣ, 1902. Ст. X+302, вел. 8⁰. Д. Василько належить до виднійших і діяльнійших руських послів, а деякі його промови в парляменті дуже інтересні. Жаль тому, що він видаючи отсю книжку, не постарав ся про ліпший переклад, але дав його зробити чоловікови, що стілько розуміеть ся на нашій мові як швець на кушнірстві... *В.*

Шематисмъ всего клира греко-католического епархій соєдиненыхъ Перемыскои, Самборскои и Сяноцкои на рôкъ вôдъ рожд. Хр. 1902. Въ Перемышли, 1902. Зъ печатнѣ Н. Джулыньского. Стор. LXI+440, 8⁰.

III. Театр і штука.

Ювилей Марії Заньковецької. По російських часописях надруковано звістку, що сього року українська артистка Заньковецька сьвяткує 25-літній ювилей своєї артистичної діяльности. Хоч звістка ся показала ся помилкою, бо 25-літній ювилей Заньковецької буде тільки в 1907 році, проте артистка 9 марця дістала більш 300 привітань з усіх країв України. Між иньшим з Лубень нам пишуть, що тутешні Українці принесли на телеґраф привитаннє українською мовою, але телеґрафіст відмовив приняти таку телеґраму; написали по французьки і в телеґрамі висловили протест проти поводження урядовця — приняли!.. *С. Є.*

Український театр. Протягом марця українська драматична трупа під управою д. Саксаганського і Садовського давала вистави в Житомирі; драматична трупа Ратмирової грала з початку в Варшаві, а потім переїхала до Катеринослава; трупа Суслова грає в Петербурзі. З поодиноких вистав маємо звістки з Київа („Бурлака", „Мартин Боруля" і „По ревізиї") та Березневатого („Тарас Бульба").

Шкодливий реалізм. Антрепренер української трупи Суходольський, один з тих, що під фірмою штуки дбають тільки про інтереси власної кишені, знов відзначив ся постановою деяких пєс. В новій драмі „Закльована голубка" є сцена кари на горло і виставляєть ся вона так, що серед публіки величезна більшість не може витримати. Кров лєть ся, як вода; одрубані голови качають ся по сцені, покарані корчать ся в передсмертних муках. Кажуть, що серед глядачів були випадки наглої смерти від нервового зворушення, викликаного сим ультрареалізмом. Не диво отже, що адміністрация в деяких містах заборонила виставляти сю „страшну" драму. *С. Є.*

IV. З громадського житя.

Друге жіноче віче. Перед кільканацятьма літами відбуло ся перше віче руських жінок у Стрию, уряджене головно заходами п. Н. Кобринської. Від того часу завязало ся кілька жіночих товариств, але віча не скликувано ніякого. Аж минулого місяця відбуло ся таке віче, друге з порядку, в Станіславові. На ньому запали ось

які резолюциї: I. Комітет вічевий розішле відозви до всїх жіночих товариств, до всїх Русинок, із зазивом основувати по всїх більших місточках жіночі огнища. II. Комітет зверне ся до нашої сїльської інтелїґенциї з покликом подати звіт, що здїлано доси для піднесеня духового і економічного стану селян і який промисл міг би розвивати ся в даній місцевости з хісном. III. Віче ухвалює візвати всїх щирих патріоток заняти ся орґанїзациєю селянок, міщанства, робітниць і слуг, — а то через попиранє і основуванє захоронок, крамниць, читалень, союзів робітничих і товариств слуг, уладжуванє відчитів і вечерниць народних. IV. Віче віднесе ся до сойму з просьбою уладжуваня реміснич их курсів також для дївчат, евентуально допущеня їх до істнуючих уже курсів для хлопців. V. Віче ухвалює постарати ся всїми силами про власне видавництво жіноче, евентуально хочби лише про часопись для сїльського жіноцтва, чи то самостійну, чи в додатку до „Свободи“ або „Громадського Голосу“. VI. Віче взиває всїх прихильників народної справи подати свої гадки як і практичні інформациї, чи то статями по часописях, чи відчитами, уладжуваними по товариствах, на скілько і яким способом порушені тут справи дадуть ся в практицї здїйснити. VII. Вибраний вічем комітет виготовить у найкоротшім часї на підставі даних інформаций і зроблених перших проб мемориял про орґанїзацийну працю, що стане ся предметом нарад найблизшого віча, котре в найблизшім речинци осїннім доконечно належить скликати. Що до основаня руського унїверситету ухвалило віче резолюциї: I. З огляду на конечні, а незаспокоєні культурні потреби руського народа, віче руських жінок у Станїславові домагає ся від правительства як найскоршого заложеня руського унїверситету. II. З огляду на зовсїм невідповідну акцию правительства в сїй справі віче узнає потребу заложеня приватного руського унїверситету і взиває руське жіноцтво до розвиненя аґітациї в сїй справі. Резолюциї гарні, нема що казати, але чи будуть вони виконані, коли і ким? У нас не одна вже дуже гарна справа скінчила ся на резолюциях, тому ми не маємо великої надії, щоб і з сими було інакше. *В.*

„Общество сьв. Василія“ в Унґварі. Заложене колись звісним Ад. Добрянським „Общество сьв. Василія“ в Унґварі, що провеґетувало не сповна пів столїтя — розвязало ся дня 3 цьвітня на загальних зборах. В перших роках свойого істнованя було воно досить рухливе, але наскрізь москвофільське. Через москвофільство й звело ся воно нї нащо, хоч могло дуже багато зробити для культурного піднесеня угорських Русинів. Запровадивши в своїх виданях чудновате „язичіє“, відіпхнуло від себе від разу народ, що не розумів його, а опісля поволи й тих інтелїґентів, у яких жевріло хоч на пів сьвідоме національне почутє, невияснене гаразд і притумлюване систиматично і мусїло згаснути та звернути ся в иньший бік, мадярський, де кипіло житє, вела ся борба на всїх полях людської думки. Живий чоловік мусить живе гадати — тому й живійші інтелїґенти з угорських Русинів мусїли перейти до мадяронства, не ба-

жаючи на власнім сьмітю заснїтити ся. При „Обществі“ лишили ся самі інертні люди і довели його до того, що по кільканайцятьох роках воно цїлковито заснуло сном „блаженних“. В другій половинї 90-их років старали ся деякі одиницї оживити його, розбудити до нової дїяльности. І справдї „Общество“ почало видавати невеличку ґазетку „Наука“, що виходить і доси, але з неї вийшов „мертворожденний“ плід, засуджений знов від разу на смерть. „Наука“ редаґувала ся так, що селянина не могла вдоволити, бо не порушувала нї одного живого питаня, яке моглоб його зацїкавити. Для інтелїґента не мала тим більше вартости, бо стояла на дуже низькім духовім ровени. Одну задачу тільки вона сповняла: показувала Русинам, що по школах не вчили ся руської мови, як виглядають руські букви... Та се ще дуже мала користь для розумного чоловіка. Давні менери „Общества“ певно й не думали, що зайдуть так далеко в своїх змаганях! Деякі одиницї зрозуміли тепер, що трупа не воскресять, тому й зложили його до гробу, а на його місце оснували нове товариство на удїлах, яке переняло і спадщину по „Обществі сьв. Василія“ (головно друкарню, куплену недавно і доси ще несплачену в цїлости) і його первісні задачі. Офіцїяльна назва нового товариства така: „Литературное и Книжное Акцїйное Общество въ Унгварѣ“. Чи потрафить воно зірвати з традицією свойого попередника, чи потрафить увійти на нову дорогу — покаже будучність. Нам здаєть ся одначе, що се буде неможливе, бодай доти, доки члени його не зрозуміють, що угорські Русини не становлять окремого народу, що самі власними силами не потрафлять двигнути ся і що їм конечно треба ввійти в контакт із галицькими Русинами. *В.*

Православна церква в Росиї за Олександра III. Як зросла православна російська церква за Олександра III, показуєть ся зі справозданя, виданого минулого року петербурським синодом. В 1881 р. було церковних парохіяльних товариств (брацтв) 11.950, в 1894 р. — 14.564. Закладів для бідних при манастирях і церквах було 1881 р. — 670, 1894 р. — 876. Учителїв було в духовних школах 1881 р. — 2884, в 1894 р. — 3050. В духовних дївочих пенсіонатах було в 1881 р. — 8100 учениць, в 1894 р. — 13.370. На удержанє духовенства платила держава 1881 р. — 5.969.683 рублїв, 1894 р. — 6.500.207 рублїв. На духовні висші школи платила держава 1881 р. — 4.982.472 руб., 1894 р. — 5.303.878 руб. Церковних народнїх шкіл було 1881 р. — 4064 із 105.317 учениками, 1894 р. було їх уже 31.835 із 981.065 учениками. Коли 1884 р. переймила держава опіку над сими школами, доплачувала до них на удержанє 263.000 рублїв; в 1894 р. видано на сю цїль уже 3.079 685 рублїв. *В.*

Російська преса. В цїлій Росиї виходить тепер 900 часописей; у порівнаню з иньшими державами є їх: сїм разів меньше нїж у Нїмеччинї, пять разів меньше нїж у Франциї і чотири рази меньше нїж у Анґлїї. Але навіть такі малі держави в порівнаню з Росиєю, як Ішпанїя, Данїя, Бельґія — мають більше часописий від неї. Цї-

кава також пропорция числа часописей до числа населеня. У Швайцарії припадає на міліон душ 230 часописей, в Бельґії 153, в Німеччині 133, у Франциї 114, в Норвеґії 89, в Анґлії 88, в Ішпанії 68, в Італії 51, в Австро-Угорщині 43, в Грециї 36, в Сербії 26, в Росиї 9. У австрийських Русинів припадає на міліон понад 25 періодичних видань, та коли причислимо тут і Українців, тоді се число обнизить ся на 2·5 — далеко низше як у Росиї, завдяки тій самій Росиї! *В.*

V. Некрольоґи.

Д. 23 січня с. р. помер визначний учений ґеольоґ і професор Гірничої Академії у Петербурзї Іван Василевич Мушкетов. Він уродив ся 1850 року в землї донських козаків, ходив до ґімназиї в Новочеркаску, а опісля студіював зразу фільольоґію, дальше гірництво. Ще як студент віддавав ся з особливим замилуванєм науцї мінеральоґії; перша його праця про „Волиніт“ була надрукована в „Трудах“ російського мінеральоґічного товариства. Скінчивши 1872 р. студії, виїхав на Урал і там відкрив перший мінерали, що мають у собі аршеник. В 1873 р. став урядником для окремих припоручень при ґенерал-ґубернаторови в Туркестанї. Там пробув він 6 літ, віддаючись виключно ґеольоґічним студиям, які й спонукали його до довших подорожий у західний Туркестан і в північну часть Тян-Шану. В справозданю з тих подорожий описав він багато покладів ріжних мінералів, а між иньшим указав теж на великі поклади камінного вугля. За ороґрафію Тян-Шану дістав медаль від ґеоґрафічного товариства В 1877 р. робив Мушкетов досліди в полудневім Уралї і видав працю про ґеольоґічну структуру та про богацтво руд в тій околици. На підставі сеї працї іменовано його професором Гірничої Академії. В 1877—1878 подорожував по горах Аляї і по Памірі; 1879 р. перейшов Бухару, Аму-Дарію і пустелю Кізіль-Кум; 1880 р. робив досліди над ледником Серафшан. За сї й иньші ще працї в середній Азії отримав найвисше відзначенє від ґеоґрафічного товариства, медаль Константина. В 1881 р. робив досліди на Кавказї; перейшов околицї Казбека і Ельбруса і оглянув мінеральні жерела при Пятигорску. В дальших лїтах досліджував російські мінеральні жерела, а в 1884—1885 р. калмицькі степи і Крим. В 1889 р. видав працю: „Трясенє землї, його характер і методи спостережень над ним“. Ставши предсїдателем відділу для фізичної ґеоґрафії в ґеоґр. товаристві, редаґував його „Записки“, де помістив багато дрібних статий і заміток. Крім того оголосив друком працї: „Туркестан“, „Ґеольоґічна карта Туркестану“ (разом із проф. Романовским) і „Фізичну ґеольоґію“. Як учений визначав ся він широкими відомостями і сильною енерґією. Як учитель був люблений студентами і відносини їх до нього були завсїгди щирі, сердечні. За багато працъ діставав наукові премії, що вже само вказує на їх велику вартість. *В.*

Дня 20 січня с. р. помер один із визначнїйших італїйських істориків, Чезаре Паолї. Він уро-

див ся 1840 р. Вже в молодім віці (1862) вступив до державного архіву у Фльоренції, де під проводом таких людий, як Ґуасті і Бонаіні заправляв ся до праці, якій посьвятив ся пізнійше. Найдокладнійше одначе студіював він палеоґрафію у проф. Карла Мілянезі в „Instituto Superiore“. Покинувши опісля службу в архіві, став він секретарем „R. Deputazione Toscana di storia patria“, а дальше директором „Archivio Storico Italiano“ і тут розвинув незвичайно живу та плодовиту діяльність. Побіч праць, що дотикають тільки історії Фльоренції (пановане князя Вальтера з Брієн, 1342—1343, про битву під Монтаперті 1260 р., видане так званої „Libro di Montaperti“ в 9-ім т. Documenti di Storia Italiana), особливо важні підручники Паолї для помічничих наук історії, які з'єднали йому поважне місце в історичній літературі. В 1883 р. видав він під скромним титулом „Programma di Paleografia latina e di Diplomatica“. Праця ся мала таке значінє, що хоч рівночасно появила ся в Німеччині подібна праця Ляйста, її вже 1885 р. переклав проф. Льомаєр із Кеніґсберґа на німецьку мову. Та вже 1889 р. треба було робити її друге видане. Паолї засів до переробленя і розширеня сеї праці і скінчив її ледви перед двома роками. Відповідно до того, як поодинокі її розділи появляли ся в друку, перекладано її від разу на німецьке. Таким способом появив ся: „Grundriss zu Vorlesungen über lateinische Paläographie und Urkundenlehre“, що складаєть ся з трьох частий: I. Lateinische Paläographie (недавно появило ся нове, третє видане), а як доповнене до неї: „Die Abkürzungen in der lateinischen Schrift des Mittelalters“ (1892); II. Schrift- und Bücherwesen (1895); III. Urkundenlehre (1899—1900) у двох частинах. Праці Паолї вправді сухі, але стисло наукові, оперті на численних матеріялах, витягнених із ріжних італійських рукописів, тому й вартість їх не проминуща, але тревала на завсїди. *В.*

VI. Від Редакциї.

Переписка Редакциї. *Вп. Ев. Ман. в П., Вп. Ів. Бор...ик.* Вірші не будуть друковані. — *Вп. Вол. Лав—ий в М.* Повість „Поворот“ буде надрукована, скоро тільки скінчить ся „Земля“ О. Кобилянської. *Н. М. в Д.* Бажаєте, щоб ми пильнійше ніж доси слїдили за розвоєм угроруської літературної творчости. Щож, можемо Вам подати на разї хоч один зразок теперішньої угроруської „поезиї“, може тодї зрозумієте наше становище. Автор, Іоаннъ Бузинкаи, учитель корумлянський, уложив отсю „Пѣснь ученика“ на арію „Я русинъ былъ“; ось Вам ся перлина:

Я ученикъ есмь и буду,
Я стался ученикомъ
Святый обрядъ научуся
Станусь чеснимъ вѣрникомъ.

Вѣру держалъ Отецъ, мати
И вся моя родина
И я немогу статися
Невѣрникомъ занима.

Отецъ любилъ церковь святу
Любилъ и отечество
Любилъ и нашъ святый обрядъ
И его величество.

Мати моя учила мня
Богу вѣрно служити,
Бога бойся а царя чти
Кедь хочешъ благо жити.

Любовъ къ Богу перва есть
Якъ къ Сотворителю
И къ царю якъ къ Его
Земному властителю.

Бо кто любитъ Всевышнього
Той любитъ и ближнього
Любитъ власность Церковную
Его наставляющую.

А кто любитъ отечество,
Любитъ и владичество,
Повинуйтеся владикамъ
Глаголетъ святительство.

Богъ, Царь и Отечество
Есть моя свячина
Лише сіи трые слова
Поставлятъ мня счастлива.

Літературно-Науковий

Вістник.

КНИЖКА VI. За червень 1902 року.

ЗМІСТ

шестої книжки за червень 1902 року.

Стор.

Із поезий Павла Рябошапки:
I. Нема братерства і II. Убогий син . . 189—190
Проїздом, Сергія Павленка . . . . 190—191
На сучасні мотиви Богдана Гайового:
I. На спомин полтав. „кустарного“ з'їзду 1901 р. 191—192
II. Під завірюху... 182
Земля, оповіданє Ольги Кобилянської (конець) . 193—242
З минулого та пережитого. (Про батька Тараса та ще про дещо. Спомини Данила Мордовця) . 243—252
Візия стрічі, Катерини Гриневичевої . . 253—254
Весняний день, С. Грущенка . . . . 255—260
Розмова з привидом про початки азбуки, Анатоля Франса . . . . . 261—266
Із оповідань А. Немоєвского:
II. Тихим вечером . . . . . 267—273
III. Проклятий . . . . . 273—282
Із німецьких поетів, I—IV, П. Грабовського . 283—284

В справі народного язика, Ів. Верхратського 96—125
Михайло П. Старицький, Ів. Франка (кон. буде) 126—138
Теорія і практика . . . . . 139—142
Наукові листки: IV. Звідки взяла ся нафта? Ф. К. 143—147
Хроніка і бібліоґрафія . . . . . 34—48

ІЗ ПОЕЗИЙ ПАВЛА РЯБОШАПКИ.

I. Нема братерства.

Тепер ми судим наших предків,
За триста, двісті прошлих літ,
А що ми скажемо правнукам,
Який то ми дамо одвіт!
То був зелізний час і люди:
Машинами трощили їх,
Колесами тягли з них жили,
Живих палили для утіх;
Вони страждали, умирали
За край і віру праотців...
Нема таких тепер між нами,
Величних, славних молодців.
У них була мета братерства,
І ради брата брат страждав;
В тяжкій неволі, в лютих муках
За брата брат тоді вмірав.
Нема тепер того нічого...
Ми все за гроші продамо,
А нам здаєть ся, що по людськи
Тепер на сьвіті живемо.
Тепер за золотом погоня,
Стальні гармати і мечі;
Колись були, як кажуть, прості,
Тепер — учені палачі.
І ріжуть, гублять ніби зьвірів,
Людий, що працею живуть,
Що виорали дику ниву
І тихо косять, мирно жнуть.
А ми ще судим наших предків,
За триста, двісті прошлих літ!
А щож ми скажемо правнукам,
Який то ми дамо одвіт
За сї кровавії росправи,
За се знущання над дітьми?...
Чи ми-ж не гірші оттих предків,
Котрих се судимо сами?
За що страждають бідні Бури,
За що жінки і діти мруть,
За що ті мудрії Анґлійці
Мов зьвірів лютих бють і бють?
Кому і що вони зробили,
Що вже три роки ріжуть їх?
Ніхто, ніхто їх не рятує —
Чи се в двацятий вік — не гріх?!

II. Убогий брат.

Серед шляху, ізігнувшись,
Лежить у свитині;
Торба з боку і ціпочок,
Ноги босі, в глині.
„Хто се такий валяєть ся
В ночи на дорозї?“
Хтось промовив. „Ну, тай спить ся
На шляху небозї!“

Хропе, ніби у подушках,
Певне йому снить ся
Хата тепла й люди добрі,
Чарка й паляниця.
Підійшли ми, подивились,
Хтось штовхнув ногою
І промовив: „Се пяниця“ —
Тай махнув рукою.

Другий каже: „Але шкода,
Замерзне людина;
Занесімо в яку хату,
Се-ж пак не скотина“.
„Хай пропаде, ледащиця!“
Хтось сказав — не знаю...
А той ледве-ледве стогне:
„Я... я... умираю...“

ПРОЇЗДОМ.

Несеть ся поїзд скілько сили,
Минули стацій без кінця,
Були річки, ліси, могили,
А осьде й памятні місця...
За городом майдан, глинище,
Низенькі без дворів хатки,
Переїзд, вигін, кладовище,
Висока церква, вітряки,
Валок, шепшини кущ високий
В долині викохавсь під ним,
А далї степ іде широкий,
Козацькій волї побратим.
Херсонський вітер вередливий
Того куща не опалив,
І ріс він в затишку щасливий,
А я... слїзми його полив.
Під ним розмова про кохання
Вела ся щира і палка;
Була розмова та остання,
Сльозами вмитая, гірка.
У неї чоловік, дитина...
Кохання й щастя їх сьвяті,
Бо шлюб — цїла її провина,
Її помилка в почуті.
Ми розійшли ся, не побрались,
Житя щоб не розбити їм,
Бо ми однаково — кохались
І щастєм мучились своїм.
Давно поховане й забуте
В моїй души воскресло знов,
І одгуком живим спочуте
Турбує серце, гріє кров.

Була весна. Посеред маю
В гуртї, де був і жарт і сьміх,
Ми йшли пустуючи до гаю,
І в-двох попередили всїх.
Ми в лїсї. Квітка в подарунок
При щебетанню солов'я,
Виразний погляд, поцїлунок
Без мови й слів... Не бачив я
Нїчого більш перед собою...
Надбігла дївчина одна,
За нею бігли всї юрбою...
І нас покликала вона...
А потім кріпость, сад — признання,
Бобринець, Кременчук, село...
То все тепер згадки кохання,
То все минуле, все було;
То все не вернеть ся нїколи,
Зостало ся під тим кущем,
Щоб перейти в квітки з недолї
Та жити сонцем і дощем.
Квітки, квітки!... З тії шепшини
Балакавши ми рвали їх,
Вони-ж не прожили й години —
Умерли без віток своїх.

— — — — — — — —

Сидїли раз ми низче вала
На камені біля води
І чувши зближення біди,
Вона замислено сказала:
„Як двічі вмити ся в одні
Струмка бігучого водї —

Не можна так вернуть минуле,
Зробити камнем серце чуле!“
Той голос врізав ся мені,
Сї думки й досї памятні.
— — — — — — —
До справи нашого кохання
Такі прийшли ся порівняння.
— — — — — — —
Свисток — і поїзд зупинив ся.
Вокзал, нема її — не зна...
Згадалось давнє, засмутив ся,
Подумав: чи живе-ж вона?
Пригнїчений я сплющив очі
І в мрії образ воскресив...

„Ти змучена, темнїйша ночі,
Тебе нїхто не звеселив!
І чиста й щирая без краю
Твоя душа — не треба й раю;
В твоїх очах огонь сьвятий
І за́пал думок молодий.
Нема догани за тобою:
Ти непорочна, як весна!
І ти — вбивала ся за мною!
А я — забув! Та деж вона?!“
Дзвінок... кондуктор свиснув, прудко,
Що сили поїзд полетів,
Підбіг я до віконця хутко
І все... ще раз переглядів.

Вересень 1900 р.
Єлисаветград-Кишиньов.

Сергій Павленко.

НА СУЧАСНІ МОТИВИ.

I. На спомин полтавського „кустарного“ з'їзду 1901 р.

Ой наступає вечірня година,
Льокай вже став чай розливать...
Гей, там збира́лись че́снії „філи“ *)
Про народ співать.
Співали ріжно і на всїх мовах...
Ще й про народнїй „стиль“ буде́м говорить!
Гей, а хто, братця, вкраїнство згадає,
Того будем бить!...
Ой іде́ земляк, ой іде бідня́к,
Та йдучи й питаєть ся:
„Чи не за вкраїнство ча́сом „філи“ че́сні
Так розпинають ся?“
Ой як учули те „філи“ чесні,
Як ізлякають ся!
Один під стіл сховавсь, другий так замнявсь,
А третїй став лаять ся:
„Геть іди к бісу, превражий сину,
Відтіль, де „філи“ збирають ся!...“

*) »Філами« молодь українська зве тих земляків, що не вміють балакати українською мовою і взагалї боять ся виявити своє українство чим иньшим, опріч оковитої, сала та вареників...

Ой пішов земляк, ой пішов бідняк —
Гірко всьміхаєть ся:
„Гей не буде ніколи Вкраїнця із того,
Хто з „філами“ знаєть ся!...“

II. Під завірюху...

Гей на дворі завірюха,
Примерзають в „філів“ вуха;
Мерщій в хату ховають ся,
Лиш до дітий 'бзивають ся:
„Не виходьте, дітки, з хати,
Бо не будем рятувати!
Стережіть ся завірюхи,
А найбільш Вкраїнців духу,
Їм й житя лиш що під хуґу
Неньці нашій на наругу...
Ач, що стали виробляти:
По двора́х книжки пускати...
І по се́лах розпустили...
Жандари́ вже приїздили...
От, гидке́, цьвіле́ насіння!
Чи таке-ж було коріння?
Хоч би й я? Прожив свій вік
Так, як чесний чоловік!...
Всї казали: „Він леґальний!“ —
А про те був ліберальний!...
Всяке можна робить діло,
Треба тільки тихо, вміло!
Все й пошити можна, дітки,
Щоб не вгледіли лиш ни́тки...
А найпаче голку го́стру...
Не побачили-б приро́сту
Тих поганих протестантів!
Бо побільша арештантів —
Ото й вся буде вигода...
Ділу спільному лиш шкода...
Он щось синє*) промайнуло,
Наче в двір наш завернуло?
Ой тікаймо, діти, з двору
В чужу хату за обору...
Там спокійно будем спати,
Можна иноді й співати —
Лиш нікого не чіпати!
Спокійненько там лягайте:
Не гукне ніхто: „Вставайте!“
Тай що справді вийде з то́го
Сепара́тизму гидко́го?
Аби було їсти й пити:
Всї-ж ми, всї космополіти!

Богдан Гайовий.

*) Російські жандари мають синю форму.

ЗЕМЛЯ.

ОПОВІДАНЄ ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ.

XXII.

Перед домом Івоніки поважний рух.

Люди чи не з трьох сел зібрали ся тут — жінки й чоловіки, а їхній півголосний шепіт здіймаєть ся невидимою хвилею довкола дрібної хатини.

Віз запряжений пишними волами і вистелений найдорожшим килимом, жде недалечко хати. На нім мають везти домовину.

Дикими поглядами оглядають ся зьвірята довкола себе. Не такі спокійні, як звичайно. Докола них горить сьвітло, майже всї люди тримають у руках сьвічки, а їх прозорі, жовтаві язички так і хитають ся за кождим рухом у сумраку ночи туди й назад.

— Сьвітло боже в горі, а сьвітло сьвічок он тут, і хлопця поховають мов у днину! — обізвала ся Докія; блїда, з вохкими очима, мов цариця без корони, обертала ся поважно межи людьми і своїми словами розраджувала тут чоловіка, а там жінку...

— Я собі не пригадую иньшої такої красної ночи, як отся! — обізвала ся одна із старух, що сперши ся о стїну хати, роздивляла ся уважно між люди. Здавало ся, немилі очи старости так і бажали проникнути все на скрізь. — Чи пригадує собі хто таку ніч?

— Так само видно було, як оба братя йшли до лїса, та відтак один лише вертав звідтам! — обізвав ся старечий, дрожачий голос мужчини.

Вона оглянула ся. Її острі, блискучі, мов у половика очи втопили ся глибоко в одно старе мужеське обличє. Вона його

знала, але не відповіла нічого. По його голосї пізнала, що не сьміла нічого казати.

— Один чоловік вертав пізно з міста і здибав обох. Один із них мав рушницю на плечах. Тодї була така божа нічка, як сьогоднї!

Білоголова озирнула ся. Не чув ніхто того крім неї, що він казав? Не знала, ніхто нічого не сказав. Старий Петро, що стояв коло неї, закинув лише: „Боже борони, Боже борони!“ — і склонив ся низько до землї. Вона пішла за його поглядом. Він побачив великий хрест, що поставлено в тій хвилї під стїну хати.

— Хоч людське око не добачило того всего, та про те бачила се земля і небеса божі! — промайнуло вже лиш шепотом коло її вух. — Тепер треба за двох молити ся. За того, що там у горі, і за сего, що тут лишив ся. Тай оба належать землї. Але отсего буде вона печи в ноги, що йому ніде місця не буде. Ану-ко, міркуйте, що я кажу!

— Моя голова біла і не тямить уже нічого! — відповіла старуха. — Скажіть се татови! Чому ви не мельдували ся перед комісиєю?

Пара сильно стрівожених очий витріщила ся на неї.

— Я мав станути перед комісиєю тай сказати? Я однїський сьвідок і можу на те присягнути, що один брат убив другого, бо я їх здибав? Мав би я отсе татови зробити? Чи у мене нема душі? Хто-б се татови зробив, хто-б зрабував йому однїську дитину? Я не знаю! Ніхто не хоче на свою душу брати каменя! Сеж прецїнь, адїть, таке: брат забив брата; а тато — обом тато!

— Борони Господи від такого! — зойкнула стара.

— Але його кара не мине! Бог його сам виказав! Господь сам найлїпший сьвідок! Не дурно-ж дав тодї таку ясну нічечку!

В тій хвилї вийшла з хати Докія.

— Трумна вже замкнена! — сповістила беззвучним голосом. — Івонїка сам закрив її! Ніхто не сьмів її доторкнути ся! Той чоловік з зелїза!

— Але він з розуму зійшов! — обізвав ся старий Петро. — Не говорить до нікого словечка, а подивіть ся лише на його очи! Нікого перед собою не видить!

— У него Христос вступив! — пробуркотала старуха. — Як хто мовчить з таким тяжким жалем на души, то кажуть, Христос у него вступив!

Хто зачув слово „Христос“, той перехрестив ся.

— Пан-отець співають, благословлять! Чи се ти, Анно? — спитала Докія, звертаючи ся до дівочої постаті, що ледви чутно волікла ся ід гуртови.

— Я! — відповіла протягло, зовсім беззвучно і з великим напруженєм.

Всї з поблизької ґрупи озирнули ся. Тут стояла Анна. Зовсім не та сама.

Глубоке мовчанє наступило і чутно було лише старечий, притишений голос пан-отця в хатї.

Сто очий звернуло ся на дївчину. Але вона нїкого не бачила. У неї очи потупили ся в землю, а голова похилила ся безвладно на один бік. Чорне волосє, розплетене на знак жалоби, спливало довгою струєю по її плечах... Ледви держала ся на ногах і нїкого не було коло неї, о кого-б могла була оперти ся.

Стояла сама, і здавало ся, стоячи дрімала...

Її худе обличє було жовте мов віск, а коло уст вирила ся морщина, що вибігаючи ізза ніздря, губила ся в кутику уст.

— Ади, яка стала!

— Тай за одну ніч...

— Ей, Боже...!

Обертала ся поволи і автоматично і рушала головою так обережно, неначе-б воду в нїй мала, одначе се був лише безіменний біль, що займив її голову. Здавало ся, що вся її енерґія, все житє, що показали ся недавно — загинули. Жаль привів спустошеня зі собою, котрі нїколи не могли загладити ся.

— В ночи зривала ся з постелї і бігла до нього! — прошептала Докія старусї до вуха, — не памятала себе, а сьогоднї встала мов тїнь із постелї, тай як тїнь снуєть ся! Її мама тут! Он там стоїть із моїм чоловіком коло брами тай лопотить. Паскудна така, неначе-б просто з пекла прийшла. На-сьвітї погана жінка. Як довідала ся, що отсе небіщик мав дївчину за свою, то таки була-б її вбила за те, що вона лишила ся з дитиною, та оттак іще... не звінчавши ся. Ледви ми оборонили її. Зараз таки з раня, вчера ще, прибігла та хотїла її бити. „А ти сяка-така — кричала — що ти наробила?“ Над вечір, як вона вже лежала, прибігала знов. Щастє, що Василь був дома. Як підвів кулак та як скрикнув на неї, то та зараз десь щезла. Вона хоче, аби

дівчина упімнула ся у старих, аби її взяли тепер до себе та записали Михайлову партику.

— Ну, та се могли-б вони зробити! На їхній хаті тяжить великий гріх! — відказала погрожуючи старуха.

— Що вам в голові? — відперла Докія. — Марія мала-б її приймати, як вона признала її хлопця убійником? Хиба ви вже не знаєте Марії. Івоніка може-б і приймив, але вона ніколи в сьвіті. Тай Анна й сама не видержала-б. Кілько разів угледіла би Саву, стілько разів счинила би ґвалт, так як учера. Щастє мали всї, що вона лежала з раня і не знала, як комісия була тут, инакше була би таке завела, що пропав би Сава на віки. Казала менї, що убє його сама, як його не покарають.

— Ей Боженьку добрий!

— Але адіть, адіть, що се Марія робить?

Старуха з сусїдками озирнули ся.

Із хати вийшла непевним кроком Марія, а за нею в слїд ступали Домніка й Ілія. Обоє несли на руках богато річий: одіж, килими, біля, постіль і т. и. Увійшли просто в купу народа.

— Беріть се, люди добрі! — обізвала ся нещасна мати жалїсливим голосом. — Беріть віно мойого Михайлика та моліть ся за його молоду, неповинну душечку! Моліть ся за него і на те, щоби найшов ся душегуб, а Сава нещасний аби не пропадав дурно в кримінали!

І заридавши в голос, роздавала власною рукою річи помершого сина.

Острим оком слїдила Домніка за дарунками. Їй було жаль за прекрасними, иноді і цїлком новими річами, та Марія і її не скривдила. Опроче вона була тут від двох днів господинею і не опускала такої хвилини, де могла-б нагородити себе за свої труди. Що правда, її тронула страшна пригода до глубини душі. Вона сама аж почорніла з жалю; вже і якою самолюбкою була, а в глубині серця вязала її щира прихильність до отсеї родини. Тому і увихала ся без перестанку, прикладала руки без намислу, де лиш оказала ся потреба.

— Посмертний обід відбудеть ся у лїсї! — оповіщала твердо, випихаючи то одно, то друге із гурту вперед ґаздинї, що роз-

даровувала річи, та дбаючи, щоб уже комусь „порядному“ дістали св в руки дарунки.

— Ми там усе з Ілією прилагодили: закололи безрогу, нарізали качок, я привезла з міста пятьдесять бохонців хліба і сто булок, а в печи у мене допікають ся ще колачі з муки таки господарів. Всего буде доволї, а трунків теж не забракне. Івонїка хоче, аби всего стілько було, щоб люди наїли ся на цілий тиждень. Ми в лїсї поскладали на ковбках дошки, поприкривали полотном та скатертями. Прошу всїх по похоронї до лїса. Всїх. Бадьо Івон і Марія всїх туди на хліб за помершого просять. Тай ти, Анно, приходи, — звернула ся ласкаво до дївчини, що мов справдїшна тїнь снувала ся безшелесно між людьми. — Не плач, небого! Се вже тобі нїчого не поможе! Тепер уже все минуло!

— Минуло... минуло... — повторило кілька голосів гуртом, що не спускаючи дївчини з ока, слїдили неустанно за нею.

Дївчина не підвела очий. Вона не плакала, але в хвилї, як Домнїка промовила ласкаве слово „не плач!“, викотили ся по її вихудїлих щоках грубі сльози з очий...

Та вона не обзивала ся.

Мов справдї завмерла через одну ніч...

— Умер, тай з тим і покинув її! — докінчила Домнїка урочисто і поплела далї між люди.

— Стоїть, як би смерть вступила в неї! — прошептала турботно Докія до сусїдки. — Не шкода дївчини? З роду бідне, тай ще й долї нїчого не має! Господи милосерний!

І справдї Анна стояла тут, мов смерть гостила би в її грудях... Ще перед днинoю звернена всею душею на нинїшнїй день, день сьв. Михайла, ожидаючи не то всїми нервами, а з цїлою поважністю її глубокого єства рішеня своєї долї, та замісь неї сей удар!...

Була цїлком знївечена, і проти свого горя, упокореня і страшного жалю цїлковито безрадна.

Нїхто крім Докії не потїшав її, і від нїкого не ожидала вона помочи. Як не одні злобно говорили, була сама всему винна, то й що тут радити? Опроче не була нїкому на стілько важна, аби хто заняв ся поважно її дальшою судьбою. Нїхто і не почував ся до того обовязку. У неї-ж була мати й брат, і їм яло ся клопотати ся її будучністю. Блукала тепер між людьми, опущена,

обзирана та обшіптувана... Із розплетеним волосєм, із горючою сьвічкою в руці виглядала мов постать, що виринула з гробу.

— Стань коло мене, доньцю! — прикликала її Докія до себе. — Зараз виносити-муть домовину!

Вона прихитала ся слухняно і її уста стягнули ся до якоїсь усьмішки та заворушили ся. Чи хотіла щось сказати? Не можна було знати. Жаль відобрав у неї голос.

— Тай ти тут, тай ти тут, суко? — роздав ся пискливий, неприязний голос за нею. — Марш звідси!

В тій же хвилї дівчина похитнула ся і була би упала, коли-б Докіїне зелїзне рамя не обхопило її завчасу. Се була Марія, що угледївши нещасну дївчину, вдарила її в плечі і накинула ся обидним словом на неї.

— Лишіть її, Марійко, лишіть її; вона нїчого не робить! — успокоювали благаючи і остерігаючи кілька голосів.

Воно й не було потрібне повтаряти просьби. Марія не журила ся вже нї хвилини довше дївчиною і вернула поквапно назад до хати. Мали справдї зараз виносити домовину.

Анна сперла ся мовчки о Докію і почала тихо плакати. Вона плакала нечутно. Хлипанє видирало ся лише здавлюване і короткими вибухами з груди, однак чутно! Сильна, енерґічна жінка коло неї розхлипала ся нараз у голос, а всї жінки довкола собі враз із нею.

— Його виносять!! — скричала нараз Анна не своїм голосом, і продерши ся крізь товпу жінок, кинула ся без памяти проти домовини. Жінки здержали її за одїж.

Чотирьох людий винесло уважно із вузьких хорім домовину і уклало її на віз.

— Мене ще забув ти, мене!! — кричала далї страшними звуками, і простягаючи руки за домовиною, повалила ся на місце. Слівце „мене“ коштувало її останнїх сил. Так передавши його вмерлому, передала і всї сили з ним...

Її мати метнула ся до неї.

— Тепер отвираєш хавку, проклятуща ти? — гукнула підносячи безсоромно руку до удару. — Чекай, прийдеш ти менї до дому — — та тут і опинив ся вже коло неї старий Петро.

— Підеш ти звідси, відьмо! — гукнув дико на неї громом. — А нї, то убю зараз на місцї!! — І підвівши свій тяжкий, величезний кулак у гору, погрозив ним коло голови старої.

— Засватай її, як ти такий добрий! — просичала вона з неописаною злобою до него, а відтак метнулась блискавкою в зад. Страшний мов з зелїза кулак вже вихром летів на неї... Докія і Петро підняли дївчину і відвели її до дому.

Поглянувши на неї в останнє, Докія знала, що вона вже тепер не зірветь ся в-друге із постелї...

— — — — — — — — — — — — — — —

Безчисленна юрба людий двигала ся, вирушивши з дрібної хатини крізь самітні поля. Чоловіки й жінки із горючими сьвічками в руках.

Ніч була прекрасна і відкриті голови чоловіків рисували ся виразно у маґічному сяєві місяця, між тим як жінки з головами позавиваними в білі рушники, пригадували сотки лелїй, що струнко стріляли в гору...

Сьвітло сьвічок осьвічувало із долини кожде обличє. На них було видно найглубшу повагу.

Докія і Петро провадили пливучим кроком нещасну матїр за домовиною, а Івонїка сам ступав. Із відкритою, на бік похиленою головою, не відвертаючи нї на хвилину очий з домовини, так ступав він.

Зорі миготїли на висотї, і здавало ся, сипали всїм своїм сьвітлом у долину. Місяць розгорів ся палаючим сьвітлом.

Далеко, широко на полях — тишина. Недалеко походу предивний танець тїни і голосїнє двох плачниць. Від часу до часу продирав ся воздухом розпучливий викрик на-пів збожеволїлої матері.

— Куди ти йдеш? Куди ти йдеш? — викрикували збиваючи долонями.

— В землю йде... в темну нічечку йде... не поверне нїколи!... — відповідали жалїсливим, протяжним голосом плачки, хитаючи головами і затягали далї своє.

— В ночи передаю тебе иньшому сьвітикови... в ночи покидаєш татка твойого!... — кликнув раз болїзно Івонїка.

— Не гризїть ся, бадїко! Господь дав таку нічечку, що і мак визбирав би, а зорі гонором блистять! — потїшала Докія.

— Господь Бог так дав! Господь Бог так зарядив! — притакував старий Василь по пяному вже і з щирістю, в якій розпливав ся і повісив ся на рамя сумного батька.

— Бог знає, що робить; не беріть собі дуже жалю до серця; вмерлий не мати-ме на тамтім сьвітї супокою! — потїшав третїй.

— Він не буде сам лежати! На право і на ліво мати-ме сусідів, а на останку і ми до него підемо! — сказав четвертий.

— Він дуже над землею розщибав ся, тому вона раньше забрала його до себе! — забелькотів Василь.

— Михайлику, Михайлику! що ти робиш твойому татови? — скрикнув на те все в дикій розпуці Івоніка, закривши бурливим рухом лице.

На перехресній дорозї станув віз із домовиною і пан-отець читав Євангелиє.

Настала безгомінна тишина і лише слабий зойк сумуючих блудив то тут, то там. Білі голови жінок похилили ся покірно, а чоловіки поклонили ся за ними в долину.

По перечитаню Євангелия велїв пан-отець підоймити домовину і забрати вистелений під нею прегарний дорогий килим. По похоронї діставали ся йому звичайно килими в дарунку, та побоюючись сим разом якогось випадку, що ненадійно вирвав би йому таку коштовну річ, приказав уже тепер віднести килими до дому.

Івоніка зжахнув ся, мов вколений на такий варварський приказ, не довіряючи своїм вухам, а присутні витріщили ся безмовно на него.

— Тепер уже забирати килими і сим разом?

— Ідїть, ідїть, чого стоїте та дивите ся? — квапив пан-отець чоловіка, що стояв нерішучо, не знаючи, чи слїд виповнити приказ, чи нї.

— Пан-отчику, змилуйте ся, лишіть килим, він вам не пропаде! — благав Івоніка з невимовною гіркістю в голосї, між тим коли в його груди серце із жалю розривало ся.

Як найкрасше хотїв він похоронити свойого нещасного любимця. Краплями був би кров свою віддав, коли-б воно причинило ся до піднесеня сеї пресмутної, урочистої хвилї. Нїщо не було для нього коштовне, нїщо за красне, чого-б не був пожертвував із цїлого серця. Сеж вже він в останнїй раз давав йому... Все, що велїв закон і прастарий звичай, виконав він точно. Хто був убогий, не давав, а хто міг, давав із щирої душі. А тут здирав захланний старець, що тряс ся над гробом і здирав остатню прикрасу зпід домовини, щоби дві годинї скорше дістати її на власність.

— Ти потому забудеш, Івоніко! — протестував старечим, дрожачим голосом піп. — Й іще не даси.

Івоніка майже зойкнув із жалю.

— Не забуду я, пан-отчеку, а Михайло не візьме з собою до гробу! Змилуйте ся!

— Не мішай ся до сього! Тебе те нічого не обходить! Я твойого сина поховаю красно, з почетом, а килим віднесеть ся тепер до мене до дому! — відказав енерґічно старенький пан-отець і махнувши на кількох людий з гурту, слідив уважно, як мовчки виповнювали його приказ...

Марійка заголосила не своїм голосом, а Івоніка збив пястуками по боках. Він не сказав уже більше ні слова. Не протестував ніколи проти приказів висших, але хто його добре знав, той знав, що він був у тій хвилї обиджений і обурений до глубини душі. Його очи впили ся ножем у домовину, а відтак пішли блудом між люди.

Йому йшло тепер усе на перекір...

Коло десятої години спинив ся на малім кладовищі. Було переповнене людьми. Сьвічки догоряли мерехтячи.

Чорно і неприязно дишів гріб, коли приступили до него. Сеж була страшна хвилина. Сьвяті на хоругвах, осяяні місячним сьвітлом, мов й собі поблїдши гляділи задеревілим поглядом у розриту землю...

Кілька жінок вибухнуло плачем, а чоловіки дивили ся заклопотано довкола себе. Тихий зойк не уставав.

Відтак короткий, сумний спів... кількасот лїт старих-старинних слів, виголошених беззвучним, старечим голосом, і що-то вступило у присутних і пірвало їх. Домовина спустила ся в низ і тут же прірвав ся воздухом такий проймаючий окрик, що стогін сам із себе вирвав ся на уста кождого...

Дехто впав на колїна, закриваючи з жалю лице, а далї підняв ся зойк та плач, неначе-б земля сама заридала.

Аж тепер його не стало! а ж т е п е р й о г о н е с т а л о...!!

Мов градом посипала ся груда в глубину на домовину і мов останнїй привіт молодого, що минув ся, роздав ся у відгомін в гору назад. Відтак домовину засипали на віки...

Божевільним плачем заходила ся на вколїшках мати, розриваючи раз по-раз ослабленими руками груду, а Івоніка припавши лицем до землї, затовк мов на смерть головою о неї.

Тут уже все скінчило ся.

Все, чого він надіяв ся, чим дихав, чим жив день і ніч — все пропало, минуло ся, пішло під груду, у глубінь пішло. Люди підняли його.

— Вбити хочете себе? — загомоніли.

— Бог з вами! Лишіть уже жаль!

Він не чув їх.

Впяливши здичілий погляд у гріб, заговорив:

— Не для тебе, синку, була вона, а ти для неї! Ти ходив по ній, плекав її, а як виріс і став годний, вона отворила пащу і забрала тебе! Дурень був ти на ній, дурень...

— Бадіко, бадіко добрі! Господь з вами!!

— Ходив, говорив, робив, тай гадав, що для себе... Наймитом був ти, наймитом!

Махнув рукою і відтрутив людий від себе.

— А воно, воно, що його і не чуєш і не видиш приступило, а він усе покинув тай пішов!

Зарив грубі пальці у волосє і витріщивши ся глядів здичіло-блудним поглядом на щось уперед себе, що лише його одна душа бачила.

— Не сьмій ся! — ревнув нараз страшним голосом, погрозивши пястуком. — Не сьмій ся!! Доста, ми дурні твої...

Люди довкола нього перехрестили ся і переглянули ся з óстрахом.

— З розуму зійшов!

Він роздер одіж на своїй груди і знов розтрутив тих, що приступили до нього.

— Пішов! — крикнув дико. — Ходи, Маріє! — Він лишив уже тата і маму... Ходи!!

Кілька чоловіків у поблизькости відвернуло ся і обтерло твердою долонею очи. Відтак взяли його кріпко під руки і повели силоміць до дому.

— — — — — — — — — — — — — — —

Місяць осьвічував зі зьвіздами цвинтарь, сьвічки погасли. Поділеними громадками вертали люди до дому.

— Тепер уже сам буде ночувати! — обізвала ся Докія до білоголової старухи, що перемінила ся мов у воскову постать у місячному сяєві, та лиш очима сьвітила. — Перед двома днями ночував іще в бурдею зі своїми воликами...

— А-як! Тай худоба відчує, що його нема! Гадаєте — ні?

— Чому ні! Вона рикає, фукає і оглядаєть ся неспокійними очима, коли чує десь смерть коло себе. Відтак і не хоче їсти зразу з чужої руки. Не дай, Господи, нещастя!

— Спершу їхав син на возї, його спрятали в землю, а тепер їдуть самі до дому, як сироти. А почорнїли обоє, як та земля, що в неї уклали свою дитину. Чи не вертають у хату, як у порожний вулий?

Так перемовляла ся Докія з бабусею і иньшими людьми, що вертали до дому. Більша половина зрівняла ся з фірою, що везла осиротїлих родичів. Тепер прямували всї в „сусїднїй лїс“, де мали подати поминальний обід. Пан-отець поїхав наперед, бо мав іще передягнути ся.

— Він буде їм у перших днях з'являти ся! Воно все так, як чоловік помре раптом, а ще до того без сьвітла! Підете на обід?

— Не знаю! — відповіла Докія. — Погляну ще до дому та за Анною. Із нею остала ся Онуфріїха Лопати.

— Від коли я на сьвітї, то ще не обідала на поминках у лїсї, тай ще до того коло півночи! — сказала поважно старуха. — А в мене вже далї 85 лїт. Се ледви перший раз менї таке лучаєть ся!

— Таке бо і лучаєть ся хиба раз на триста років! — почув ся нараз голос Петра, що виринув при боку сестри.

— Там сьогоднї хрест забили! Най покійний знає, де згубив свою душу, як пройде колись лїсом, а живі нехай знають, де змовити за його душу „Отченаш“. Адїть, яка ніч! Ей, Господи Боже, Ти вже знаєш, що робиш!

Вийшли на поле і в препишному місячному сяєві указав ся їм виразно „сусїднїй лїс“, бурдей і все, що їх окружає. Небо зносило ся лагідною глубиною над землею, а зорі дрібнїли сріблом, немов усьміхали ся. Над лїсами здіймала ся синьо-прозора імла.

— Старі не поїхали до лїса, поїхали до дому! Сьогоднї буде бурдей у-перше сам стояти, від коли він на отсьому полї! — обізвав ся один із гурту.

— Вони будуть дома випрятувати та межи собою душу поминати. Геть ослабли! — сказала білоголова старуха, відтак додала: — Адїть, скілько очий дістав „сусїднїй лїс“!

— А всї очи огняні! Се сьвічки, лїхтарнї тай смолоскипи, що осьвічують столи! Здалека виглядають, як огневі кулї! Хто був би гадав, що в тім лїсї скоїть ся...

— Вже я до него кроком не поступлю, хоч би навіть знала, що замерзну! — промовила старуха.

— А я й по гриби туди не піду, хоч би навіть знала, що нїколи грибка і в рот не візьму! — завела й собі одна молодиця. — Не дай Господи!

— Та люди туди й нїколи таки не заходили! — обясняла Докія.

— Хиба по дрівця о півночи, як бабка... — пошуткував Петро. — У иньшому лїсї чоловік й такої пропасницї не дістав би, як в отсїм сьогоднї Сава! В ньому мусить щось нечисте снувати ся, мусить чоловікови по разови розум відбирати! Бог знає, що тому тої ночи в голові прокинуло ся, що огрішив так тяжко душу, на віки...

— Покійному була мабуть там смерть призначена! — сповіщала бабуся. — Марійка казала, що він все в тім лїсї любував ся! Все його туди тягнуло! Але чого убійник хотів від нього?

— Хто може сказати, що душегубови тепер лїпше? Не дай Боже мати людську душу на своїй совісти...

Замовкли.

Чотири постатї перейшли їм дорогу, звернули до лїсної дороги і попрямували в „сусїднїй лїс“.

— Виділи ви, хто се був? — спитав Петро, моргнувши хитро очима.

— Хто?

— Таже Григорий із жінкою тай зі своєю гадючкою! А четверта, то „кланцата“, Аннина мама! Ей, то-то-б я їх обоє побив: кланцату тай он ту чорну! Я вам лише отсе кажу: хто мав руку в тім дїлї, то мав; але вона певно, що мала! Адїть, заприязнила ся вже і з кланцатою, пізнали ся відьми...

Докія завернула до дому, а иньші подали ся до лїса.

На дворі сяєво місяця, блиск зір, а в лїсї язики сьвічок і жаріюча поломінь смолоскипів.

Червонава луна смолоскипів граєть ся пильно по грубих деревах і чорних гиляках та кидає огнисті, рухливі плями по грубо опалім листю на землї. В лїсну тишину кидають ся голоси. Зразу поодиноко, на причуд дзвінко і чутно, а відтак гуртами.

В кінці мішають ся в один барвний густий гамір і розбігають ся живим відгомоном у затишні, неосьвічені закутки ліса.

Від пня до пня простягають ся стрункі дошки, покривані білими скатертями і полотном, і угинають ся від хлїбів, страв і трунків...

Десь подїла ся постійна лїсна тишина. Витиснена ворохобною луною, кинула ся в осамочені поля і тут розстелила ся.

Нїщо її не спиняло.

Одно пасмо імли, рівне як простягнений серпанок, прямувало таким же серпанком тим тихим полем, а відтак стануло.

З одного вікна било слабосеньке сьвітло, і воно тут спинило ся.

В хатї нї мушка не забренить.

На постелї лежить смертельно хора дївчина, а при нїй, опустивши голову в руки, сидить скорбно поважна Докія. Молить ся.

— Тут лише Господь Бог один може помогти! — снують ся їй думки між мольбою по голові. — Лише Господь один! Сама по собі вже знає...

XXIII.

Десять недїль пізнїйше земля задубіла. Сонце ослонило ся нїжною ослоною і повільним летом падали снїжини тонкими зьвіздками без упину до долу.

— — — — — — — — — — — — — — —

— Христос вступив в Івонїку!

— Він вступив у него, зачинив йому уста, а зір відвернув від землї до себе. Виросло довге волосє і борода, а голова похилена на бік, мов піддала ся зовсїм під терневу корону.

— Господи, змилосерди ся над ним!

Так приповідала білоголова старуха людям, вертаючи селом, відпочиваючи то коло одної, то коло другої хати, та оперши ся на грубу палицю і віддихуючи важко. Тяжко було волікти за собою майже столїтні ноги... У торбинї-ж на плечах тяжіли ще милостинї від Марійки.

— До нїкого словечка не промовить. Хиба часом, рідко. Те, що дуже вже потрібне до обходу. Постарів ся, подав ся і від трунків відрік ся. Хоч і не пив нїколи, як иньші люди, а відрік ся. Бог знає, що в його душі заводить ся. Часом спливе

сльоза по лиці, та він замітивши, що хтось її доглянув, зараз рукавом обітре. Завтра відбудеть ся пятий поминальний обід у нього. Що дня визирає свойого Сави, а Сава не вертаєть ся.

— А Марія говорить. Що й заговорить, та заклине убійника. Сама воском стала. Про вмерлого майже не згадує. Виходить, що ніби через нього молодшого втратила...

— Кажу, не дай Господи, як клине. Як би отсе її проклони сповнили ся, не треба-б йому і кари божої. Тай щоб ви знали, люденьки добрі! Вона ніби не та стала. Нічого не зачуєш від неї, лише Сава, Сава тай Сава. Губить душу свою в жалю. Що лише груди йому не подає. За пару днів мають обоє іти до суду. Через Саву. Чую, і Рахіра також...

— А що з Рахірою? — питали ся люди.

— Та що, на поминках у лісї, їла як той голодний вовк, а очима лише то сюди, то туди стріляла. Не виділи, чи що? До неї і ніхто не приступав. Самі сиділи. Оноді здибавши Марію недалеко Домніки, сьміяла ся їй в лице і кликнула: „Добрі були пироги на поминках, матушко!“ Щоб із нею! Воно без сорому на сьвіт прийшло. Не до смаку мамі повибирали собі хлопці невістки. Про ніяку не хоче чути. Одна люта, як пекло, а Анна повдовіла, заки під вінець пішла.

— Близнята має...

— Та має. Кажуть, такі красні, що село таких не бачило. Сарака Докія побивала ся нею. А вона все її по руках цілувала та плака. „Мамцю моя добра, мамцю!“ — говорила тай плакала.

— Чоловік із жалю ніж би собі в груди всадив, як її видить — казав Петро — а Петро не то що, а чоловік раз...

XXIV.

З бурдею вела снігом вузенька, лихо утоптана стежечка крізь поля до цісарської дороги, що вела до міста.

По ній прибирали ся одного ранку Марійка з чоловіком.

До суду.

Він ступав вперед, а вона за ним. Хитким кроком, пошпортуючи ся. Від часу до часу обзирав ся за нею.

Бідна жінка! Ніколи в житю не переступала порогів суду, не переступала хоч би в наймарнійшій справі, а тепер на старі літа постарала ся про те їхня дитина.

— Боже, що ти робиш?! — кленуло раз в його душі болїсним зойком і обняло серце невимовним жалем.

Нї одної спокійної хвилї не мав він, від коли горе загнїздило ся в них. Страх і любов, любов і страх так і на переміну мучили його душу.

Плакав духовими, невидними сльозами, згадуючи Саву. Плакав і за помершим. Здавало ся, нїколи не любив Сави більше, як тепер, як грозила небезпека втратити його, гірше як смертю, як якась страшна кара мала його на віки вирвати від нього. Прийшло до чогось страшного, і коли прийшло, він опинив ся і туманїв серед того горя.

І хто був винен? Хто був винен?

З глубини його душі виринула кудлата мов у собаки голова дївчини і лакомі очи заблистїли проти нього.

Вона всьому винна.

Нехай би йому хто і що говорив, тисяч разів говорив, він знав своє. Вона була всьому винна. Сеж був великий гріх у своїх наслїдках. Його син злучив ся з нею, що йому майже сестрою була, а се не могло Господу вподобати ся. З тої хвилї зблизила ся кара, знищила Михайла і спинила ся тепер перед ним самим. Рахіра загнала всїх у безодню. Що тепер далї буде? Бог один знав, що могло бути.

— Маріє, уважай!! Все, що говорити-меш, мусиш заприсягнути. А як би ти фальшиво присягнула, нехай тебе Господь боронить! — обізвав ся по довгій мовчанцї Івонїка.

— А-як, а-як! Я-ж говорити-му правду! — відповіла жалїсливим голосом, силуючи ся зрівняти ся з ним. — Снїг упав такий великий, її ноги були такі зівялі, що вона що хвилї оставала ся дальше позад него.

— Чого вони хотять від нас? Ми вже сказали, що не знаємо нїчого! Може Сава вже вернеть ся з нами! Не знайшли нїчого, як лише кілька крапель крови від заяця, і на таке пхати хлопця в нещастє. Господи, змилосерди ся!

— Нїчого не знайшли! — повторив Івонїка коротко. — Він не говорив із нею і не сказав їй й доси своїх тайних думок та здогадів про убійника. До чого-ж? Вона й так, як на-пів божевільна з остраху за хлопцем, а наколи-б дізнала ся про страшну правду, зійшла-б цїлковито з розуму! Се вже останеть ся на віки загребане лише в його груди!

— Жандарі казали менї, що нїчого не знайшли доси, щоб на Саву сьвідчило! — тягнув він дальше із удалим спокоєм. — Убійник був такий хитрий і осторожний, що затер усї слїди за собою, мов прямо в воду кинув ся. Нїчогісїнько — казали. А хоч і є підозрінє, та як нема доволї відповідних доказів, хлопця не можуть покарати. Так казали. Від панів із суду чули. Але він може ще і з пів року замкнений сидїти. Він у підозріню, і за доказами можуть іще хто знає доки пошукувати.

На білій, бездоганній поверхнї виглядали обоє здалека мов дві чорні точки...

— — — — — — — — — — — — — — —

В судї ставили їй між иньшим ті самі питаня, що дома: чи Сава був дома, коли брата замордовано?

Вона зблїдла, мов смерть, дрожала на цїлому тїлї, і оглядаючи ся переляканими очима довкола себе сказала, що був дома. І чому-ж би не був? Таже каже, що був. Доконечне, був. Нехай вже її покарають, як се неправда, запруть на цїлий рік; хоче минути ся в криміналї, лише нехай її сина пустять на волю...

Судя поглянув на неї довго, тихо.

— Ти мусиш заприсягнути те, що говориш! — сказав.

Вона позирнула благаючим поглядом на чоловіка.

— Івонїко, чи не так? Він був мома? — пробелькотїла. — Господи милосерний! Скажи-ж бо!!

Він спустив погляд до землї.

— Я не знаю, Марїє! Мене не було дома!

Вона знов оглянула ся довкола себе, та сим разом вже майже блудним поглядом.

— Тебе не було дома? — спитала і усьміхнувши ся безмисльно занїміла.

На столї засьвічено сьвічки коло хреста.

— Підноси руку! — велїв судя.

Вона кинула ся з жахом у зад, витріщила ся несамовито на нього.

— Я не буду присягати!! — кликнула і метнувши ся з неописаним переляком у зад, мало що не перевернула судї. Сей скипів і потермосив її за плечі. Вона вичерпала його терпливість нинї до крайности.

— Брехливе мужицьке пасїнє! — гукнув погірдливо.

Івоніка стояв мовчки і сплакав. На його жінці не було ще чужої руки.

— Не буду, не буду!...

Вона тиснула ся мов божевільна до стіни...

Кілька хвиль пізнійше випровадив її Івоніка на-пів зімлілу на коридор.

— — — — — — — — — — — — — — — —

Як уведено Саву, Івоніка перелякав ся. Виглядав, як кістяк. Вихудїлий, блїдий і втомлений. Не говорив майже нічого. Побачивши перед собою батька, спустив погляд до долу і ні словечко не перейшло через його уста. Взагалї мовчав. Хиба що вимовляв слово „ні“. Не можна було з нього нічого видобути і його виведено назад.

Івонїкови краяло ся серце на вид сина, одначе і він мусїв мовчати.

Відчув. Мовчанка завзята, рішуча, глуха мовчанка була одиноким способом ратунку. В ньому одному могло все на віки потонути, могло все загубити ся безповоротно.

В судї довідав ся Івоніка також, що померший не мав і при війську ворогів. Між камратами був загально люблений і поважаний, шаржа була з нього вдоволена. Замітна була в нього лише незвичайна відраза до оружя, особливо-ж до рушницї...

— Вже тодї відчув він, що на нього звернений десь якийсь набій — толкував собі нещасний батько — і він опирав ся тому зі всїх сил як міг, а про те мусїв його неустанно при собі терпіти. Як страшно мусїло йому бути! Хотїв вирвати ся на волю, але він його здержав. Грубі, касарняні мури не впускали смерти до нього, вона заховала ся до лїса і дожидала терпливо його приходу лїтами. Дома не мали спокою, щоб його вирвати зі столїтнїх мурів, а як вже справдї вирвав ся, повернув, тодї і уставив ся сам перед набій...

XXV.

У Анни були близнятка, два хлопчики.

Докія рішила ся тримати її в себе до весни, а на веснї мала вона умістити дїти між людьми, а сама йти на службу, щоби що заробити. Від нещастя, здавало ся, виросла, збільшіла, але виглядала страшливо: худа, жовта, з зівялим цьвітом у лицї. На устах

не з'являв ся ніколи усьміх. Терпіла в горю з цілою повагою глубокої своєї натури і втратила змисл для будучности. Її вдача немов була настроєна для такого страшного нещастя, що потягало за собою також саме страшне терпінє, і здавало ся, терпінє становило тепер одиноку діяльність її поважної, молодої душі. Рідко коли бувала така ніч, яку перебула би зі сухими очима. Навіть до сну втискали ся сльози і скроплювали огнем її душу.

Мов підстрілену зьвірину тягнуло її до самоти. Стогнала побачивши ся на самоті, а угледівши де небудь хрест, кидала ся на коліна і молила ся. Її уста поблідли, викривили ся, погляд став понурий, а голос стратив звук.

Вмерти, з обоїма дітьми вмерти, се було її одиноке бажанє. Стояла цілком безпомічна, безрадна проти свойого горя і ніяк не бачила виходу з него. І так волікла свої молоді дні за собою. Лише одно викликувало в ній зміну, вводило її у зворушенє та розгаряло її хмурі очи. Се було імя убійника.

Здавало ся, що при звуку того імени прокидало ся в ній житє і нерви напружували ся до крайности.

В таких хвилях переміняла ся в якусь безмовну фурію, що заховувала ся неповорушно та чекала відповідної хвилї, щоби кинути ся безпощадно на свою жертву.

Так приміром, не віддаляла ся майже ніколи з дому, але як її одного разу лучило ся вийти в село, і вона там довідала ся, що Саву мабуть випустять на волю задля браку відповідних доказів, сказала: „На що заслужив собі, його не мине! Коби менї лише Бог допоміг дітий вигодувати, коби менї лише Бог допоміг...“ і відітхнула цілими грудьми. Її ніздрі задрожали, а очи спалахнули такою страшною ненавистю, що лячно ставало на неї глянути.

Иньшими разами знов, коли сиділа сама коло дітий, пильнуючи їхнього сина, завертала ся душею в цілковито иньший, дивний напрям. Робила собі докори, що оказувала помершому за мало любови. „А ось діти, одиноке богацтво її, лишив він їй, а що взяв він від неї в гріб?“

Зразу, як лише зблизив ся він до неї, в дворі ще, промомовляючи то тут, то там добре слово, вона н і м і л а. Напружувала ся мов струна тай вмовкала. Зміняла ся несьвідомо, мимоволї. Якась незрозуміла, брутальна сила вступала в її грудь, розсаджувала її иноді з болю, а уста так і паралїжувала.

Він говорив здержливо, а вона не мала цілковито права виказувати своєї любови. Відчувала се вродженим, жіночим інстинктом. Вона бідна наймичка, на яку глядїли всї через плечі!

А потім все так инакше укладало ся.

Увесь рай, що носила його в грудях для нього, ховала на ту хвилю, коли доступить права увійти в його стїни і стати ся йому чимсь шалено добрим. Потім її уста вже самі з себе отворили ся-б. Те, що тримало її брутальною силою мов у кайданах, замикало їй уста, а його вводило в думку, що вона його не любить, — воно покинуло-б її вже само з себе. Надія на ту хвилину додавала їй героїчної сили і вона із невимовною витревалістю зносила все горе свойого положеня.

Потім, як уже могла говорити, дїлив їх час від себе, а тепер — його не стало.

Иньшими разами знов кидала ся на свої дїти і мало не давила їх із якоїсь дикої любови.

Вони обоє подабали на нього. Не мали її чорного волося, а ясне мов шовк волосє його. Пожерала очима їхнї дрібні личка і немов бачила їх дорослими.

Такі були, як він, цїлком такі. Иньшими і не могла уявити собі їх. Потім попадала у божевільний плач.

Його не було! Його не було і не буде вже нїколи, доки сьвіта. Казав, що візьме, а покинув. Шалїла з болю, товкла головою до дитячої колиски і викликувала тяжким зойком раз-пораз його імя.

І не зазнавши ще щастя, мусїла божеволїти з жалю за ним. Стояло так близько коло неї, завтра-позавтра мала зіткнути ся з ним, а воно відвернуло ся від неї на віки!

Одного разу дала намовити ся Докії, та пішла до Івонїки і Марії. Пішла просити їх, щоб вони приняли за своє одно з дитят.

— Може схотять викохати собі одного внука! — радила розважна жінка. - Не можна-ж знати їх думок! Може Бог дасть, що приймуть! Осиротїли тепер, та може і полекшає їхнє горе з дитиною! Ось того старшенького бери, більше похожого на батька! -

Зразу вона тій думцї страшно опирала ся, але пізнїйше піддала ся їй і пішла. Задля дїтий пішла.

Івонїки не було дома, а Марійка кинула ся на неї мов тигриця.

— Щоб ти не посьміла менї більше мій поріг переступити, розпуснице ти! — кричала. — З ким иньшим розпочала собі забаганки, а на Михайла спихаєш? Хто тебе коли в селї бачив із ним? А Саву хто викричав убійником перед цїлим селом? Як прийдеш менї ще раз під очи, то витровлю тебе псами з подвіря! А як хочеш від мене хлїба, то прийди на поминки! Тодї я й жебраків годую!!

До глубини поражена, з лицем білим як полотно і майже блудними очима вернула ся молода, упокорена мати назад, не сказавши нї слова, уклала мовчки дитину...

Поглянула на неї Докія та догадала ся наслїдків ходу, однак не ставляла нїяких питань. Бояла ся, щоби ті побілілі уста часом не отворили ся, як бояла ся того страшного, розгореного погляду чорних очий...

Але пізнїйше довідала ся про все.

І нїколи більше не переступала дївчина порога тої хати, а як бачила Марійку здалека, обходила її кождим разом совісно.

Инакше заховував ся Івонїка.

Він не вторкав ся до тої справи, але вірив у колишні зносини свойого сина з сею дївчиною, як вірив в її чесність і доброту. Докія його пересьвідчила. Стрічаючи ся з нею на дорозї стримував її сам. „Що робиш, Анно, здорова?“ — питав ся щиро, та тут же і уникав її погляду. Йому ставало невимовно жаль сеї дївчини. Бідний його син любив її, і як вже було, так було, а вона лишила ся в великім горю. Та про те не міг він для неї нїчого вдїяти.

Марійка гонила її як собаку від хати до хати, а по друге — вона була найтяжшим ворогом його, Сави. Обвиняючи його прилюдно в убійстві брата грозила ще й сама, що заподїє йому зло. Так не міг він її нїчим ратувати, хиба що може дав би їй коли трохи грошенят, аби Марійка не знала, але поки що мусїло так усе остати ся. До того був такий перенятий власним горем і трівогою другого сина, що не був у силї спинити ся думками коло чужого горя.

Таким чином була вона полишена зовсїм собі самій і не числила на нїчию поміч. До матері і брата не заходила. Вони не хотїли про неї нїчого чути, від коли брат одружив ся, а мати пересьвідчила ся, що від родичів помершого не наспіває поміч для неї.

Чужі не всї оказували співчутє для неї. Вона нїколи не тїшила ся особлившою симпатиєю між жінками та дївчатами. Завдяки тоншому, довголїтному окруженю в дворі і благородному впливови жителїв його на неї, станула вона духово і морально висше від своїх сїльських ровесниць, а того не простив їй нїколи консервативний, упрямий, мужицький змисл женського, сїльського сьвіта.

До того причиняла ся і зависть, що задавлювала для неї співчутє.

Майже кожда господиня в селї, що мала доньку в хатї, числила тайком на Михайла, як на будучого зятя. А тут і показало ся нараз, що його вибір упав на бідну наймичку! Розчароване було за сильне і несподіване, щоби не потягнуло наслїдків за собою. Він не жив уже, не міг посватати наймички, та про те за житя вибрав собі її, та мав її за свою будучу ґаздиню.

Як сходила коли бесїда на неї, то кінчила ся звичайно словами:

— Все таку добру тай сьвяту удавала, а тепер має, чого хотїла! Як би була порядна, могла-б коли небудь стати у першого-лїпшого господаря до служби, а так най вже собі помагає, як може! Най до свекрухи йде!

XXVI.

Був саме сьвятий вечір Різдва Христового.

Сава сидів усе ще замкнений у слїдстві і в сїльській хатї Івонїки було тихо та сумно. Марійка пересиджувала в нїй сама, бо Івонїка мешкав у бурдею. Коло бурдея стояло немолочене ще збіжє, в бурдею бджоли, і всього того не можна було лишити на самотї, без догляду. Свої воли і иньшу молоду товарину спродав Івонїка на видатки, що потягнув за собою похорон і взагалї нещастє, а одна корова, що лишила ся, находила ся в Марійки. Вона мусїла її мати близько себе, і так стояла стайня коло бурдея глухою пусткою...

Було пізно вечером.

Поля були завіяні, на дворі грала люта заверюха, вихор метав завзято снїжними хмарами, і всякий слїд ноги чи залубнїв зараз ник по хвилї своєї появи. Неприязно і лячно виглядало довкола, навіть виду не було нїякого. Скілько і витріщав ся зір,

не угледів нічого. Хмари снїгу одна по одній гнали шаленим летом по білій поверхнї і заслоняли всякий вид. Івонїка вихилив ся на хвилю з бурдея і озирнув ся. Лише шмати снїгу вдарили його мокро з вітром у лице.

Він вернув ся до середини і присїв на землі, скуливши ся при печи, де горів огонь.

Коло бурдея тишина.

Сойка зарила ся зі зимна в солому і нї звучечком не обзивала ся, а стайня стояла пусткою. Пишні бурі з сильним, теплим віддихом знаходили ся Бог зна де, а бджоли спали якимсь мертвецьким сном, або заховували ся безгомінно тихо у своїх круглих хатках.

Він один надавав усьому житя.

Та нїколи не був так самітний, як тепер, як от сього вечера. Иноді, як перебував тут сам, така була у нього надія, що хтось надійде, приміром Сава, як Михайла не було дома, або хто иньший — були бурі — але тепер знав, що нїхто не загляне до нього... Кому яке дїло пускати ся в таку страшну ніч до його нори? До пустки його? А його самого не було нікому потрібно; він став немов відлюдком від часу, як стратив сина.

А самітність доконувала свойого.

Глубока, глуха туга виростала з неї, добирала ся до нього і точила неустанно спокій. День і ніч квилїло в ньому питанє: „Чому те все стало ся, що стало ся? Як його земля носить?“ А відтак знов: „По що стало ся? Чому, чому, чому? Чи Бог так осудив? Чому Бог так хотїв? Що Йому з того прийде?“

Його велика побожність і глубока, щира віра у висшу силу попали ся нараз у найглубшу муку і терпінє, і нїяк не могли з них висотати ся, нїяк не могли собі розвязати отсеї крівавої прояви. Бог потрібував душі Михайла. Бог також чогось доброго потрібував. А Михайло був добрий. Та чому забрав йому сина такою дорогою? Чому мала рука його другої дитини підняти ся на сповненє сего нечуваного вчинку?

А відтак знов: „Кров страшна, в яку ступив Сава тїлом і душею, але те, що затягнуло його в ту кров, чи не було воно тисяч разів страшнїйше?... Що се було? Звідки походило? Силою якоюсь? Він чув силу якоїсь незнаної могутности, та його дитиняча душа не була ще доросла до того, щоби збагнути ту необмежену тайну. Відчув на слїпо, неясно істнуванє ще якогос

иньшого сьвіта, крім того, що його знав, і понуряв в глуху задуму... Відтак знов те саме, знов починав ся біль в його душі, знов неописане терпінє. Терпінє на помацьки. Сьвіт з ним потемнів. Михайла не було вже. Не буде вже ніколи. Він лежав уже у землї, а он тепер товкли ся над ним хмари снїгу...

Його лице викривило ся. Почав хлипати мов дійсна дитина. Сльози так і зсували ся пильно по його обличю.

На таке вигодував він своїх двох синів. Таке було в нього сего року Різдво...

А той другий сидів замкнений межи мурами і з дня на день чим раз більше сох, білїв... А торік сидїли всї там у хатї у-купі, їли пшеницю і колядували. Він був такий веселий і жартовливий! А відтак притаскали ся оба сюди і ночували тут. Сидїли до пізна, ось тут на отсїм місцї на землї, і він усе оповідав тай оповідав...

Сего року нїхто з ним не говорить...

— — — — — — — — — — — — — — —

Темінь зростала, а огонь в печи, що став притахати, осьвічував уже слабо предмети в хатї. Поломінь мигала ся нечутно, переміняла жаріючу барву в легко синю, а тишина і самітність довкола нього розширяли ся чим раз більше і більше, неначе сповивали його у свої невидимі обійми.

— Торік о тій порі виходив до товарини глядїти, що вона робить, — промайнуло йому крізь ум, в ненастанній думцї про сина, — а сего року стоїть стайня пусткою...

— Румиґають... — сказав, як вернув зі стайнї. Відтак ще щось сказав і сам засьміяв ся. Веселий був.

Звук його голосу і сьміху стояв йому на причуд живо в памяти... Застогнав із жалю, у гризучій самітности. Така порожнеча і тишина, замкнена в його хатї тишина — обдавали його, неначе все житє попращало ся з отсим кутиком землї.

А там на „горі“ сидїла його стара жінка сама і плакала. Була як помішана.

Він плакав в одну сторону, а вона в другу.

А як він родив ся, то тїшили ся, що будуть мати кому свою працю полишити. На їх місце мав він станути — оба мали станути — стати ся такими, як вони, обрабляти землю, як вони, а тим часом...

В деяких хвилях бувають сльози кріваві...

— — — — — — — — — — — — — — —

На дворі неустанно лютувала заверюха. Ні одна зьвіздочка не заблимала на небосклоні, а хмари снігу шаліли мов фурії по далеких снігом привалених полях. Недобра, нечувана ніч спустила ся отсе на землю.

Вітер розірвав двері від стайні і скажено гримав ними від хвилї до хвилї.

Лісок за бурдеєм і ліси, що тягли ся далї, „сусїднїй“ і иньші, визирали темно і задеревіло із білої заметільницї і ледви відрисовували ся своїми темними, неповоротними зарисами із снігової фурії...

Івоніка сидів, заривши пальцї у волосє. Плакав і думав.

— Один у землї, а другий в кримінали... Ось чого він діждав ся на пятьдесяти роках житя! — переходило жалем крізь його розболїлу душу. Відтак мимоволї вслухував ся в заверюху.

— Тяжка ніч! — промайнуло йому раз крізь думку. — Завтра будуть поля цїлковито завіяні і він буде примушений по колїна бристи снігом, щоб добити ся до Марії. Все мусів своїм тїлом дорогу пробивати.

Цїлі снони снїгу жбухались у два малі віконця, шаліючи в дикій гульбі довкола бурдея, неначе уганяли ся за кимсь. Голосно і лячно гримав вітер дверми коло стайнї і не думав умовкати.

Нараз підвів Івоніка бистро надслухуючи голову. Чи не свистав отсе хтось протяжно, допитливо крізь нічну заверюху? Йому причув ся виразно свист. Надслухував ще уважнїйше, поздержуючи віддих, і нараз почало ся йому бити серце. Поволи і сильно било ся... Ось так свистав Михайло, коли вертав такою дикою нічною заверюхою з села до бурдея, зблудивши в скаженій заметільницї... Відтак відповідав він йому свистом або покликом, по чім справляв ся по нїм до дому...

Наслухував хвильку зі здичілим поглядом. Не повторить ся свист?

Повторив ся.

Довгий, голосний свист, аж улискував ся. Миттю облягло його горячістю по тїлї. З блискучим, майже блудним зором зірвав ся із землї і кинув ся на двір.

Вітер грав його сивим волосєм. Не зважав на те. Витріщивши ся хвилю в найстрашнїйшім напруженю в нічну заверюху, крикнув відтак як за житя сина, але сим разом диким, несамовитим голосом понад розбурхану поверхню піль:

— Ми-хай-ле, твій тато тут!!

Кілька хвиль пізнійше примчав ся до нього стовпом високий вихор снігу, вдарив ся сильно о його груди, пірвав його кусень дороги за собою, покрутив ся вихром на місці і тяжко стогнучи, помчав ся далї у нічну темряву...

З розбурханим волосєм стояв старий батько прикований до місця, важко дишучи, витріщаючи ся в напрямі, куди погнав ся стовп снігу.

Що се було? Що се було? Волосє стануло дубом. Зойкнувши з якогось дикого, раптового переляку, силував ся перехреститись.

Тут Михайло був.

Цілим серцем своїм, цілою душею своєю, коли мав її коли від Бога, відчув, що Михайло був отсе в нього.

Він.

Він притискав ся до нього, поривав до себе, кликав, стогнав, а далї погнав нещасний вітром у незнані безвісти... Він же без сьвітла помер! Перехрестивши ся на силу, заломив обі руки у побожній, розпучливій покорі.

— Господи милосерний, змилуй ся над грішними! Господи сьвятий, прости гріхи наші! Царю небесний, прийми нас у царство твоє і відпусти нам гріхи наші! Він прийшов до тата, щоби відвідати його, прийшов, щоб розбити самоту його і жаль його. Прийшов до тата, до татової груди прилинув, прийшов пожалїти ся на тяжку, невеселу і почорнїлу свою долю...

І як стояв, так кинув ся на землю і вдарив побожні поклони. Відтак перехрестивши ся в останнє, вернув ся непевним ходом до середини і оглянувшись неспокійним зором довкола себе в темряві...

Сильно втомлений кинув ся на давнє місце на землї, і заривши лице в долонї, віддихав тяжко, повними грудьми.

Не міг прийти до себе з несподїваного зворушеня, яке так раптово наплило на нього. Перенятий в уяві сином, не міг відзискати рівноваги духа.

Тут був Михайло.

Най се йому хто заперечує, або нї, най се йому хто вірить, або нї, а він був тут. Відчув се душею. А він не був нї пяний (він же відрік ся напитків зараз по смерти сина, щоб коли не перемогли його душі і присягнув навіть у церкві від них), нї

сонний, ні з розуму не зійшов. Він відчув його присутність серцем, і отсе утома по стрічі з ним звалила його з ніг, мов підкосила. Жадібними очима окинув свій бурдей. Шукав за сьвятою іконою.

Несьвідомо, мимоволї тягнуло його під величню, таємничу опіку, під якусь силу, що царила, що мала-б влити в його розбурхану душу спокій і принести те, що розстрілило ся в нім до неладу. І угледів її. Ось там висїла. Мала, почорнїла, заквітчана сухим васильком і жовтими гвоздиками, і повним видом була звернена до нього.

Він підняв ся на колїна і зложивши руки до мольби мов дитина, потонув із цїлою покорою і повагою, з цїлою щирістю і довірєм своєї гармонїйної, простої, тепер глибоко зворушеної душі в молитву.

Далеко поза північ лежав на вколїшках і молив ся.

За душу сина, що блукала без спокою по землї і терпіла безвинно тяжкі муки, терпіла під тягарем його слїз і слїз його жінки, і тонула в них на спід пекольних мук — та за блудного свойого сина, що навів страшне горе на всїх, і вижидав між грубими мурами дальшого рішеня запропащеної долї...

— — — — — — — — — — — — — — —

О тій самій порі сидїла Марія у своїй хатї.

Хатина була слабо осьвічена. На накритім столї стояли миски, ложки, варена пшениця, завиванцї, зварені сушені сливки, горіхи, яблука, горівка із медом.

На печи сидїла розперізана, з розбурханим волосєм, у сорочцї, скулена Марійка і співала.

Співала слабоньким, зівялим півголосом, нїби заколисувала дитину до сну.

Замовкла.

Зложила руки на хрест і похиливши голову понад груди, немов дрімала.

Але не дрімала.

Ожидала синів...

Глубока, дрімуча тишина панувала в хатинї. Дрібоньке сьвітло, що спадало з одної малої на стїнї завішеної лямпини, проясняли лише блїдо нутро хатини. Та про те зарисовували ся всї предмети у нїй виразно. Вся хата була пристроєна сьвяточно і мов ожидала когось. Від часу до часу завивав ріжними голосами

вітер у комині, а часом гудів, мов там збили ся рої джмілів. Се грала буря на дворі. Згодом забрехала собака коло хати. Хтось застукав до дверий, а потім до вікна. Двері були подвійно зачинені із середини, бо Марія бояла ся, від коли її сина відвели від неї.

Вона зірвала ся з місця і вітворила широко очи. Блудний, перелякавий погляд перебіг хату і спинив ся на стелї.

— Жандарми ідуть! — зойкнула з переляком і скулила ся боязливо в-двоє.

Стуканє повторило ся.

Вона почала трусити ся, відтак злїзла з печі і станула тихо на пальцях у закуток, межи двері і піч.

Жандарми йшли. Вони напосїли ся на її хату. Вже кілька разів несподївано находили. Але в її хатї нема вже нїкого. Хоч би і хотїли кого вивести, нема вже нїкого. Хиба її...

— Івонїка дома? — закликав якийсь тремтячий, беззвучний голос із надвору.

Вона не відзивала ся. Дрожачи на цїлому тїлї притискала ся до стїни, а уста викривили ся в неї, мов у малої дитини до плачу.

Глубока хвиля тишини станула в хатї. Двоє великих, ясних очий ходило блудом по хатї і за чимсь шукало.

По якійсь хвилї зачув ся голос вже коло вікна.

— То ви лише самі в хатї, Маріє?

Нею випрямило щось раптом. Натягнула шию мов серна і звернула великий, блискучий погляд до вікна.

— Чий се голос? — спитала дзвонячи зубами.

— Таже мій! Не пізнаєте?

— Нї! Чий? Нїби я один голос чула в останньому часї?

Хвиля неначе задуми, а потім:

— Мій голос старий!

— Ви жандар?

— Кого ще у вас за богато в хатї, що питаєте про жандарів?

— Вона пуста, як спорохнявіле дерево, — відповіла, — а може по мене прийшли? Я нїкого не вбила, я й нїчого не знаю!

— А Івонїка де?

— На полях! Бурдей самий! Не можна було пусткою лишити! Не знаєте, які люди?

— Я хотїв собі лише люльку закурити... і нинї... побалакати... я старий... — почув ся на ново голос.

Хвиля задуми і ваганя.

— То... увійдіть в хату...

— Ні! Вже не піду! Снігу нанесу! Піду може ще до Івоніки, як успію! Господи Боже, що за заметільниця!...

Хвиля ожиданя з середини.

— Жандар... — прошептала і притиснула ся як передше лячно до стіни. — Лише вони ходять по таких ночах, по полях та по хатах!

— То ви жандар? — спитала знов.

— Ні, Марійко! Я не жандар! У мене волосє посивіло! Я ним, дякувать Богу, ніколи не був, але я вам скажу, хто я? Тепер найліпша пора на те! Ніхто не вчує і ніхто не побачить! Я не хочу, аби хто вчув! Мені вас жаль! Господь сьвятий видить, як жаль! Марійко, хрестіть ся! Я той, що щось видів! Мені тяжко з тим на души! Я не можу вмерти! Хто знає, може завтра дадуть сьвічку в руку, ніхто сего не може знати! Адіть, ваш Михайлик не надіяв ся, а тепер ходить десь по сьвіті тай блудить, що без сьвітла переставив ся!

Окрик болю роздав ся в хаті.

— Не заводіть, Марійко! Се вже нічого не поможе! Так мало бути і так стало ся! А те, що я бачив, то бачив на свої очи, і най скажу, бо дуже мені тяжко з тим на души! Я хочу того позбути ся! Я не хочу бути ніяким сьвідком, нехай мене Бог боронить! Отсе кажу лише вам, бо мені дуже тяжко з тим на души! А ви кажіть бадіці, або не кажіть, а вам най я скажу, тай позбуду ся каменя з души!...

Вона притиснула ся близько віконця і зігнула ся над ним. Надставила вухо і напружила ся мов струна.

— Що бачили? Кажіть! А може-б ви увійшли до хати? На дворі змете вас!

— Не змете! Не треба, аби ви мене виділи; доста вам буде того, що вчуєте! Тоді, що правда, була нічка ясна і погідна, як я бачив! Ішли оба разом...

— Михайло!! — крикнула вона переражаючим голосом.

— Він і той, що його справив на тамтой сьвіт! Молоде як бджола, а вже убійник!

— Михайле! — крикнула знов Марія і почала товкти головою до стіни.

— Не заводіть, Маріє! Він уже не вернеть ся до вас! Слухайте, най вам скажу! Той ішов поруч із ним і мав на плечах рушницю! А я вертав з міста і замануло мене вертати по-при ліс до дому. Як мене минали, Михайло поздоровкав, а той шукав очима землї. Блїдий був, най йому Бог простить, коли має які днї перед собою! Та кара не мине його! Вона пристане до нього та супокій відбере! Так я їх здибав! Йшли близько себе, Михайло говорив, а він слухав...

— Хто се був, хто се був? — скричала Марійка, притиснувши побілїле лице до шибки...

— Нехай вже вам Господь Бог його імя назве, вже я не годен його вам сказати! Добре, що вам отсе сказав, бо не мав спокою! Бувайте здорові!

— Сава! — крикнула Марійка не своїм голосом, а відтак як божевільна кинула ся до дверий. Почала сїпати дверми, розривати, та воно не йшло так скоро.

— Не проклинайте його вже надто тяжко, ви-ж мати... — почув ся в останнє остерігаючий голос, а відтак мигнула тїнь попід друге вікно і втихло...

Марія забула, що ще й мотузком обмотала клямку з великим цьвяхом коло замку, побоючи ся заєдно появи жандарів. До того тиснув протяг дверми назад до хати і грав ся її слабими силами. Врештї розірвала їх широко і виглянула на двір.

Слабе сьвітло, що впало снопом із хати перед поріг, осьвітило купу наметеного снїгу перед сїньми. Кілька слїдів, а більше нїчого. Сильний, рвучий вітер бив її острими, зимними колючками по лицї і очах, і вона мусїла їх заплющити. За хвилю кинула ся під хату в сторону вікна: „Бадїко!!“ — зойкнула.

Та нїякого бадїки не було. Він зник, мов під землю зарив ся.

— Бадїко, хто се був? Кажіть, хто, і увійдїть до хати! — кликнула вже голосно, але лише гомін і свист вітру відповідали її трівожним питаням. Підбігла кілька кроків поза дім на подвірє, надслухувала і знов кликала...

Нїхто не обзивав ся.

Тодї виступили їй великі краплї поту на чоло і вона вернула назад до хати. Двері залуснули ся за нею так сильно замок, що вікна задзвенїли, а вона станула в посередині хати, мов вкопана. Хто се був, хто се був? Той, що їх обох разом

видів, і той, що ішов поруч із Михайлом з рушницею — убійник його...

— Нехай вже вам Господь Бог його імя скаже, вже я не годен його вам сказати! — відозвали ся в її души слова незнайомого.

Закаменіла.

Як тоді, так і тепер перетягнуло ся горяче пасмо вогню по її чолї під волосєм, і розсипало ся гранию по висках і коло уст.

— Сава!! — зойкнула умлїваючи душею. — Сава вбив його! — і упала на долївку.

Потім: — Ні, нї, се не Сава! Брехав проклятущий! Бодай би не діждав ся до дому дійти, днини божої дочекати ся! О Господи, ратуй, ратуй, ратуй!!...

Підняла руки і почала бити поклони. Не знала, чому, аж опісля сформували ся її думки.

Аби убійник найшов ся.

Той, що її дитину зі сьвіта згладив. Що запропастив одного, а другого кровю обкинув. Щоби він з'явив ся перед її очима, аби власними своїми руками розшарпала його на куснї, а ціточка, що лишила ся їй одна-одним на запустїлу хату і пропадала безвинно у вязниці, нехай би вернула...

Заломивши судорожно руки, молила ся з лихорадним поспіхом, від часу до часу обзираючи ся неспокійним, лячним поглядом, коли снїг бив ся о вікна, а двері у завісах з дикої ігри бурі скрипіли і глумливо озивали ся.

Відтак огорнула її глубока втома.

Попала в півсон. Як прокинула ся, лямпа ледви вже блимала.

Витягнувши шию повела розширеними, перешукуючими очима по хатї. В хатї було пусто і тихо, коло стола порожно, нетикано. Мов отверезила ся. Та разом із тим зайшла з нею предивна зміна.

Її слаба вдача, що хитала ся вічно між любовю і ненавистю, що з кождим напливом сильнїйшого почуваня тратила рівновагу, не з'уміючи утримати себе на середній дорозї гармонії, або хоч би лише і самої тверезої розваги, або доброти, що все помиряла. Вона відчувала в сїй хвилї перший раз усїм материнським інстинктом, що Сава убійник — і перший раз прокинуло ся в нїй проти нього почутє ненависти. Страшне, бездонне, неописане почутє ненависти матері проти сина.

Дикий усьміх болю скривив її уста.

Почала клясти.

Не говорила, але сичала. Божевільні, страшні проклони, що немов лякаючи ся самі себе, розбігали ся один по однім у тихій хаті і розповзали ся в темині, що чим раз більше зростала...

XXVII.

По просьбі Марійки збігала ся Домніка по всїх ворожках околиці, аби розвідати ся щось про убійника. Але нї одна не могла сказати щось певного. Слїпа ворожка в містї сказала:

— Чого отся жінка думає стілько про якогось хлопця? Він не варта того! Він убив свойого брата і ще колись свойого тата убє, як він не вволить його волї. Татову хату обкидує хтось раз-по-раз недобрим зїлєм.

Зачувши про се Івоніка, вдарив другий раз Марійку.

— Івоніка бив свою жінку! — сповіщала Домніка урочисто, майже не що в кождій хатї, тріумфуючи, що подавала таку цікаву новину. — До часу нещастя Івоніка і не кивнув пальцем на свою жінку. А тепер? — вона була перша, що довідала ся про сю нечувану річ. Вона саме незвичайне знала розказувати!

— Та за що бив? — питали.

— Аби мовчала, вмісто по ворожках розвідувати ся.

— Тяжко йому, аби иньші люди знали його нещастє. Один син застрілений, а другий...

І нїхто не доповняв тяжкої думки до кінця, нїхто нїби не говорив щось певного. Правда, були й глубокі пересьвідченя, хто був убійником; безгомінно умостили ся вже давно у всїх серцях, та нїхто не висказував їх словами. Кожде жалувало нещасних родичів.

— Марійка віднесла до Сучави до сьв. Івана на десять Службів, аби віднайти убійника, а вісїм до манастиря до Драгомірної, аби кара божа постигла його, але кара його оминає! — докінчувала розтолковуючи свої оповіщеня.

XXVIII.

Перед Воскресенєм вернув Сава із вязниці до дому. Його випустили на волю, бо не було доказів проти нього.

Повернувши пішов вперед до Рахіри, і аж звідси доперва до родичів. Пізним вечером вступив у батьківську хату.

На його вид батьки заридали.

Він вернув худий — шкіра та кости, побілївши на лиці мов полотно і неначе німий. Здавало ся, там за мурами і полишив всю мову. Мов чужий стояв у куті і шукав за чимось очима по землї.

— Тебе вже зовсїм випустили? — спитав батько боязко, між тим коли його серце в грудях краяло ся із жалю на вид сина.

— Зовсїм, я вже зовсїм дома лишаю ся! — Їв мовчки, не даючи майже нїякої відповіди на ріжні допити родичів і лїг спати.

З ним вступило в хату щось, що немов стїсняло... щось чуже, похмуре. Нї батько, нї мати не всьміхали ся. Він був тут, той, так із розпукою ожаданий, очікуваний, той одинокий син, та про те воно якось инакше складало ся, чим собі представляли. З ним неначе ще щось увійшло в хату, перед чим прості душі селян відтягали ся і онесьмілювали ся.

Що? Вони не знали того сформулувати. Воно лежало в них лише в почуваню і тяжіло на них невидимим тягарем. До пізної ночи не лягали до спочинку. Хлопець лежав мов мертвець, блїдий на постелї і спав, а старі — кожде зі свойого кутика глядїло мовчки на нього і заводило на свій лад. Він пекучими, невидими, духовими сльозами; вона нечутно з затятими устами.

Ось той блїдий хлопець, те змарнїле, виголоднїле тїло, з тим дитинячо дрібним личком — се був його одинокий син. А той одинокий його син був братоубійник Він, батько, знав про се. А як і про се нїхто не знав, в і н знав про се. І воно так буде до кінця житя його, до останнього віддиха його.

— — — — — — — — — — — — — — —

Другого дня з ранка зараз по снїданю ладив ся Сава до Рахіри.

— Ти куди хочеш йти? — спитала його мати, майже дрожачи з турботи про нього.

Вона-ж так страшенно бояла ся про нього!

— Куди?... Я до Рахіри...

З неописано гірким усьміхом спитала вона:

— Ти не забув дороги до неї?

— Чого-б мав я дорогу до неї забувати? — відповів він поглядом, що займав ся в полуміню.

— Вона винна всему нещастю...

Він замовк і глянув до землї.

— Не вийде воно на добре! — тягнула мати грозячим голосом. — Ми сиділи ось тут, молили ся та плакали крівавими сльозами за тобою... числили дні, коли ти повернеш, а тепер, як Бог тобі допоміг переступити на ново поріг тата тай мами — ти звертаєш ся до неї?... Саво, Саво, Бог мусить тебе покарати!!

Він підвів на неї очи.

Великі, блискучі, в тій хвилї чудові очи.

— Мамо, я був і вчера в неї! Я пішов наперед до неї, а потім прийшов до вас! Аби ви знали...

Стара мати витріщила ся на нього.

Мов закаменїла на місцї.

— Вже вчера? Наперед до неї?

— А-я!

На ново зайшла та зміна з нею, як тодї на сьвятий вечір, коли вона його перший раз закляла. Та вона замовкла. Перший раз у житю забракло їй слів на виявленє своїх почувань. Її рухливі уста задубіли, заніміли. Але як тодї, так і тепер відчувала, що в неї не стало другого сина.

Щось страшного втиснуло ся в її серце і рвало його. Щось страшного, гіркого, неописаного. Вона збила пястуки, щоб ними вдарити когось у груди, але того „когось“ не було.

— Ви гадаєте, що я стою о вашу землю? — спитав він сам, перериваючи тяжку хвилю мовчанки. — Я вашої землї не потрібую! Я собі піду з нею до Молдави! — і сягнувши за капелюхом вийшов із хати.

Лишила ся сама мов приголомшена. З широко отвореними очима, з побілїлим як стїна лицем плентала ся без тямки, без заміру і цїли по хатї, від часу до часу перешіптуючи ся з кимось, а роботи не дотикала ся ніякої...

XXIX.

— Анна дуріє!

— Що з нею?

— Хоче убити Саву...

— Ей, Боже!!

— Жаль заступив їй розум...

— Так ходило селом від уст до уст — і се була правда. Де-б і не добачила вона його, на полї, на дорозї, в селї, тут і кидала ся на нього зьвірюкою і силувала вдусити. Забувала

про ціле своє окруженє, про все, а бачила лише його. Гнала за ним мов тигриця, сиплячи искрами з очий і кричала:

— Ти убійнику, ти, ти, я тебе убю! — І за кождим разом була-б йому не одно заподіяла, наколи-б в нього не були скорійші ноги, як у неї.

І дивно, лише її одної бояв ся молодий, мовчазливий. Бояв ся боязнею, якою лякаєть ся лише цілковито дикої, небезпечної зьвірини. Він зойкав, як вона гнала за ним, а його очи ставали з переполоху непритомні. Знав і відчував. Вона одна могла йому горя нанести. Ніхто иньший з людий. Ніхто його словечком не торкав, не питав, не грозив. Ніхто нічого не говорив, не шкодив. Лише одна-однїська вона. Вона була карою он тут для нього на землї. Все иньше він немов у своїх руках держав. Від її першого нападу почав ходити до церкви.

— Сьвятий став! — перешіптували ся глумливо між собою люди. — Мабуть не на довго!

— Чому нї? Може він уже жалує...

— Бо так! На Великдень узяв його батько з собою до церкви. А як були вже недалеко Григорієвої хати, він відділив ся від батька, як та машина і пішов через чужі сади до дївчини. Старий лишив ся сам і мало що з сорому в землю не запав ся. Йому сьвіт потемнїв. Всї ґазди, що йшли тодї, бачили се.

— Страх!! Рахіра з ним щось заподіяла. Зїлля, матріґунів дала. Він усе робить, чого вона хоче...

— Господи борони перед матріґуною! Але Анна йому щось вистроїть. Не дурно вона пережила отсе все. Адїть, як його уздрить, видите, яка стає? Най Господь боронить!

— Убійницею стала-б, як би не утїкав! А здавало ся, така добра!

— В чоловіцї, як би дві душі. А як би одна в одну прокидала ся...

— — — — — — — — — — — — — — —

Одного разу сиділа Анна з товаром у полї. Сиділа під одним корчем лїскового оріха і годувала одно з близнят, що мала при собі. Нараз побачила Саву, що надійшов із боку. Її очи загоріли, мов у дикої зьвірини. Поклала дитину осторожно на землю на сардак, а сама кинула ся з заду на пальцях за ним. Чи відчув він небезпеку?

Так здавало ся.

Блискавкою оглянув ся, однак вже було за пізно. Вона закинула йому обі руки за шию і почала давити.

Він ревнув, а відтак почала ся боротьба.

Страшна боротьба двох противників. Вона змішала ся до непізнаня. „Я знаю, що ти його вбив, я!!“ — кликнула погаслим голосом і безкровним лицем. — „Я се знаю і хочу тобі відплатити ся!“ Се були її одинокі слова.

Вже туй-туй мала кинути його до землї, туй-туй задавити. Нечувана сила вступила в неї, а ненависть підтримувала. Одначе він був зручнїйший від неї. Він освободив праву руку і вдарив її так сильно в груди, що вона заколибала ся і впала. Він утїк. Утїкав чи не пів години безперервним бігом, з лицем як у дитини до плачу викривленим і переполоханим.

В тиждень потім померли близнята Аннині і вона попала у мелянхолїю. Ходила селом і полями без цїли, з затисненими кулаками і прямо не бачила нїкого перед собою. Так зайшла одного разу і до Марійки.

День був слїтний, дощ падав без перестанку, а Марійка сидїла з Івонїкою в хатї і перебирала якесь насїнє.

Нараз увійшла Анна.

Увійшла у довгому, чорному сардацї Докіїному, в такій же хустцї на голові і худа і блїда, мов із білого віску. Не сказавши нї слова, станула зараз коло дверий, задививши ся в одну точку. Її руки звисали в дїл, а пястуки не отвирали ся.

Марійка прокинула ся і хотїла вже на неї кинути ся. Сеж була ходяча погроза для Сави, „кара божа“, як вона її прозвала. Вона її так само ненавидїла, як Сава. Чого хотїла вона тут? За чим прийшла? Вона-ж заказала їй вже раз на завсїди переступати поріг її хати.

Івонїка стримав її.

— Ти не видиш, що вона не знає, де вона? — прошептав він. — Її очи дивлять ся у якийсь блудний сьвіт! Подиви ся на неї!

І справдї. Великі, чорні очи нещасної дивили ся спокійно, майже дитинно вперед себе і не пізнавали окруженя.

— Що тобі треба, доньцю? — спитав Івонїка лагідно. — Хлїбця?

Вона глянула на нього тихо і байдужно, і розмикаючи на силу блїді уста, сказала: — Хлїбця...

Марійка подала їй хліба, а вона його з'їла. Відтак стала роззирати ся по хаті. На стінах висіли почорнілі, задимлені ікони, поприбирані в цьвіти і рушники. Над одним із них висіла синя жовнірська шапка Михайлова. Великими, допитливими очима приглядала ся нещасна хвильку образови зі шапкою, відтак почала мінити ся. Здавало ся, в неї вступало житє, здавало ся, відзискувала память і притомність на ново. Вона оглянула ся звільна, несьмілим поглядом довкола себе... відтак приступила близько до Марійки і впила ся своїми очима в неї. Ся подала ся з переляком у зад. Очи молодої жінки почали так дивно миготіти перед нею... Чи її привиділо ся що в лиці старої матери? Вразила яка подібність і викликала який спомин в її затемнілій душі?

— Сава! — скричала вона нараз не своїм голосом. — Сава вбив його!! — І кинувши ся до дверий, пігнала окриленим кроком через поля...

Марійка побіліла, як стіна. Почала трусити ся. Не була в силї промовити одного слова.

В Івоніки виступили сльози в очах. Його голова затрясла ся.

— Господи, ратуй та змилуй ся! — промовив із цілою побожністю своєї душі, заломивши розпучливо руки.

— Вона збожеволіла! — обізвала ся на силу Марійка.

— Жаль заступив їй розум! — відповів Івоніка. Потім додав: — Видиш, жінко? А ти все не вірила, що вона була Михайликова! Гадаєш — чоловік із добра з розуму сходить, з утїхи? Ми прогрішили ся, Марійко! Ти прогрішила ся! Я не знав, аж Докія сказала! Нам було приняти сиротє Михайлове, як приносила та просила приняти. Тепер уже Бог забрав їх до себе. Не стануть... нам уже ніколи... тягарем діти нашого Михайла! Не стануть... хоч би ми того на колїнах день і ніч в Бога благали! Будем годувати діти Савині тай Рахірині... а Михайликові... вони уступили ся нам на віки з дороги...

Тай захлипав на голос.

Відтак серед шаленого жалю окинувши її зором, неначе його пхнуло вдарити її, зірвав ся на силу зі свойого місця і метнув ся на двір...

Вона лишила ся одна в хаті. Біла-біліська.

Велика муха перелетіла поуз неї і вдарила ся з бренькотом в шибу.

Вона повела тупо за нею очима.

Не знала докладно, що з нею діяло ся.

Вона свої любила діти, страшно любила їх. Кров була би дала за них. Відтак щось стало ся... помішало ся... і тепер вона винувата... І вона відчула, що була винувата. Михайликове хлопя приносили до неї... ось тут на тім порозі подавали їй... просили за своє приняти... вигодувати в памятку по нім... собі на потіху... а вона відогнала її... з отсего порога відогнала. Хлопя Михайликове...

Господи Ісусе Христе!!

— — — — — — — — — — — — — — —

Що їй було? Чи в неї розуму не стало? Відобрало їй розум? — І метало нею то в одну, то в другу сторону. То до Сави, то до Михайла. Минала ся з жалю та розпуки за ним. Вона любила свої діти, хто закине їй на сьвіті, що вона їх не любила?...

— — — — — — — — — — — — — — —

— Будемо годувати діти Савині та Рахірині... а Михайликові уступили ся нам на віки з дороги... — шепотіло щось із дна її душі до мозку.

— Савині та Рахірині... Рахірині, Маріє!!

— Савині!! — відповідало щось само із себе.

— Сава вбив його, Сава!

Ніколи не буде годувати!

Скорше вже їй руки відніме...

Ех!!...

Щось бороло ся тяжко, нечутно між собою, а вона терпіла під тим пекольні муки.

— За два-три роки було-б уже тупцяло коло вас, було-б уже бігало за бабунею! — обізвав ся голос білоголової старухи в її душі.

А-якже! І вона робила їй той закид, що ось тепер її чоловік, отта беззуба баба, що все знала.

— Вона гризла ся та їла ся неустанно... бо чим було сироті двоє дітий вигодувати? А-я, Маріє! Зле зробили! Були-б собі Михайлика малого вигодували... бо таки казали, що й „Михайликом“ його охрестили...

Блїда як стїна жінка гляділа з широко отвореними очима вперед себе, в якійсь предивній, загадочній задумі, а відтак зірвала ся зі свойого місця на рівні ноги.

З лихорадним поспіхом закинула на себе сардак і вибігла живо на двір. Та тут же остановила ся на хвилю. — Де її шукати? Куди вона нещасна пігнала?

— Анно! — зойкнули її викривлені уста з неописаним жалем, немов благаючи. — Анно, прийди назад!

Повно сліз найшло їй раптом в очи, і вона мов крізь серпанок гляділа вперед себе.

Перед нею лише поля зеленіли ся.

По маєвім дощи зеленіли ся і пишали ся, дерева розвинули ся, поприбиравши ся в ясну, роскішну зелень, і позаквітчали ся в білі, рожеві китиці цьвітів.

Вохкий запах маєвого цьвіту розходив ся у воздусї і голубив на силу до себе.

Земля роскошувала...

— — — — — — — — — — — — — — —

Хутко потім відвезли Анну до шпиталю. Село зобовязало ся понести кошта за неї, і з сим, здавало ся, настав уже спокій в голосних подіях села, вернула ся рівновага в розколибані уми і серця.

Все добігало ніби закінченя... і праця, та сїра, невсипуща, одностайна праця, вона вложила на все свою печать і замкнула кождому уста. З дня на день вимагала свого часу і її призначені сили, неустанно утримувала руки в руху, перетягала ся з одної пори року в другу, зростала, опадала і знов піднимала ся, і так затирала незамітно всї події, а з тим минувшість і спомини про неї. Се лиш так виглядало зверха. Але що в дійсности було, в серединї? Там не завсїди плили одностайні, однакові струї...

XXX.

Шестий рік минає з того часу.

На далеких полях грало на відміну ріжними барвами, і грало житєм і мертвотою.

Правильно навертали ся в осени смутні маси мрак, уступали покірно несчислимим зьвіздкам снїгу, а відтак роскішній зеленї весняній.

Тихо-нечутно ткає природа свої події по черзї, і не зміняєть ся у своїх установах.

На полях все ще виднієть ся бурдей.

Стоїть, як стояв, і лиш що незамітно в землю западаєть ся. Його дрібні віконця блимали проти сонця мов очи, що старіють ся, а у слітних днях плакали великими, тихими сльозами.

В ньому вештало ся лише двоє старих людий — Марійка і Івоніка. Вона зісохла мов скипка, а він передчасно постарів ся. Чи жаль, чи тяжка праця їх так позбавили із сил? Здаєть ся — одно й друге. З ніким не зносили ся і жили лише, як здавало ся, для своєї землї і для своєї худоби, а працї не покидали ся. Сьвяточні днї здавали ся їм за довгі, а робітні за короткі.

— Для кого їм ще так гарувати? — дивували ся люди. — Для Сави того доста, що мають, а їм старим чого треба? — Печі теплої та трохи теплої страви.

Але вони були иньшої думки.

На полях справдї не втихала праця. Їхня праця йшла на Служби божі за душу покійного сина. Два рази в рік відбували ся величаві посмертні обіди. Один в осени, а на веснї, як бідним людям найтяжше виживити ся — другий. Столи їх угинали ся — богаті і бідні, здалека і зблизька кріпили ся на їх хлїбі. Так постановили вони собі увесь труд свій посьвятити на ту цїль, і та цїль була одинокою силою, що удержувала їх при житю і тримала їх сили в рівновазї.

На Михайловій землї зростав той хлїб, для Михайла були ті загони призначені, нехай же і іде все, що його, за його душу... А колись, як їх уже не стане, нехай божа воля дїєть ся...

На тих обідах не бували нїколи; ними заряджували все Домнїка з Ілїєю, а як і були, то лише дуже коротко. Вона сидїла і глядїла мовчки, як люди їли і пили, а відтак зривала ся мов несамовита, закладала на себе сардак аж на голову і бігла крізь поля в бурдей. Там зачиняла ся в стайнї, доки Івоніка не вернеть ся і не розповість, що вже по всьому. А він, заховуючись так само безмовно, від часу до часу заломлював мовчки руки, ударяв із жалю в долонї, а потім десь подївав ся, віддаючи шепотом Домнїцї погляд на все, аби нїхто в порожнї і голоден не відійшов.

Велика побожність і віра його скріпляли і утримували на дусї, і він тонув у нїй всею своєю лагідною вдачею.

— Так Бог дав! — потїшав себе і силував ся помирити ся з долею. Другої реальнїйшої розвязки тої найстрашнїйшої подїї в житю він не дошукував. Інстинктом простої душі відчув, що

иньша була-б йому нанесла горя, і він не переніс би її. Не в силї був би перенести. А от — толкував собі — Сава був і при війську якийсь час, сидів у криміналї, — мимо нього ходили судії, він глядів на мури, за слїдами його страшної події слїдили люди, та про те він живе свобідний. Що його хоронить? Що розпинає над ним свої крила?

А Михайло не був тим, що він, инакше вів себе, та про те...

Але чому було так? Сила божа хотїла так...

Такі питаня впивали ся деякими часами в його душу до самої глубини і підкошували віру і терпливість у терпіню, гнали силоміць по церквах і сповідях.

Найрадше заходив на прощу до сьв. Івана Сучавського і тут умлївав душею.

Чи не винен він сам тому страшному горю? Чи не був за добрим для Михайла, а за строгий для Сави? — Тут і там доходила до нього чутка, що він був лїпший для Михайла, як для Сави, але на скілько йому здавало ся, його сумлїнє було чисте. Він бажав добра для обох, але може він і винуватий? Господь один знає, в чім лежить вина. „Я темний чоловік, отченьку! Най Господь простить менї грішному! Я робив, як знав!“ — починав при сповіди, як при втратї любимця свойого, і велике, потрясаюче було каянє того на вид тихого, нїби незначного чоловіка.

Сповідь приносила йому полекшу.

Потїшений вертав назад і запрягав ся на ново до ярма сїрої, одностайної працї, до невмолимого труду.

— Один день — говорив він — один жаль.

Так минали днї для нього. Так мало вже бути до кінця його житя...

Метою його житя було тепер — дбати за Михайлову душу, за його душу бідних годувати, хлїбом-сілю спомагати і за свою і Савину провину благати Бога...

— — — — — — — — — — — — — — — —

Від року Сава відокромлений.

Батько дав йому половину хати в селї і там він зажив.

Мовчки ожидав він тої хвилї, як батько віддасть йому для нього — як думав — призначену пайку, а і пайку Михайла — та так само мовчки — не сповняв батько його надії. Нї одним словом не докоряв він йому про смерть брата, нї одним поглядом не нагадував йому на нечуваний вчинок, якась тяжка, невидима

рука замкнула йому уста на віки в тій річи — лише землею не наділив його.

Тої чорної, пожаданої, дорогої землї, без якої йому годї було як слїд проживати, в якій був би день і ніч грібав, житє своє добував — її не давав він йому.

— Працюй, як я працював! — сказав йому, віддїлюючи половину хати. — Нехай робить, як я робив! — відповідав людям, що допитували ся його, чи не віддїлить Саві пайки, бо як видко, сей забираєть ся посватати Рахіру.

— Нехай працює! Нехай знає, як то є, як чоловік нїчого не має, а відтак як сам доробить ся тої землї!

І не поступив ся нї на ступінь від свойого рішеня.

— Землї? — шепотїла Марійка з ненависти, викривленими устами і розсьмівала ся страшним сьміхом. — Хиба на те, щоб лїг із нею в ротї, та щоб вона його на віки здавила, як здавив мене через нього жаль на сїм сьвітї?

А відтак розсипували ся проклони із уст нещасної матері на голову сина, так що волосє дубом ставало і тїлом мороз пробігав.

Вона ненавиділа Саву.

Цїла її колишня любов до нього, яка свойого часу зводила її з розуму, приневолила її забути старшого, наказала вигонити нещасну дївчину з сиротою, з самої дикої трівоги про нього, напружала до всяких вигадів ратунку при слїдстві проти нього, яка проникала її душу до божевіля, вона перемінила ся тепер у найстрашнїйшу ненависть.

По своїм повороті з вязницї оказував Сава свою байдужність проти родичів цїлком явно. Здавало ся, його любов до дївчини змогла ся у вязницї в-двоє, а з тим і витиснули всї иньші почуваня в його серцї. Він чув і бачив лише її.

Ледви що поступав до батькової хати, щоб поглянути за ним та за прибитою матїрю, як уже і забирав ся на ново до неї.

Покликала його мати по якій денній працї до вечері, він вступив у хату.

— Зараз дам вечеру, Саво! А ось лише кулешу виверну на кружок! — Йому вже за довго було чекати. Махнувши рукою, хапав мовчки за капелюх і був уже при дверях.

— Не хочеш ждати? — питала його.

— Нї!

Ніхто не питав, куди йде. Кождому було звісно, куди веде вузонька стежечка садом, а за садом далї під ліс...

Від смерти Михайла ночував ледви дві-три ночи в тижнї дома, иньші — проводив у Григория і в неї. Дома, здавало ся, просиджував із найбільшою відразою і з усилуванєм.

— Ходиш до Рахіри і хочеш її сватати, та не видиш, що витоптуєш менї дорогу до гробу! — докоряла йому иноді Марія. — А моя сива голова не має нікого крім тебе! Михайликови заступила куля житє — хто заступить ся за мене тай за тата на старість у немочи? Він уже не встане! Не встане, щоб і тебе вирвати з кіхтів твоєї доленьки!

На те його очи запалювали ся неприязним блиском і він відказував із відражаючою злобою:

— Прикличте собі його посмертними обідами, яких не щадите за його душу, та най вашу сиву кіску сплете, а менї нехай прірве дорогу до Рахіри! Він усе вас слухав; спробуйте! Вже доволї годували ви людий за його душу: різали дріб, безроги, марнували хлїба свойого і купованого з міста, напували, чим знали. Час, аби прийшов уже подякувати за все! А до мене не мішайте ся!

На такі жорстокі слова прокидала ся в її души страшна ненависть, жаль до нього зростав у безмір і вона мов із трійлом в серцї оставала ся.

Чим більше горнув ся він до дївчини, тим більше огірчав її серце, тим більше ображував нетерпливу душу, що крім любови до нього і його добра, не бажала більше нїчого. Цїлим єством, що переняте було наскрізь лише ним одним, бажала його мати коло себе, хотїла, мов в надгороду, мати в себе за всї перебуті муки і жалї його, і знов цїлковито як малу дитину. Дрожала і розпадала ся над ним, але він ледви глянув у той бік, як вона за чим побивала ся.

До того і Рахіра дратувала її розшарпану душу.

Де і не здибле її, всьміхнеть ся зухвало, кине їй у слїд обидне слово.

Раз здибала її Марійка в полї і обдарила добрими гупаками.

— Не лишиш менї хлопця, відьмо, будеш іще довго матріґуною годувати та кров мою пити?

— Буду пити, доки менї схочеть ся; а вам засї до мене! — верещала вона на цїле поле. — Гадаєте, я Анна, що її ви з розуму звели? Чекайте ще, чекайте трохи!

Відтак за кождим разом здибавши її, товкла злобно пястук о пястук і шепотіла:

— А що, сидить Сава коло вас на печи? Га? Настрашив ся вас дуже?

І Марійка умлївала душею, побачивши її вже здалека і блїднїла по самі уста. А рівночасно по неволї бурила ся і її душа проти сина.

Сава був винен, що вона терпіла від тої розпусницї. Через нього було все те, як би не він, не було-б того всього. Через нього відкинула і сиротину Михайлову, що Бог її мов на розраду подав, а вона і глянути на неї не хотіла. Через нього тепер кругла сирота. Як би він хотів, покинув би ту негідницю, сидів би коло тата і мами і пильнував би їх, як ока в голові. Дївчат ще з десять зможе мати в житю, а тата і маму лише раз Бог дає. Лише їх мав, а вони лише ним дихали.

Він був усьому горю причиною, всїм крівавим сльозам, якими переплакувала ночи. А він помимо того всього от що доводив. Нїби не бачив і не чув їхнього жалю і гризоти. Вони з жалю землї не чули під собою, а він був злий. Сьміяв ся і підсвистував, коли мати плакала.

Байдужним поступованєм своїм немов протер очи її душі і її саму мов отверезив.

З часом дійшла до пересьвідченя, що він наложив на брата руку. З часом... Там на пустім полї, в бурдею, що запав ся до половини в землю, без сьвідків і суддів, в найглубшій тишинї і на самотї, дійшла до страшного висновку. В тихих, ласкавих ночах місячних, і коли з розкуйовданим волосєм і вохкими очима передумувала кождий поступок і вчинок свойого одинака.

Не була вона так шляхотно сформована, як її чоловік, жадала для себе більше. І через те, що жадала більше, дійшла до сумних досьвідів...

— Йому землї хотїло ся і через те станув йому в дорозї Михайло! Рахіру треба годувати! Землї не стане! — так вмовляла в себе, а з тим падали мов жаріючі вуглї і поодинокі слова людий в запустїлу душу, що все десь-не-десь перелїтали поуз її слух.

Часом прямо питала його:

— Саво, де Михайло? Таже ти з ним у ліс пішов, я знаю!

Тодї прямо любувала ся його видом, як він блїд і як його очи розширяли ся і гледїли на неї з холодним блиском.

— Де Михайло?

— Чому ви його не пазили? Куди хотів, туди пішов! Було не заводити за ним, як був у війську! Тепер всадіть собі самі ніж у душу, а не другим! Я нічого не знаю!

І забирав ся їй з очий.

— І ніколи не згадає його! — говорила собі гірко в душі. — Неначе-б не мав ніколи брата!

І справді, для Сави не істнувала память про брата. А коли і згадав його иноді хто при нім, він оставав глухий і німий мов мур. Затинав ся і замовкав за кождим разом. Хто-б хотів був на силу видобути з його уст імя брата, був би скорше того дива дожив, що він сам себе калічив би. Лише очи його миготіли боязко, грудь дишіла тяжко, мов із раптової втоми. Він засапував ся, блїд, а уста кривили ся болїзно. Таким чином приводив матірь до божевільного обуреня проти себе.

І так стягнув на себе те, що мусів стягнути.

Ненависть матери.

З певним кроком, з блїдим видом і палаючим зором.

Вся її любов, якою квилїла за ним колись, все її прочутє для нього, що колись робило її сильною, відважною, безглядною, зібралось в одно-однїське могутнє почуванє в материнську ненависть.

Вона почала клясти.

Зразу шепотом, зрідка — жахаючи ся сама своїх страшних слів, розриваючи їх на смутні шмати, а відтак пристрасно і з диким вдоволенєм.

З чорною землею в устах і руками зложеними на-вхрест хотїла його бачити. До війська нехай би знов ішов, але не на коротко, а на довго, і вона ще за ним тоді каменем кине. І як Михайла... як Михайла... нехай би його в кусні тяли... і в самій півночи ховали... Чув він те?

Вона має лише те одно бажанє в житю і більше нїчого.

Вона знає лише ту одну просьбу до Господа Бога. І всї нехай би про се знали. Всї, що знали її старшого сина і що любили і шанували його, як шанує його память і душу вона...

— Сава виробив те, бадїко, Сава!! — жалїла ся чоловікови.

А він мовчав. Сам знав уже давно. Від першої хвилї. Але ніколи не був би їй того сказав. Ніколи, доки Бог позволить їм у-двійцї дожити. Не хотів класти на неї тягару зі своїх уст.

— Така доля наша і наших дітий! Не плач!

Чи був він сильнійший в горю? Податливійший проти замахів судьби? Менше чутливий?

Вона зненавиділа Саву, а він усе любив його. Тайком, з мовчаливими устами, помимо всього любив його і жалів над ним. Його любов була для обох однакова, велика, і не знала ні в чім границь. Вмерлого не забував, а живого оплакував невидимими, духовними сльозами.

— Чому-ж ти пішов від тата? — питав вмерлого, а про живого думав: — Чому вчинив таке, коли я його любив? Я-ж бажав обом добра! — І відчував лише несказаний біль і жаль. Але ненависть не знаходила місця в тій безкорисній, гармонійній душі.

Він болів над своєю жінкою, що перемінила ся у якесь одностайне, неприступне, втілене горе і втихомиряв її, як міг.

Вона стала уникати людий, відпихати ворожо від себе всїх, що зближали ся приязно до неї, і понурила ся цїлковито у свій жаль, з якого не було для неї виходу. Часами пригадувала йому в своїй ненависти чим небудь Саву, але він не застановляв ся нїколи над тим. Бачив лише одно з великим смутком, як із її колись такої теплої і щирої душі виростала чим раз страшнїйша ненависть до дитини, як вона гонила нею за ним і як в її душі зайшло сонце на віки.

Він знав.

В ту душу не зможе він уже нїколи сонця вложити. Пропало вже в нїй все сьвітло. Вона на віки осліпла...

XXXI.

— Бувай здоров і працюй, як я працював! — казав Івонїка Саві при передачі хати і городця.

— Я буду працювати! — відповів Сава байдужно, і незабаром потім оженив ся з Рахірою.

Жив із нею чи не два роки не звінчаний, але довше годї було затягати. Се бачив Івонїка сам, але анї він, анї Марійка не ступили кроком на його весїля.

А він сам?...

Вже шестий рік минає від смерти брата. Він що хвилї иньший. Як кажуть люди, не має спокою. Про нього оповідають:

— Як іде на роботу, то мусить кілька хат обійти. Ходить як зблуджений. Вступить де в яку хату, то й нема що слухати, таке заговорить. Тут говорить, там шпугає межи горшками, там дївчину зачіпить, там трутить когось... і йде в другу хату. Нїхто його не спирає і нїхто не просить до себе. Всїм мов страшно перед ним, хоч він і жартує і сьміеть ся... Бог один знає — кажуть — що за ним раз-в-раз снуєть ся!

Не має спокою хоч і вона при нїм. Кажуть: він усе був такий неспостійний, але що мав її, то ходив до неї, а тепер, як її має, шукає чогось иньшого. Але її любить так, що вона не сьміє в хатї нїчого кивнути. Йому не треба нїчого — каже він.

І так жиють із дня на день.

В полї то иноді нїби геть із розуму сходить. Як добачить якого заяця, кидає все, хоч би найважнїйшу і найпильнїйшу роботу, хоч би чужу, хоч би свою — і пускаєть ся в погоню за ним. Каже: мусить його мати... Його душа мов без внутрішнього, постійного житя, мов без ладу стала. Чи може вже з дитиньства така була?

Трудно сказати. Нїхто не слїдив за обявами тої предивної гри психічних струн.

Чи був щасливий з Рахірою?

Се-ж було щось заборонене, щось темне, чого він не любив. Воно втиснуло ся на силу в його молоду душу, в його убоге, душевне житє, і як займило її цїлковито для себе — втратив те душевне житє. Вона випила з нього душевну благородність до останньої краплї, а стративши се — стратив і себе самого.

В останнїх часах займаєть ся живо постановою батька. Батько рішив ся взяти сина свойого брата до себе, а Марійка якусь убогу сироту — і звінчати їх — щоб лишити на своє місце, як їм колись днї урвуть ся. Се його дуже занепокоїло; але він не має сьміливости зблизити ся до батька і просити, аби закинув таку гадку, бо вона для нього некорисна і завалить всю його будучність.

Щось строге, невмолиме стоїть між ними і замикає їм уста.

Тому одному він корить ся, тій невидимій, зелїзній силї, хоч і не знає, що се таке?

XXXII.

Старий Онуфрій Лопата помер і на його місці замешкав побережник у панському ліску — старий Петро.

Та не він сам. З ним і Анна. Він подружив ся з нею.

По чотирьох місяцях у шпиталї вилїчила ся вона і станула в домі шпиталевого директора на службу. Там перебула більше, як рік. Петро відвідував її враз із сестрою кілька разів при нагоді і намовляв вертати до рідного села. Вона послухала ся і вернула.

Вернувши, зложила в руки Докії заслужені гроші і станула в неї за робітницю.

Була тиха, маломовна і в роботї невтомима. Про минувшість нїколи не згадувала. Коли спімнув иноді хто про її горе та про помершого судженого її, вона предивно бентежила ся. Мішала ся, неначе-б не могла з чогось-то опамятати ся. Не відповідала, хмурила ся, і нїхто не міг зрозуміти, що в нїй діяло ся...

Одного разу Петро повернувши з поля, де кілька день працював із людьми і Анною — заявив сестрі, що хоче посватати Анну.

Докія перепудила ся.

— Вінчати ся хочеш із нею? На старість? Сьміх з себе пустити? Не находив доси дївчини, аж ось кого найшов! Здурів на старість!

Їх рід попівський — а вона...

Він махнув рукою. Та махнув так, що вона зрозуміла, що сим разом спротивить ся всїм її словам.

— Аби менї вже на старість не було кому і біля випрати? — відповів гірко. — Як ти очи замкнеш, Парасинка твоя злагодить? Іди, спитай в неї тепер, де її чоловік і старіня його і їх дїти за господарством? А по друге, ти знаєш, яка Анна? Іди, стань із нею в полї до роботи, як я ставав — чоловік із нею день-в-день через тиждень — а відтак побачиш, що вона варта! Я постарів ся, але богато таких робітниць, як вона, не видів. Прямо, з зелїза. Робить тай робить тай робить, і ще-б годна робити... Знай, я її візьму!

Докія задумала ся.

Мудра була і розважна, і мов та цариця, що хоч без корони, та все правила всїм.

Тут треба було добре роздумати.

І брат говорив правду. Він на жарт не говорив. Сказавши своє, стукнув кулаком у стіл і закинувши гордо голову в зад мов лев, вийшов мовчки з хати. Значить — він вчинить те, що заявив їй.

Він говорив правду, що коли її не стане, він, хоч і який моторний, хоч раз чоловік собі, а про те стане без неї круглою сиротою. Ніхто його не догляне. Її донька має свойого чоловіка, свої діти, господарство і иньші клопоти, і куди він притулить свою голову? Чи не в Мендля на Гопляцу?

Що чоловік без жіночих рук?

Глина.

А ще на старість. А вони вже не молоді: вона і він. А Анна — що вже було з нею, то було — а вона все таки не з тих, аби їй не варта чести віддати. Руки її хиба з золотом на-рівні поставити. Щож робити?

Нехай її вже бере! Таке вже мало його бути. З самого початку. Він не находив пари з замолоду, аж по тільки роках на неї наважив ся, а вона з розуму сходила, доки доїхала кінця своїй дівочій долї.

Не їй тут, старій жінці, в дорозї ставати! І чи помогло би воно?

Ет!...

Івоніка говорив на весїлю її Парасинки, що справить свойому Михайликови таке весїлє, що такого село борзо в-друге не побачить і не забуде скоро — тай справив. Але яке?... Як нинї, бачить усе, як було... як гуляли в дворі... як Михайло гуляв... як Петро і Анна гуляли... як пішли всї вихром і навіть вона з Івонїкою кинули ся шалїти... а хто бачив, що кому за плечима стояло? — — — —

Ба!!

Нехай поберуть ся! Господь один знає, в чім добро, а в чім лиха година?

І побрали ся.

Пятий рік живуть уже разом.

В них коло хати рівновага і лад. Той лад, що його витворює невтомима праця і твердий, ясний ум. Петро відмолоднїв і мов у-двоє подужав. Працює, товчеть ся, вештаєть ся і — як говорять люди жартуючи — на старість „маєтки збиває“.

Добре жиють. Вона дуже добре дбає про нього. Совісна і вважлива, мов коло скла, коло нього ходить, а перед Докією

мов перед рідною матірю корить ся. Не має їй що Докія закинути, бо все в неї по правді йде. Петро справді гроші пряче, хоч ніяк йому про маєтки й думати.

В нього є хлопчина і се він робить задля нього. Придумали його віддати до школи. Нема йому що до землї привязувати ся — урадили — вона иноді лише самого горя наносить! Нема що до неї приростати! Вона не кождого щастєм наділяє!

А старий Івоніка, що про се довідав ся, оживлено піддержує їхню думку. Тайком перед Марійкою пішов до нотаря і записав хлопчинї що найкрасший ланець Михайла. Нехай колись і вчений згадає добрим словом його нещасного, покійного сина...

Він дивно привязаний до тої поважної, лагідної молодиці, що мов той добрий ангел снуєть ся в хатї і по надвірку, і для нього, коли-б він і не спинив ся в її хатї, все ласкаве і добре слово має. „Невісткою“ своєю називає її, і гірко-болїзно всьміхаєть ся при тім сам із себе. Хлопчину її медом угощає і як внука голубить. Се одинокий, золотий промінчик на тихих полях, що викликує від часу до часу усьміх на його устах і що ним він справдї радуєть ся

А Марійка? Понура та, горем розколена вдача, що з нею?

Вона бачить той промінь, що паде золотим пасмом із тої дрібної хатини в душу її чоловіка, але він у ній лише жаль викликує.

Ніколи не переступає її нога порога хати у веселому ліску, ніколи і не спиняєть ся нога молодої, поважної жінки коло самітного бурдея.

Лінія між ними ніяк не може вигладити ся; тут станув уже жаль матери до матери і не уступить ся ніколи зпоміж них.

Часом коли хлопя у веселому розбігу за Івонїкою примчить аж до бурдея, коли побачить його стара жінка, її мов на ножі щось бере. І простягнула би руки за ним, пригорнула би до осиротїлого серця — воно її чимось близьке, чимось рідне, чимось дорогого покійного сина пригадує — та тут і каменїє на місцї і невимовно гіркий спомин поринає гострим ножем в душу.

Вона відопхнула колись свойого внука від свойого порога, відогнала з матірю мов собаку, що був би вже таким, як отсей, і огрівав задубнїлу з жалю душу і осиротїлу хату розвеселяв — а так божевільний жаль огортав її. Сама всьому винна. Сама-саміська вона. Дрожачими руками наповняє дитинї капелюшок лакітками, на які здобуваєть ся самітна оселя в полї. Сушеними овочами,

горішками, иноді і булочкою — і відсилає до дому. Неспокійним поглядом і дивно зміненим зором наказує дитині вертати скоро до мами... Воно вертаєть ся послушно пильненьким кроком і ущасливлене до мами, а нещасна здіймає грізно кулак і грозить страшно в сторону, де проживає той, що винен її горю. Нехай Господь поступить із ним, як він собі на те заслужив...

— — — — — — — — — — — — — — —

Анна дрожить над своїм хлопцем якоюсь боязкою любовю з цілої поважної, глубокої душі, що натерпіла ся до дна, і знає лише одну мету — вивести дитину свою в люди. Її колишнє горе вітворило її очи і інстинктом своїм пізнала житє-сьвіт. Гарує і працює від раня до вечера на здобутє засобів до науки для сина і щось мов силує її відорвати його від землї.

З нього будуть люди, як покине землю.

Якісь иньші люди, як вона, як всї ті, що окружають її, як ті, через яких натерпіла ся стілько у своїм молодім житю, та що передчасно зломило її. Не розуміє ясно, чому, по якій причинї, але відчуває се і щиро переконана.

А Петро піддержує її в тім.

Дрібне хлопя з задуманими очима своєї матери, його мов до житя відновило. Коли воно спить, відгоняє мухи від нього, а руки, його великі, зелїзні руки прямо боять ся доторкнути дрібного тїльця, щоб не завдати йому болю. Воно-ж дороге. Воно всїх занимає. Щось має за собою, чим вяже до себе і керує...

І так тяжать на нїм надії — якісь не сформовані, прегарні, горді надії — здаєть ся, самих терплячих і упокорених — і він їх має сповнити...

Виросте — в нїм прокинеть ся батьківська, героїчна вдача, глубокий, віщий інстинкт по матери — вони попровадять його в иньший сьвіт... І він сповнить ті надії...

Чернівцї, 7 цьвітня 1901.

КОНЕЦЬ.

З минулого та пережитого.

(Про батька Тараса та ще про дещо).

(Спомини Данила Мордовця).*)

Коли, кажуть, нема під рукою ні гака, ні гвіздка, то й ухналь часом чоловікови у пригоді стане.

Себто мені нагадалось дещо з давненьких таки часів мойого життя, коли ще й батько Тарас живий був.

Було се року божого 1859-го, коли я, молода ще людина, двацяти восьми літ, четвертий рік стояв на уряді редактора „Саратовскихъ Губернскихъ Вѣдомостей“, ще й „начальника газетнаго стола“, та ще на придачу і на уряді „переводчика губернскаго правленія“. Такі уряди, бач, були тоді у нас, може вони й тепер істнують — не знаю, бо давно вже я на старости-літах не зазирав у той сьвятий „Сводъ законовъ“.

Тими часами козакував у неволі, як той Кішка Самійло і Микола Костомарів у тому-ж городі Козлові, чи то пак у славному Саратові. І от ми з ним, козакуючи сяк-так, керували у-купі і „Саратовскимъ губернскимъ статистическимъ комитетомъ“, любенько нанизуючи, як колись Татари бідних невольників на аркани, оту гаспидську „статистику“ на цілі юрби усяких „таблиць“. А як Миколу закликано до Петербурга на катедру історії, то я вже сам один керував тією статистикою.

*) Сї спомини мали бути надруковані в »Літературному Збірнику«, присьвяченому памяти Ол. Кониського (в Київі), але цензура їх заборонила.

А козакуючи коло статистики, я ще гірш став козакувать, — як той козак Голота коло Татар, — у „Губернскихъ Вѣдомостяхъ“ коло усяких, як то кажуть, „злоупотребленій“ і коло усякої „неправди“, бо тоді здавалось, що „щирій неправді“, котра „весь сьвіт зажерла“, прийшов кінець перед отим „освобожденіемъ крестьянъ“, чого дуже сподівав ся і батько Тарас, катуючи „щиру неправду“.

Пятьдесяті роки, як ви, люди добрі, може памятаєте, а найгірше того — кінець пятьдесятих років — то були часи усяких „обличеній“. Герцен голосно дзвонив у свій говіркий дзвін — „Колоколъ“ у Льондоні і „обличав“, здаєть ся, і батька й матірь, і попа й попадю з поповою дочкою. Щедрин-Салтиков „обличав“ усіх неправедних Крутогорян з Крутогорянками. Батько Тарас і батогом і пужалном катував усяку „щиру неправду“, що „весь сьвіт була зажерла“ і т. и.

А вже-ж сказано: „Куди голка, туди й нитка“.

Я й був тоді такою-ж ниткою: куди Герцен та батько Тарас, туди й я. Та я йшов битись на-вкулачки проти казенної палати за те, що вона здала торги на сіль та на горілку откупщикам, а не на користь казні. То зачіпав я своїм козацьким ратищем строїтелів Волю-Донської залізниці за те, що вони годували робочий люд свій червивою солониною і т. и.

Хоч і сипались, як горох із мішка, скарги ґубернаторови на моє козакуваннє, але він не звертав на те уваги, бо такі тоді часи були; ади, правда, то ріж у вічі. А ґубернатором тоді був — нехай царствує! — Олексій Митрович Ігнатєв, така щира душа, що було як прийдеш до нього, то він вийме із свойого стола останній № „Колокола“, та й питає собі ніби з похвалкою:

— Не бачили ще сього?

— Де вже — кажу — не бачили! Учора ще з Костомаровим і з иньшими людцями читали та Господа Бога й Герцена за правду благали.

Такі то часи були! Се, бач, у повітрі пахло вже „освобожденіемъ крестьянъ“ і „великими реформами“ царя-освободителя.

Коли якось завертаю до ґубернатора за якимсь ділом, а він бере з свого стола бумагу, та подаючи її мені, й промовляє трохи з докором:

— Вотъ, — каже, — и дообличались!

Зазирнув я ту „бумагу“ та так і остовпів.

У тій „бумазї“ мінїстер внутренних діл, — а ним на той час був Ланской, що після того пожалуваний був ґрафом, — пише ґубернаторови „по высочайшему повелѣнію“, що Государь Імператор, прочитавши (се воєнний мінїстер підніс менї тертого хріну!) — прочитавши у такому-то № „Саратовскихъ Губернскихъ Вѣдомостей“ невеличку замітку про те і те, „повелѣть изволилъ“ — объявить саратовскому губернатору строгій выговоръ“, — потім — „подвергнуть соотвѣтственному наказанію редактора „Губернскихъ Вѣдомостей“, та ще й „розыскать автора“ гаспидської замітки і також „подвергнуть соотвѣтственному наказанію“.

Оттака ловись! От тобі й за батьком Тарасом... „у холодну“!

„Розыскать автора“... Та на що було його, задрипаного, й „розыскувать“, коли і автор той, Д. М., і редактор — се-ж був я грішний, лихом недобитий, — Данило Мордовець.

— Щож тепереньки маємо робить? — питає ґубернатор, звичайно по московськи.

— А сьвятий його знає! — кажу я. — Може ми у свойого Бога, як то люди кажуть, теля ззїли... Тепер хоч сядь та й плач...

Поміркував ґубернатор, зітхнув тай каже:

— Донесу я мінїстрови для докладу государю імператору, що сповняючи „высочайшее повелѣніе“, я посадив вас, як редактора і автора замітки, на чотири днї на воєнну гауптвахту, замісь „холодної“, а ви не гаючи часу, мерщій прямуйте до Петербурга, та там самі й викручуйтесь, а я теж викручувати-му вас, як мога, бо я там маю руку...

А за що таки — може спитаєте — така капость накрила нас, мов мокрим рядном?

А от за що...

„Обличаючи“ усе на право й на ліво, катуючи „щиру неправду“ я й обличив у тій гаспидській замітцї одного офіцера Бутирського полку, що стояв тодї у Саратові, „обличив“ за те, що він нї за се, нї за те на вулицї, перед народом, заціпив по пицї якогось унтер-офіцера, та так заціпив, що аж-аж, — так і ляснуло! Покарай його у себе, у полку, не при людях, — то се його діло. А то на вулицї!...

Ну, та се невелика птиця — офіцер. А я — каюсь — у тій нещасній замітцї і над цїлим полком чималенько таки поглузував.

Воно-б може глузування і проковтнулось у Саратові, хоч офіцери усї до одного хотїли було визивать мене на дуель. Але

тут замішав ся сам нечистий — той, що греблї рве. На лихо, те моє глузуваннє пішло гулять не тілько по усїх чисто часописях „Матушки-Рассеи“, але перескочило й за кордони, тай почало скрізь лунати, мов та зозуля весною поміж деревами. Горенько моє!

Так он воно з чого сердешний ґубернатор поперед мене ускочив у халепу, мов сїрий у канкан, бо у военному мінїстерстві дуже косо подивились на мою нещасну заміточку. Лихо, тай годї!

Тим-то ґубернатор і велїв менї мерщій летїть у столицю та викручуватись.

От я й повіяв ся, як той блаженної памяти послїднїй кошовий отаман, Петро Калниш, до столицї викручувать ся.

Ох, чи викручусь? Коли вже ґубернатор ковтнув гаряченького кулїшу, то менї певно завдадуть не кулїшу, а березової московської каші.

Причвалав я до столицї, та зараз у мінїстерство.

— Ось і я, — кажу, — як той Рябко...

— А! Пилип з конопель... Се ти, кажуть, голубчику, ускочив у коноплї, чи то пак у репяхи?

— Я, — кажу, — господа начальство.

— А деж бумага?

— Яка бумага?

— А „донесеніе губернатора на высочайшее повелѣніе“... Воно мусїло прийти не пізнїйше трьох днїв, а його й досї нема.

— А тут, як на лихо, государь скоро мусить відбути до Криму, — додав якийсь сивенький чоловічок з Володимиром на шиї.

Головонько моя бідна! От чого наробив батько Тарас із своєю правдою!

А як показали менї „дїло“ з поводу моєї гаспідської заміточки, то я так і присїв! Воно розбухло так, як ото набухає чоловік від водянки. Военний мінїстер Сухозанет уже в-друге чи у-третє домагаєть ся, аби видано йому головою автора все тієї-ж гаспідської замітки. Мінїстер народньої просьвіти забув, хто — і собі того-ж домагаєть ся, і незабаром проганяє з уряду інспектора саратовської ґімназиї, небіжчика Анґермана, цензора, що допустив до друку замітку.

Лихо, тай годї!

— А хто-ж, — питаю, — докладати-ме моє „дїло“ господину мінїстрови?

— Товариш його, — кажуть, — Олександер Григорович Тройницький.

Я раптом до Тройницького.

— Такий і такий, — докладаюсь.

— А! Секретарь саратовського статистичного комітету?... Знаю, — каже, — та ще й редактор „Губернскихъ Вѣдомостей“?

— Так, — кажу, — я самий.

На моє превелике щастє тими часами у міністерстві заходились вироблять новий „устав“ статистичних комітетів, а Тройницький знав уже деякі мої праці по статистиці, тай почав мене розпитувать: — Як се діло ведеть ся на місці. Я й витрусив йому з моєї торби чималенько дечого, чим і вдовольнив його до гаразду.

А далї й питаю про моє „діло“.

А він і каже, що вже докладав про мене Сергієви Стефановичу Ланскому, котрий і перемовив ся про моє „діло“ з воєнним міністром і з міністром народньої просьвіти, і вони умовились, що як ще нема „всеподаннѣйшаго донесенія“ від саратовського ґубернатора про се нещасне „діло“, а государь не сьогоднї-завтра має відбути до Криму, то вони й порішили заготовить „всеподаннѣйшіе доклади“ про мене і к повороту государя до столиці.

— А ви тим часом що маєте робить у Петербурзї? — питає Тройницький.

— Я маю, — кажу, — дещо працювать у публичній бібліотеці.

— То й добре, — каже, — не счуєтесь, як і государь повернеть ся до столиці.

Оселив ся я тодї у „Балалаївці“, як раз коло самої публичної бібліотеки. У ті часи про сю „Балалаївку“ у Петербурзї, як ото у козацьких думах співають: „Слава дибом встала“. Се була гостинниця Балабаєва з „номерами“ і у тих „номерах“ та ше з „мусікією“, як казав батько Тарас, проживав тодї і Микола Костомарів, працюючи на професуру до університету.

Первий, кого я побачив, прийшовши до Костомарова, був батько Тарас.

— А чув, чув, земляче, про те, як ви у репяхи ускочили, — сказав сьміючись і здоровкаючись зо мною Тарас.

— Е! бодай воно скисло! — махнув я рукою.

— Се пусте, хлопче, — додав ласкавим голосом автор „Кобзаря“, — коли заразом у „холодну“ не посадовили, то вам бай-

дуже й думать про се... Он нас з Миколою колись, як того Семена Палія, в мент „на колесниці та на коні“ — і засадовили у ту високу та гостру швайку, що за Невою...

Коли двері рип! — і на порозі показалась руда голова.

— Ніт Бога, кромі Бога, і Николай пророк Його! — промовив рудоголовий.

Се був Чернишевський, Микола Гаврилович. Такими словами він раз-у-раз шкілював над Костомаровим і моєю жінкою (вона тут же була), шкілював за те, що й вони над ним шкілювали.

— Здоров був, вовче, у овечій кожушині! — одрубав Костомарів.

А Чернишевський до мене:

— „Читали, читали, — каже, — ваше обличеніе... Назвать героевъ бутырцевъ „мокрыми орлами“, чуть не курами! Да за это обличеніе сидѣть вамъ въ мѣстѣ злачнѣ, въ мѣстѣ прохладнѣ, идѣже праведніи пророкъ Николай и кобзарь Тарасъ упокояшася... Такъ Тарасъ Григорьевичъ?..“

— Ні трохи не так, — відповів батько Тарас, — а ви там так посидите!

— Щож, — сказав я, — і я посидю там! Заробила коза те, чим їй роги правлять!

І пішла у нас весела розмова, бо за Чернишевським незабаром придибали у „Балалаївку“ і Печерський Мельников, і Іван Хведорович Горбунов, і Митро Юхимович Кожанчиков.

У ті часи „Балалаївка“ була якоюсь літературною корчмою. Тут, було, Горбунов розказує свої тільки що з печі витягнені гаряченькі бублики — жартливі оповіданнячка, котрі потім розлітались по усіх усюдах, а наша громадка аж за животи хапалась. Тут було Печерський Мельников, як він, мов на ведмедів з ратищем, ходив на старообрядців, що ховали ся „Въ лѣсахъ“ і „На горахъ“ (його твори); а Кожанчиков так було й сипле, мов з рукава, усякими літературними побрехеньками та книжними новинами.

— А знаете, господа, — обертаєть ся до нас рудоголовий Чернишевський з жартливим посьміхом, — ѣду я это сюда мимо думы, коли глядь на небо и диву дался: что за исторія творится на небѣ во вселенной? Тамъ появилась какая-то новая, невѣдомая звѣзда, да такой величины и блиска, такое свѣтило, что, пожалуй, и Сиріусу и Артуру носъ утретъ. Коли подѣзжаю сюда, глядь, а звѣзда эта какъ разъ надъ „Балалаевкой“...

— Это, видите-ли, новое свѣтило появилось въ „Балалаевкѣ, — скривив ся Горбунов і очима показує на Костомарова.

— Та ні! — озвав ся Микола, — се над Тарасовою головою зійшла нова зірка, бо його тепер Петербург не зна де й посадовить та чим і частувать.

— Такъ, такъ, — каже Печерський, — про эту-жъ звѣзду Тарасъ Григорьевичъ и мурлычетъ весь вечеръ:

Ой зійди, зійди, зіронько вечірняя...

Воно-ж так і було.

Увесь тобі вечір батько Тарас усе ходить по „номеру“, та все якось-то тихенько та гарненько мугиче собі:

Ой зійди, зійди зіронько вечірняя,
Ой вийди, вийди, дівчино моя вірная...

А там підійде до стола, сьорбоне разок-другий чаю з коняком або з ромом, та знов собі мугиче:

Ой зійди, зійди, зіронько вечірняя...

Сьорбаючи так склянку за склянкою, та помацає пляшечку з коняком, подивить ся на сьвіт та до Хоми, що змалку та до сивого волосу був ніби джурою у пана Миколи.

— Хомо, а подивись, козаче: вже пляшечка й порожня, матері його сто копанок! Отсї Москалї усе видудлили!

То Хома й принесе другу пляшечку.

Довгенько таки ми засиділись тодї у Миколи.

На другий день пішов я до батька Тараса. А жив він тодї в академії художеств, у невеличкій та сьвітленькій студії. Застав я батька у чомусь біленькому, — чи то свитина полотняна, уся замурзана фарбами та иньшими плямами, чи то „спінжачок“ задрипаний. Сидів Тарас за своїми „офортами“ і з великим запалом працював біля їх, бо дуже до душі припала йому ся праця.

Став він тут показувать менї свої „офорти“, свойого власного компонування і деякі гарні копії з великих майстрів. Тут же й подарував менї на добру незабудь кілька там своїх „офортових“ малюнків, котрі я потім у девяностому мабуть роцї передав до українського музею невмирущої памяти Василя Васильовича Тарновського, а він менї за сї подарунки привіз із Київа гарний Тарасів патрет, що й досї веселить мою козачу хатину у столярному закутку.

— А там (себто там!...) — там, де козам роги правлять, там, — каже, — ні до офортів, ні до иньших малюнків моя салдатська рука і доторкнутись не сьміла, — там був отой зась!... Тільки як я з адміралом Бутаковим плавав по Аму-Дарії та по Аралу, мені вільно було малювати у альбом Бутакова.

Сей альбом я й бачив, як Тараса вже не було на сьвіті.

У 1864-му році, здаєть ся мені, Бутаков привозив свій альбом до Андрія Олександровича Краєвського, і ми його усі бачили, — усі! — а з усіх мабуть зостались на сьвіті тільки я та Леонід Олександрович Полонський, — він не дасть мені збрехать. А де дів ся той альбом і де він тепер — сьвятий його знає! А дорогий був альбом.

Живучи так у „Балалаївці“ і працюючи у публичній бібліотеці за одним столом з Добролюбовим,*) блаженної памяти другом Чернишевського, зайшли ми якось з жінкою до Костомарова.

— Не бачили, — питає він нас, — Тараса?

— Ні! А що?

— Та Бог його знає, що й думать! От вже три дні й три ночі, як не був він в академії, і ніде його не видко!

— А можетъ, онъ, какъ Іона, во чревѣ китовѣ, — усьміхнув ся Чернишевський.

— Може й там на лихо, — похитав головою Костомарів.

— Я вже посилав Хому і до ґрафа Толстого (що був тоді віцепрезидентом академії художеств), і до Василя Матвієвича Лазаревського, — так і вони нічого не знають.

Дуже нам прикро тоді стало. Чи не попав часом знов сердешний у ту государственну „холодну“, що у ціпного мосту? А за віщо? На се ніхто не міг дати відповіді... Так може за понюх табаки й заперли. І пропаде чоловік ні за цапову душу... А чи довго-ж і був він на волі! Чи рік, чи два роки...

Сидимо отак та сумуємо.

Коли чуєм — щось у коридорі за дверима бубонить... Прислухаємось — коли чути:

Ой зійди, зійди, зіронько вечірняя...

---

*) Я писав тоді моноґрафію »Обличительная литература въ первыхъ русскихъ журналахъ и стѣсненіе гласности«, котру і надрукував у »Русскомъ Словѣ« під редакцією Хмельницького, може вже й Благосьвітлова, а Добролюбов працював над сатиричною літературою за часів Катерини II і надрукував свою працю в »Современникѣ«.

Ми думали — се Хома.

Так ні! Про вовка помовка, а вовк і шасть у хату...

Рип двері — і на порозї стоїть Тарас.

Жінка моя як зірветь ся з місця та до нього:

— Голубчику! де се ви пропадали?

— Та застукали мене, як ото співають у пісні:

Застукали мене
Разсукини сини,
Богучарські пани...

Вибачайте, пані-матко, за сих „панів“, не вдержав ся... Застукали мене гаспідські пани — Жемчужніков та отой ґраф Олексій Товстий (Толстий)... Поманили мене, як цапа капустою, українськими варениками, та й продержали у Товстого під арештом аж три дні, поки не втік, — мат-тері їх сто копанок чортів!

— А ми вже думали, чи не теє-то, як його... — усьміхнув ся Костомарів.

— Яко Іона во чревѣ китовѣ, — додав Чернишевський.

— Ні вже — кат мене бери — протух за Аралом.

— Ну, і за те хвалити Бога... А нам таке лїзло у голову, що аж-аж! — промовив хазяїн. — А воно, бач, приїхала Хима з Єрусалима.

— Та ще й яка...

Ой зійди, зійди...

— Що се я! — зупинив він сам себе, обертаючись до мене.

— А як ви? Ще черга ваша не прийшла?

— Ні, дякувать Господеви, і не прийде!

— Як так, мат-тері його?

— Та Господь ізглянув ся на мене! — кажу. — Ще вчора Тройницький казав, що мене вирятував ухналь.

— Який ухналь? Той, що в підіски заганяють?

— Та вже-ж він... Я чув від старих людий, що коли нема під рукою ні гаків великих, ні гвіздків добрих, то часом і ухналь чоловікови у пригоді стане... Таким ухналем став для мене саратовський ґубернатор. Він так написав про мене Ланскому, ще й Мілютіну Миколаю Олексієвичу, — таке надряпав, що буцім я такий чоловяга, така спасенна душа, так працюю на користь урядови, що й не сказати! Ланской і покажи того листа другим

міністрам, та й государю „всеподаннѣйше“ доложив так щиро, що царське величество всемилостивійше й дарували менї грішному мою провину.

— Оттак ухналь, мат-тері його! — вдарив ся Тарас об поли руками.

— То-то воно й є!... Які великі гаки та шпигори стирчать тут, а бач, нічого задля мене не зробили! А вискочив ухналик і викрутив мене, хоч самому й залили за шкуру сала.

— Нехай скисне та „холодна“ та та „швайка“! — промовив батько Тарас.

Ой зійди, зійди, зіронько вечірняя...

Більше я вже й не бачив батька.

ВІЗИЯ СТРІЧІ.

Нїм сумерк мак ще кине на далечінь сю сину,
І міць мою розщипле в неумолимій дрожі,
Мов порохно безлисте,
Підношу чоло з пилу і в ясність твою лину,
Мов псальм текучий слїзми, що стоїть на сторожі
Усїх руїн, о Христе!

Ось крізь вікно отверте щось шелестять левкої —
В очах їх блиск займаєсь від близьких лун заходу,
Блиск золотистий, хитрий —
З піль тягнуть аж до мене зітханя сонні твої,
В тиші лунає мірно гармон'я твого ходу,
Мов шепіт цитри.

Вечірний холод з трудом волочить довгі дими,
Мов мольби ті жебрачі, великі і безсловні,
Ген сїє по каміню — —
Земля ворушить лячно левадами зїльними,
Тече студеним потом у скруті невимовній,
В незглубленім терпіню...

Виджу тебе крізь листя, як по смузї туману
Ідеш у низ в задумі, на кий вандрівний спертий,
В хламиду приодїтий —
Рукою слониш очи і в пустку сходиш скляну,
З висоти маєстату у королївство смерти,
Витязю сумовитий.

Полину против тебе у радіснім знесилю,
Де тінь твоя тріпочесь сповита в пестру ґльорію, —
Византийська ікона — —
Упаду в пил дороги, до ніг твоїх ся схилю,
Недужу душу мою словам твоїм отворю,
О славо ти Сіона.

Мій волос промінистий шнурами весь мов повій,
І непорочна одіж ушита на сю стрічу,
В білооблачні звої —
В долоні моїй мирра, мов в мушлї тій перловій,
Зерно за зерном ловить крізь блїдість таємничу
Шелест левкої.

Кладеш спокійні пальцї на жар моєї скранї
І усьміхом цїлуєш уста мої болючі
Від предовгої спеки —
Аж викарбутить місяць з небесної отхланї
Стать свою струпішілу і блїді кине лучі
На образ сей далекий...

І доси бачу в полї вузесеньку стежину,
Мов біла струна скрипки тремтить на роздорожі
Те волокно сріблисте...
Підношу чоло з пилу і в ясність твою лину,
Мов псальм текучий слїзми, що стоїть на сторожі
Усїх руїн, о Христе!

Катерина Гриневичева.

Весняний день.

О! я добре памятати-му той чудовий день весняний. Як тепер його бачу, як тепер його чую... Кругом весна і повно сонця. Пишно цьвітуть садки в ріднім селї; в чисту, зелену з білим одїж убрали ся дерева. Скільки чарівної млости в мягкім повітрю! Які пахощі обгортають із усїх боків! Вітрець тихий ледве-ледве промайне, шелесне листом, шовковою травицею, підхопить білий цьвіт, що тихо сиплеть ся з гилячок та крутить ся в повітрю, розіллє пестливу прохолоду й зник, уже нема його, тиша геть панує... Любо глянуть, легко дихнуть...

Простеливши ноги по зеленій траві, втопивши очи в безкрає море небесної блакиті, на-пів лежу собі в батьківській пасїцї серед вулиїв. Бджоли снують, бджоли гудуть та бренять навкруги мене, і менї їх гудїннє клопотливе милїйше від усякої музики голосної: зачаровує нерви, заспокоює серце, бажаю забути ся, на-пів заснути, хочеть ся марити без кінця серед таких роскошів природи... Нема хіті до важких питань, зникають геть усї невсипущі думки, оті вічно кусливі мухи; лихий їх візьми! Хочеть ся йно спочити в чарівнім з'єднанню з величною природою... Більш нічого!

Але на! Що се таке? Разом гримнули усї звони на церковній звіницї, потрясли повітрє й загули... Я здрігнув ся й відчутив ся від свойого забуття. На що звонять? Що се значить? Овва! Смутний здогад вже темняжить душу; печаль хвилею приступає до серця...

— Бідна Лисавета! Се по нїй уже звонять... Згасла чиста, дорога душа... Забрано її звідси, коли усе так цьвіте, так красуєть ся. Будь мудра, вчена головонько, дізнай ся, на що се так, до чого може бути здатна отся смерть? Нї, дарма! Безсмертні

сили! Які ви жорстокі, немилосерні! Немає вам ні добрих, ні лихих... А ти, природо-зраднице, пишаєш ся й байдуже тобі, що красна людина стає гнилим трупом? Як могла вчинити ся така велика кривда?

Я-ж добре знав сю предивну людину; її моральне обличчя серед темряви сільського вбогого люду сьвітило ся дуже ясно та мило. Дарма, що то була проста, неосьвічена селянка: який чистий, сьміливий розум, яка чесна душа, яке щире серце! Разом із тим яке благородне поводженнє, без панських удавань яка приємність! Жадних забобонів, з уст ні слова прикрого, обридного, делїкатність на-вдивовижу.

Я завжди милував ся з сеї чудової женщини, коли йно бачив її. Я не міг глянути на неї без ласкавої ухмілки. Її присутність, її розмова не могли, здаєть ся, надокучити менї. Я радий був слухати та слухати її... Тай красномовна-ж була! То красномовність неблискуча, негрімлива, про те дуже приворожлива. Той голос ніжний та пестливий міг порушити хоч яку душу, міг привабити хоч яке серце. Се був наче чистий струмочок, що часом біжить по ярочку і вільно дзюрчить серед гаю; не втомляє, не всипляє, а звеселяє усе навкруги. В ній був самородний, дивний талан гумористичний. Іскри правдивого українського гумору так і сипали ся з уст сеї селянки. Вона говорила звичайно спокійно, навіть часом зовсїм серіозно, ухмілка ледве мигала по обличчю, що наче трохи сьвітило ся; одначе рідко хто міг утримати сьміх, слухаючи її тодї. Так було мило жартує, так було обережно зачепить усякого, що кожен охочо ладен сьміяти ся з себе самого.

Я сам чи раз бував на метї її жартів, особливо коли се трапляло ся при паннах або й при простих дївчатах. Вона любила при тому згадувати всякі комічні випадки з моїх дитячих років, напр. як я ще зовсїм малий безштанько робив то ті, то иньші хитрі збитки, а вона, моя нянька, силкувала ся виправдити мене перед мамою; як бувало я недужий, слабенький, на дієтї, прошу її і благаю дати менї грушечку, що жовтїє та красуєть ся так на дереві за вікном, простягаю руки туди, і вона несильна противити ся менї, біжить, трусить грушу і дає хоч трошки закропити ся... Так було усї й поглядають на мене, на мою вже рослу постать, на мої чорняві вуса і регочуть ся з мене. Що робити? Ніяково трохи, сьмію ся, червонїю, а про те якось тепло та радісно на души. Хто знає, чи одна сьвята іскорка запала в мою

дитячу душу від жартів сеї доброї, сьмішливої няньки? Чимало розваги й радощів вкладала вона в мій дитячий плач та скорботи? Скільки разів десь моє скривляне обличчя розпросторювало ся і прояснювало ся під впливом її ласки та сьміху? Так, так повинно бути... Бо чого тепер, серед сучасних трівог, турбот та всяких пригод, коли часом увесь бруд житєвий обляже тебе чорною хмарою і гнобить, мулить душу, здаєть ся, от-от погасить віру в добро, зашкарубить серце, задушить у ньому любов; чого-ж таки почуваєть ся там десь у таємній глибині душі якийсь ніжний, відрадний голос, що живить надію? Се наче чисте коріння, що вросло там давно-давно, не знати коли, в якісь дуже ясні, лагідні дні, і тримаєть ся міцно та пускає з себе раз-у-раз сьвіжі, зелені паростки. Ось де вплив простої, милої, веселої душі!

Така то була жартовлива вдача у бідної Лисавети; одначе дуже помилив ся-б той, хто вважаючи на се, надав би їй щасливу долю; нераз під жартами, під милою ухмілкою таїли ся пекучі страждання. Важкі зітхання, що зненацька підіймали ся з грудий і поривали веселу розмову, несли сумну вість із таємних закутків її серця і сьвідчили як не про велике горе, то про тяжкий, повсякчасний клопіт. Видно, сама вона носила ся з своїми скорботами і не любила виставляти на показ людям.

А й справді не легко склало ся для неї життє. Сиротою зросла, у наймах дівувала, з бідним приймачем Павлом одружила ся і серед злиднів та лайки нових родичів звила своє гніздечко. Правда, добрий, смирний, роботящий, не пяниця був її Павло, але занадто вже тихий, полохливий й нерішучий. Часом треба було його як дитину доглядати й захищати. Праця щоденна, пильна, невтомна, тяжка повстала перед молодою жінкою, робота без спочинку, без просьвітку... Землї омаль, тільки що город коло хати, майна ніякого... Треба шукать заробітків: чи за сніп жати, чи за гроші вязати, чи білизну прати, чи хати мастити, чи городину обробляти — нема що розбирати, треба йно руки наставляти. І справді не вгавала Лисавета, то з Павлом, то сама усюди поспішала, гроша заробляла і до дому несла; не вважала на те, що спина часом кривить ся, а ніженьки підгинають ся, аби був дома який кавалок хліба, аби було чим заспокоїти пташенят у своїм гніздечку. Оті пташенята, тож була її єдина втіха, тож були її найчулійші скорботи. Любила-ж вона їх, пестила ж вона їх, хоч часом злидні темною-темною хмарою облягали. Але невблаганна смерть

зачастила до її гнїзда, нагло грабувала звідти малюків і шматувала серце бідної матері. Особливо вбивалась вона за дївчатками, що їй дуже не вели ся.

Одначе довело ся таки їй виховати одну доньку. Випестила, вишанувала її серед сліз та трівог, і треба було бачить, як милувала ся вона зі своєї красуні Марянки... Її поглядом жила, думкою про неї богатїла. Часом, бувало, де небудь на роботї дадуть їй що будь таке ласе, пирожок із сиром, медівник або що, вона нишком укине в пазуху тай занесе своїй Марянцї.

— На що, панї, сї грушечки валяють ся даремне під деревом? — спитала було, розвішуючи білизну по садку.

— А так, нема кому їсти, або ще нїхто не вглядів! Візьміть, коли хочете, тай закропіть ся! — скажуть її.

— Я візьму, але не для себе. Там десь моя Мариня дома господарює; треба їй гостинця принести...

Так наче-б та Мариня завжди була малою дитиною, що йно за ласощами побивала ся. А вона вже он яка дївуля вигнала ся. Вже й шіснацять минуло, вже й сватачі почали залицяти ся.

Трівожна пора надійшла для матері. Не могла вона без жалю подумати про той час, коли прийдеть ся розлучити ся з любою дитиною та віддати на чужі руки. Не наслужила ся, не натїшила ся ще нею, а тут уже хотять забрати люди. Тай що то за люди? Нї, будь за кого неохоча була вона віддати свою дитину; тим-то й потягли ся деякі сватачі з гарбузами. А тим часом мама з доні очий не зводила і скриню гарну всякого добра для неї готувала. Як бджола, як мураха по цїлим дням працювала, та все у свій улийчик спроваджала. Чудова мати! Таку то людину, у такий приємний задля неї час, наспіла люта смерть...

Злий і слїпий косарю! На що ти утяв її життя, на що вирвав із дорогої сім'ї, коли вже доля почала усьміхати ся до неї? Скосив, скосив, як нікчемну билину, у ту пору, як усе так цьвіте, усе так радіє...

Знов загули звони і підняли сумну розмову, все частїйшу та частїйшу... Либонь провадять... О! вже чути похоронні співи. Наш співучий дяк своїм гнучким тенором високо підносить у гору „Сьвятий Боже“, перерве й протягне міцно „Сьвятий кріпкий“, ще раз підійме в гору „Сьвятий бесмертний“ і врештї пустить до долу „Помилуй нас“. Сумно лунає сей жалібний спів по селї, під ясним небом серед тиші, серед цьвіту, серед блиску...

Стою коло плота і вдивляю ся, як наближаєть ся похоронна процесия. Ось корогви вже мають... Дяк... Пан-отець... Народу чимало суне: ріжнобарвні платинки, хустинки, спідниці, баби, дівчата та діти. Серед їх натовпу везуть труну. В ній видно бліде, застигле обличчя. А он руки складені на грудях, наче говорять:

То не сором сї стомлені руки
Положити в дубовій трунї...

За труною йде Маринка, розстелили ся коси по плечах, нїчого не бачить, іде й тяжко голосить, плаче щиро, від цїлого серця. Малих дїток двоє сидять у ногах коло труни і лупають оченятами, раді, що їх везуть. А тут і Павло... Нї, се не він, се йно тїнь його. Вхопивши рукою за полудрабок воза, тягнеть ся з боку, зігнув ся, голову схилив, сльози річкою течуть із очий, шматує, погойдуєть ся, нї на що не вважає; весь вид його наче промовляє: „Бідний я сирота! На що вона покидає мене? На що забирають її від мене?“

Нема сили вдивляти ся у сю жалїсну картину, але не сила й очи відвести. Вдивляю ся... й за серце тисне, душа терпне... Хочеть ся крикнути, наче від фізичного болю... Почуваєть ся пекуча потреба обурити ся проти когось, наскочити на якогось злочинця і пімстити ся за нагло скривджених, знївечених людий...

Повертають у другу вулицю... Ну, вже годї дивитись... Ще раз хитнулась висока постать Павлова, ще раз мигнуло його наче закисле обличчя, тай усе зникло...

Знов я в самотинї, в тій самій пасїцї. В якійсь нестямі розкинув ся на траві, а погляд мій блукає безнадійно навкруги. Як і перше природа пишаєть ся й радїє коло мене, одначе тепер здаєть ся, що вона наче ворог сьміеть ся. Душа болить, а дума поринає в безоднї спутаних, незрозумілих питань... На що? для чого? хто винен? — Не сила відповісти собі...

Одно чутє великої втрати виринає ясно на верх душі. Здаєть ся, наче одірвала ся і одлетїла геть якась дуже дорога часточка власної душі; так наче-б та Лисавета заховувала ся в якімсь таємнім закутку мойого серця, а тепер її нагло вигнано звідти. До останньої хвилини, як мав збудити мене той жалїбний звін, якось не помічав я, о скільки вона рідна й дорога менї... Ми вже рідко стрівали ся, пробуваючи серед дуже окремих умов життя... Я довідав ся, що вона хора, я спочував їй, але якось не міг вірити, що вона так скоро вмре. А тепер не стало її... й усї струни

моєї душі враз жалібно забренїли... Стиха, стиха ввижаєть ся менї якась чудна гармонїя межи душами однакової чулої вдачі... Волїв би вірити, що вони істнують у сьвітї, як рідні, злучені таємними вузлами: пізнають одна одну в пишних палатах так само, як в убогій хатинї, в золотім жупанї, як і в драній свитинї, а пізнавши ся не можуть одна одну геть забути, з далекої сторони вісти подають, відчувають горе, відчувають радощі, і як не стане одної, то друга мусить по нїй тяжко тужити...

Се вже не в-перве трапляєть ся тужити за людиною, так би здавалось, зовсїм менї чужою... Та як не тужити? Як не сумувати? Тож справжня родина. Її так трудно відшукати в своїм життю... Так мало, здаєть ся, її є... А тут ще якась ворожа сила так нагло, без потреби нищить її... Не сила забути таких людий. Пустїйше й пустїйше стає надокола тебе... Як живі встають вони раз-у-раз у памяти, такі милі, огрядні, наче прозорі, але сум в очах і гірка ухмілка на устах. Ті уста наче шепчуть: красен сей сьвіт, такий порядок в нїм, скрізь видно закони точні, слїпі, невблагані... А ті очи наче питають: деж сьвята правда? де її шукати?

Ось і ти, Лисавето мила, вже заняла місце в моїх думках, твій жалїсний образ жити-ме там завжди. Він яснїти-ме там із кожною весною. Коли прийде вона, пишна та красна, коли зацьвітуть садки, коли заграє усяке живе створіння під ясним промінем сонця, коли може й менї забагнеть ся радощів, веселощів та кохання, ти як жива встанеш перед мої очи і протверезиш мою пяну голову сим важким питаннєм: „Де та правда в сьвітї? де вона?“ Так...

О, я добре памятати-му той весняний день чарівний!

С. Грущенко.

Розмова з привидом про початки азбуки.

Анатоля Франса.

Я засидів ся був раз до пізна і довго-довго писав серед нічної тишини. Лямпа прикрита абажуром осьвічувала лише стіл, а полиці з книжками, що займають чотири стіни комнати, поринали в пітьмі. В печи вигоріло і ще лиш у попелї жевріли рубіновим блиском останнї вуглики. В комнатї стало душно від густих клубів диму з папіросів. Передо мною в мищинцї з купки попелу курив ся просто в гору синявий димок останньої папіроски. Якась несамовита пітьма залягла комнату. Чути було немов якусь таємничу душу всїх книжок, що дрімали на полицях. Перо задріжало менї в руцї і я задумав ся був над дуже скрутними питанями, коли з диму моєї папіроски, нїби з пари маґічного зїля показала ся якась особа: по кучерявім волосю, довгих і блискучих очах, горбатім носї, грубих устах, чорній бородї, зачесаній асирийським способом, ясно-бронзовій красцї шкіри, хитрім і грубо змисловім виразї лиця, по кремезній будові тїла і богатім уборі спізнав я одного з тих Азіятів, що їх Греки прозивали варварами. На голові була в нього синя шапка у видї рибячої голови, вишивана звіздами. На собі мав пурпуровий одяг, вишиваний рисунками звірів; у однїй руцї держав керму, а в однїй табличку до писаня. Його поява зовсїм не збентежила мене. Що привиди показують ся в бібліотецї, річ се зовсїм природна. Деж показувати ся тїням мерців, як не серед сих знаків, що бережуть їх память? Я просив чужинця сїдати. Він не схотїв.

— Не трудїть ся, — сказав, — і робіть своє, неначе-б мене тут зовсїм не було. Я прийшов лише поглянути, що се ви пишете на отсїм ледачім папері. Мене се тїшить. Не аби я журив ся сим

хоч трохи, що за думки ви можете висловлювати. Для мене лиш несказано інтересні букви, якими ви пишете. За сих двацять вісім віків, від коли послугують ся ними, змінили ся вони дещо, та все-ж таки значки, які виходять зпід вашого пера, не зовсім чужі для мене. Пізнаю отсе *b*, що за моїх часів звало ся *бет*, себто хата. Ось *l*, котре ми називали *лямед*, бо подабає на шпильку. Се *g* походить від нашого *ґімель*, з карком верблюда; се *a* вийшло від нашого *алеф*, себто голова бика. А вже отсе *d*, що ось його бачу, показувало би на *далєт*, що дало йому почин, трикутний вхід до шатра, яке ми розпинали на пісках пустині, як би ви через скоропись не були заокруглили сього знаку нашого давнього бурлацького житя. Ви змінили *далєт* так, як усі иньші букви моєї азбуки. Але не в докір се вам. Ви вчинили се лише задля поспіху. Час дорогий. Час, то золотий пісок, слонові зуби і струсові пера. Житє коротке. Треба, не тратячи ні хвилини, торгувати і подорожувати по морю, аби здобути маєтки і забезпечити собі на старість щастє і пошану.

— Пане, — кажу йому, — по вашім вигляді й бесіді догадую ся, що ви старий Фенікієць.

Він відповів мені просто:

— Я Кадмос, а властиво тінь Кадма.

— В такім випадку, — відповідаю, — ви властиво не істнуєте. Ви лише міт і алеґорія. Бо годі вірити всьому, що оповідали про вас Греки. Вони оповідають, буцім-то ви біля кирниці Аресової забили змия, що зївав огнем, і повиривавши сій потворі зуби посіяли їх у рілю, де з них зійшли люди. Се лиш байка, а ви самі, пане, лиш казочне єство.

— Може бути, що я став таким протягом віків, і що отсі старі діти Греки перемішали мою память із казками, але се мені байдуже. Я ніколи не журив ся тим, що про мене будуть думати по смерти. Я журив ся і тішив ся тим, що доторкає земного житя і до тепер иньшого житя не знаю. Що се в мене за житє тиняти ся хитким привидом по запорошених бібліотеках і привиджувати ся неясно пану Ернестови Ренанови або Пилипови Берґерови! Таке житє привида мені тим сумнійше, що я на землї не дармував ні хвилини і вів житє вельми діяльне. На сіянє змиєвих зубів у беоцькій землї мені не було часу, хиба що сими зубами мала бути завись і злоба, які будили ся в душах китерийських пастухів на вид мойого богацтва і сили. Я ціле житє плавав по морю. На чорнім корабли, прикрашенім із переду червоним, дивоглядним карлом, сторожем

моїх скарбів, я дивив ся на тих сім Кабірів, що пливуть небом у своїм блискучім човні і кермуючи після недвижної звізди, яку Греки на мою памятку прозвали фенїкійською, я переплив усі моря, пізнав усі краї. Я бував за золотом у Кольхіді, за сталею в Халїбах, за перлами в Офірі, за сріблом у Тартесї. В Бетиці я добував зелїзо, олово, кинобер, мід, віск і смолу, і запускав ся навіть на край сьвіча, крізь густі мраки на понурий остров Бритійців. Звідти я вернув на старість сивий і навіз із собою цини, щоб її відтак продати Грекам, Єгиптянам та Італїотам на вагу золота. Середземне море було тодї моїм ставом. На його пів-диких берегах я позаводив сотки контор, а славнозвісні Теби були лише цитаделею, що зберігала мої скарби. В Грециї я застав дикунів уоружених деревляними списами і кремінними топорами. Від мене лише пізнали, вони і навчили ся всїх штук.

В його поглядї і словах вражало тверде завзятє і я відповів йому непривітно:

— О, ви були безперечно купцем оборотним і розумним. Але за те не було у вас ніяких скрупулів і ви нераз поводили ся як розбишака. Коли ви завитали до Грециї, перша річ у вас була порозкладати на березї жемчуги і пишні тканини, а коли тамошнї дївчата, ведені непереможною принадою, приходили самі, без відома родичів, аби налюбувати ся пожаданими річами, ваші моряки ловили сих дївчат, що даром кричали і плакали, і кидали їх на дно корабля, де вони тремтїли повязані, під сторожею червоного карла. Не вкрали ви таким чином, разом зі своїми, молодої Іо, доньки короля Інаха, аби її продати в Єгиптї?

— Се дуже імовірне. Король Інах був начальником невеличкого племени дикунів. Його донька була біла і мала обриси лиця ніжні, чисті. Відносини між людьми дикими і цівілїзованими були все однакі від непамятних часів.

— Се правда; але ваші Фенїкійцї допускали ся нечуваних злодійств на сьвітї. Не бояли ся обдирати саркофаґи і грабувати єгипетські гіпоґеї (підземеля), аби прикрасити кладовища в Ґебалї.

— Вибачте, пане, але невже-ж можете сим докоряти старому чоловікови, котрого вже Софокль називав старинним? Ми ледви від пяти хвиль балакаємо у нашому кабінетї, а ви вже зовсїм забули, що я старший від вас двацятьма віками. Пригадайте собі, пане, що я старий Хананеєць і не годить ся менї дорікати кількома трумнами та дївчатами вкраденими в Єгиптї або в Грециї.

Подивляйте радше силу моєї інтеліґенциї і красу мойого промислу. Я вже говорив вам про свої кораблї. Я міг би ще показати вам свої каравани, що мандрували в Ємен за кадилом і миррою, в Гарран за жемчугами й корінєм, в Етіопію за слоневою кістю й гебаном. Але моя діяльність не обмежувалась лише на виміну та на торговлю. Я був зручним ремесником тодї, коли решта сьвіта дрімала довкола в варварстві. Як коваль, ткач, склярь, позолотник я доказував своїм ґенієм таких штук, що вони видають ся маґічними. Погляньте на різьблені мною чаші і подивляйте тонкий смак старого хананейського позолотника. Не менше гідні подиву мої працї рільничі. Отсю вузеньку смужку землї, що притулила ся між морем і Ливаном, я перемінив на чудовий огород. Ще тепер найдете тамки виконані мною кирницї. Один із ваших учених сказав: „Однї Хананейцї вміли будувати водопроводи на віки“. Пізнайте лїпше старого Кадма. Треба вам знати, що я допоміг усім народам, що мешкають над Середземним морем, перейти з віку камінного у вік спіжевий. Грекам подав я основи всїх штук. В заміну за збіжє, вино і худобячі шкури, які вони менї приносили, я давав їм чаші, на яких цїлували ся голуби і фіґурки, які вони опісля наслїдували та переробляли по своїй уподобі. Врештї я дав їм сю азбуку, без якої вони не здужали-б анї утревалити, анї навіть висловити подивляних вами думок. Ось чого доказав старий Кадм. Зробив се, що правда, не з любови для людського роду, нї для пустої слави, але для зиску і в надії певного дотикального зарібку. Зробив се, аби збогатити себе і на те, аби, коли постарієть ся, міг пити вино з золотої посуди, на срібнім столї, посеред білих жінок, що танцюють роскішні танцї і грають на арфі. Бо старий Кадм не вірить анї в добро, анї в чесноту. Він знає, що люди лукаві, а боги, хоч сильнїйші, ще гірші. Він боїть ся їх, намагаєть ся переблагати їх крівавими жертвами. Не з любови. Нікого, крім себе, він не любить. Яким мене видиш, таким мене пиши. Але зважте, що як би я не був ганяв ся за сильними змисловими вражінями, я не був би працював, аби себе збогатити, не був би винайшов штук, якими ви втїшаєте ся ще тепер. А що ви, любий пане, не маєте досить розуму, аби стати купцем, і як письмак складаєте писаня на моду Греків, то вам треба би віддавати менї божеську честь, бо менї завдячуєте азбуку. Я її винайшов. Затямте собі, що я сотворив її лише для вигоди в торговлї і менї не снило ся, до чого вона придасть ся письменним народам.

Мені треба було способу записувати все скоро і просто. Радо був би я зазичив ся в своїх сусідів, бо така вже моя вдача, що беру від них усе, що мені пригоже. Мені на оріґінальности зовсім не залежить. Моя мова семітська, різьба в мене на-пів єгипетська, а на-пів асирийська. Коли-б у мене була знайшлась під руками яка будь добра азбука, я не був би тратив часу на винаходженє. Однак ні гієроґліфи тих народів, що ви їх зовсім не знаєте, а зовете Гіттітами або Хеттейцями, ні сьвята азбука Єгиптян не відповідали моїм потребам. Були се письма трудні і повільні, придатні радше на се, аби записувати ними стіни храмів і гробів, як на швидку скоропись купця, що мав лише невеличку табличку при собі. Навіть скорочене і приладжене на скоропись письмо Єгиптян було все таки тяжке, запутане та невиразне. Вся система з коріня була хибною. Скорочуй гієроґліф як хочеш, він усе лишить ся гієроґліфом, себто крайним безголовєм. Вам звісно, що Єгиптяне уживали між своїми гієроґліфами по части первісними, а по части скороченими, обік знаків, що представляли ідеї, образи, також знаків на прості звуки. Мені прийшов до голови ґеніяльний помисл вибрати з отсих безчисленних знаків двацять два звуки і зробити з них двацять дві букви моєї азбуки. Кожда з отсих букв, себто значків, відповідала одному звукови і при їх помочи можна було зложити легко і вірно кожде слово. Не була-ж се думка ґеніяльна?

— А вже-ж, безперечно, що ґеніяльна, і то може більше, як ви самі думаєте. Завдячуємо вам річ просто неоцінену. Бо без азбуки годі записати точно бесіду, нема й стилю, далі ніякої більше ніжної думки, ні понять, ні висшої фільософії. Так само годі уявити собі, аби Паскáль міг написати свої „Provinciales“ клиновим письмом, як подумати, щоби фока могла вирізьбити статую Зевса. Придумана до веденя торговельних книг, фенікійська азбука стала необхідним і одиноким знарядом думки, а історія її розвитку звязана тісно з розвоєм людського духа. Ваш винахід гарний і безмірно цінний, хоч і він має свої хиби. Власне не прийшли вам на гадку самозвуки і тілько ґеніяльні Греки доробили їх. Така вже була їх вдача, що все на сьвіті вміли довести до довершеного ладу.

— Я вам скажу, самозвуки мені все путали ся і мішали ся. Ви вже замітили може й тепер: старий Кадм говорить трохи крізь горло.

— Прощаю се йому радо, простив би йому майже й те, що вкрав був Іону, бо впрочім чим же був той її батько Інах, як

не ватажком дикунів, що ходив із писаною кременем палугою? Я простив би йому й те, що навчив бідних і чесних Беотів змислових танців Бакханток, простив би все за те, що подарував Грекам і цілому сьвітови найдорожший талізман, двацять і дві букви фенікійської азбуки. З отсих двацяти двох букв вийшли всї азбуки сьвіта. Нема на сьвіті нічого, чого не можна би при їх помочи утревалити і заховати. Від вашої азбуки, божеський Кадме, походять азбуки грецькі й італійські, що дали почин усім азбукам европейським. Від вашої азбуки далї походять усї азбуки семітські, отже арамейські, гебрейські, а врештї сирийські й арабські. І отся сама фенікійська азбука стала матірю азбук гімярітської, етіопської і всїх азбук у середній Азиї, зенд і пельві, а навіть азбуки індийської, від якої походить письмо деванаґарі та всї азбуки полуднево-азийські. Отсе доля. Ось безмежне поводженє. Нема тепер, як земля широка і велика, нї одної азбуки, що не походила би від азбуки Кадма. Хто лише на сьвіті послугуєть ся письмом, сей віддає тим самим почесть хананейським купцям. Кілько разів подумаю про се, я бажав би віддати вам найбільшу честь, добродїю Кадме, і не знаю, як дякувати вам за ласку, яку зробили ви менї, позволивши провести зі собою, Баалем Кадмом, винахідником азбуки, годинку на любій розмові в моїм кабінетї.

— Любий добродїю, запануйте над своїм одушевленєм. Я доволї рад зі свойого винаходу. А моя візита не приносить вам нїякої особливої чести. Мене мучить смертельна нуда, від коли я, ставши хиткою марою, не можу продавати нї цини, нї золотого піску, нї слонових зубів, і від коли на отсій землї, де Д. Стенлї ступає несьміло в мої слїди, я приневолений балакати в ряди-годи з яким цікавим ученим, що цікавить ся мною. Але чую, що запіяв когут. Бувайте здорові і старайте ся здобути маєток; одиноке добро на отсім сьвітї, се маєток і власть.

Сказав се і щез. Огонь у печі погас і я почув від нічного холоду дрож за плечима і сильний біль голови.

З французького переклав

Іван Петрушевич.

ІЗ ОПОВІДАНЬ А. НЕМОЄВСКОГО.

II. Тихим вечером.*)

Над Бетанією розстелила ся непорочна блакить неба. Сонце сьвітило над заходом на перевалї Оливної Гори, наповняючи воздух золотим порошком і разячи очи тих, що в тім напрямі глянули. Узгіря в тіни немов курили ся ладаном. Тиша була в воздусї, як коли-б щастє призначене для людий дійшло до всїх закутків, до всїх хат і шатрів.

Деколи вилетїли з дому перлисті голуби, зароїли ся у воздусї і стадом опали на взгіря.

Деколи обізвав ся на пасовиску спів пастуха, гомонів у воздусї і втихав. По хвилї давав ся чути повторений відгомін того співу. Здавало ся, що відбив ся о небесне склепінє, а відбивши ся знов гомонів на землї.

На кінцї місточка стояв невеликий дім, укритий цїлком у блющах. Дім той був обведений муром, а докола нього росли кипариси. В серединї за муром стояли оливки, фіґи, ґранати і кактуси. За деревляною хвірткою на дорозї клубив ся порох, сьвітячись у блиску сонця. Йшла громадка босих людий, а на передї йшов старець із великою, лисою головою, обведеною на висках пасмами срібного волося. Громадка йшла власне від фіртки в сторону місточка і незабаром зникла за деревами. Порох почав поволи опадати на дорогу, а по хвилї в чистім воздусї дрожали знов лише соняшні блиски.

Перед домом під кріслатим кедром була студня, а на нїй сидів муж у білій шатї. Попеласте волосє, розділене на голові,

*) Див. кн. IV, стор. 88—96.

спливало по боках подовгастого лиця і громадило ся на раменах. Мав легкий заріст такої-ж барви, що трохи продовжував його риси. Синї очи дивились у соняшний блиск і втягали в себе проміне тої осліпляючої ясности. Дивний спокій малював ся на його блїдім, розсьвіченім лицї; лише коло уст блукав ся якийсь смуток. З високого чола била немов тріюмфальна радість, лице виражало спокій, а уста смуток. Тому можна було дивитись у те лице без кінця.

Муж той, утопивши очи в заходовім сонцї, мовчав. В руцї тримав цьвіт рожі.

У ніг його сиділа молода женщина, задивлена в його гарне лице. Лице тої женщини дихало невимовною добротою, а білістю своєю рівнала ся алябастрам. Темняве її волосє з полиском міди опадало буйно на плечі, на рамена і руки, якими підпирала голову.

На порозї дому в на-пів отворених дверях стояла иньша женщина з цяткованою мискою в руцї і цеглястим збанком на голові. Була рівно-ж молода і гарна, але ріжнила ся від тамтої більш темною краскою лиця і чорним волосєм, що так блищало, немов заняло ся від соняшного жару. Звернула гарні очи на того мужа при студнї, дивлячись із привязанєм і подивом женщини, що може його так не розуміла, як розуміли його мужчини, але була би за ним ішла через найдальші околицї, аби усувати перед ним шпички кущів, черпати для нього воду з потока і думати про поживу, коли він вечером спічне по цїлоденній мандрівцї.

І тепер думала про те, вступаючи до сїний дому, де панувала велика радість. Бо отсе любий їх брат Лазарь прийшов нагло до здоровля. І вона, Марта, і та, що сиділа при студнї, Марія, утратили вже всю надію уратувати його, бо терпінє було страшне, трівало кілька лїт і збільшало ся з кождим днем. Аж в кінцї одного пополудня хорий примкнув очи, віддих улетів із його грудий, а смертельна синява заволокла його лице. Тодї то власне той молодий раббі, що сидів там при студнї, появив ся в Бетанії. Сестри в розпуцї шукали його по цїлім місточку, аж в кінцї віднайшли в домі богобойного митаря. Не міг прийти зараз; тож чекаючи за дверима ламали руки, бо розходило ся вже про кожду хвилю. В кінцї наслїдком довгого очікуваня стратили цїлком надію і думали, що всяка поміч буде вже за пізна. Але він устав від стола, пішов за ними і переступив поріг їх дому.

Довго глядів на лежачого без руху Лазаря. Сестри стояли в дверех і плакали. Обернув ся до них в задумі і сказав вказуючи на лежачого:

— Як же тихо спить!...

А потім додав, як би говорив сам до себе:

— Чиж переривати йому той сон?...

Але збудив його з задуми голосний плач сестер, що почувши його слова, впали собі взаїмно в обійми і заводили:

— Нема вже нашого любого брата!

Стілько розпуки було в їх нарікаию і стілько болю в їх лицях, що обняв його жаль. Велів їм вийти за поріг, сів при ліжку Лазаря і взяв його за зимну руку, що затяжіла безвладно на його долоні.

Настала тиша.

Сестри приклякли в другій кімнаті, поопирали лиця о стіну і заносили ся від плачу. Потім хлипанє їх перейшло в безсильний зойк, який ослабав у міру того, як минали хвилї.

Довго стояла тиша, аж в кінці почув ся при ліжку сильний голос:

— Приказую тобі, Лазаре, встань!

Почуло ся зітханє, потім ступанє, а по хвилї появив ся на порозї раббі, тримаючи за руку Лазаря.

Сестри кинули ся з плачем йому на шию, стискали його і пестили, а потім упали до ніг раббі, цїлували їх, зрошували слїзми вдячности і не тямили себе зо щастя.

Раббі полюбив тих людий і пробуваючи в Бетанії, що вечера заходив до них. Нераз вів із Лазарем довгі розмови. Марія сїдала тодї у його ніг, а Марта поралась коло вечері.

Лазарь пильнував, аби товаришам раббі, що були в місточку, нїчого не хибло. Отже коли відходив, раббі розмовляв також з Марією.

Розмови їх ведені при студні, йшли про гори, над якими сьвітив соняшний порох заходу, про непорочну блакить неба, що всьміхалось над Бетанією, про всякі цьвіти, що запахом переповнювали воздух, але також про людий і близькі події.

Коли раббі говорив, Марія завішувала свої очи на його сумних устах і хапала кожде слово. А він не тільки оповідав, але немов роздумував голосно, не криючи перед нею своїх думок. Бо була йому вірна і була би за ним ішла, як Марта. Але йдучи

не думала б про черпанє води з жерел і приготованє їди, а нахиляла-б ухо до того, що скаже він. А коли-б навістив його сумнів, покріпила-б його солодким словом і вірним поглядом.

Тепер, коли дійшов до Бетанії, коли був заледви на кільканацять стай від Єрусалима, якого вежі синіли за перевалом гори, коли з околиць простодушних і так йому відданих мав рушити до столиці краю, ввійти в сьвіт великих відносин, учув, що йому таке вірне серце може бути більше потрібне, як би хто припускав, що можуть прийти хвилї, коли найвірнійші задрожать і відречуть ся його, розбіжать ся в переполосї, а його самого лишать на тяжку годину. І бажав, аби таке серце стояло при нім, коли-б надійшла подібна година.

Дивив ся неспокійно на синїючі вежі. Чув, що там рішить ся його судьба. Отсе за фірткою зникли його товариші, яких відіслав до місточка, щоб на завтра були готові до походу. Сей вечір був може останнїй вечір найгарнїйшої доби його житя.

Бо се добігає третїй рік, як перестав жити самітно і виступив між люди; як почав ходити від міста до міста, з місточка до місточка, навчаючи в божницях. Ті три роки минули, як три днї, як один сон! Товпи окружали його, а він сїдав із ними на горах і промовляв до них. Або кружляючи по озерах, казав направляти човен до берега, де дожидало множество народу. Зблизивши ся так, аби могли чути його, говорив притчами. Приводили дїтий до нього, аби їх благословив. Недужі бажали, щоб на них глянув і поклав руки на їх головах. Иньші старали ся бодай діткнути ся краю його одежі. Три лїта добігали, як ходив по тих синїх узгірях, як плавав по тих блакитних озерах із рибаками, що любили й шанували його, як по горячім днї сїдав при студнї і дивив ся на заходове сонце, підносячи деколи пахучий цьвіт до лиця.

Окружали його люблячі серця і прості душі, що вірили в нього. Любив їх і був їм взаїмно дорогий.

Коли про те погода житя і краса його мали бути удїлом людий, коли йшло про втихомиренє сердець і поученє, що можна жити на землї в щастю і піднесеню духа, то се вже стало ся... Коли треба було вказати, як можна пригорнути під свою думку незнані купи, як їх провадити і як розігнати їх смуток і журбу, то се вже було виповнене...

А тепер треба було зробити щось більшого. Доки стрічав на дорозї своїй серця, що самі перед ним відкривали ся; тут на

тих узгірях, на тих долинах і озерах очікувано приходу такого чоловіка. Про те, коли з'явив ся, пізнали і вшанували його.

Але він чув, що там серед тих синіючих веж усьо змінить ся, що там жде його тяжше завданє, що мусить ударити в серця тверді як камінь і діткнути умів ховзьких як тіло вужа. Доконавши стілько, не міг цофнути ся. Іти там мусів, як сонце осьвічувати мусить не лише знеслі вершки, але сягати до середини укритих мурами ростин і в них побуджати житє. Прочував, що там повитають його гордими поглядами, що иньші наслідки викличе його мова, яка мусить бути пекуча. Що там спіткає душі понурі як ніч і думки відпорнійші від скал.

І жаль було йому відходити від тих людий чистих, простих і відданих йому. Жаль було йому тих скарбів, того соняшного поранку, тої непорочної блакиті, тих цьвітів пахучих. Жаль було йому тих гарних днів і тих тихих вечерів, затуманених мріями, наповнених величними думками і проведених на розмові перед домом тих людий.

Відвернув очи від сонця, прижмурив їх на хвилю, а потім схилив їх у низ до Марії, що підперши голову долонею, вдивляла ся в нього з безмежною любовю і відданєм.

Мовчав довго і глядів на неї, аж у кінці отворивши уста, запитав:

— Любиш мене?...

А вона уклякла перед ним, приложила лице до його колін і дивлячись йому в очи, відповідала слїзми в очах.

Він знов мовчав і дивив ся, потім запитав дальше:

— Не покинеш мене?...

Тоді вона заплакала і поклавши лице на його колїнах, не могла втишити ся.

А він питав дальше:

— Не відступиш від мене, коли всї з переляком розбіжать ся?... коли кождий, дрожачи за себе, буде говорити, що не знає мене?... коли лишу ся сам у трівозї та напастях?...

Вона ревно плакала, не можучи слова вимовити. Потім почала обіймати його ноги і цїлувати його колїна.

А він питав дальше:

— Не виречеш ся мене, коли може проклятя спадуть на мою голову, коли люди з обуреня роздирати-муть одежу свою наді мною, коли піднесуть камінє і вкажуть на мене юрбі?... коли може ви-

шлють по мене сторожу, зловлять, звяжуть і поведуть на суд?... Не виречеш ся мене тоді?...

Вона з диким острахом підвела лице і зложила руки, а блїдість покрила її щоки.

Він питав дальше:

— Коли зідруть із мене одежу, аби сїкти прутами?... коли плювати-муть менї в лице, називаючи брехуном і богохульником?... коли моє імя буде насьмішкою, а віра в мене небезпекою житя?... коли побачиш мене знеславленого, облитого кровю?... Не виречеш ся мене тоді?...

Притлумлений зойк добув ся з грудий молодої невісти. Очи її помутнїли, а уста дрожали.

Він іще низше похилив ся над нею і в кінцї вишептав уриваним голосом:

— Коли мене виволочуть за мури отого міста, що синїє за горою і розпятого на стовпі віддадуть на жир птаству?.. коли найде страх і конанє і найтяжша хвиля?... коли треба буде нічю зняти, обмити, овинути, уложити, засунути камінь?... Не покинеш же мене тоді?...

Марія приникла йому до ніг із плачем. Біль стискав її серце, а мисли плутали ся і мішали ся. Притулила уста до його стіп, а рукою тиснула розпалені виски, в яких мов молотом била трівога, жаль, розпука.

Він мовчав і не підносив її, ждучи відповіди.

Тодї вона по хвилї сама трохи піднесла ся, але як непритомна; потирала чоло, оглядала ся довкола блудними очима. І дивилась на себе, як би хотїла спитати: чиж то може стати ся, що чула?... Потім подивила ся на синї узгіря, як коли-б знов хотїла спитати ся: чиж то можливе, аби те все мали зробити йому?... І дивила ся на оливки, ґранати, на блющ коло дому, на красу і тишу вечера, в кінцї на білу його шату, на ясне чоло і правду, що сяла з його очий. Дивила ся блудними очима і не могла зрозуміти.

Отже сидїла мов онїміла. Настала довга мовчанка.

Тодї появила ся на порозї Марта. Темне її лице було зарумянене, з очий била живість. Тримала в руцї коновку і стоючи в дверех, відізвала ся до сестри:

— Чиж не поможеш менї порати ся коло вечері? Брат поверне з місточка і зараз візве нашого гостя до стола. А як же-ж

викажемо сьому гостеви наше привязанє, коли не будемо старати ся про се, аби йому догодити?

Марія вхопились знов за голову, не дочула; мисли її відбігли далеко.

Раббі всьміхнув ся сумно, подивив ся на Марту і сказав:

— Не свари її! Може вона в тій хвилї більше від иньших журить ся!

Марта підійшла до студнї, поставила коновку на цямринї і запитала:

— Як же се розумієш, раббі?

Користаючи з сього Марія встала і зникла за дверима дому. Ще Марта не скінчила розмови з молодим раббі, коли Марія з'явила ся знов, несучи мідяну посудину, а підійшовши до раббі, клякла у його ніг. Була дуже блїда. По недвижнім лицї спливали сльози. Руки її дрожали.

Обмила ноги раббі і отерла звоями свойого волося. Потім зросила їх слїзми своїми і знов отерла буйним волосєм. Опісля добула коштовних олїйків і намастила їх.

Раббі одну долоню поклав на її голові, а другою заслонив лице.

Марта дивилась на нього і на сестру, не розуміючи.

В тій хвилї згас на заходї останнїй промінь найкрасшого дня на землї...

III. Проклятий.

Мука тїлесна трівала коротку хвилю. Піддав ся їй добровільно, бо думав, що вона зробить конець мукам духа о много страшнїйшим, ніж голосили всї леґенди про зрадників. Обіймав його вправдї страх перед смертю і конанєм, але йому було так невиносимо, так тяжко, що поборов навіть той таємний переляк і зі шнуром на шиї кинув ся з гиляки фіґового дерева.

Кров залила йому очи. Почав дусити ся і хапати руками по воздусї, щоб знов чіпити ся гиляки. Хотів долонею вхопити шнур над головою і підтягти ся в гору. Кидав ся розпучливо. Але вже було за пізно. Шнур затискав йому шию і тамував віддих. Тодї пригадав собі, що то конець усього.

Але думки шалїли ще в його голові. Широко отвореними очима дивив ся і видів перед собою сьвіт залитий якоюсь кро-

вавою синявою. Опісля цілий сьвіт почорнів, а його думки помішали ся. І нічого вже не видів. Затратив память того що є і що було. Як довго се трівало, не знав.

Нараз видало ся йому, що лежить в огороді під деревом і спить. Крізь сон чує, що голова йому тяжить і дзвонить щось в ній, як два ковальські молоти, бючи о ковало. Серце бєть ся нерівно, а зимний піт обливає чоло. Пригадує собі, що заким іще заснув, сповнив якийсь учинок, що буде страшний в наслідках, відбере йому на все спокій і стягне на його голову проклятє. Його обіймає страшний переляк, він чує, що за хвилю пригадає собі все. Якась думка наче яструб колує над його головою і зараз роздзьобає його память, добуваючи з її закровавленого нутра щось страшенне, огидне, перед чим уже тепер дрожить і зимним потом обливаєть ся.

Отворив очи, підвів їх на листє фіґового дерева і побачив себе повішеного на гиляці. Руде волосє, зліплене потом, опадало на широкі плечі; руки і ноги судорожно випружені в діл. Лиця не видить, бо труп висить звернений до нього плечима. Огортає його відраза і рад би не дивити ся, хоче відвернути очи. Глядить по иньших деревах, що густо обросли узгірє, малїючи в віддали. Але ось на гиляці кождого дерева аж ген до муру звисає тїнь подібна до рудого повішеника. Звертає очи до неба, але дерева виростають разом із його поглядом аж під небозвід, а на гиляках висять випручені тїни з судорожно в низ витягненими руками й ногами. Похилив отже голову на груди, а долонї поклав на очах, аби хоч так перестати видїти.

По якійсь хвилї почув кроки чоловіка, що вийшов із сїний дому і йшов звільна гаєм. Відмовляв стиха молитву; вирази мішали ся з легким шелестом листя. Йшов дуже помалу, часом ставав, але зміряв до фіґового дерева. Кроки того чоловіка і шепіт його молитви чув щораз близше і виразнїйше; його огорнув новий переляк, хотїв зірвати ся із землї і втекти. Але тодї переконав ся, що не лежить на землї, але немов би в воздусї. Відняв долонї від очий, поглянув по собі. Руки його подібні до пстругльоватих рук рудого висїльника, були однак безбарвні, тїнисті; так само ноги й одежа, що окривала його. Ступнї зближались щораз більше й більше. Нараз почув крик і швидкі кроки в сторону дому, з котрого вибігла громадка людий. Розмовляли безладно, вимахуючи руками, витягаючи вказівні пальцї в сторону гаю, де стояло

скрите за иньшими пнями і листєм те фіґове дерево. Ціла громадка рушила під гору, окружила висільника; було чути цмоканє язиками, лемент, крик; видко підношенє рамен під небо. В тій хвилї почало заходити сонце, а в гаю стало мрачно. Власне хтось вимовив його імя, а громадка повторила його з перестрахом. Темнота облягла гай. Люди з криком утекли в глуб дому. Тодї схопив ся зимний подув і почав уносити його над землею.

Подув сей ніс його через гай, довкола сірого муру і знов через ряди дерев, на яких висїли випручені тїни. Зробило ся страшно в тім гаю. Здавало ся, що з кождого дерева виходить зойк, а листє в своїм дрожаню шуміло теж, немов і його огортав переляк і обридженє. Подув ніс його через дім, опісля до передпокою; в отворених кімнатах блискали сьвітла олїйних лямпок; люди ходили в-дозж і в-шир, роздираючи шати і рвучи волосє з голови. Дивив ся на них хвилю, коли в тім поніс його подув дальше, через сїни, на другу сторону дому, на вузку і довгу вуличку.

Тиша панувала там цїлковита, лише з глубини дому доходило заводженє, нарікане і плач. Поплив із вітром пустою вуличкою. На скрутї побачив туман пороху, а поза тим громадку мужчин, жінок і дїтий, що розмовляли шепотом. Подув поніс його в иньшу сторону. Всюди видів громадки, що повертали від західної брами міста. Сї й ті йдучи оглядали ся з трівогою поза себе і замовкали. Дїти почали плакати на руках материй. Подув носив його довкола чотирокутної площі, де громадив ся люд. На всїх устах було його імя. Кождий вимовляв його з жахом, а заразом повторяв імя Справедливого, що сконав дивним способом і серед страшних обставинах. Иньші говорили, що не сконав, лише зомлїв. Іще иньші твердили, що по заходї сонця зійшов із хреста і рушив зі своїми учениками в край. Повстали многі сварки. Але надбігли люди й ознаймили, що напевно вмер, бо вже знято його з хреста і зложено до гробу. Тодї многі значно вспокоїли ся; иньші подали ся домів, а ті, що лишились на площі в нічних тїнях, почали виклинати зрадника, добираючи страшних злоречень.

Тодї подув поніс його дальше вулицями, площами та заулками. Близько брами на дорозї побачив знов громадку людий. Хотїв оминути її, але подув ніс його в ту сторону. Задрожав. Серед громадки йшла Мати Справедливого, з лицем блїдим як полотно, з синїми кружалами під очима і з зїньками зверненими блудно

перед себе. Піддержували її два плачучі ученики, що не злякали ся і не пішли з міста. А на лиці Матери був такий біль, що щаслива земля, тонучи в тїнях ночи і не бачучи його. Хтось із учеників вимовив імя зрадника. Із посинїлих уст Матери вибіг ледви чутний шепіт, яким прощала йому. А подув вітру власне надніс його близько. Він бажав крикнути, кинути ся з розпукою до її стіп, обняти руками її ноги, а потім хлипаючи похилити голову до землї і качати нею в піску. Але був безсильний. Подув поніс його дальше, а громадка зникла в нічній темряві.

Блукав ся з вітром довкола мурів міста, впадав крізь брами, минаючи непостережено стражників і знов кружив по вулицях і огородах. Знайшов ся сим способом у гаю Оливнім, серед якого лежав лицем до землї якийсь муж і гірко плакав. Він у рішучій хвилї злякав ся і випер ся Справедливого. Тепер тяжко плакав над собою. Нікого не винуватив, лише себе, бо впав, бо випер ся правди. Як же кермувати буде тою крухою рибацькою лодкою, скоро за першим подувом бурі втік до вигідних, спокійних берегів?... Як же держати буде пастирську булаву, коли вірна череда розпорошилась, коли один поцїлуй зрадника все обернув нї на що, коли вибрані починають із недовірєм позирати по собі?... І хлипав над собою, над відреченєм, над Справедливим, над вибраними, над зрадою.

Вітер порушив Оливним гаєм, а тїнь із подувом плила дальше, крізь брами, вулиці, заулки, довкола мурів і зупинила ся в огородї, де десятник у гробі печатав скалу, а сотник зі своєї сотнї уставляв жовнїрів, що мали цїлу ніч сторожити коло каменя. Скоро десятник скінчив печатанє, сотник забрав свою сотню і віддалив ся. Жовнїри поопирали списи о стїну гробу, зняли шоломи і почали розмовляти. Десятник проходжував ся в задумі. Потяг зимний вітер. Між жовнїрами пішла мова про зрадника.

І нараз видалось йому, що небо, земля, дерева, доми, камінє, скали і цїла природа має уста, а на тих устах одно страшне імя, його імя. І перелякав ся того страшного розголосу, перелякав ся самого себе, перелякав ся своєї душі і забажав відстати від неї, втекти перед самим собою.

Подув дмухнув сильнїйше і поніс його з того огорода, обставленого жовнїрами. Виплинув на поля і дороги. Але доглянув у нічній темряві, що воздушний порив не порушує дерев при дорозї, не збиває туманів піску, хоч стає щораз сильнїйший і почи-

нає рвати його як буря. З розвіяним волосєм, з руками над головою і зі скривленим із жаху лицем летів так у облаці бурі над землею, а темнота довкола ставала ся щораз густійша, витє вихру щораз страшнійше. Потім залунав у тім вихрі свист, накликуваня і сьміхи. Волосє почало їжити ся йому на голові. Вивернув очи, біг, плив, боячи ся оглянутись поза себе, бо здавало ся йому, що хтось гонить за ним, і лише через темноту не може трафити за ним. Погоня йшла з усїх боків. Свист і накликуваня лунали в ріжних сторонах сьвіта. Деколи голоси минали його, перетинаючи дорогу перед ним або за ним. Перехилив голову в зад, наставляючи вуха, випручаючись рівночасно, аби буря лекше могла нести його. Якийсь час чутно було лише шум вихру. Але незабаром завважав, що голоси починають громадити ся за ним, лунають вправдї дуже далеко, але вже наскочили на слїд. Тепер зрозумів, що якась погоня шалїє за ним, а він уходить. Крики, свисти, накликуваня зближали ся раз-в-раз і тепер міг уже розріжнювати голоси ріжних постатий. Іще хвилю думав, що той глухий гамір за ним не відносить ся до нього, що то не погоня і що він не втїкає. Але нераз почув своє імя. Тодї огорнула його розпука, близька до шальги. Кинув ся з піднятими руками наперед, клав ся на вихрах, шалїв із бурею над землею, не дивлячись поза себе, не бачучи нїчого перед собою, не думаючи, киданий страхом, страшною боязнею, мукою й обридженєм. Тодї притихло за ним на хвилю. Але нараз о якої пів стаї повстав гамір змішаних голосів, вереск, свист, сьміх. Тодї в нїм заклекотїв гнїв, бо зрозумів, що вже не втече перед поганю. Що має стати ся, нехай стане ся, коби лише скорше! Зупинив ся; гамір за ним змінив ся в вибух пекольної радости. Обернув ся, глянув — нараз усе втихло, зникло. Пуста, нічна далечінь, лише вихор дує з великим напруженєм.

Піт перлистий виступив йому на чоло; ослаб і хотїв спочити. Але не міг схилити ся до землї; подув бурі ніс його дальше над полями. Зразу вспокоїв ся трохи. Але якась думка сполошила хвилевий спокій і проняла його ще більшою боязню, як перед тим. Голоси, що нагло гинуть у воздусї, заповідають якийсь страшний конець.

Зачав отже знов бігти з вітром, пориваний щораз більшою бурею. Та по хвилї озвали ся знов за ним шепти, зразу дуже далеко, але потім щораз близше. З шепотом лучив ся свист, на-

кликуваня. Чим скорше плив воздухом, тим близше і голоснїйше лунав за ним гамір. Тепер чув уже погрози, лайки. Погоня шалїла за ним, гнала його в якімсь однім напрямі і почала з двох боків заточувати загони. Незабаром досягне його.

Пригадав собі, що коли за першим разом пристав і оглянув ся поза себе, всьо втихло і зникло. Хотїв так само ратувати ся і небавки зробив те. Але зараз таки прокляв свій поступок.

В хвилї, як обернув ся поза себе в темноту, розляг ся пекольний сьміх, по якім настала переражаюча тишина. Просторінь в горі почала роз'яснювати ся. Розступили ся хмари і побачив постать прибиту цьвяхами до неба. На самім чолї терновий вінець, а зпід кождої шпички капотить кров. Широко розкриті очи дивлять ся на нього з виразом страшного докору. Запеклі, потріскані уста розхиляють ся і шепочуть його імя...

Не міг знести того виду, відвернув лице з безмірним переляком і почав утїкати. Завили за ним тисячні сьміхи, свисти, погрози, проклони. Голоси ті гонили його через нічні простори, а він дишучи, стогнучи і виючи з болю й боязни біг далї й чув, що його втека даремна.

На сходї почало свитати. Тепер міг би, оглянувшись поза себе, бачити постатї і лиця погонї. Але бояв ся. Заблис сонїшний день, але заразом зробило ся диво в природї. Бо день сьвітив лише в низу на землї; він же плив горою серед нічної темноти і видїв лише той день перед собою. Люди виходили з домів за своїми орудками. Пастухи виганяли череди на пасовиска. Подорожні йшли з міста до міста пішо і на хребтах звірів. День, сонїшний день, давний, золотий, ясний панував знов на землї; він лише кружляв у якійсь непрозорій ночи, а за ним шалїла страшенна погоня, щораз близше, накликуючи його, щоб станув.

Поглянув на землю. Поглянув на людий і на природу. Пригадав собі, що колись і він там у низу жив так як і вони і що тиша царювала в його совісти. Побачив громадку людий опорошених пилом і пригадав собі, що ходив разом із такою громадкою за Справедливим і що йому було любо. Аж поповнив перше ошуканство. Як то стало ся? Не памятав. Стало ся нагло, несьвідомо, без прочутя і упімнень. Нїхто не знав сього, лише він один. Зразу носив ся з тою тайною, як із малим тягаром; потім тягар робив ся докучливійшим. Кождий погляд Справедливого дотикав його як огонь, бо якийсь внутрішнїй шепіт підсував йому думку,

що Справедливий читає правду в його лиці. Але Справедливий мовчав, лише від часу до часу дивив ся. Тоді він відсторонив ся від боку Справедливого, відлучив ся від подорожної громадки, йшов наперед, випереджував, замовляв нічлїги і поживу, а потім клав ся на спочинок, коли иньші наситивши ся зібрали ся довкола Справедливого і слухали з захватом його слів, або складали перед ним руки, коли уздоровляв терплячих сього сьвіта. Відсунувшись отак від громадки, почав поповняти щораз численнїйші ошуканства і дійшло до того, що мішочок із грішми треба було ховати добре під полою, аби не збудити підозріня у людий, що зрекли ся всякого посїданя. Тоді зненавидів ту громадку і Справедливого за те, що їх ошукував. Був би може покинув їх, але не знайшов способу. Впрочім та захланність, що його відпихала, рівно сильно притягала його до тих, що їх так своєкорисно і так безкарно міг ошукувати.

Потім, коли йому підсунено гадку видати Справедливого, не знав що зробити. Злякав ся. Боров ся з собою кілька день. Але жадоба зиску перемогла, а поперла її ненависть супроти тих, кого ошукував. Насамперед взяв нагороду, а потім іще застановляв ся. Тоді почали налягати на нього, аби доконав з'обовязаня. Як же тут здерти з лиця шкіру уляглого ученика? Звідки взяти очий, щоб поглянути, і палець, щоб вказати? Але викрутні люди помогли йому. Ти зложиш лише поцїлуй на його лиці!... Стрінулись у гаю. Жовнїрі укрили ся в корчах. Зблизив ся до Справедливого; дивний сьміх викривив йому лице. Повитав учителя, діткнув устами його лиця. Жовнїри вибігли зза корчів. Він утїк.

І втїкає без перестанку. Втїк перед своїм лицем, перед своїми очима, втїк зпід фіґового дерева, на котрім завис той рудий висїльник. Втїк перед тягаром свойого імени, що було на всїх устах. Втїк перед видом зболїлої Матери і ридаючого в гаю оливнім ученика, що вирік ся. Втїк перед привидом того лиця, облитого кровю і смертельним потом. Утїкає все. Під ним мріє день, заходить сонце, настає ніч; за ним розлягають ся у воздусї накликуваня, свисти, сьміхи. Шалїє погоня, мучить його голосами і привидами.

Третього дня досьвіта поніс його вітер до міста, де гуло від нечуваних вістий. Товпи бігали по вулицях, домагаючись певнїйших відомостий. Бо ті, що з уст до уст оповідались, переходили всяке понятє. Він, знятий з хреста і похований в запеча-

танім гробі, стережений жовнїрами, зник звідтам, а зникнути мав серед обставин, що одним витискали з очий сльози, а иньших наповняли переляком. В цїлім містї панувало нечуване замішанє, що збільшало ся з тої причини, бо зі всїх сторін напливали товпи на сьвята, товпи, що чували про Справедливого, тут і там виділи його промовляючого до народу і розповідали всюди про його дивні дїла. Численні громади тяглись до того огорода, щоби оглянути відвалений камінь; але поставлено варту і не впускано нікого. Тодї почали вісти прибирати щораз більші розміри і голосити події, яким не слїд було давати віри. Але між правдоподібним і неправдоподібним пропала відвічна границя. Стало ся щось таке надзвичайне, що по просту треба було або нїчому не вірити, або увірити слїпо всьому.

В кождім разї одно було певне: знятий з хреста не лежав уже в гробі стереженім жовнїрами.

Але за те в тім гаю на фіґовім дереві все ще висїв труп рудого чоловіка і нїхто не мав відваги зблизити ся, відтяти його і поховати.

Дух того чоловіка, кружляючи з подувом вітру, знайшов ся знов у тім гаю. Побачив тодї з переляком, що довше терпить кривдячий, як скривджений.

Подув нїс його гамірними вулицями за місто, на поля. Кружляв, вертав, терплячи муки, гонений болем, страхом і наругою.

Одної ночи вплинув до сїний якогось дому, коло якого снували ся громадки, оглядаючись підзорливо за кождим прохожим. По якімсь часї війшли в глуб дому, замикаючи двері за собою. Він вплинув до просторої кімнати, де почали збирати ся. Тиша панувала серед зібраних; деякі лише шепотом оповідали собі найсьвіжійші події. Пізнавав лиця і бояв ся, щоб його не достережено. Але хоча плече в плече з ним, нїхто не звернув до нього голови. Не виділи його. Одні почали зітхати, иньші плакати. Чекали на щось незвичайне. А в тім довгім очікуваню покидала їх надія. Хвилї ночи улїтали. Нараз усї занїміли.

Посеред них станув Справедливий, відхилив одежу і показав свої рани. Цїле зібранє кинулось йому до ніг, зняв ся великий плач. Витягано до нього руки, дотикано краю його одежі. Плач змінив ся в величне одушевленє, що він жиє, що він ось тут, що зробив те, що був заповів. Поприсягано йому любов, честь і вір-

ність, прирікано шанувати його заповіди і заховати в вічнім проклятю память зрадника...

Нараз зникло зібранє, зникла кімната, подув зимний вітер, розлягли ся над полями свисти, накликуваня, погрози і глумливі сьміхи. А він несений бурею тікав над землею, проклинаючи себе і те все, що зробив надармо. Так, надармо! Тепер зрозумів се. Зганьбив надармо руки продаючи Справедливого, зганьбив надармо уста зрадливим поцілуєм, зганьбив надармо душу. Щось у нім говорило, що всякий злочин, се лише якесь надаремне зганьбленє себе, мука завдана самому собі. Проклятий!... — закричали за ним тисячні голоси. — Проклятий!... — шептало щось у нім самім.

Але заразом учув, що стало ся щось таке огидне, чого не міг збагнути розумом. Буцім то він дійсно не знав, що зробив; а коли-б був уперед пізнав ту правду, не був би на неї кинув ся. Справедливий лише дивив ся і ридав. А він робив і зміряв, як одноокий чоловік, що половини сьвіта коло себе не бачить. А коли скрутив у сторону своєї сліпоти, впав у пропасть.

Ледви зрозумів се, почув, що вітри втихомирили ся і що стопи його знов ступають по землї. Не чув також за собою тих голосів у воздусї. Чув себе иньшим чолокіком, незнаним собі самому.

Ішов якимсь чужим краєм. Сонце горіло в полудневій стороні неба, а на полях мріла спекотна тиша.

Був дуже змучений і сонний. Сїв на камінь і відпочивав.

Тодї побачив перед собою на березї надходячого чоловіка. Стопи, одїж і лице того мужа були опорошені сїрим порохом. Ішов здалека тай мету перед собою мусїв мати далеку, бо не приставав анї на хвилю.

Але спостерігши сидячого на каменї, звернув до нього свої кроки і звернув на нього свої ясні очи.

Проклятий придивляв ся йому і хотїв пригадати собі, чи вже коли не видїв його. Але бажав сього надаремно. При тім завважав, що починав думати як би не своїми думками і сягати не до своєї памяти.

Тодї той незнайомий муж повитав його, а Проклятий дивлячись на нього блудними очима, запитав:

— Чиж мене знаєш, чужинче?

— Не знаю тебе, — відповів той, — але і ти себе не знаєш!

Проклятий оглянув ся довкола оком чоловіка, що будить ся з довгого сну, а той незнайомий муж говорив дальше:

— Ба чи памятаєш, як тебе зовуть?

Проклятий завагав ся, бо дійсно не міг собі ніяк пригадати своє імя. Незнайомий муж проговорив знов:

— Ти втомлений дорогою й терпінєм! Забудь про труд і терпінє і ходи моїм слідом!

А коли Проклятий дивив ся на нього, як би не розумів тих слів, промовив іще той незнайомий муж:

— Ба чи памятаєш навіть, що ти змучив ся і терпів? Чи памятаєш, що ти жив коли небудь і ділав?

По хвилї додав:

— Що єдино памятаєш? Чого єдино бажаєш?

— Бути кимсь иньшим! — застогнав Проклятий і похилив ся йому до ніг.

Се одно знав, се чув і памятав.

Тодї той незнайомий муж поклав руку на його голові, сльози потекли йому по лицї і впали на каштановатий волос клячучого. Тиша була на полях, лише над головою Проклятого розлягали ся таємні і дивно лагідні слова:

— Жий і відроджуй ся вічно, бо ти чоловік повний змаганя! По кождім учинку наступить зрозумінє того вчинку! Тож дивись, щоб за кождим відродженєм ти менше продавав правду!...

Слова прогомонїли в спекотній тиші. Проклятий підніс очи. Але того незнайомого мужа вже не було на дорозї.

З польського переклав

Ю. Б.

ІЗ НІМЕЦЬКИХ ПОЕТІВ.

I. Із Йогана В. Ґете.

Жаби.

Замерз в зимі малий ставок,
А жаби з темних криївок
На сьвіт заглянути не сьміли,
Під ледом тихо всї сиділи
І так казали: „Як в водї
Потеплїє, то ми тодї
Неначе божі соловії
Затягнем пісоньки новії!“
Стопив ся лїд, прийшла весна,
А жаби вилїзли із дна,
На березї всї посїдали —
І знов як перше райкотали.

Переклав *П. Ш.*

II. Із А. Бірґера.

Де нї глянеш, всюди труни,
Непорушний сон мерця,
Скрізь пустиня без кінця;
Тільки й чути віщі струни
Одинокого співця.

Ясне сонце серед лїта
Не осяє тьми гробів;
Так і сьмілий його спів
Марно згине серед сьвіта, —
Не збудить йому рабів.

На щож грати та співати,
Мій кобзарю? Цур йому,
Як немає більш кому
Твоїм думам співчувати
Через темряву нїму.

Засьмієш ся, чи заплачеш —
Гірко стане... Кинь піснї
Безнадійні та сумні;
Кинь: хиба давно не бачиш,
Що співав глухій стїнї?

III. Із Ганни Амброзіус.

Соломяна стріха, убогі віконця,
Оплетені в вулиці хмелем;
Квіточки, обсипані промінем сонця,
Пташки з щебетанням веселим...

До гаю йде полем вузесенька стежка,
Там любо журбу розважати;
А небо блакитне висить як мережка:
Хрести недалечко від хати.

Під них поскладали нещасну сірому...
Ото-ж вам і всього здаєть ся!
Іду я з роботи голодна до дому;
Задзвонять, дим з воздуха веть ся.

День гасне потрохи, кругом вечеріє,
На захід зоря погоріла;
Зобачивши матірь, біжить і радіє
На зустріч дитинонька мила.

В шибках грає сьвітло — всї вікна залиті,
Затоплено ніч для вечері;
Тихесенько-тихо на білому сьвіті;
Замкнула я нищечком двері.

За зіркою зірка у хмарі спливає...
Таке все дрібне та звичайне;
Душа про те велич якусь відчуває, —
Все рідне їй тут, все їй гарне.

IV. Із Ади Крістен.

I.

Самотою я блукала
По степах та по гаях;
Тільки зірка озаряла
Мій колючий, темний шлях.

Самотою я вмирала,
Розпростершись на піску;
Роса тільки відсьвіжала
Мою голову важку.

Самотою скрізь по горах
Я тиняла ся в сльозах,
Попід небом у просторах
Плив орел, кружив як враг.

Самотою я нудилась
Понад морем, а воно
То бурхливо в беріг билось,
То стогнало жалібно.

Я бажала супокою,
Я ховала ся в тиші,
А душею ще живою
Прагла щирої душі.

І вернулась знов між люди
Із моєї самоти,
Але туга люта всюди,
Ніде щастя не знайти.

II.

Схаменіть ся! Мов поглухли
За бенкетами що дня...
Всї підвалини потрухли, —
Вам байдуже, все брудня!

Скрізь посипались руїни,
Згасло сонечко ясне,
Тхне неначе з домовини...
З вас ніхто і не гукне!

На обличчях не знать хисту,
Сьміх веселий не збіжить,
Не шукай в розмові змісту:
Перестало серце жить.

Злом несьвіцьким кожен дише,
Шле хулу всяк до небес,
А „мані, факел, фарес“
Огняна рука знай пише.

Переклав П. Грабовський.

В справі народного язика.

II.

Коли ми вже тут зняли річ про справу язикову, при нагоді поговоримо ще про декотрі другі річи, що вправді не вяжуть ся прямо з замітками п. К., але все таки дотикають нашого язика.

Безперечно, супроти того, що у нас навіть народовці нераз не дуже журять ся про язик, той головний скарб для кождої народности, а у нас трохи не єдине добро, що нам лишило са після довголітних невзгод і важкої провини наших предків,— мусить не одного з робітників на ниві народній огорнути знеохочене і охлялість (Erschlaffung). Коли з одної сторони важко становить ся бачити, як люде, вийшовши нераз спід сільскої стріхи, цурають ся народного язика і єго зневажають, так знов з другої сторони не стане тобі лекше на серци, коли вчуєш не то що у рускої інтеліґенциї, але навіть у писателїв руских, такі вирази як: ніц, пєц, цьоця, тутейший, тамтейший, венцей і пр. Виправдуваня: „я знаю, що так зле, як говорю; я-б не писав так ніколи, та, бачите, я вже увик так говорити“—такі виправдуваня пригадують нам „хитрість“ наших селян, котрі на палици носять чоботи, а взувають їх лишень перед церквою, коли ідуть у храм Божий; коли-ж селян поспитати, чому не ходять в чоботах також і по за церквою, лишень нераз болото достоту місять босими ногами, відказують важно: „Та бо чобіт шкодá, а ніг не шкодá!“ — або нагадують наші сільскі дївчата-красавиці, що то обтирають собі ніс природним способом, але носять хустинку чисто випрану і зальотно зложену на „політику“.

Мій Боже! коли вже образований, інтеліґентний Русин так перетикає свою бесіду неорґанічними формами, то що-ж доперва менше образований або полуграмотний? Чи велика то честь для народовців горлати на кождім кроці про „користанє з наших прав“, коли на ділї самі они оказують ся в уживаню рускої бесіди найбільшими недбалями? Чи чув хто, щоби не кажу образований, але хотьби півобразований Поляк говорив piecz, nicz, titka, tuteszni і т. и., а інтеліґентний Руснак з великим залюбованєм тиче форми нерускі у рідну бесіду. Тут треба довершеного покаяня і поправи. Як може жадати Русин пошанованя свого язика, коли на кождім майже кроці оказує, що він сам той язик маловажить. Тороченє — іменно наших твердяків — що, мов, бесіда малоруского люду сама в собі спорчена, єсть зовсім ничеве і хибне: зглядно бесіда руского хлопа єсть не в порівнаню чистійша і правильнійша від бесіди значної части руских інтеліґентів, котрі у нас в Галичині, підлягши впливови польского вихованя, нераз немилосердно калїчать річ руску -- а коли і примастять иноді рідне слово церковнословеньщиною, так діють се звичайно так незручно, так неємко, що тая підмастка не на пожиток, а на шкоду рідному язику виходить. Що в говорах людових иноді попадуть ся якісь переняті форми або й слова, котрих в лїтературнім слові ужити годі, то се не стверджує думки про нечистоту цїлого язика, бо в поодиноких говорах усїх язиків на сьвітї бувають подібні прояви. Та замітить дехто: єсли оно у нас під зглядом язиковим виходить не гаразд, то обовязком наших язиковців подати до прилюдної відомости, в чім хиба. Той заміт слушний. Тілько в тім біда, що заміток язикових мало хто у нас читає, а ще менше їх слухає. У нас часто так: хочемо успіхів, а боімо ся середників. У Поляків давнїйше писали: radośny, miłośny, żałośny; колиж Малецкий виказав, що ті слова належить писати: radosny (м. radostny), miłosny, żałosny — всї держать ся того правила. У нас инакше. В многих говорах мягчать неправильно: близький, низький, мерзький, слизький м. близкий, низкий, мерзкий, слизкий в старосл. **близъкъ, низъкъ, мрѣзъкъ, слѣзъкъ.** Та пишіть собі і виказуйте здорові, коли мало хто тото прочитає, а ледви який піде за правдивою радою. Неправильно змягчені форми як раз подобають ся і їх то сунуть у річ письменну без застанови. Чи таке поведенє сьвідчить о великій любови язика? Нїгде правди дїти, що незважанє на замітки язикові, які печатають ся в наших часописях, має глубші

причини. В справі язиковій нераз забирали голос люде, котрі язиком занимали ся для забавки дилетантскої. До того, що той наш висказ опирає ся на дійсности, приведемо примір слідуючий. Тому років кілька вспять вийшов катихизм руский, писаний народним язиком, хоть тут і там з декотрими хибами що до слів і зворотів, хибами, які в наших книжках бувають досить часті. На той катехизм явила ся в однім літературнім письмі рускім критика написана дуже молодим чоловіком, котрий доселї нічого не написав і мабуть на віку своїм нічого не напише, але до-разу взяв ся до критики... І як же ж скритикував той молодий чоловік згаданий учебник? Ото причепив ся за язик. Як говорять Українцї: „що кряк, то козак“ — а я скажу: тепер у нас на сто голов кождий язикослов!... Не ткнув „критик“ таких зворотів як: навернув тих же, поучив того же, так з причин природних, як і надприродних, одноє і тоє самоє і т. и., про хибність которих відай і сам не знав, але чепив ся в спосіб обидливий оттаких слів як: благодать (котре то слово назвав неруским), власний [по мнїню критика польске слово; по руски має бути свій (sic!)] і т. и. Ото-ж то так у нас цінять рідне слово: не робивши нїяких студий в рідним язиці виїзджають з критикою перемелюючи залюбки січку з половою... Жаль лише, справди жаль, що найшла ся руска часопись, котра таке неспіле верзяканє молодого „критика“ помістила. Що молодий воробець, вбиваючись доперва в палки, цьвіркає найголоснїйше, се річ відома; але все таки редактор яко старший чоловік повинен бути обачнїйшим і не перепускати першої ліпшої замітки язикової, котра лишень кривду чинить рідному слову ширячи погляди зовсїм хибні і збільшаючи межи Русинами і так невідрадний сколомут понятій що до язика.

Яка сему причина, що народовцї нераз так необачно хапають ся говорити в справі язика? Менї здає ся, що народовцї унаслїдили сесю кортячку такой від наших старорусів, для котрих во время оно вистарчало купити собі „за осьмь дутковъ букварь“, щоби навчити ся „по руску“ і уважати себе опісля „рускими ученими“. Тож по части і у народовців вкорінилась гадка, котра, правда, тепер що раз більше уступає, що кождий інтелїґентний Русин годен в справі язика забирати голос. Людске знанє, хоть як оно в многих зглядах вяле і недостаточне, а все-ж таки так спеціялїзоване, що і найздібнїйша голова не годна всего обняти. Тож і наука язика вимагає осібного специяльного студиованя. От бачите —

недавно — стрів я в одній рускій часописи два фейлєтони про язик, написані видко людьми тямучими й інтеліґентними, хоть і неспециялїстами (один із них і сам себе прозвав ділєтантом). Доки річ ішла загально, все було красно, буяло ся крилами бистрого сокола; та коли звернула ся бесїда про подробиці, то оба шпотнулись добре. Не маю тих статий під рукою, але все-ж таки згадаю, що затямив. Один із фейлєтонїстів падкував дуже на такі „польонїзми“, як стрий, вуй — уважаючи лише форми: стрийко, вуйко за „народні“. Такий висказ не вірний, а трохи не сьмішний, бо у нашого люду стрічають ся форми: стрий, стрик, стрико, стрийко, стрийцьо; уй, вуй, уйко, вуйко, уйцьо, вуйцьо поміш — а і наша ріка Стрий (хоть і від чого иншого походить) відай також з польска зове ся, бо по руски мабуть мала-б зватись „Стрийко“... Слова вуйцьо, стрийцьо мають анальоґічні форми в виразах: татцьо, татунцьо. — Другий фейлєтоніст „ділєтант“, хоть і сказав богато гарного, таки не втерпів, щоби не бризнути про такі „польонїзми“, як зникнути і неборак. Від кор. **ник** походить 1) старослов. **никнѫти** germinare; підникнути (уж. в Чортківщинї) emporwachsen; ледви що підникло = ледви що підросло; 2) старослов. **поникнѫти, ничати, съничати** pronum esse. **ниць** pronus; у нас: ниць, ничком, ничма, горіниць, ниций; одна ріка зве ся Пониква (властиво така ріка, котрої вода часто губить ся під землею, в очереті; поникнути eigtl. den Kopf nach unten hängen lassen, fallen; ничати trauern, fallen, cf. **Слово о плъкоу Игоревѣ: ничить трава жалощами** = хилить ся трава з жалю до землї. Никнути, никати sich ducken; угорско-руск. никнути, никати schauen, blicken, gucken; вникнути hineindringen, hineinkommen; виникнути herauskommen; проникнути durchdringen; никнути schwinden; зникнути (ужив. у люду), зникати verschwinden. Ч. фейлєтоніст думав відай, що місто зникнути треба всюди уживати счезнути. Однакож послїдне слово уживає ся в підлім значеню, понайбільше о чортї або в проклонах: счез би! счезни, маро замарована! І так на пр. єсли річ про яке видінє, то нїяк не подібно сказати: ангел „счез“ місто ангел зник. Подібно: сонце вже високо підняло ся, зникло рожеве зарево на небі — зле було би і гидко сказати: „счезло“ зарево.

В рускім слові неборак (порів. ческ. ubožak) armer Schlucker стоїть **р** місто **ж**. Маємо ще більше подібних слів: небір, небірка бойківске неборейка: (пр. чекай неборе! моя ти небірко! моя неборейко!), неборачище, неборачиско, неборище; — неборачня, неборацтво (collect.) arme Schlucker. Перехід суголоски **ж** на **р** в тих виразах виробив ся у нас зовсїм самостійно, шкода й глядати якогось впливу чи то із сторони польскої, чи словацкої.

Єсли стрічають ся між інтелїґентними народовцями люде, котрі не досліджуючи глубше язика, хотїли-б в нїм по своїм сподобаню господарити — то нїгде правди дїти, лучають ся иноді і межи рускими ученими, але не язикословами, люде, що хотїли-б язик лїтературний перестроювати після своєї убачки. Се також річ шкодлива. Що иноді руский учений, котрий на примір може бути дуже здібний в фільольоґії клясичній, не конче мусить мати рівні знаня в рускім язиці, се дотичному ученому нїчого не уймає, а нїкого не почудує, коли зважимо важкі обстанови, серед яких приходить ся нам коротати нашу жизнь народну, неприязні доколичности, серед котрих ми силкуємо ся розвивати. В наших часах вся наука полягає на специялїстах. Коли-ж хто забирає голос в тім, що не становить єго специяльности (в чім однакож не розумію виключно специяльности патентованої), то ослабляє лише вагу свого висказу і підриває свій авторитет. Чим більше хто дробить свої сили, хотячи працювати в ріжних напрямах, тим менше може інтензивно дїлати і взагалї тим менше може чогось совершелїйшого виконати. Ґенеральна ученість в наших часах так само не єствує, як загальний середник лїкарский на всї слабости. Тото могло мріти хиба лише в уяві жителїв середневічних. При нагоді насувають ся нам сатиричні слова одного нїмецкого писателя:

Hat Einer ein Talent, so lass'
Ich laut sein Lob erschallen.
Wenn Einer zwei Talente hat,
Lass ich mir's noch gefallen.
Hat aber Einer drei und mehr,
Dem glaub' ich kein's von allen!

Що язик в часописях полїтичних, іменно виходячих що днини, єсть часто недбалий, се задля швидкости вистачаня статтей, мов би на замовлене, дає ся, коли вже не звинити, то по крайній мірі об'яснити. Але годї нам промовчати про се, що нераз також в окре-

мих літературних творах лучають ся похиби язикові і то як у писателїв україньских, так і галицких. Що до україньских писателїв, то мусимо запримітити, що у них взагалї проявляє ся більше творчости і таланту, нїж у галицких. У україньских писателїв, коли лучають ся промахи язикові, то по найбільшій части в декотрих термінах наукових або також в декотрих на-швидку утворених нових словах. Але єсли зважимо важкі обстанови для нашої лїтератури, перед котрою дрожить найбільша держава на сьвітї, коли зважимо, що на цїлій Українї з ласки російского правительства нїт одної школи, де би вчено по україньски — то не можемо тих промахів осуджати надто строго. Противно, ми увірені, що коли-б Українцям лишень трохи більше свободи, они-б як найкрасше успіли розвинути ся. Инше дїло з декотрими галицкими писателями, у котрих похибки язикові випливають таки з крайного недбальства.

Суть у нас люде, котрі вельми ремствують против всяких нових слів. Се несправедливо. Кождий язик живучий, коли не має зовсїм заціїпнути, мусить творити в міру потреби нові вирази. Писателеви в хвилї, коли творить, спід пера нераз само випливає слово нове і нїхто єго в тім не може і не повинен спиняти. Инше дїло з принятєм якого слова до скарбницї язикової та з розбором критичним нового слова. Коли приміром стріну в україньскім писаню слово: чудернацький, то мушу признати, що се слово — по всякій імовірности утворене — добре, дарма, хоть і має більше наростків (чудо+ера+ьнъ+акъ+ьскъ). Маємо ми свої галицкі (людові) вирази: чудерний, чударний, диварний = παράδοξος, mirabilis. Попри тоті вирази галицкі не завадить уживати єще виразу україньского добре утвореного. Коли-ж стріну у якого україньского писателя утворене слово: „ріжноманїтний“ — то вже годї єго похвалити; тото слово зложене по взору ческого rozmanitý = mannigfaltig, але зовсїм несчасливо і невдатно, бо ческому слову одвічає наше у люду уживане розмаїтий; тим часом складено „ріжноманїтний“ так недоладно, що приіменник роз розтягнено на ріжно (галицка форма, бо Українцї уживають: різно, разно), а manitý змінено зовсїм неорґанїчно на „манїтний“. Що і слово „одноманїтний“ зовсїм невдатне, шкода богато про те розводити ся. Також годї притакнути формі: „лебедїй, лебедя, лебеде“, бо правильно звучить той приложник: лебежий, лебежа, лебеже.

Коли-ж і стрінемо слово нездорове в якім писаню, то ще з того не конче слідує, щоби вся праця автора не мала вже ніякої стійности. Річию критики язикової єсть слова, форми і звороти або річні неодвітні виказати — писателям же зовсім свобідно по вказаням критики пійти або ніт. Правда, що і критик може в дечому помилити ся; все-ж таки критика предметова, не чіпаюча личностій, а витикаюча річ узнану за неодвітну єсть хосенна, бо завсігди побуджає до думаня, до розбираня — і хоть може не сей час, так згодом-перегодом успіє причинити ся до роз'ясненя не одного питаня.

Що Русини інтеліґентні в ріднім язиці виражають ся нераз хибно, сему причина — окрім меншої дбалости декотрих — слабий розвиток рускої суспільности під зглядом народним і загалом невеселі наші обстанови. І в Галичині — загально кажучи — наука руского язика упосліджена і посліставлена. Добрі школи могли би богато помочи правильному розвитку нашого язика. Однакож не дасть ся заперечити, що мимо всего в научаню руского язика в теперішних школах єсть такой поступ, в порівнаню з тим, як учено тому кілька десяток літ назад.

Я чоловік старшої версти, а частив до ґімназиї в часах, коли то ще Русини мали в Відни більше значенє яко так звані Tiroler des Ostens, коли то всюди в школах східної Галичини поручало ся наказом звише плекати руску бесіду старанно. Руский язик мав тогді в школах середних у нас таке саме право, як і польский. Язиком викладним для предметів наукових був тогді язик німецкий; але учено окрім того також мов краєвих (Landessprachen); наука релїґії уділяла ся катихитами обох обрядів в мові краєвій т. є. для Русинів по руски, для Поляків по польски. Ученики записували ся здовільно чи на руский язик чи на польский, а нота з мови краєвої впливала на загальну цензуру ученика. Та як виглядала тогді тота наука! Пожаль ся Боже! Найзвичайнійші слова перекручувались найчударнійше: іменини звали ся — тезоименіе, обичай — нравъ, даремний — тщетный, старанє — тщаніє, скупий — любостяжательный, травленє — пищевареніє, пожиточний — полезный, якій небудь — какій либо, або — или, коли — когда, бо — ибо і пр. пр. неговорячи вже про стиль, котрий звичайно був самий диварний, противний духови руского язика. Учителї говорили ученикам про те, що річ „простаго народа“ спорчена і скривлена, хоть прямо й не указували, де належить шукати чистого

жерела бесїди. Які то були арґументи, котрими воєвано проти народного язика, хоть сю війну не проголошувано отверто, може се посьвідчити, що один із учителїв руского язика, уважаючи, що в нашім язицї в причасниках теп. часу має бути правильно щ а не ч (навпак у нас противно: в нашім язицї переважно єсть ч, а лишень виїмково задержали ся давнїйші форми із щ пр. пекущий побіч: пекучий), таке задав питанє ученикови: як буде „причастіе теперѣшняго времени отъ нести?“ Ученик одвітив: несучий. Як? — підхватив глумливо учитель — а чий же, як не сучий? осьмішаючи народну мову і виказуючи: себ-то лишень форма „несущий“ єсть правильна... Так то язичє тогдї всюди ішло горою і приглушало річ народну. Мимо те ученики в низшій ґімназиї таки найлюбійше прислухувались тим творам в читанцї Ковальского, котрі були писані в народнім язицї, як творам Маркияна Шашкевича, по части Николая Устияновича, Могильницкого, Козановича і др. Рідне слово лелїяло душу молодцїв, дарма хоть і захвалювали старші якусь невідому чистоту дуже штучно клеєного язика. Вірячи в авторитет учительский молодїж приймала тогдї всї тоті тезоименія, тщанія, нравы і пр., та все оно тілько мозольно налїплювалось нам, а прилипало слабо і поверхно. Нам було якось невигідно говорити межи собою тою штучною клїнтаниною, хоть ми й зітхали до тої незнаної країни, де цвите „чисто-рускій“ язик в видї такого добра, як: пищевареніе, путешественник, восхитительный, благообильствовати, дверемъ затворенымъ і т. и. Задачі же ми всї робили при помочи росийского словарця Шміда, а виписуючи з него „штофная матерія“ ми як раз думали, що так найкрасше по руски. Вихований від лїт дїтских ві Львові я чув докола себе все лише бесїду польску, ото-ж що до руского язика не міг собі ясно столкувати, де належить шукати правди. Коли-ж маючи 14 лїт я поїхав до мого рідного села на Подїлє і прислухав ся бесїдї селян, менї їх проста, невчена річ здалась далеко красшою від мертвої корпанини, якою нас годовано в школї. Вже тогдї я думав над тим, чому нам велять писати: желтый, шелкъ, волкъ, говорилъ, єдинственный, позволительно, розглагольствовати місто: жовтий, шовк, вовк, говорив, єдиний, можно, розмавляти. Збираючи вже тогдї — майже дитиною ще — назви ботанїчні між людом, я просто був очарований красою і влучностию термінів людових.

Коли-ж р. 1862 почали виходити „Вечерниці“ і саме тогді прийшов транспорт книжок українських,*) почав ся у нас перелом що до думки про язик літературний. Мимо незвичайно дорогої ціни, по якій тогді продавано у нас виданя українські, молодіж буквально їх розхватала, а хоть правопись фонетична з початку не дуже охочо галицко-руским загалом була принята, та живий язик український поволи таки взяв верх над мертвим язичєм, дарма хоть наші тверді учені сьміялись, що, мовляв, „всю літературу українську понесеш під пахою“. Не скількість тут рішила, але якість. Молодіж була перша, котра промостила нову дорогу в літературі, маючи впрочім вже передтечу в своїх прямуванях в Маркияні Шашкевичу. До партиї народовців належали тогді з малими дуже виємами самі молоді люде Та не треба думати, що тогді був у нас великий гаразд під всякими, всякими зглядами, а і під зглядом язиковим. Народ бідний, гадки що до язика літературного поділені, а термінольоґії питоменної, приміненої до нових обстанов, пригідної до політичного і суспільного житя не було зовсім. Твори українських писателів були, правда, дуже цінні під зглядом язиковим, але таки термінольоґії нам потрібної годі було в них найти. Суспільне житє у нас приголомшене. З інтеліґентних станів лише стан сьвященичий представляв одноцільну верству, котра виступала на вні яко руска; але навіть і в сьвященичих домах тогді понайбільше говорено по польски (чому між иншим таки головною причиною було штучне плеканє мертвого язичя, котре ніяк не могло суперничити з живим язиком польским. Люд погружений у тьмі і нуждї загибав у страшних обіймах лихви і розпою. Висші верстви давно відцурали ся рускої народности. А й ті немногі з сьвітскої інтеліґенциї, що признавали ся Русинами по найбільшій части лише яко-тако держали ся ще обряду, хоть звичайно не говорили, ба навіть не вміли по руски. Переважна часть Русинів, під зглядом национальним не осьвідомлена, була байдужна для рускої справи. Така то була суспільность одного з найчисленнійших народів сла-

*) Книжки українські привіз із Києва бл. п. Михайло Димет, купець руский. Тоті книжки продавались в книгарні Ставропигийского Інститута незвичайно дорого: Кобзарь Шевченка, петербургске вид. з р. 1860, в звич. октаві 244 стор. з друком дуже широким стояв 2·50 зол. (т. є. 5 корон), Чорна Рада Кулїша ст. 5 зол. (10 корон), два томи Записок о Южной Руси Кулїша 7 зол. (14 корон), Писаня Котляревского 2·50 зол. — в тім відношеню також і другі писаня українські. — *І. В.*

вяньских, сусїдами підтята і надломана так, як у жадного другого народа в Европі. І серед такої суспільности прийшло ся поборникам нової ідеї працювати. Дійсно, треба було в цїлім значеню того слова „полюбити щирим серцем велику руїну“, щоби в розпуцї не опустити рук зовсїм.

Новий напрям народний, що мав звалити чудне язичє з єго „или — аще — абіє — позволительно — бдительно — ощущающо — тщательными быстроуміями“ головно видвигнули молоді люде (тому тогдї і прозивано партію народовцїв „молода Русь“). Та молоді люде брались нераз за дїло надто горячо і необачно. Спір з старою партиєю розпочав ся з початку на фільольоґічній почві. Та що однакож межи тогдїшними молодими людьми специяльного фільольоґа не було, то арґументи, яких уживали молоді народовцї до поборюваня твердяків були нераз зовсїм неосновні. В засадї справа уважаня язика малоруского яко відрубного від польского і російского була справедлива, тілько нераз попирано єї доказами такими, котрі могли радше служити за орудє до поборюваня самих же народовцїв, доказами не науковими, а просто мріями з воздуха нахватаними. Тут перед всїм належить згадати про гру формами: руській, рускій, русскій. Всї тоті три види, то лише одмінні правописні форми того самого слова. В памятниках старословеньских і староруских находимо от-які форми: **роуськый**, **роуськый**; **роусскый**, **роускый**; **роушскый** ї **роушькый**. З тих форм лише перша етимольоґічно вірна: **роуськый** (по теперішному: руській), всї же прочі суть менше більше фонетичні. Чваньба твердяків, що лише форма „русскій“ єсть правильно „етимологическая“ оказує лише їх незнанє правил етимольоґії, основ творби виразів. У нашого галицкого люду стрічаємо такі форми: руский, руський і дуже рідко в західно-рускій части Галичини декуди помежи Лемками: русінский (русиньский). Як-же-ж чудними мусять видати ся слова в тогдїшних письмах народовецких, що виходили ві Львові: „ми руські, не рус(с)кі, наш язик руський, не рус(с)кий“. Те ще диварнїйшим видасть ся, коли зважимо, що кождий із львівских редакторів вийшовши за рогачки Львова міг би легко переконати ся, що люд доколичний себе називає „руским“, свою бесїду „язик руский“, свій обряд „віра руска“. Форма „руський“ в Галичинї лише декуди уживає ся, пр. на Бойківщинї. Українцї уживають неправильно змягченої форми: руський, а також польський (а не польський!), московський, нїмецький.

християнський і пр. В літературнім язиці я-б радив уживати форм: руский, український, німецкий, польский, християнський etc. Надто часте мягченє форм не належить до приміт підносячих звучність і красоту язика, тим більше, коли тото мягченє неправильне. Заводити же якусь ріжницю межи руський а руский річ зовсім пуста: бо наперед у нашого люду обі форми стрічають ся без розлуки в значеню, — а вдруге, як же би зробили розлуку межи руский а руський тоті Славяне, у котрих нема змягченого с, як на пр. Чехи або Словаки, у котрих єдино лише можливою форма rusky. Взагалї заключеня язикові висновані лише із тїсних, місцевих проявів, мусять все давати вислїдок односторонний і недостаточний. Думаю, що лучше, коли тоту похибу здїяну з сторони народовців ми самі виткнемо, ніж коли-б нам учинили докір наші вороги, наші противники. Бо хоч і як обрушували ся приклонники твердої партиї на те розличанє виразів руський і руский (русскій) — та і доси жаден з них не успів, кромі лайки, нічого більше доказного навести. Та може деякі другі людкове нам неприхильні підхватять глумно: ото бачите народ, котрий навіть не може згодити ся, як своє імя написати. Та цитьте, не шуміте передчасно — от-що вам скажу: Німцї, то народ, перед культурою котрого кождий голову склонити мусить, а предся не так давно, бо ще перед якими 50 лїтами, одні писали teutsch, а другі deutsch, що більше, задля одмінного способу писаня того слова вели ся спори межи лїтератами німецкими. Richey, Fabricius і Gotsched видали навіть осібні брошури про те, чи належить писати в назвуцї згаданого слова t чи d і аж доперва в наших часах форма deutsch стала загально уживана. Так то бачимо, що навіть у так високо культурного народа, як Німцї, не було одностайного способу писаня своєї назви — а і загалом в правописи у Німців значні роблять ся зміни. А хоть Німцї можуть повеличати ся своєю величною лїтературою, котра має значенє для цїлого сьвіта, все таки правопись практично заєдно що раз більше змінюють в користь своєї питомої фонетики.

Коли так богато сварили ся у нас про річ маловажну, бо про спосіб написаня одного слова, так як би ся або та форма дїйсно становила сущність дїла, то що до язика самого і між народовцями з самого почину не дуже було гаразд. Хоть і дуже різко виступали против твердяків за-для язика, та з самого почину в дїйстности ріжниця язика народовців була головно в тім, що уживано

місто: нравъ — норов, м. нравственний — норовственний, м. качество — ячество, м. качественный — ячественний і т. и. Термінольоґія храмала дуже і звичайно хитала ся то межи термінами польскими, то межи російскими. Виїмково запозичано ся також у инших Славян, хоть і не конче счасливо. І так пр. дехто ще в „Вечерницях“ місто паньский почав вживати „пановницький“, а то після словацк. panovnícky, що однакож означає Herrscher-, Regenten-, бо словацке panovník значить Herrscher, Regent; panovnica, Herrscherin — а і по словацки: Herrn-, herrschaftlich значить: panský.

Нині, коли такой у нас термінольоґія, що так скажу, повседневна більше вже усталена, змаганя язикові тогдішних народовців видадуть ся може не одному чудними, може не одному незрозумілими і ледви чи найдуть одвітну оцінку. От таке слово, як обстанова, обставина - оно передше не було звісне, а народовці писали з початку „обстоятельство“ (російске), пізнійше „околичність“ (з польского); я подав вираз „доколичність“, однакож з засторогою, що не всюди дасть ся тото слово ужити. Доперва Куліш ужив перший обставина, обставини. Та твердяки з того слова насьміхались, кажучи, що „обставини“ то значить: бариєри (sic!). Що така „тверда“ критика не вдіяла нічого, легко поняти. Обставина, а потім також мною уживана обстанова такой удержали ся в нашій термінольоґії. Тогді то народовці уживали на німецке Richtung „направленіе“ (слово російске), керунок, кирунок (слово польске). Я звернув увагу Ксенофонта Климковича саме на тото слово і тоту неодностайність термінольоґії. Климкович признав мені слушність, що треба старати ся власні творити терміни. І справди почав уживати „напрямок“. На разу тото приняло ся, але таки якось не було мені пó-нутру і я опісля змінив той вираз на напрям, хоть і не подав єго під своєю фірмою. Та ще довгий час народовці уживали — як котрий: „направленіе, керунок, напрямок“ — а дуже рідко коли дехто і напрям. Нині на німецке Richtung уживають усі народовці: напрям. Досить довго удержало ся межи народовцями також: ячество, ячественний, а ще довше количество, количественний, аж і ті слова замінено виразами більше свойскими: якість, яковість, якостний, яковостний; кількість, скількість, кількостний, скількостний. Та може не один замітить: хиба-ж таке велике діло: напрям, якість, скількість? Певно не велике, але і невелике діло

само не зробить ся, а мусить хтось єго зробити. Коли-ж не було готових виразів, то була без них невигода велика і треба було запозичати ся у сусідів, що ніяк не виходило в користь рідного язика.

Як згадано в горі, молоді люде були головними розсадниками нового напряму, нового погляду на язик літературний для Русинів. Р. 1865 в осени горстка кільканайцяти студентів львівского університету засновала межи собою товариство „Громада", котре мало за ціль пізнавати рідну літературу і питоменний язик. До тої „Громади" належали декотрі абітурієнти тернопільскої, бережаньскої, самбірскої і станиславівскої ґімназиї. З молодежи, що скінчила науку ґімназийну ві Львові, належав до „Громади" лиш я один. З того не слідує, щоби молодіж львівских ґімназий зовсім не була пронята новим духом віючим в літературі, та факт полишає ся фактом, що до „Громади" окрім мене нікого не прошено з абітурієнтів ґімназий львівских за цілі три роки від осени 1865 до осени 1868 р. З самого почину збирала ся „Громада" в мешканю першого свого „війта" Андрея Січиньского, опісля же в редакциї „Правди", що почала виходити від р. 1867 і головно була піддержувана членами „Громади". В проґрам „Громади", котра, як сказано, мала виключно лише ціль літературну, передовсім пізнанє рідного язика, входили також відчити. Однакож лишень я один мав кілька відчитів, а то з царини історії природної і фільольоґії рускої; з тих відчитів кілька статей печатано в „Правді". Один відчит фільольоґічний случайно я найшов тепер межи шпарґалєм.*)

---

*) Переносячи ся з місця на місце я потратив не один важний для мене записник, не один манускрипт. Случайно сими днями найшов я рукопись відчиту, що мав я в Львівскій »Громаді« 20. мая 1868 р. Єсть се рецензия брошурки проф. Браника: »Причины твореня ся (!) нарѣчей« (= Причини повставаня нарічий). Рецензия ся, хоть я її написав яко молодець 22-літний, держана об'єктивно і в умірениім, хоть рішучім тоні. При нагоді виступив я против так званої правописи етимольоґічної. Одвітно мотивуючи так закінчив я відносний уступ: »Взявши на увагу, що правопись »етимольоґічна«, яка у »Слові« і декотрихъ иншихъ писаняхъ уживає ся, не єсть одвітною, бо не має ні наукової, ні практичної вартости — а дальше єсть тимъ мечемъ обоюдуострымъ, котримъ рубай в ліво, рубай вправо — все рівно! — відтакъ взявши на увагу, що Куліша правопись хоть не непохибна, але все таки дуже практична, мусимо заявити, що не маючи доси ліпшої, її за найліпшу узнаємо, и доки ліпша не складе ся, єї уживати мемо«. Мою рецензию я післав в Тернопіль до бл. п. О. Партицкого, котрий хоть тогді учителював в ґімназиї тернопільскій, головно кермував редаґо-

Що і в нашій „Громаді“ бували нераз чудні понятя про чистоту народного язика, а нераз ті хотіли другим давати поученя, котрі до того ніяк не мали условий, можна пізнати з слідуючого. На однім із зборів нашої „Громади“ я, було, відчитав одну статтю, в котрій ужив нашого слова „молотільник“. За то слово один із притомних громадян — він пізнійше посьвятив ся станови сьвященичому — повстав різко против мене, твердячи, що „молотільник“ чисто „московський“ вираз, бо „нарід“ так нігде не говорить, лише коло Шляхтинець „і всюди“ каже „змлоцок“, що по єго думці саме чисто „нарідньоруське“ слово. Толкувати такому чоловіку, що „змлоцок“ уважає руским словом, про звучню руского язика було-би просто гайнованєм часу; я лише обмежив ся на те, що і кождому ділєтантови легко приступне і понятне: іменно навів численні приміри анальоґічні і замітив, що „молотільник“ і „змолотник“ уживають ся нашим людом в Чортківщині і Тернопільщині. Форма „змлоцок“, хоть може там де якими робітниками і уживає ся — все-ж таки єсть неруска, заволочена хиба робучим людом, що шляє ся по всім усюдам і язик свій пестрить усякими налетами. Той мій висказ піддержало також кількох инших членів, приводячи саме мною намічені „молотільник“ і „змолотник“ яко людові вирази своїх сторон. Мій опонент унишкнув, а єго обличенє мене в „московщині“ упало також. Такто лучали ся межи нами і тогді люде, котрі свій неспілий суд хотіли наремно накидати другим. Часто се буває, що літа давно минулі представляємо собі в пишнім сияню, дивлячись на них через призму поетичну. Певно, що до такого згадуваня причиняє ся не помалу згадка про юні літа, про запал молодечий, котрий, не спинюваний ще противностями в житю, буяв крилами сокола. Та минаючи літа молодії, котрі вже не вернуть, таки предметово і студено дивлячись на тодішні починаня народовецкої партиї, мусимо сказати, що, мимо взагалі благородних змаганій єї духа, таки — іменно під зглядом язиковим — було „часом з квасом, порою з водою“. Всї приклонники народної партиї бажали писати по народному, та народного язика такой мало хто

ванєм „Правди“. Однакож моя рецензия стріла ся рівночасно з звісною, різкою рецензиєю О. П., порікаючою трохи не зовсім труд Браника, а напечатаною вскорі в »Правді«. О. П. задля того переслав до редакциї »Правди« мою рецензию з желанєм, щоб я свою рецензию скоротив і помістив її яко доповненє до єго критики, на що однакож я не згодив ся. В моїм відпуканім манускрипті я найшов також лист О. П. писаний до мене за-для моєї рецензиї д. 10. 6. 1868 р. — *В.*

знав: коли я вперше ужив: Бережанщина, Чортківщина, Львівщина — так як говорить наш люд, — то декотрі були нерадї тій, мовляв, „новизнї“, бо по їхній думцї треба би „правильно“ казати лише „Бережаньске“, „Чортківске“, „Львівске“. Правда, нинї то вже річ прояснена — як каже Нїмець: ein überwundener Standpunkt; впрочім вже у Шевченка стрічаємо: „вся Смілянщина“.

Язик лїтературний народовців лише дуже поволи слобонив ся від тих узів, які нашій скудній лїтературі навязали довгі і довгі лїта. Писателїв було взагалї мало, а брак добрих творів оріґінальних старано ся заступати переводами. Наперед звернено до писаній російских, котрі дотикали України: їх переводжено на українсько-руский язик, та переводи в значній части випали слабо. І не дивниця. Переводити з російского язика на малоруский о тілько трудно, що требує основного знаня обох язиків, а заразом снаги одвітного відтїнкованя в стилю російскім а малорускім. Коли-ж — як се і дійсно було у наших народовців, а ще й тепер буває між народовцями зарівно як і межи твердяками — язик російский був недостаточно знаний, то для подібности обох славяньских язиків мусїли вкрасти ся до переводу многі неточности а навіть фальши.*) Не один вираз російский, а іменно звороти російскі, дістались до нас в переводах зладжених народовцями. Правда, що поволи стараєм ся по змозї очистити наш язик від тих то налетів; та все-ж не так то легко приходить покинути тото, до чого нераз довгі роки навикло ся. От возьмім на пр. хотьби російске слово „средство“ = Mittel, medium, внесене до нас ще „твердими“, а відтак в спадчинї переняте і народовцями; оно й доси переважно ще держить ся, мимо що форма слова зовсїм не малоруска. Я утворив на понятє нїмецкого Mittel слово середник (порівн. старослов. срѣдьница = medium); від того глагол: середничити sich ins Mittel legen, sich ins Mittel schlagen — та се слово доси мало найшло наслїдовників. Дехто арґументував так: тому годї нам приняти середник на понятє medium, бо в польскім (sic!) значить średnik: Strichpunkt, точка над перепинкою, середнівка; у де-кого то й зове ся das Semikolon або der Strichpunkt

*) От і в наших часах, таки непо́давно, появив ся перевод з російского, де російске лошади (значить: конї) толкує ся через »лошата« (!) — а косить рожь (значить: косити жито) через: »косити рожи« (!) — *В.*

„середник“, подібно як в польскім. Так то озираючись на польщину інтеліґентний Русин боїть ся иноді і ступнем ступити... інакше наш люд. І так пр. в Марамарошчині називають селяне годинник: часувник (= часівник, Uhr, Zeitmesser), та не журять ся, ба навіть і не відають про те, що в польских граматиках czasownik означає Zeitwort, verbum. Яка впрочім у декотрих народовців послідовність, бачимо з того, що пишуть „средство“ Mittel, а vermitteln то вже не „посредствовати“ лише посередничити...

Коли многі з народовців уживають лише слова поважанє, а порікають вираз почтенє, думаючи, що се слово специяльно росийске, хоть своєю дорогою уживають честь, почитати, почтити, — так знов тії ж народовці кажуть: знаток genit. знатока, котре то слово єсть примітно московске, так як ѣздокъ genit. ѣздока (старосл. ꙗздьць genit. ꙗздьца малоруск. їздець genit. їздця). Росийскому „знатокъ“ відповідає наше знавець genit. знавця (в польск. єсть znawca genit. znawcy наросток -ьца; тим часом у нашім слові наросток -ьць, подібно як у слові творець genit. творця), зналедь genit. знальця — або також знатель, genit. знателя, дуже хороше слово, котре стрічаєм і в старослов. знатель, noscens. Я знаю, що не один виступить против виразу „знатель“ задля наростка, котрий, по думці декотрих „не єсть наростком народним“. Однакож така думка зовсім безосновна, бо наросток-тель єсть взагалї славяньский і лучає ся у всїх бесїдах славяньских; у нас в малорускім навіть буває той наросток зглядно частїйший, ніж в декотрих других язиках слав., пр. в новословеньскім. В бесїдї нашого люда находимо: приятель, вчитель, спаситель, губитель, збавитель*) зводитель, властиво: Verführer, потім місцево також дрібна пташка Zaunschlüpfer (і deminut. зводителик), утїшитель, потїшитель, урвитель Galgenstrick (ужив. в Дрогобичи) і пр.**)

---

*) У люду однакож не в тім значеню, що старослов. і церковне избавитель *λυτρωτής*, redemtor, тілько в значеню противнім: той, що позбавляє кого чогось, що робить кому ущерб; так само і людове збава не значить тото, що в старосл. избава *λύτρωσις*, redemtio, тілько утрата пр. збава здоровля. — *І. В.*

**) Декотрих книжних виразів на-тель нам такой ніяк не заступити пр. властитель, предсїдатель, проситель, сотворитель, обиватель (взяте властиво з ческого obyvatel = Einwohner за посередою польского; ческ. obyvati = wohnen; порівн. лемк. бывати = сїдїти, мешкати, жити, проживати; словацк. byvat, ческ. bydleti wohnen. bydlo Wohnung; Dasein). цїнитель,

Сказати: спасительний, порівнательний се у декого недопустиме... та тото але́ уживати таких термінів як: заклад „виховавчий“ (wychowawczy) м. виховний а і виховательний ліпше; кляса „приготовавча“ м. приготовна, підготовна, приготовлюща і приготовительна сто раз по руски ліпше, ніж той у нас в рускім так бридкий вираз „приготовавчий“. Народовці „противники“ причасників, уживають доброю порою: школа „приготовляюча“...

Яка тому іменно причина, що декотрі новійші письменники наші старають ся, о скілько мога, в письмі при творбі слів наросток -тель заступити иншими наростками? Нам здає ся не инша, лише та що са́ме наросток -тель і -тельный (-тель+ьнъ) уживають ся аж надто часто в российскім, а не всюди одвітно. Як звісно, наросток -тель творить імена осіб діючих nomina agentis, то-ж по нашій гадці російске слово „признательность“ для означеня понятя, котре-б я виразив словом признаток Anerkennung не цілком точне, бо „признательность“, то, по моїй гадці, означає саму дійність признаваня, а не вислідок тої дійности, вислідок признаня: признаток (слово се утворене подібно як даток, завдаток: при+знатъ+ъкъ). Та годі! нам про те не журитись; то вже Москалів діло, дбати про свою термінольоґію, то-ж всї їх „позволительности“, „знательности“ лишім на боці.

По моїй думці всяка тревожна позірка чи то на польщину, чи на московщину і кортячка доконечне утворити щось ориґінального, відмінного і від польского і від московского, не виходить нам на добро, єсли віддаляє ся від дійсности, від правди, від житя. То-ж відкидати приміром слово читатель, гонитель і т. и. лише тому, що тоті слова звучать так і в російскім, єсть хибне. Рівно хибним також відкиданє виразів спільних як рускому так і польскому язику. На примір на понятя: ständig, beständig, stät, fix, каже наш люд: сталий (пр. сталий робітник, стала плата etc.); тота форма єсть і в ческім: stálý; маємо множество анальоґічних

опїнитель і пр. Навіть і слово писатель не добре дасть ся заступити, бо писатель scriptor, auctor значить: такий, що сам творить у письменьстві; письменник = всякий, що занимає ся літературою; письменний чоловік, що письмо знає; письмак уживає ся згірдно для означеня плохого писателя; знов писака — слово більше жартовливе і довірене; — а писар, писець Schreiber, scriba. — *I. B.*

форм (властиво part. praet. act. II.), котрі приняли значенє приложників: дбалий, недбалий, зрілий, стиглий, спілий, рослий, дорослий, недорослнй, вялий, пожовклий pallidus, гнилий, зогнилий, сьмілий і пр. Та що-ж, декому здає ся, що сталий єсть польонїзмом, бо Поляки кажуть також stały. Москалї кажуть: постоянный — ото-ж творить ся на зовсїм звичайне, в устах люду живуче слово новий вираз: „постійний“. А як же-ж буде з словом: усталити?

Коли так з одної сторони оказує ся надто велика журливість, щоби не мати спілки з сусїдами в случаях, де тота спілка єсть дійсно, на дїлї — так знов з другої сторони, де того зовсїм непотрібно, творить ся иноді щось на стать сусїдского, але в тих разах зовсїм непотрібно а навіть чударно. Єсть у Поляків пословиця: wyrwał się jak filip z konopi. Сю пословицю доперва тепер добре роз'яснили, студиюючи людові говори польскі. Люд польский подекуди зове заяця „filip“ (подібно як у нас тут і там місто заяць кажуть „яць“, „яцкó“). Отож деякі притьмом похотїли польску пословицю перенести на руске поле, та зрозуміли сю пословицю так, як її давнїйше (хибно) толкувано, іменно, що був там якийсь шляхтич Filip z Konopi, котрий раз заснувши на польскім соймі, пробудив ся саме, як ухвалювали якусь станову та хоть і не знав, про що річ веде ся, громко закричав: непозвалям! Але треба було тому всему ще дати примастку руску, ото-ж польска пословиця так перерядилась: вирвав ся як Сень з колопень... Та розлука межи польскою а тою новою, нїби рускою пословицею така: польска пословиця живе в устах тисячів і тисячів люду і інтелїґенциї, ново зложена пословиця нїби руска зовсїм мертве тїло. Потом польска пословиця опирає ся на дійсности: часто заяць (filip) спить в коноплях а збуджений хотьби шолопотом ніг проходячого чоловіка нагально зриває ся і вдирає на втїкача. Сень? що він робив в коноплях, та чого втїкав?

Справди, коли иноді бачимо навіть у горячих поборників народної ідеї разячу що до язика байдужість, коли упрямо в письмі стрічаємо „так — як“ в знач. sowohl — als auch, місто єдино у нас можливого способу словоладного: як — так пр. „так“ в простім народї, „як“ і в інтелїґенциї місто: як в простім народї, так і в інтелїґенциї, при „спосібности“ місто: при нагодї, „стисло“ науковий місто: строго науковий, беручи річ „стисло“ — місто: беручи річ точно або докладно; „вимоги“ науки м. вимаганя науки Forderungen der Wissenschaft (вимочи на кім

erzwingen; вимога Erpressung), „звязло“ м. звязко, „один і той самий“ м. той самий і пр. — то і справди здає ся, що поклик про чистоту язика перегомонює у нас безслїдно і нагадують ся слова Шевченка:

Я сам себе дурний дурю —
Та більше бачить ся нікого!...

Та ба! хоть яка знеохота бере сїяча на ниві рідного слова, та такой кріпить надія: богато насїня загине марно, але дещо таки посходить. Наших заміток про язик прочитає не богато читцїв, тай тоті по части не послухають нашої ради; та найде ся дехто, кого поострять наші замічаня або котрий, в будущинї покине не одно, що уживає ся доселї хибно, легкомисно і без розбору. Тому беремо ся ми тут ще до виказаня декотрих хибних виразів і зворотів, які новійшими часами ми тут і там стрічали в ріжних письмах а іменно в наших часописях.

Берліг значить леговище пр. дикого зьвіря; люд найчастїйше каже: берліг свинї; лишень згірдно іменують ліжко або постіль чоловіка „берлогом“; в старосл. бръл̥огъ lustrum ferae, lustrum ursi пр. медвѣдица въ бръл̥озѣ. Наш люд говорить: медведиця (або медведиха) в ґаврі, в лїгві, в лїгвищи, в лїгвиску, в леговищи. Неестетичне і немиле враженє робить, коли хто в пісни згадує про „свій берліг“.

Виїмок, виїмка, виєм. На понятє Ausnahme уживали спершу народовцї: „із'ятє“ (росийск. изъятіе порівн. старослов. изѧти eximere; изѧштєниѥ exemtio), „виняток“, „вийняток“ (польск. wyjątek, ческ. výňatek); пізнїйше перший Ксенофонт Климкевич впровадив: виїмок, виїмка (ческ. výjimek, výjimka); ausnahms- виїмковий. Далеко пізнїйше став я вживати: виєм adj. виємний — без виєму, безвиємно ohne Ausnahme. Доселї мало хто ужив виразів: виєм etc. Слова „виїмок“ „виїмка“ etc. можуть уживати ся, хоть таки найбільше примітною і правильно утвореною формою єсть: „виєм“.

Висок значить Schlaf, skroń; виски tempora Schläfe pol. skronie. Що то має значити „ситі виски“? мабуть хто думав, що виски значить „овислі лиця“, бо инакше годї собі столкувати придатку: „ситі“.

Добродїй се слово в Галичинї і на Українї уживане; стрічаємо єго у Котляревского, Основяненка... тільки-ж оно новійшими часами — по моїй думцї — надто часто садить ся. Місто пан

(котре тепер і у люду що раз більше вживає ся місто заникаючого: господин) часто кладуть: „добродій“. Те „добродій“ справди вельми дивне, а виглядає мов би на іронню. Ми Русини, яко народ, тілько мали і маємо „добродіїв“, що нам видає ся се просто чудовищем дарити всякого тим словом, котре може ужити ся хиба в довіренім крузї. Наймо „добродіїв“, хай їм легенько икнеть ся! Потом оно зовсім неприродно казати: де тут мешкає „добродій“ Зорин? місто: пан Зорин, тим більше, єсли я Зорина зовсім навіть не знаю, а лишень маю діло до него. Рівно оно ніяково казати до висше поставлених лиць: „добро́дію!“, „добро́дійко!“ На сю остатну замітку може дехто з молодших обрушить ся, та годї! оно в житю так єсть, як кажу.

„Жужжати“ се росийске жужжать, по нашому: бренїти, жуміти; ото-ж не: пчоли „жужжать“ тілько бренять або жуммлять die Bienen summen.

Качка. Не думайте, що се качка хоть смажена, хоть печена, начиняна або з компотом — се бачите дневники годують нас „качками“ (нїм. Zeitungsenten). Єсть се звичайна „качка журналїстична“ — повинно бути: се звичайний жучо́к дневникарский; — дневники знов пустили „качку“ має бути: пустили знов жучка́.

„Козодой“ місто дрімлюх. Новійшими часами в ріжних оповіданях по́часто стрічали ми „козодоїв“. Назва птицї Caprimulgus europaeus, по нїм. Ziegenmelker опирає ся на давнїй байцї людів західної Европи, котрі торочили, що сеся птиця виключно живлюча ся комахами, за якими нераз увихає ся вечерами і в ночи коло стаєн, обор і т. п., висисає молоко козам і коровам. Назва в рускім „козодой“ єсть невільничим толкованєм Caprimulgus, а у нас просто чударна, бо раз наш люд не знає згаданої байки про висисанє молока тою птицею, а вдруге — що головно тут рішає — маємо на ту нашу птицю свою питоменну і дуже вдатну назву: дрімлюх (тому, бо ся нічна птиця за дня все дрімає в хамородї притулившись в захистнім місци до пняка, на котрім сю птицю задля єї сїробурої убарви не легко мож помітити).

„Криска“ м. чертка, черка, „скрислити, викрислити, накрислити, підкреслити“ — се все з польского skreślić etc. має бути: счеркнути, вичеркнути, начеркнути, підчеркнути.

Кружляти м. кружити. Намаганє уживати о скілько мож оріґінальних форм стає також причиною, що дехто пише: „кружляє“ земля коло сонця; „кружляє“ кров місто кружить польск. krąży, — „кружляти“ єсть вправдї специяльно руска форма, тілько не значить того, що польск. krąży, руск. кружить. Кружляти єсть. verb. transitivum і значить: пускати чарку докола, припивати докола, в-округ, кружком, in die Runde trinken. Тому то і сьпівають в думі про Нечая: Нечай, козак молоденький, на то не зважає, но з кумою, з Мелницкою мід-вино кружляє. Netschaj, der junge Kosak, lässt dies unbeachtet, trinkt aber mit seiner Gevatterin Melnytzka Meth und Wein in die Runde.

„Лежить небезпеченьство в тім“ darin liegt die Gefahr м. небезпеченьство єсть в тім, небезпека в тім.

„Неяко“. Єсть то „неяко“ образ польск. niejako має бути: єсть то мовби (мов, наче, неначе, сказати-б) образ.

„Ничтожний“, „ничтожество“, „уничтожити“. Ті терміни по части і доси вживають ся у народовців, хоть не говоримо і не пишемо „ничто“, лишень нич, нїщо, нїчо; думаю, треба би писати: ничевий, ничевість, ничество, нїщина; уничити.

„Носити на собі образ“ м. має на собі образ—„він носить моє імя“ er trägt meinen Namen має моє імя.—„Носить на собі всї цїхи“ принагідного відчиту (trägt an sich alle Zeichen einer Gelegenheitsvorlesung) м. має всї признаки etc.

„Овшім“. Держачись невільничо польского стилю декотрим у нас не вмоготу розстати ся з тим словом; польске owszem має у нас ріжне значенє: ще-й ба! ще-й радше! ще-й раднїйше! ще-й паче! але́! — навпак, навпакй, противно. Чому так липнуть до того слова, до тої зовсїм не рускої форми справди столкувати трудно.

„Під час коли“ — так твердив „під час коли“ в нашій мгромадї все вели ся спори про те... м. так твердив, тим часо в нашій громадї etc. або коли в нашій громадї etc..

„Поньчоха“ Strumpf; з нїмецк. Bundschuh, в ческ. punčocha, в польск. pończocha, в руск. панчоха.

„Поставити внесенє“ або навіть „внесок“ den Antrag stellen м. подати внесенє.

„Похлонути“. Все в себе „похлонути“ польск. pochłonąć м. все в себе вглинути, все в себе вглитати, все вхланути в себе; або свободнїйше: все проглинути.

„Природник, науки природничі“ уживають часто в тім значеню, що польскі: przyrodnik, nauki przyrodnicze. Тим часом польск. przyrodnik = природовець; nauki przyrodnicze = науки природні, науки природописні, природопись. — Іван Нечуй ужив слова природник в значеню: Instinkt, Naturtrieb. Вже само поважанє для того в нашій письменности так много заслуженого мужа вимагає, щоби ми задержали вираз, впрочім красний і вдатний, в значеню, як єго ужив той писатель.

„Приходить“ м. буває пр. се часто „приходить“ в природї dies kommt oft in der Natur vor м. се буває або лучає са часто в природї.

„Промакальний“ przemakalny м. промочний, промокливий. płaszcz nieprzemakalny = плащ непромочний або непромокливий.

„Скрайний, скрайність“ польск. skrajny; в руск. єсть лише вираз крайний; крайне слово letztes Wort; крайне невдоволенє die äusserste Unzufriedenheit; моя хата крайна meine Hütte steht ganz aussen; крайна безличність die höchste Impertinenz; крайність Extrem; крайности, крайні супротивности. Коли так декотрі ідучи за польщиною вираз руский модулюють причіплюючи тут зовсїм непотрібно с, так знов з другої сторони кажуть опять за польским dowolny „довільний“ willkürlich, хоть тутка треба би, думаю, сказати: здовільний; анальоґічно говоримо: здогадати ся, наздоптати м. догадати ся, надоптати; на здогáд, на здóгади; — спізнати м. пізнати etc.

„Слонь“, „слоневий“ pol. słoń, słoniowy; я-б радив писати: слон, слін; слоновий в старослов. **слонъ** adject. **слоновъ, слоновьнъ** eburneus; ото-ж кість слонова, слонівка. У нашого люду: слонь, слоня або слонька = Scolopax rusticola Waldschnepfe; по руски також: слук або слуква.

„Спостереженє“ польск. spostrzeżenie м. постереженє, поміченє; подібно кажемо: продаж, продажа, продавати, то само і в старослов. **продажда, продавати** а в польск. sprzedaż, sprzedawać.

„Стоїть в порозуміню, в противорічю, в противорічности, в звязи“ м. єсть в порозуміню, єсть в противорічю або іде в супереч, перечить, суперечить, противорічить, єсть в звязи.

„Той-же“, „так — як“. Аби полагодженє „тих-же“ (derselben) наступило також і в рускій мові м. щоби їх полагода слїдувала також etc. — стало поводом викрисленя „тихже“ (derselben) = стало поводом їх вичеркненя. — що єсть доказом доброї волї „того же“ м. що єсть доказом єго доброї волї. — „так“ перед, „як“ і по іматрікуляциї sowohl vor, als auch nach der Immatrikulation м. як перед іматрикуляциєю, так і по ній або після неї; має послуговатись „так“ польскою „як“ рускою мовою м. має послуговати ся як польскою, так рускою мовою або має вживати як руского язика, так польского.

„Трускавки“ truskawki м. полуницї.

„Четке письмо“ м. читне письмо.

Як дбають у нас про язик, мож пізнати ще із кількох тут наведених примірів. Вираз одинокий = einzeln; поєдинчий einfach; єдиний einzig. Єдиний можливий спосіб в польск. jedyny możliwy sposób — та в рускім найже-ж буде оріґінальне, відмінне від польского... і шкварить ся так: „одиноко (!) можливий спосіб“ місто: einzig mögliche Art творить ся: einzeln (!) mögliche Art. Так то приміненє пословиці для нашого літературного язика: „нехай гірше, аби инше“ видає терпкі овочі, котрих ніяк не проковтнеш...

Єсли так в певних випадках на силу витягає ся народні вирази, щоби конче заявити „ориґінальність“ там, де єї зовсїм не треба, так знов на декотрі дуже красні і примітні вирази не зважає ся зовсїм. І так приміром на місяць Februarius чув я у люду під Станиславовом дуже красний вираз: лютень; єсть се форма примітно руска, так як: студень, сїчень, цьвітень і пр. Я все уживаю того слова, отож пишу на пр. 15 лютня (а не „лютого“, що єсть вправдї допустиме, але не так примітно руске). Та загал наших писателїв такой собі пише „лютий“, бо се близше польскому luty...; тим часом саме в тім випадку в літературний язик може з пожитком бути введена примітна руска форма.

Люд наш каже „викладний“ пр. язик викладний с. є. такий, котрим можна порозуміти ся; то властиве значенє того слова. Однакож по моїй думцї ся форма може бути ужита користно для

терміну: Vortragssprache: язик викладний, тим часом у нас пишуть переважно: „язик викладовий“, що вправді не єсть зле, але таки примітна руска форма в тім случаю єсть: викладний.

Новійшими часами починають в дневниках що раз частійше вживати слова „сьміти“ зовсім невластиво. Всї так говоримо: він сьміє то говорити er wagt es dies zu behaupten; не сьміє і слова сказати er hat nicht den Mut ein Wort herauszubringen; він сьміє ще відказовати er erdreistet sich noch zu schimpfen; як сьмієш так безлично лгати wie unterstehst du dich so unverschämt zu lügen; не посьмів тут явити ся er erkühnte sich nicht hier zu erscheinen. Тепер же-ж так починають писати: він „не сьміє“ належати до нашого товариства місто: він не повинен, не годен, не достóїн належати etc.; „не сьміємо“ оглядати ся на ніякі леґенди м. не можем оглядати ся або нам не оглядати ся на etc.; наші посли не сьміють піддавати ся суґґестиї м. наші посли не можуть або не повинні etc.; ні один Русин „не сьміє“ відтягнути ся від голосованя м. ні один Русин не повинен відтягнути ся etc.; руска інтеліґенция „не сьміє“ покидати свого народа (в дійсности на жаль часто: сьміє!) м. руска інтеліґенция не повинна покидати etc.; сего терпіти не можемо і „не сьміємо“ м. ми сего терпіти не можем і не повинні.*)

Гоненє за виразами притьмом ориґінальними стала причиною такого вираженя: стає „смолоскипом“ народної просьвіти. На нім. Fackel каже люд факля (вахля); — єсть також слово смолоскипа, смолоскип (вперше ужите Федьковичем в поемі: Киртчалї) — та смолоскипа значить скипу засмолену або смолисту пр. з ялиці, смереки, сосни і не може всюди ужити ся; в ческ. єсть слово pochodně, в польск. pochodnia, котре і в рускім може бути ужите; здає ся менї, що нам нічого кидати тото слово, а конче впихати вираз смолоскипа, котрий не зовсім підходячий, бо може бути

---

*) Подібно вживають „смѣть“ Москалї і směti Чехи, чи не під впливом нїмецкого стилю? не беру ся рішати. У нас Русинів уживає ся сьміти лише в таких случаях, як śmieć у Поляків, від котрих тут хиба тим ріжнимо ся, що маємо verba composita посьміти, насьміти. »Купець не сьміє стратити« der Kaufmann darf nicht verlieren чув я лишень раз з уст Жида говорячого ломаною русчиною. Хто з Русинів говорить: »ні один Русин не сьміє голосувати« м. ні один Русин не повинен голосувати — той говорить, правда, відмінно від польского, але зле по руски (в подібних реченях »не сьміє« має в руск. значенє инше: hat nicht den Mut, erkühnt sich nicht). — *I. B.*

похідня і з металю, а в ній горіти олій, нафта або шпірітус. „Смолоскип народної просьвіти“ Господи милостивий! чи вже-ж блеск народної просьвіти не може обійти ся без смоли?

Рвійка за всяку ціну виражати ся „ориґінально“ мабуть причинила ся до такого реченя: тих дірок „і побільшаючим склом“ не можна „доглянути“ м. тих дірок і через побільшаюче скло (або при помочи побільшаючого скла) не можна добачити або помітити. Звісно скло мертве, не може бачити, тілько око видить через скло.

Чого доброго! в печатнім слові я стрів з кількадесять разів таке „граматичне“ реченє: „Ви може глухий“? (місто: Ви може глухі?)

Справди, видячи, як заходять ся декотрі коло нашого народного язика, вхопиш ся за голову і мимоволї нагадаєш слова з перелицёваної Енеїди Котляревского:

Усе́ роби́ли на зворо́т:
Що стро́їть тре́ба, те лама́ли,
Що тре́ба ки́нуть, те хова́ли,
Що класть в кише́ню, кла́ли в рот.

Не пишемо се кому в обиду, але подаємо лишень осторогу. Хто не дуже роздумує, а садить перше ліпше слово, яку небудь річню в наш язик літературний, зле прислужає ся нашій справі. Лучше менше писати, а старанно, ніж творити богато, та не до ладу. Пусканє в печать творів не належито оброблених, ще й ту має злу сторону, що ширить похиби язикові, котрі потім нераз лише з трудом дають ся викорінити. От приміром уживанє „так — як“ в значеню: sowohl —, als auch у галицких писателїв дуже вкорінене і лишень дуже поволи у нас приходять до пізнаня, що так, як значить: so, wie пр. тоту пісню так у нас сьпівають, як у вас das Lied wird bei uns so gesungen, wie bei euch; що иншого: сосна зелена як в зимі, так в лїтї die Kiefer ist sowohl zur Winterszeit, als auch während des Sommers grün.

Термінів передовсїм раджу глядати у нашого люда: розсипані суть они мов дорогі перли в звичайній повседневній бесїдї люда, тілько треба їх з'уміти найти. Взагалї до збираня виразів людових треба крім залюбованя ще такой і певної ємкости. Я знадоби язикові збираю всюди між людом, навіть у Львові. От подам тут приміри. Перед лїтами, було, ішов я раз улицею ві Львові, аж ту баба починає лаяти жидюка. З початку, було, клене по польски,

та як вже добре розрядилась, давай єго милувати по руски. Межи иншими „учтивостями“, які посипались з уст баби на жидюка учув я також: „а счез бысь, ти трєсирукий!“ (справди той жидюк мав якісь незвичайно довгі руки, котрими вимахував на всї боки). От і находка для мене: трясирукий, се слово зложене зовсїм на лад славяньский = mit zitternden Händen. Другий примір: проходжував ся я коло ряду Бойків, що продавали було, овочі, ще давнїйше, на галицкім пляцу. Коло товару одного Бойка вертїв ся шевчук сюди-туди, нїби то торгуючи. Бойко до разу пізнав, що то за „купець“, то-ж з досади і кликнув до него: „а підеш ти губеро, для тебе не маю товару!“ Я-ж почувши се мерщій до Бойка тай питаю: як ви сказали: губера? — „А щож не губера“ — каже Бойко — „а дїт які має обдуті губи!“ — Може нїкого і нїколи кленучий Бойко так не порадував, як тодї мене: я сей час витягнув записник і занотував: губера (Синевідско) ein Mensch mit aufgeworfenen Lippen. Мій Бойко в першій хвилї трохи счудовав ся — а потім почав добродушно сьміяти ся. Для мене опять була се находка цїнна, бо, як звісно, слова утворені наростком -ера у нас лиш рідко лучають ся. Не хочу більше розводити ся, але скажу коротко, що всюди студиюючи бесїду люда, можна самих красших назбирати виразів. Правда і се, що і найкрасші терміни уживають ся повседневно, та саме тому звичайно нїхто не звертає на них уваги. Про ті терміни нашого люда мож дїйсно примінити те, що сказав Рюкерт про найкрасші мотилї:

Der schönste Schmetterling fliegt,
Wo niemand hat sein Acht.

Та не один може се прочитавши спахне гнївом на мене: се самохвальба гомонить з єго слів!... Та нї голубчики, не хвальба, що менї з всякої хвальби, та що менї із моєго специяльного залюбованя до рідного язика, коли оно менї не принесло нїчого... а требувало від мене „щирим серцем полюбити велику руїну“ — та знаєте самі здорові, що за щиросердечну любов сьвіт не дає нїчого... Та годї! Не думайте, що я тут задля любви рідного язика осуджуючи строго других, себе самого милую. Зовсїм нїт! Дехто може не прихвалить не одної моєї річи тому, що передше вже був ужив мною виткнених виразів і річень. Була-б се причина зовсїм мала-маличка. І я мимо довголїтної працї в дослїджуваню нашого народного язика все ще вчу ся, а коли з моїх дослїдів що покаже ся фальшивим, так против себе самого поступаю з неумолимою

строгостию. Був час, коли я опираючись на місцевих формах в Галичині і на Україні уживав: „близький“, „низький“ etc., нині коли межи нашим людом в певних місцевостях найшов тверді форми і порівнав тоті слова з старословеньским, я дійшов до вислідків зовсім инших і пишу форми тверді: близкий, низкий. Давнійше уживане мною „стосунок“ я покинув і пишу відношенє; давнійше уживав я „околичність“, нині уживаю обстанова, обставина часом доколичність і пр. Німецке eine Nase bekommen толкувано у нас так, як в польскім: дістати носа — аж найшов ся помежи Поляками один, котрий підніс, що по польски треба би сказати: dostać po nosie. Поляки, взагалі не в порівнаню більше дбалі про чистоту своєго язика, ніж Русини, так і почали писати і говорити. Я-ж сам взяв уживати річні „дістати по носі“, котра мені здалась таки природнійшою, ніж „дістати носа“. Та недавно бавлячи на Бойківщині я почув щиро-руску річню: дістати капелюха. Тую річню опісля учув я також і межи робучим людом ві Львові. Очевидно, опирає ся она на розказі якоїсь події, про котру однакож я доси не міг розвідати. Розуміє ся, що найшовши щиро руску річню: дістати капелюха, я відкинув давнійше мною уживане: „дістати по носі“.

Тут єще мали би ми до редакций руских дневників мале прошенє, а то, щоби не поміщали заміток критикуючих язик актів урядових. Взагалі язик урядовий часто не може вдоволити фільольоґів навіть і в тих разах, де форми літературного язика суть вже уняті в стальші форми а і термінольоґія більше вироблена, як пр. в польскім. А то в ряди-годи лучить ся яке письмо урядове по руски написане, тай тото беруть ся по ґазетах критиковати до того зовсім невдатно. Ніколи не забуду прикрого враженя, якого дізнав я, прочитавши раз критику того рода уничаючу якийсь акт судовий за єго „варварства“ язикові. Акт вистачив якийсь Русин обзнакомлений добре з літературою україньскою. Язик того акту був зовсім добрий. Але критик, здає ся, чоловік молодий і не дуже обчитаний в нашій літературі, чіпнув ся язика за такі по єго думці диковини, як: лити, міждо, завсегда, хоть саме сї вирази стрічають ся у лучших писателів україньских, а форма лити (відповідає старослов. лити) у Українців єдино можлива, тим часом в Галичині уживають лиш подекуди: лити, переважно же ляти (= старослов. лѧти). Так то судять у нас про язик зовсім напомáч, навманя́. А треба предся застановитись, які наслідки має

така зовсім безосновна критика. Раз причиняє ся до того, що в пониманю чистоти язика ширить ся у нас справди жасно summa confusio — вдруге: треба добре тото вирозуміти, що чоловік, котрий вистачив згаданий акт по руски, може зістав дуже немило подразнений колючими хоть і несправедливими замітками молодого критика, тим більше, що взагалї русчина і без того не велику має у нас силу притяжну, а писанє в урядах по руски в наших обставинах єсть то все — говорім практично і так як оно єсть в дійсности — таки в певній мірі родом пожертвованя. Всепоруганє, яке по части у нас водить ся, лишень може розорити, але не збудує нічого. Швидко здобути ся на „критику“ задля язика у нас дуже легко. Напише хто звіт, так другий з погордою се відкине, бо єму пахне: „справозданє“ — а третій бажить „отчетъ“; напише хто: личний — так другий схоче притьмом: „особистий“ (osobisty); — скаже хто: внесенє, так найде ся такий, що встромить як раз: „внесок“ (wniosek); — мовить хто: указанє, вказанє, вказ, указка, так до другого, як раз, прилещує ся: „вказівка“ (wskazówka) і пр. пр. Так в розговорній бесїдї, а що-ж доперва в язицї урядовім, де дійсно єсть богато властивих і штучних виразів та зворотів. Вже то що до язика урядового, даймо спокій з всякою припрудкою критикою; поки що, добре, як в урядах хоть пишуть по руски. Єсли-же доконче розходить ся о критику язика урядового, то най же єї звершають люде старші, обзнакомлені з термінольоґією правничою і знаючі язик народний.

Тут єще декотрі desiderata, а іменно: тепер майже загально уживають genit. plur.: „писань“ (старосл. писаний, ческ. psaní, де і відповідає старослов. ий), „оповідань“. Я ще давнїйше виступив був против тих форм уважаючи за правильні форми: писаній, оповіданій. Правда говорять у нас: весьіль, але таки у люду: подвірій а не „подвір“, пишемо: нарічій, условій, орудій (нарічий etc.), хоть знов: огнищ, пасовищ, становищ — а і люд наш уживає побіч піль (старосл. поль), також подекуди форми: полий, полей (ческ. polí). Кулїш з самого почину вживав: оповіданій, писаній, та потім взяв ся за коротші форми: „оповідань“ (порівн. польск. opowiadań), „писань“. Те стало головно причиною, чому народовцї стали тепер уживати майже виключно форм коротших. Треба би в письмі згодити ся на певні форми. Що до мене, то-б предкладав такі форми як: оповіданій, писаній.

Рівно також не добре в письмі окінченє ів (з IV. декл.) переносити до декл. сущників рода женьского або середного, хоть подекуди те у люду буває. Думаю, в письмі не повинна тота неправильність ширити ся. Чого доброго: новійшими часами стрів я навіть в однім дневнику: богато „речів“ (!) місто богато річий, із „сухотів“ м. із сухіт.

Накінчик dat. sing. ови взятий із склону сущників IV. кл. [пні на ъ (у)] по мнїню декотрих єсть лише виключно допустимий у сущників I. кл. отож: братови, сусїдови, язикови. Не перечу, що той накінчик дуже у нас розпросторонений, але подекуди уживають ся і первістні форми на у, отож: моєму брату і моєму братови, вітцю і вітцеви.

Місто його, мойого, твойого, свойого, синього, ковальом, вітцьом — думаю — одвітнїйше було-б уживати: єго, моєго, своєго, синего, ковалем, вітцем.

Місто „він, вона, воно, вони. восмий, вострий“, думаю, в язицї лїтературнім нам уживати: він, она, оно, они, осмий, острий.

У Шевченка стрічаємо: Славяне, славянський. Тепер у нас многі притьмом се зміняють на: „Словяни, словяньский“. Хоть се річ не так дуже великоважна, а все-ж добре було-б в язицї лїтературнім раз усталити відносні форми. По моїм мізкованю так: Славяне єсть то понятє рідневе (Genusbegriff) = в нїм. Slaven; славяньский = slavisch. Для означеня, що так скажу, понятій родових (Speciesbegriffe) уживаю так: старословеньский altslovenisch; новословеньский neuslovenisch; словацкий słovakisch; відтак: ческий, польский, руский etc. (рідня́ = genus; рід = species).

Що до правописи тут лишень в коротенькости згадаємо про дещо. Правда, що і правописні річи требують одвітного розбираня і уповодованя. Та сим разом вибачайте: не маю охоти ширше розводити ся, бо взагалї уважаю правопись річию меншої ваги. В теперішнїй правописи іменно тоті подробицї мене ударяють неприятно:

Писанє наростка -ар місто -арь в таких словах як: рибарь, вівчарь, боднарь, столярь, кобзарь — коли в многих місцевостях мягку вимову суголоски р такой виразно чути. Ото-ж звук рь єсть в нашім язицї і не виджу причини, задля якої правопись фонетична має обідняти наш язик під зглядом звуковим або фонетичним, тим більше, коли в genitiv-і пишемо: рибаря,

вівчаря і пр., хоть єсть околиці, де говорять: рибар, рибара, вівчар, вівчара. Пишучи вівчар, косар і т. п. затираємо ріжницю межи наростками -аръ а -арйъ і то зовсім непотрібно. Наросток -аръ пр. комар, genit. комара; конар genit. конара nom. plur. комари, конари (ті форми яко загально уживані класти би в язиці літературнім); місцево кажуть також: комарь, комаря, комарі; конарь, конаря, конарі).

Місто „люди“ я-б радив такой писати люде (старослов. людиѥ = homines); а люди populi nom. plur. від люд (старослов. людъ = populus).

В таких словах як „сьвященик, сьвятий, сьпівати, сьмілий, зьвір“, я-б радше писав: священик, святий, співати, смілий, звір. Річи то дрібні, та добре було-б їх наконечно полагодити в тихомирці межи собою.

На тім кінчаємо сим разом наші замітки. Може колись свободнійшим часом прийде ся єще не про одно поговорити. Ми Русини розвиваємо ся серед важких-преважких обстанов, тож нїт чудноти, що не одно у нас виходить не гаразд, покривлене і недоспіле. Та стараймо ся заєдно поступати наперед: прямувати до одної мети, до розвиваня нашого язика на власній, питоменній основі. Всім нам до довершености далеко, всім нам треба доперва мозольно вчити ся свого рідного язика — а тота наука задля многих неусталених ще річей не так то пóлегка. Слїдячи закони нашого язика, друг друга поучаймо та не теряймо надії на успіх. Перві станутъ послїдними, а послїдні станутъ первими, як говорить ся в сьвященім писаню. Наш язик україньско-руский тепер тяжко зневажаний і заєдно послїставлений — однакож відай і для него вибє колись счасливійша година і прийде, надійсь, пора, коли він сьвітло засияє межи язиками славяньскими.

Іван Верхратский.

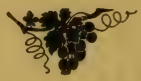

Михайло П. Старицький.

V.

Я присьвятив досить місця першим ліричним поезиям Старицького і бажаю ще поговорити про них головно тому, що пок. Огоновський у своїй Історії літератури, знаючи лише маленьку частину тих поезий, видав про них осуд не зовсім вірний а подекуди зовсім фальшивий. „А вжеж — читаємо там (II, 2, 826) і оріґінальні єго стихотвори не мають великої стійности літературної. Автор доторкнув ся подекуди до питань національного і суспільного житя на Україні, одначе не зумів чи не хотів ясно висказати своїх думок“. З звичайним у пок. професора баламутством у всяких політичних та суспільних справах підносить ся в розборі не многих звісних йому поезий Старицького раз те, що в одній поезиї він „поважив ся трохи яснійше висказати свої змаганя патріотичні“ (хоча в наведенім на доказ сього суду цитаті як раз ніяких змагань нема, а є тільки жаль над зруйнованєм України), а в вірші „До України“ той сам поет „не сьміючи піднести протесту против недолї-неволї батьківщини висказує лиш любов до народу свого убожеством прибитого“. Взагалї любов до голоти підкреслює пок. Огоновський у віршах Старицького кілька разів, не розуміючи того, що саме змальованє страшного стану тої голоти може бути найголоснійшим протестом проти тих політичних і социяльних порядків, що витворюють такий стан.

Але, як сказано, неясність, а подекуди несправедливість осуду пок. Огоновського можна виправдати тим, що він знав ледви кілька оріґінальних поезий Старицького, а не знав власне найкращих і найсильнїйших, хоча вони вже тодї в значній части були надруковані. І так він не знає поезий „Прочитавши пражське виданє

поезий Т. Шевченка“ та „До молодїжи“, що були надруковані ще 1878 р. в збірцї „Молот“, анї вірші „За панами, за жидами“, що була поміщена в збірцї „Товариш“. В р. 1884 була прислана до Галичини збірочка поезий Старицького з часу від 1875 до 1883, всїх 26 вірш, а власне 1 з 1875, 7 з 1876, 2 з 1877, 1 з 1878, 1 з 1879, 2 з 1880, 2 з 1881, 6 з 1882 і 3 з 1883 р. а надто неповна нова редакция вірші: „Прочитавши пражське виданє Т. Шевченка“. Огляд сеї збірки дає нам зовсїм иньше, повнїйше понятє про вартість д. Старицького як лїричного поета і велить жалкувати, що він, друкувавши своїм коштом так богато меньше важного балясту, не здобув ся на те, щоб опублїкувати в однїй заокругленїй цїлости ті свої твори, між якими є річи справдї коштовні і викінчені формою й змістом. Де що з тих віршів було ріжними часами друковане в розсипку то в Галичинї, то на Українї, а дещо мабуть і доси невідоме ширшій громадї. Подаю з сеї збірки, якої копія находить ся в моїх руках, лиш дещо для характеристики поета. Ось прим. вірша про історично важний момент, коли київська громада в початку 1876 р. провожала М. Драгоманова при його виїздї за границю:

Чи доведеть ся, милий друже,
З тобою стрінутись, чи нї?
Чи серце стомлене, недуже
Й поляже в иньшій сторонї?
В тяжку хвилину розставання
Здавалось — весело пили́,
Й ширококрилі сподївання
Тобі на проводи несли.
Але в річах тремтїв нам голос,
Схиляв ся кожен над столом,
Немов тяжкий, достиглий колос
Підбитий в коренї серпом.
Так горе нишком підкрадалось...
Хтось пісню весело завів,
Алеж і в піснї тій, здавалось
Гучав мов з похорону спів.
І час настав, ми обняли ся:
„Прощай, апостоле, прощай!“
Ти сполотнїв — і полили ся
У тебе сльози невзначай.
„Прощай! Не на́ довго́!...“
Надія
Нас ошукала, брате мій!

І досї тїшить ся й радїє
Наш лютий ворог навісний.
І досї ніч, нема просьвіти,
Рука спускаєть ся слаба;
Мовчать одуренії дїти
Здавен забитого раба...

Хвалити сю віршу значило-б марно тратити слова. Кождий читаючи її сам відчує і правдивість чутя, яким вона надихана, і ту концентрацию та інтензивність його, що дає поетови в маленькім образочку виявити далеко більше, ніж вимовляють слова, і старанність її форми.

Указ 1876 р., яким заборонено українське слово в Росиї, не лише не знеохотив д. Старицького до працї на ниві укр. письменства, але навпаки, немов додав йому бадьорости та охоти. Такий бадьорий, патріотичний дух віє в його вірші „Нива“ написаній 1877 р.

Гей ти ниво, твого гону
Од Карпату аж до Дону, —
Та широка ж, як погляну!
Геть укрилась килимами,
Огорнула ся лугами
Й простягла ся до Лиману.

Щож то, ниво, лихом збита,
Потом. кровію полита,
Заподїялось з тобою?
Не красуєш ся стогами,
Не пишаєш ся скиртами,
А глушиш ся лободою!

„Ох ви жалібники-дїти,
Та не вам би й говорити,
Коли сами марно спали!
Деж були ви? Чужі руки
Завдавали менї муки,
Репяхами засївали.

„Колись добре я родила:
Виростала з мене сила
Ворогам на жах і горе;
А тепер я знай дичаю,
І не бачу тому й краю,
Бо нїхто мене не оре!“

Правда, ниво! За сльозами
Не рушали ми з ралами..
Гайда в поле! Гине нива!
Додамо до праці руки,—
Хоч не ми, то може внуки
Дочекають того жнива.

Правда, поезия Старицького обертаєть ся звичайно на социяльних темах. Колись се вважалось заслугою поета; сьогодні, в пору індивідуалїстичної та антісоцияльної реакциї в таких віршах деякі критики готові бачити „віршовані вступні статї". Певна річ, на социяльні теми, на тему загального горя, нужди та непросьвітности можна торочити богато шумних і дешевих фраз, підпускати риторики а в найліпшім разї арґументів замісь чутя, що повинно бути головним елєментом поезиї. Годї заперечити, в поезиях Старицького декуди чути ту риторику, те надштуковуванє словами прогалин дїйсного чутя; його патос де коли нещирий. Але в иньших поезиях його ми бачимо перед собою дїйсного, живого чоловіка, благородне серце, щирий жаль і горяче, сильне обуренє. Ось прим. 1877 р., по вибусї російсько-турецької війни, коли при перших тяжких стратах російського війська, спричинених дурнотою та бездарністю богатьох ґенералів та шахрайствами інтендантури по всїм краю пішов окрик обуреня, а півурядова рос. преса силкувала ся заглушити його квасно-патріотичними окриками, що, мовляв, „русскій народъ готовъ послѣднее отдать", щоб довести війну до кінця, готов іти весь на ворога і т. и., Старицький обертаєть ся до таких редакторів ось якою віршею:

Війна! Війна! Часописї лукаві
Розпалюють, розносють скрізь брехню,
Що наш народ жадає, прагне слави
Крівавої, що на сумну стерню
„Женця" страшного все нести готове
І голову й остатнїй шаг і труд...
О наймите, продажний лихослове!
Чи тиж питав, що дума скорбний люд?
Чи тиж ходив по тих хатах обдертих,
Де з сліз людських аж вохкість полягла,
Де голод пан, де своя воля смерти,
Де вікова неволя й чорна мла?
Чи тиж вбачав, як точить доля ржава
Ще з молоду робітничу сім'ю?
На щож старцям здала ся тая слава?

Чи закрасить вона біду свою?
Похнюпившись одно вони вчувають,
Що шле Господь ще нове лихо знов, —
І байдуже хиба там смерть стрічають,
Що й дома їх точилась марно кров.

Можна сьміло сказати, що в ту пору на Україні не було поета, що міг би був здобути ся на таке сильне та енерґічне слово і не взяти в нім ані одної фальшивої ноти. Що таке слово не могло тоді залунати в Росиї під подвійною — загальноросийською та ще й специяльно україножерною цензурою, розумієть ся само собою. Тим більше жаль, що воно не залунало хоч за границею і не зробило ся прилюдним сьвідоцтвом щиро народолюбного чутя та гіркого обуреня тодішнього осьвіченого Українця.

Є між тими поезиями Старицького ще одна (з р. 1876), що читаєть ся тепер мов згадка якоїсь історичної хвилї. Звісно, що в початку 70-их років на Україні, під впливом замилуваня до укр. етноґрафії та перших збірок українського орнаменту Косачевої, Вовка та иньших серед інтеліґентного жіноцтва пішла мода носити українські народні костюми. Розумієть ся, не обійшлось без насьміхів з боку прихильниць космополїтичної моди, без суперечок, без сліз. Один із таких моментів підхоплює д. Старицький у вірші „Марусї“:

Не плач, моя рибко кохана,
Шануй оченята-зірки!
Я знаю, образили з пяна
Тебе оті пáнї бридкі:
З тебе насьміхали ся знову
На гулянцї майській в гаю
За одїж селянську крайову,
За мову родиму твою.
Утри свої сльози срібляні,
Насьмій ся над ними сама:
Хиба-ж ти не знаєш, що в панї
Сумлїння у серцї нема?
Яке їй, скажи менї, дїло
До тих роботящих людей?
Вона убира своє тїло
Для спещених, заздрих очей.
Ще змалку брехнею сповита,
Вона тільки знає одно,
Щоб блиском свого оксамита
Усїх затопити в багно.

Душі її скарб із за злота
Бруднив ся чималі рази...
Чи-ж варт ота панська пустота
Й одної твоєї слези?...

Сьогодні ми сказали би, що патос вірші троха переборщений, що кепкувати з народнього костюма в інтеліґентної панночки-білоручки се ще не значить кепкувати з робучого люду і зовсім не сьвідчить про брак сумліня. Але не забуваймо, що вірша була писана в 1876 р., в сам розгар російського „народничества“, що народні костюми у многих Росиянок були символом політичної та социяльної ідейности, що з невинної забавки, яку ще можна би добачити у Марусї Старицького, (видно, не дуже далекої в яких будь ідеях, коли насьмішки пань на маївці довели її до сліз) швидко у многих Росиянок виробила ся дуже висока релїґія повної саможертви, відреченя від усякої сьвітової, традицийної роскоші, та апостольської працї серед простого люду. Вже 1878 р. д. Старицький міг перекласти нїби то з італїянського, а на дїлї з російського прегарну віршу „На судї“, що була приписана Софії Бардінїй, однїй із панночок суджених за „хожденіе в народ“ (по російськи ся вірша була надрукована в прилозї бо брошури Драгоманова „Дѣтеубѣйство совершаемое русскимъ правительствомъ“, Женева 1887).

Мій гріх тяжкий, мій замисел злочинний
Суди, суддя, та напрямки, хутчій,
Без вигадок, без хитрої личини,
Без фарисейських лицедій.
Замісь шовків одягши людське дрантя
І чобітки злочинно знявши з ніг,
Я йшла туди, де стогнуть наші браття,
Де голод, нуд, патриция батіг.
На вчинкові гарячому узята
З своїм хрестом стою перед судом.
На щож сюди ще сьвідки й адвоката?
Адже я винна пак кругом!
Лиши, покинь сї допити, мій пане!
Всї при менї злочинницькі знаки:
Мужицький вбір, на босих ногах рани,
А на руках мозолї й синяки.
З важкої працї я, дивись, якою стала!
А знаєш, що? Ти випий з серця кров!
Найтяжшу там провинність я сховала:
До краю рідного любов!

Та досить виписок. Надіюсь, що й ті, які подано доси, переконають читачів, що Старицький яко лірик займає в нашій літературі далеко не таке невидне місце, яке признавав йому Огоновський. Навпаки, згадавши, що він був першим із тих, кому доводилось проломувати псевдо-Шевченківські шабльони і виводити нашу поезию на ширший шлях творчости, і що тільки за ним пішов Куліш у пізнійшій добі свойого віршованя (Хуторна поезия, Магомет і Хадиза, Дзвін, Маруся Богуславка і т. и.), а далї Грінченко, Самійленко, Леся Українка, Кримський і ціла фалянґа молодших, ми мусимо признати не малу його заслугу. Та й лишаючи на боці той історичний момент, а роздивляючи його лїричні поезиї з чисто артистичного погляду ми мусимо признати авторови не малий, хоч, розуміеть ся, й не першорядний талант. Є щось форсоване, роблене в його версіфікациї; патос у нього не все щирий, вірші хоч старанно змайстровані, пливуть важко; тої легкости й ґрациї, якою визначають ся твори першорядних лїриків, у нього нема (не забуваймо, що як раз такими самими хибами визначаеть ся в значній части й лїрика ґеніяльного німецького поета Шіллера!) — се так. Та про те ніхто не відмовить поезиї Старицького анї серіозности її змісту, анї артизму в виконаню, анї глубокого почутя громадських потреб та хиб. Можна сказати навіть, що його лїрика більше громадська, ніж індівідуальна, що він висловлював переважно погляди та почутя, якими одушевляла ся тодішня київська громада передових Українців. Може власне для того його лїрика й не має того блиску безпосердности та індівідуальности, що була рефлєксом загальнійшої, громадської думки; та власне тому для історика нашої лїтератури вона подвійно цінна, бо крім артистичної вона має й документальну вартість. Бажалось би дуже, щоб шан. д. Старицький присьвятив декілько часу на те, щоб зібрати з рукописів та друків ті свої оріґінальні твори, впорядкувати та видати їх окремою збіркою; я певний, що така збірка зробила-б його імя більше близьким і дорогим нашій громадї, ніж його новійші драми та повісти.

VI.

Ми можемо обмежити ся короткою розмовою про драматичну діяльність Старицького, не тому, щоб та діяльність мала меньшу вагу, а тому, що вона далеко більше звісна і в значній части оцінена по заслузї. В Старицькім давно признано одного з батьків

нового українського театру. Інтересно, як він прийшов до того. „Ще в 1873 році — пише пані Людмила Старицька-Черняхівська — мій батько, дядько Лисенко, сімя Ліндфорсів і иньші склали в Київі українське аматорське коло, яке в помешканю панства Ліндфорсів виставляло ріжні українські спектаклї. Репертуару для укр. театру в той час не було майже зовсїм, отож і постановили писати нові пєси, збогачувати репертуар український. З сим жаданєм удали ся до батька, і він радо приняв ся за роботу. Перше всього він написав комедію „Різдвяна ніч“, для якої музику уложив Лисенко, а потім водевіль „Як ковбаса та чарка“. Далї він переробив комедію Кухаренка „Чорноморський побит на Кубанї“ на оперету „Чорноморцї“. У всїх сих перших лїтературно-сценїчних творах порадником та кермачем батьковим був П. Чубінський, який на той час уважав ся великим авторітетом. Виставлювано в-перше ті твори аматорським колом у залї Ліндфорсів, а потім наш гурток роздобув десь дозвіл дати три вистави прилюдно в оперпім театрі. От і поставили тричі під ряд „Різдвяну ніч“. Публицї дуже сподобались українські вистави і обхопили ввесь Київ щирим захватом. Після сього успіху батько одушевив ся ще більше бажанєм збогатити український репертуар і наважив ся написати поважну драму, засновану на громадських відносинах ріжних верстов української нациї. От він і розпочав драму „Панське болото“, пізнїйше для дрюку названу „Не судилось“, а потім ще трохи скорочену для сцени і названу „Не так склало ся, як ждало ся“. Та поки що в 1876 році вдарила заборона на все українське, в тім числї й на укр. театральні вистави, і батько залишив свою драму трохи не скінчену. Аж у 1880 році повіяло вже теплїйшим духом, оголошений був наказ, який дозволяв ґубернаторам та ґенерал-ґубернаторам допускати укр. театральні вистави. Прочули Кіяне, що на провінциї утворила ся українська трупа Ашкаренка під режисерством Кропивницького. Батько й почав хлопотати, щоб роздобути їм дозвіл грати в Київі, а також щоб знайти для них театр. Справа була полагоджена, театр знайдено, батько написав умовини з директором російської трупи Івановим і в 1880 році зимою укр. трупа перший раз заграла в Київі. Всї були захоплені артистичною грою Кропивницького та Садовського, але батько, що вже 1872 р. віддав ся цїлою душею укр. театрови, був захоплений незвичайно появою української трупи. Він запросив дд. Кропивницького та Садовського жити до нас, а що у нас у помешканю не

було зайвої порядної хати, наняв їм у нашому такиж дворі окрему хату, а пили й їли вони що дня в нас. От з того то часу й почали актьори підмовляти батька, аби взяв під своє крило всю трупу. Наше коло теж висловлювалось нераз, що тілько се могло би піддержати український театр і вивести його від разу на широкий і славний шлях. Бо треба знати, що на перших кроках українській трупі в Київі вельми не поталанило. Трупа була дуже бідна, не мала ні костюмів, ні гарних декораций, ні, що найголовнійше — ансамблю, ні репертуару. Не богато треба було й умовляти батька, аби він став на чолі укр. театру, бо він до сього й сам рвав ся душею. Отже після другого приїзду укр. трупи під управою Кропивницького батько взяв усїх артистів до себе і зложив нову, велику трупу, забезпечивши всїх артистів навіть занадто високою платнею: Кропивницький брав місячно 500 рублїв яко артист, а 200 руб. яко режісер, крім того 10% доходу brutto і 4 пів-бенефіси; Заньковецька брала 500 руб. і т. и. Такої платнї тепер нїхто не дає.

„З сього моменту починаєть ся пишний розцьвіт укр. театру. Батько вложив увесь свій маєток, увесь свій хист, усе своє знаття в се дїло, і справдї його укр. трупа од разу звернула на себе увагу, здобула подив і симпатію в цїлій Росиї. Скрізь вистави робили „повні збори“, але й ті повні збори не могли покривати тих видатків, які робив батько для художнього виконаня пєс. Дїло скінчилось тим, що український театр станув міцно на ноги і здобув собі поважне становище серед усїх російських театрів, ну, а батько проробив усї свої гроші, і на решті головні сили трупи за проводом д. Кропивницького, впевнившись у своїй силї, покинули його і заснували свою нову трупу. Певна річ, я не хочу сказати, щоб батько з патріотизму, сьвідомо офірував усе своє майно на користь укр. сцени; навпаки, я думаю, що коли-б він знав те, як складеть ся доля, то маючи за шиєю пятеро дїтий не зважив ся-б узяти трупу. Але з другого боку певне й те, що коли-б за се дїло взяв ся не патріот-художник, а звичайний підприємець, то гроший би він своїх не згубив, а ще й побільшив би їх, як побільшують і тепер свої фонди обережні антрепренери, в тім числї й трупа Кропивницького, Саксаганського й Садовського.

„І не вважаючи на те, що за оплесками публики пішло все наше майно, батько не нарікав, не зразив ся, не падав духом. Коли його покинули главарі трупи і він лишив ся лише з незнач-

ними силами та з малолїтною сім'єю, він зрозумів, що йому треба якось завоювати симпатії публики і для сеї незначної трупи. Минаючи те, що він почав день і ніч мучити ся зі своїми дрібними артистами, навчаючи їх драматичної штуки, — він узяв ся горячо до композициї театральних пєс, розуміючи, що новинками репертуару також як і виконанєм можна привернути до театру публику. І ось коли до сього часу батько займав ся драматичною лїтературою як аматор, тепер драматурґія стає його професією і лїтературна праця робить ся інтензивнїйшою та серіознїйшою".

Я подав отсе невеличке оповіданє як цікавий документ до виясненя початків нового укр. театру. Він справдї до звісних уже фактів додає дещо нового. Щож до працї д. Старицького на драматичнім полї, то досить буде згадати його прегарну драму „Не судилось", щоб оцїнити її по заслузї. І Костомаров і Огоновський і иньші критики признавали тій драмі першорядну вартість і артистичну й громадську. Правда, д. Старицький не оправдав надій висловлених при появі сеї драми, не дав українській лїтературі другого твору, що міг би дорівняти їй вартістю й артистичним виконанєм. Та власне наведене тут оповіданє панї Людміли Старицької-Черняхівської вияснює нам, як се сталось.

Драма „Не судилось", розпочата ще десь 1873 р., писалась та виправлялась, певно не без впливу й иньших громадян крім Чубінського, протягом 10 лїт і через те й вийшла така заокруглена та гарна. Творчість Старицького загалом не має тої легкости та свободи, якою визначуєть ся творчість деяких иньших поетів; навпаки, і в його лїрицї і в драмі слїдно важкий процес твореня, перевагу рефлєксиї та обміркованя над чутєм; він не може вдоволити ся нїколи першим начерком, мусить переробляти, шлїфувати та вигладжувати готові вже річи; не лише концепция та уплястичненє задуманої теми, але й форма, мова робить йому трудности; відси його погоня за рідкими словами, привичка вживати неольоґізмів або навіть кувати ad hoc слова, щоб знайти вислов відповідний його думцї або по просту залатати прогалину в вірші. Досить буде одного прикладу; в поезиї „Мій рай" (Правда 1868, ч. 32) маємо таку строфу:

Тобою ганьбують, мій цьвіте ружняний,
Ти всюди, усюди сама...
Хибаж ти не знаєш, що в сьвітї крижнянім
Нї віри, нї правди нема?

Чому поетови замануло ся замісь звичайного у нас „рожевий“ ужити зовсім нечуваної й етимольоґічно неможливої форми „ружняний“, сього не можемо догадати ся. Але раз учепивши ся за сю форму, він мусів для риму викувати слово „крижняний“, що крім своєї незвичайности визначаєть ся ще й тим, що не має і в контексті не дає догадати ся ніякого значіня. Не диво, що поет, у якого творчість більше рефлєксийна, потребує довшого часу, спокою та поради для викінчуваня, вишліфуваня своїх творів. А тим часом, ставши антрепренером театральної трупи і професіональним драматурґом Старицький мусів поставляти штуку за штукою, чим швидше тим ліпше. Не маючи ані ширини житєвої обсервациї, ані тої гнучкости та ріжносторонности таланту, що Карпенко-Карий, він не знаходив тем відповідних для вдачі свойого таланту і був змушений до чисто ремесницької праці — переробляти драми з повістей або приладжувати чужі драматичні твори для сценічних потреб. Так повстала найбільша частина його „Малороссійскаго театра“, ріжні перерібки з Гоголя, Оржешкової, Шабельскої, Крашевского, так повстали також сценічні адаптациї творів Нечуя-Левіцького, Олени Пчілки, Александрова, Мирного, і разом із ними причини до ріжних непорозумінь із живими укр. авторами та причини до зачіпок та напастий на д. Старицького з боку чужих та ворожих українству людий в роді Александровского. Послухаймо, що про сю дразливу справу пише пані Людмила Старицька-Черняхівська!

„До речі тут буде сказати кілька слів про „перерібки“ батькові. Так часто кидали йому докори, навіщо він це робив, але от на суді нашому з Грінченком підняло ся це питання і д. Комаров навмисно розпочав його, щоб виявити, що батькові перерібки були в свій час конечне потрібними для розвою українського театру. Як звісно, від 1876 р. аж до останніх часів (років зо три помічають ся деякі полегкости з боку цензури) цензура заборонювала майже всї речі для сцени (найгірші часи випали між 80 і 90 роками), так що тільки випадково пропускала деякі пєси. А разом з тим деякі автори, як ось напр. Карпенко-Карий, дозволяли грати свої пєси тільки своїй трупі. Що було робити? Де було брати нових пєс? Як можна було годувати публику одним і тим самим невеличким репертуаром, який уже надокучив усім? Через те й довелось користувати ся тільки з тих пєс, які вже тим або иньшим робом перескочили цензуру, а таких пєс було дозволено три: „На

Кожумяках“ Левіцького, „Сьвітова рі“ Олени Пчілки і „Перемудрив“ Мирного. Але на жаль усі ті пєси, дуже цінні з боку літературного, з боку сценічного мали стільки хиб, що виставляти їх, не вважаючи на гостру потребу, було цілком неможливо. Через те то батько й удав ся до авторів, чи не бажали-б вони, щоб він переробив їх пєси і зробив їх можливими для сцени? Од авторів він одержав листи не тільки з дозволом, але навіть із проханнєм зробити се і з повною згодою на всі одміни, які він уважатиме потрібними.

„Тяжкий скрут і неможлива боротьба з цензурою доводили до того, що письменники одшукували серед „списковъ безусловно разрѣшенныхъ къ представленію пьєсъ“ які небудь старі пєси і під тими заголовками виставляли свої пєси, звичайно, підігнавши їх трохи хоч до дієвих людий одшуканої дозволеної пєси. Памятаю, була одшукана якась „Малороссійская драма въ V дѣйствіяхъ „Васыль и Галя“, соч. Бондаренка“. Од сієї драми лишилась тільки одна картка з реєстром дієвих осіб, більше нічого. Що се була за драма, який се був невідомий нікому автор її — ніхто не знав, але драма була „безусловно разрѣшена къ представленію“ і тим то зробила велику послугу. Кільки заборонених драм перейшло все під сією назвою „Василь і Галя“! Звичайно, цензура забороню́є пєсу. Що робити? Так і залишити її на віки? Шкода. Хиба охрестити героя Василем, а героїню Галею, тай пустити поклавшись на ласку божу, в сьвіт нового „Василя та Галю“ — Бондаренка. Тепер уже більша частина тих пєс, що колись заборонювались, дозволена цензурою і вони йдуть під своїми заголовками, але в деяких усе таки лишились назви героїв Василь та Галя, — тим то мабуть серед укр. репертуару такі розповсюжені сї два йменння“.

Отсї інтересні спомини д. Старицької Черняхівської нехай заступлять місце детальної характеристики драматичних писань д. Старицького, а специяльно тих, що були породжені його становищем директора й антрепренера драматичної трупи. Для історика укр. літератури ті твори, зібрані д. Старицьким у двотомовій збірці п. з. „Малороссійскій театръ, Москва 1890—1894“ будуть мати вартість не стілько своїм змістом, скілько радше як документи певної фази в розвою укр. сценічної штуки, як зразки того невисокого смаку, якому мусів служити наш автор, та що найбільше як образці тої драматичної техніки, якою він силкував ся закрити хиби властивої драматичної творчости.

Окремого розбору заслугували-б історичні драми д. Старицького „Богдан Хмельницький“, „Оборона Буші“ і „Остання ніч“. Ті драми, писані віршами в часї, коли д. Старицький покинув театральне антрепренерство, виявляють поворот його від сценїчного ремесла до щиро-артистичної творчости. Особливо замітна тут із погляду на свою композицию драма „Остання ніч“. Усї три драми вже своєю віршовою формою показують, що автор задав собі над ними більше працї і старав ся вложити в них більше своєї душі, нїж у твори писані просто для потреб сцени. Та я не буду вдавати ся в їх розбір; може коли нагодить ся на се відповіднїйша хвиля. Тут тільки зазначу, що як би хто й не високо ставив ті твори, то в історії українського театру вони (особливо Богдан Хмельницький) мають своє визначне місце головно за для тої боротьби з цензурою, яку мусїла за них видержати укр. сцена. Довгі роки цензура, держачи ся утертого шабльону, що все українське може бути лише мужицьке, не пускала на сцену анї укр. драми з житя інтелїґенциї, анї костюмових драм із укр. історії. „Богдан Хмельницький“ д. Старицького був мабуть чи не першою укр. історичною драмою, якій удалось вибороти доступ на сцену. Він мав не малий успіх, а се факт немаловажний, коли мати на увазї той горячий подих українського патріотизму, яким пронята драма.

Іван Франко.

(Конець буде).

Теорія і практика.

Австрійські основні закони дуже гарні в теорії, та в практиці — виглядають далеко не так гарно. Ми не будемо вдавати ся в розбір поодиноких параґрафів для виказаня сего загально звісного факту, вкажемо тільки на наші шкільні відносини. Є в нас цілий ряд буцім то укр. руських народніх шкіл — але в них польщина стоїть на першім плянї, а все иньше на другім. Про урядоване в народніх школах нема що й говорити — воно чисто польське. Є в нас закон, що нїхто не може бути примушений до науки двох краєвих мов у школах, отже Русини не можуть бути примушені до науки польської мови; тимчасом дїєть ся як раз навпаки; Русини в польських школах не тільки мусять учити ся польської мови окремо як предмету, але в останнїх часах не можуть навіть учити ся своєї мови стілько, скілько їм треба. Є в нас закон, що кожда народність повинна мати свої власні наукові заклади, в яких побирала би науку в рідній мові. Та таких закладів у нас мінімальне число: за те нї одної рільничої школи, нї промислової, нї торговельної, нї лїсничої, нї реальної, нї учительської семінариї і т. д. не згадуючи вже про унїверситет. А предсї тільки школи можуть нам дати стільки інтелїґенциї, кільки вимагають наші культурні потреби. І на се повинна бути звернена пильна увага всеї нашої суспільности і зарадити сему недостаткови треба як найшвидше, бо інакше будемо ми все тільки підрядною нациєю, а нїколи рівнорядною...

Для заради такому невідрадному положеню робило вже дещо Наук. Тов. ім. Шевченка. Тепер вислало воно новий меморіял у справі науки укр. руської мови в середних школах Галичини —

мимоходом сказавши, зведеної до абсурду — до Міністерства і Ради Шкільної Краєвої, з домаганєм заведеня цілковитої реформи в дотеперішнім плянї науки сеї мови. Меморіял сей звучить дословно так:

Висока ц. к. Радо Шкільна!

Виділ Наукового Товариства ім. Шевченка виконуючи ухвалу загальних зборів із дня 2 лютого 1902, скликав у порозуміню з Руським Товариством Педаґоґічним анкету з фахових людей на 26 марта 1902 року для наради у справі науки укр. руської мови в галицьких середних школах із польською викладовою мовою.

Учасниками сеї анкети були: Барвінський Олександер, проф. учительської семінарії і член Ради шкільної краєвої; Бачинський Николай, проф. ґімназиї в Бережанах; Білецький Василь, проф. акад. ґім. у Львові; Верхратський Іван, проф. акад. ґім. у Львові; Гнатюк Володимир, редактор Літературно-Наукового Вістника у Львові; Громницький Ізидор, проф. акад. ґім. у Львові; Грушевський Михайло, проф. університету у Львові; Др. Калитовський Омелян, управитель ґім. ім. Франца Йосифа в Тернополи; Кокорудз Ілля, проф. акад. ґім. у Львові; Др. Колесса Олександер, проф. університету у Львові; Колесса Філярет, учитель ґім. в Самборі; Колодницький Омелян, проф. II. ґім. в Коломиї; Др. Копач Іван, проф. акад. ґім. у Львові; Левкевич Дмитро, проф. II. ґім. в Перемишли; Др. Лучаковський Константин, проф. Ш. ґім. у Львові; Макарушка Остап, проф. II. ґім. в Коломиї; Огоновський Ілярий, проф. акад. ґім. у Львові; Прийма Іван. проф. II. ґім. в Перемишли; Др. Студинський Кирило, проф. унів. у Львові; Др. Франко Іван, літерат у Львові; Харкевич Едвард, директор акад. ґім. у Львові; Цеглинський Григорий, директор II ґім. в Перемишли; Цеглинський Роман, проф. акад. ґім. у Львові; Шухевич Володимир, проф. реальної школи у Львові; Др. Щурат Василь, учитель ґім. в Бродах.

Постуляти, ухвалені сею анкетою, такі:

I. Остаточною точкою стремлїнь Русинів у справі науки укр. руської мови в галицьких середних школах мусить бути жаданє: а) щоби на цілій териториї заселеній збитою масою укр. руської народности були засновані наукові заклади з укр. руською мовою викладовою в такім числї і в такім розкладї, щоби вся укр. руська молодїж без жадної перешкоди могла побирати науку в рідній мові;

б) щоби надто наука укр. руської мови у всїх середних школах Галичини без огляду на їх викладову мову була загально обовязкова на рівнї з мовою польською.

II. Та що на разї — з огляду на XIX. арт. основних законів державних — жаден горожанин не може бути примушений до науки другої мови краєвої, то анкета стоїть на становищи арт. V c) закона краєвого з дня 22. червня 1867 року, що звучить: „In den Classen mit ruthenischer Unterrichtssprache — (нинї з огляду на укр. руські ґімназиї у Львові, Перемишли, Коломиї і Тернополи сказано би: In den Mittelschulen mit ruthenischer Unterrichtssprache; в р. 1867 мали лиш однїсїнькі чотири низші кляси акад. ґімназиї у Львові укр. руську викладову мову, тому й закон говорив: In den Classen mit ruthenischer Unterrichtssprache) — ist die polnische, in den Mittelschulen mit polnischer Unterrichtssprache ist die ruthenische Sprache ein bedingt obligater Gegenstand d. i. von der diesfälligen Erklärung der Eltern abhängig“ і жадає на тій підставі заведеня науки укр. руської мови ві всїх середних школах Галичини з польською викладовою мовою зовсїм на рівнї з наукою польської мови в галицьких середних школах з укр. руською викладовою мовою — то значить: заведеня тої науки яко зглядно обовязкового предмету по 2 годинї на тиждень протягом 8 лїт від I—VIII кляси включно.

III. Плян тої науки в закладах, що лежать на териториї заселеній в переважній або бодай значній части збитою масою укр. руського народу, — отже зі всїх закладах т. зв. східно-галицьких аж по Сянік, Ярослав, Ясло і Новий Санч включно, — має бути такий сам як при науцї того предмету в закладах з укр. руською викладовою мовою, лише з відповідним обмеженєм наукового матеріялу з огляду не меньше число годин науки (меньше-більше в пропорциї 2 : 3); плян для закладів, що лежать на чисто польській териториї, має бути паралельний, але з огляду на чужоязичність учеників іще більше обмежений і на відповідних осібних підручниках опертий.

IV. Зглядну обовязковість належить — в дусї Начерку орґанїзацийного з р. 1849 § 20 a linea 2 — розуміти так, що по заяві родичів, зглядно опікунів, предмет стає для ученика обовязковий на рівнї з кождим иньшим обовязковим предметом, прим. нїмецькою мовою, математикою і т. д. то значить: нота з него має

таке саме значінє позитивне й неґативне, як нота з загально обовязкових предметів.

V. Наука має відбувати ся в часї і способі нормальнім для иньших загально обовязкових предметів.

Виділ Наукового Товариства ім. Шевченка має честь закомунїкувати отсї постуляти Високій ц. к. Радї Шкільній до можливо як найскоршого узглядненя і зреалїзованя, при чім додає, що такий самий комунїкат пересилає заразом до Високого ц. к. Мінїстерства Просьвіти.

Рівночасно однак Виділ Наукового Товариства ім. Шевченка вважає конечним зазначити, що постуляти анкети вважає лиш практично сформулованою конечністю біжучої хвилї, а не остаточною метою культурних стремлїнь Русинів, якою мусить бути одиноко і виключно лиш повна рівнорядність укр. руської мови з польською. Тим самим застерігає собі також у повнї й дальше веденє відповідної акциї в тім дусї аж до осягненя зазначеної цїли.

Львів дня 24 мая 1902.

За Виділ Наук. Тов. ім. Шевченка: М. Грушевський, голова. В. Гнатюк, секретар.

Маємо надію, що компетентні власти застановлять ся докладно над сею справою і схотять уже раз полагодити її прихильно, та усунути дотеперішний незаконний стан річий.

Наукові листки.

IV. Звідки взяла ся нафта?

Тільки від яких 50 років звернула на себе нафта загальну увагу. Перед тим звертали на неї лише невеличку увагу, хоч вістка про жерела скального олію сягає вже в старину. Та коли спізнали її стійність, стали використувати старі копальні, стали пробивати нові та робити їх доступними для промислу. Пенсильвенія, Канада, Кавказ, Угорщина і Галичина — отсе імена, що тісно звязані з нинішнім нафтовим промислом. Також частини німецької держави дали дещо про себе чути, хоч вони зі своєю продукцією стоять далеко поза иньшими краями. Як тільки стала досягати нафта значіня загального ужитку, тоді й наука кинула ся на нововідкрите поле і від десяток літ як найревнійше займаєть ся ґеольоґія, ботаніка, зоольоґія й хемія виясненем, звідки взяв ся і з чого складає ся той так цінний матеріял.

Одна з перших, науково умотивованих гіпотез про повстанє скального олію походить від французького хеміка Бертельо (Berthelot). По його думці істнують у нутрі землї алькалїчні металї, потас і сод, до яких дістає ся зі внї вугляний квас, при чім творять ся ацетилї. Через дїланє на них повстає ацетилєн,*) якого істнованю стоять на заваді висока температура і водяна пара, що витворюєть ся там. Розклад і переміна, що повстає наслїдком тих дїлань, мають довести до витвореня скального олію.

Другий учений Біяссон пробує свій погляд умотивувати досьвідом. Він розгріває воду, вугляний квас та сїрководень (як

*) Процес подібний до того, як у ацетилєнових лямпах.

гнилі яйця вонючий ґаз) в зелїзних посудах і доходить при тім до вугльоводня, сполуки з вугля і водня, дуже подібної до складових частин скального олїю. З того заключає він, що морська вода несучи з собою „морські вапняки“ втиснула ся крізь щілини до нутра землї, тут зіткнула ся при високій температурі з зелїзом або сїрнистим зелїзом і таким чином дала причину до витворюваня скального олїю.

Третя теорія, що походить від російського хеміка Менделєєва і також придає нафтї анорґанїчне походженє, заслугує вже задля самої авторітетности її творця на глубшу увагу. Менделєєв не міг вияснити собі масової появи скального олїю в Америцї при помочи голосних тодї поглядів про орґанїчний початок через зігнитє зьвірячих та ростинних орґанїзмів. Він виходить із такого погляду: скальний олїй лекший від води і виходить тому з нутра землї через ріжні верстви на верх. Значить, первісне жерело мусить лежати глибше, чим верства, в якій він нинї найчастїйше находить ся. Тимчасом певна річ, що в тих часах, коли ті глибші верстви творили верхню нашої землї, ще не було стільки животин, щоб із їх гнитя могли витворити ся такі маси скального олїю. Звідти доходить Менделєєв до зовсїм иньшого результату. В ядрі землї нагромадили ся наслїдком тяжкости великі маси металїв, що мають в собі вуголь, передовсїм маси зелїза, а богата їх там скількість нїкого не здивує, бо велику масу його виказано й на сонцї. Крізь щілини і розколини, що повстали наслїдком підношеня гір, втиснула ся туди зі внї вода і спричинила розклад вугляних металїв. Продуктом сього розкладу треба вважати скальний олїй.*) Ті вуглеводнї видобули ся в видї ґазу до горішних верств, тут наслїдком охолодженя згустили ся, а пороваті поклади пісківця втягнули їх до себе.

Отсе головна суть тих поглядів, що виводять творбу скального олїю з анорґанїчних процесів. Против сього вважають многі вчені такий спосіб повстаня дуже неймовірним, що найбільше можливим у поодиноких случаях, і удержують, як уже сказано, теорію про повстанє нафти з гнитя орґанїзмів, проти якої Менделєєв специяльно виступив зі своєю теорією. Недавно розвинено сю теорію

*) Також наші роди зелїза, як криця, лите зелїзо, коване зелїзо мають всї більше або меньше вугля, і в розжаренім станї, коли на них пустити водяну пару, видають крім водня також вугле-водень, що сам або покревні з ним ґази творять складові части нафти.

ще дальше, хоча й тут маємо ріжні суперечні думки. Одні бачать зьвірячі останки як вихідну точку можливого виясненя, иньші відкидують сю думку, вірять радше в ростинне жерело скального олію. Питанє ще й досї нерішене; при його розборі наводить ся ще не одно за і против.

Деякі дослїдники приводять знаходженє нафти в звязок із великими покладами камінного вугля в нутрі землї, і бачуть у нїм продукт дестиляциї доконаної при високій температурі і під великим тисненєм, при чім скальний олїй випарував, а відтак в иньших верствах згустив ся. А що камінний вуголь взагалї вважає ся скаменїлістю прадавних ростин, то сей погляд значив би стільки, як повстанє скального олію з ростинних орґанїзмів. Та дещо промовляє проти того. Коли-б початок нафти дїйсно стояв у звязи з вугльом, то мусїли би находити ся в покладах камінного вугля слїди скального олію, а з другого боку недалеко жерел скального олію показували-б ся вугляні останки. Щоб ростинний орґанїзм замінив ся зовсїм в скальний олїй, не лишаючи нїяких вугляних останків, се хемічно неможливе. Правда, знаходимо слїди нафти в покладах камінного вугля, але там, де в сусїдстві є верстви, що мають у собі зьвірячі останки. Так само у всїх сортах лупків, що при дестиляциї дають скальний олїй, находять ся останки зьвірів, мало останків ростин, а й ті нїколи самі, але все злучені зі зьвірячими викопалинами. От тим то ясно, що від многих лїт богато дослїдників держать ся погляду, що нафта повстала з трупів передпотопових зьвірів.

Енґлєр у Карльсруге мотивує свою теорію експеріментом. Він приймає, що скальний олїй витворив ся зі складових частий товщу зьвірів, і пробує в малім розмірі повторити той процес, дестилюючи рибячий тран при високій температурі (300—400°). При тім не забуває, що в нутрі землї тодї, як мав відбути ся сей розклад, мусїло бути велике тисненє і тому працює 10 атмосферами; таким чином дістав він 60% олію, з чого девять десятих походить із вугльоводня. Отже цїлковитий процес твореня скального олію на експеріментальнім столї!

Закидають сїй теорії те, що коли нафта походить із зьвірячих трупів, що мають у собі богато азоту, то й нафта повинна мати значну примішку азоту, а на дїлї азот у нїй показуєть ся лиш рідко. Та сей арґумент легко збити тим фактом, що єства бо-

гаті на азот підпадають найперше зігнитю, при чім азот утікає як амоняк, і аж тоді наступає розклад товщу.

Рівночасна поява в декотрих місцях кухонної соли і иньших мішанин, що мають у собі соли з морської води, велить догадувати ся, що се були специяльно морські зьвірі, яких трупи гниючи витворили нафту. Коли приняти той морський початок, то тоді теорія про походженє з ростин тратить дуже на своїм значіню, бо ростини в морських водах грають тільки підрядну ролю.

Коли подумати, що в якийсь богатий фавною залив впадає нечайно в купі з масою намулу сильний приплив води насиченої сілю з висше положених соляних покладів, то тоді наслідком більшої скількости соли всьо житє завмирає. Ссавці, риби і мякуни гинуть і вкривають ся поволи верствою намулу. На те укладуть ся иньші верстви так, що в протягу часу зьвірячі тіла будуть погребані під масами, що тяжать на них із величезним напором. Для виясненя розкладу товщу, що тепер наступить, не потрібно навіть приймати високу температуру, бо й відкиж зрештою взятись їй у тих місцях, що лежать близько поверхні. Сильні морські алькалії можуть заступити високу температуру і довершити розкладу. За сим промовляє пр. те, що в камінній соли трафляють ся прогалини повні ґазів та плину. З нафтою повстають разом ґази, які завдяки їх експанзивности піднимають навалені на ній верстви, і втискають скальний олій в щілини та прогалини камінних мас, де він може осадовити ся — дуже імовірний погляд на перехід нафти в нутрі землї.

Против Енґлєрової теорії підвошено велику неправдоподібність кольосального нагромадженя зьвірячих тіл, яке мусимо приняти для виясненя сього процесу. Однак крім висше згаданих можна навести ще иньші причини нечайного вимертя цілої фавни і нагромадженє великих мас трупів. Скількість соли в якімсь заливі може стати нараз більшою, але можливе також, що вона зменьшить ся по відділеню від моря через приплив солодкої води а вплив скількости соли на жиючі в воді зьвірята дуже великий. Вульканічні вибухи, землетрясенє, а також пошести можуть також довести до подібних результатів.

Се в короткім нарисї погляд — про повстанє скального олію, якого в останнїх роках найбільше боронено, і який і в науцї найшов найбільше прихильників.

Перед двома роками виступили Кремер і Шпількер іще з иньшим поглядом, що його виголосив перший із них на з'їзді природознавців у Монахові. Оба хеміки висловили знов гадку про ростинне походженє нафти, до чого їх склонило одно відкритє.

Дуже дрібонькі ростинні орґанізми, приналежні до найнизших кляс, що звуть ся діятомеї, зверха вкриті кремінним панцирем, мають у своїм нутрі досить правильно розложені маленькі кульочки олію, які під мікроскопом дуже добре пізнати як крапельки. Міліонами живуть вони на дні рік та озер. Також у давнійших часах, в далеких минулих ґеольоґічних періодах були вже ті діятомеї, про що сьвідчать находжені в великій скількости кремяні скелєти; і так кремяний зліпленець найдений у Брандебурґії складає ся майже виключно з лусок тих передпотопових ростин. Здавало ся, що на тім і обмежить ся знайомість із ними, аж ось Кремер знайшов на дні спущеного озера в Укермарку під покладами торфу, що покривав цілу площу в обводі 900 гектарів, товщовату масу, подібну до воску, що простягала ся під торфом у покладі грубім місцями на 14 m. Коли обік нього відкрито велику силу згаданих кремяних панцирів, заключив із того Кремер, що має перед собою велике „кладовище" вигиблих діятомеїв і що сей віск ідентичний з краплинками олію нині живучих ще орґанізмів. Так само, як на дні озера в Укермарку, находимо також і в богатьох місцях землї подібні нагромадженя „земного воску", в части злученого з великими засобами кремяного квасу, що їх треба вважати слідами орґанічного житя вигиблих діятомеїв. Ті маси воску, товщ тих ростинних животин зовсім схожий з товщем Енґлєрсових зьвірячих трупів, отже тим самим переміна земного воску в нафту виявляє повну анальоґію до розкладового процесу зьвірячих товщів.

Чи удержить ся теорія Енґлєрса, чи переможе погляд Кремера і Шпількера, ще не звісно. Суперечка про причини повстаня скального олію і про ті чинники, що відіграли ролю в його творбі, ще не рішена.

З німецького переклав Ю. К.

Хроніка і бібліоґрафія.

I. З літератури і науки.

Драгоманів і Тургенев. В книжці за лютий „Вѣстника Всемірной Исторіи“ надруковано „Воспоминанія украинскаго писателя о Тургеневѣ“. „Український писатель“ — се Драгоманів, імя якого ще не зовсім леґальне в Росиї. Споминки дають цікавий матеріял до характеристики відносин знаменитого російського повістяра до українського письменства. Драгоманів посилав Тургеневу свої статї про український рух та українські книжки, шануючи в йому славного російського письменника, прихильного до українства, перекладника оповідань Марка Вовчка на мову російську, автора споминів про Шевченка. Р. 1876 Драгоманів послав Тургеневу „Повісті“ Федьковича й дістав од його такого листа: „Я одібрав разом одного дня й Вашого листа, і повісті д. Федьковича. Щиро дякую за таку почесну ознаку уваги. Я встиг перечитати — і без великої трудности — Вашу передмову і можу сказати, що цілком поділяю Ваш погляд; та що до сього, то у мене й сумнївів не було, бо менї відомі Ваші попередні працї й Ваш напрям. Скоро перечитаю повісти д. Федьковича, я дозволю собі цілком отверто висловити свою думку. Заздалегідь чую, що тут тільки і бє джерело живої води, а решта — або мана, або труп“ (в орігиналї писамо мовою російською). Стріваючись із Драгомановом, Тургенев раз-у-раз висловлював йому свої симпатиї і спочуттє до українського руху; кращими прикметами української натури він уважав ідеалїзм та постійність. Споминки Драгоманова, малюючи справжнї відносини Тургенева до українства, мусять збити з позициї тих з Українців, що не можуть простити Тургеневу Піґасова з його думкою, що всю українську літературу можна висловити фразою „грає, грає воропає“... *С. Є.*

Огляд українського письменства. В „Русскихъ Вѣдомостяхъ“ (ч. 102) надруковано чималу статю „Очерки новѣйшей малорусской литературы“, підписану інї-

ціялами С. Р. Автор статї, даючи огляд українського письменства, зупиняєть ся переважно на творах тих письменників, що друкувались в „Кіевской Старинѣ“ та „Л.-Н. Вістнику“ — д. д. Грінченка, Яворницького, Левенка, Яновської, Дніпрової Чайки та Коцюбинського. На жаль, йому видимо бракує докладних відомостей про українську літературу і з неї він вибирав не самі найвидатнійші речі, а тільки те, що якимсь випадком на очі навернуло ся. Сим треба й виясняти всї ті великі й малі помилки, яких таки чимало в статї д. С. Р. Наприклад, про новійших письменників - Галичан ніже єдиним словом не згадано; характеристика письменників иноді вражає своєю поверховістю та несправедливістю. Зразком такої несправедливости можна уважати думку про мову Грінченкових творів. З сучасних письменників українських мова Грінченка, особливо останнїх творів його, чи не найчистїйша, чи не найблизша до народної, а тим часом авторові „Очерковъ“ вона здаєть ся „тяжелой“, „искусственной“ до того, що її важко зрозуміти навіть Українцям. Иноді здаєть ся, що д. С. Р. навіть не перечитав того, про що говорить; так, напр. відому казку Коцюбинського „Хо“ він зве „лѣсной сказкою“, — з сього справедливо лиш те, що „Хо“ починаєть ся з опису ліса і автор мабуть початок тільки й бачив. Все се дуже велика шкода, тим більша, що в російській пресї так рідко зустрінути можна огляди нашого письменства. Закінчає автор статю свою цілком справедливо увагою про дуже прикрі обставини, серед яких довело ся розвиватись українському письменству, й се місце статї найлїпше в нїй. Треба побажати, щоб огляди нашого письменства частїйш з'являли ся хоч у російській пресї, коли не можемо зараз мати своєї. А до останнього мусимо як з більшою силою змагати ся, бо багато є вельми пекучих питань, яких цілком не можна й здіймати в чужій пресї і які розглядати можна тільки у себе дома. *С. Є.*

Проповідь українською мовою. З приводу „указа“ полтавської консисторії, що надрукувала „Кіевская Старина“, про казаннє проповідей у церкві по українськи, д. Славинський помістив у часописї „Волынь“ (ч. 88) замітку „Знаменательный указъ“. Проповіди по церквах звичайно говорять наші сьвященики мішаниною російської, церковно-славянської та української мов, — та ще такою мішаниною, що її важко збагнути навіть осьвіченій, не то простій людині. Певна річ, що така проповідь не може мати жадного впливу на простих слухачів, що здебільшого зовсім її не розуміють і, як каже автор, „съ безнадежнымъ усердіемъ“ слухають казань сьвященика. А тим часом сільське духовенство, за дуже малими виємками, дуже добре знає народну мову і могло-б користуватись нею, щоб бути зрозумілим народови. „Указ“ полтавської консисторії й показує таким сьвященикам, що піклують ся про народ, шлях, яким повинно йти. Нічого й казати, скільки правди в отсих словах д. Славинського: „Живі зносини з народом можуть бути тільки його рідною мовою, а без неї повстає формалїзм, що зовсім не личить у спра-

вах релїґії та віри. Рідна розмова єднає, породжує довірє, безпосередні звязки, промовляє до серця й розуму, визволяє думку й надає сили почуттям“. Духовенство, коли воно хоче зрозуміти народ та робити серед його справдї добре дїло, повинно перш за все памятати про сї слова й облишити свою погорду до простого, „мужицького“ слова. *С. Є.*

Манїфестациї проти обрусїня. На кустарному з'їздї, що в марцї відбув ся в Петербурзї, скоїв ся характерний інцидент. Між иньшим в постановах з'їзду був артикул, що бажано ширити між дрібними ремісниками популярні книжки про всякі ремесла; Микола Левитський з сього приводу робить внесеннє, аби такі книжки видавано не самою лишень російською мовою, а й „инородческими“ мовами й діялектами, де людність їх уживає. Голова з'їзду Тимирязев висловлюєть ся, що таке внесеннє цїлком зайве, але Левитський і багато ще членів із ним домагають ся, аби така постанова таки була зроблена. Тодї якийсь Євреїнов голосно кричить, що „русскій“ народ повинен вчити ся читать „по русски“ і коли вивчить ся, то зрозуміє й „русскую“ книжку. Левитський протестує проти такого трактовання, але голова заявляє, що він не дозволяє проводити більші змагання з сього приводу і велить секретареві читати протокол далї. Левитський підводить ся й виходить із салї; за ним виходить більшість членів; саля спорожнїла. Після такої манїфестациї голова заявив, що вийшло непорозуміннє, що власне й він не проти того, аби внесеннє Левитського з'їзд ухвалив. Манїфестанти вернули ся і внесеннє Левитського ухвалено одноголосно („Южное Обозрѣніе“, ч. 1776). Видко, й для Росиї надходить пора, коли „русскіе“ мусять уважати на домагання „инородцев“, але роблять се вони тодї тільки, коли їх до того змусить незломність ворогів централїзациї й обрусенія. *С. Є.*

Зайшлий культуртреґер на Українї. В попереднїй книжцї „Вістника“ ми подали звістку про ненормальне становище земської книгарнї в Александровському (в Катеринославщинї), де української книжки просто не можна допросити ся. Незабаром після того д. Жигайло листом до редакциї „Приднѣпровскаго края“ (ч. 1485) виснив причини того становища; причини сї досить цїкаві. Річ у тому, що заправляє книгарнею п. Ризположенська, костромичка з роду, — й вона то української мови „не признаетъ вовсе“ й певна, що тільки побрехеньки та усякі „смішні історії“ українською мовою можна росказувати. Перед сим „не признает“ п. Ризположенської мусять зникнути народнї потреби, бо мабуть на думку сїєї дивовижної особи не книгарня для народу істнує, а навпаки. Дрібний сам по собі факт сей має дуже велику принципіяльну вагу, він бо добре малює діяльність тих зайшлих „культуртреґерів“, які серед чужого народа поводять ся немов завойовники, що силою здобули край і мають право накидати чужому народови свій стан та уподобаннє. Тип таких „культуртреґерів“ — досить звичайна проява у нас на Українї і їх „не признаю“ можна почути в усїх справах, що дотикають ся національ-

ного життя українського. Але найбільше лихо в тому, що рідко коли сами Українці протестують проти такого образливого поводження з ними чужинців, ніби так і треба, щоб перша-ліпша зайшла людина хоч і на голову їм вмостила ся. В данному разі чого мовчать земці та дозволяють п. Ризположенській виявляти отверто свою погорду тому народови, серед якого живе й якого працею крівавою годуєть ся? Адже-ж вона тільки наймит у земства і повинна чинити те, що хазяїн, себ-то земство накаже. Невже земство не спинить тієї нівеляторської роботи, яку провадить пані Рижположенська без жадного на те права? *С. Є.*

До історії памятника Котляревському. Коли-б списати докладно все, що подіяло ся з тим нещасливим памятником, вийшла-б мабуть груба книжка, що стала-б дуже неприхильним сьвідком про наше громадське життє. Вже мало не десять літ тягнеть ся та справа; минуло вже чотири роки від ювилею Котляревського, а „вов и нынѣ там“, себ то, справа й досі не порішена, коли і де стояти памятнику. Більш 15 разів се питаннє рішало ся полтавською думою і памятник у постановах думських мандрував по Полтаві з одного місця на друге, немов той вічний Жид, що ніде не може знайти собі упокою. Остаточно, здаєть ся, хоч сього жадним чином сказати не можна на певне, справу порішено в полтавській думі 21 марця; дума одноголосно обібрала місце на памятник на Протопопівськім бульварі. А пора вже призначити місце, бо постамент та й самий памятник уже виготовлені й швидко мають бути привезені в Полтаву; переносити з місця на місце якихсь 1000 пудів не так легко, як думі міняти свої постанови!... *С. Є.*

Українська книжка на селї. Від одного з інтеліґентів-Українців, що проживає на селї, дістали ми кілька цікавих цифр, що наочно показують, яка важна потреба на українську книжку серед селян. Сей інтеліґент, сьвященик одного села в Черкащини, заряджує шкільною бібліотекою і поміж иньшими книжками держить і українські; книжок, певна річ, більш російських, ніж українських і до того-ж перші здебільшого бувають і більші, а се до їх і читачів повинно приманювати. Читачі сами вибирають книжки без жадного примусу. А тим часом виявились такі цифри за чотири місяці:

	усіх книг взято	релїґійного змісту	історичного й географічного	сельсько-господарського	беллетрист. російської	беллетрист. української
р. 1901 жовтень	56	10	4	3	7	**32**
падолист	190	33	13	23	37	**84**
грудень	192	34	25	21	53	**59**
р. 1902 січень	95	17	9	14	24	**31**
Разом	533	94	51	61	121	**206**

Не вважаючи на невигідні умови, % українських книжок, самої лишень беллетристики, = 38,6 ж; сей % мусить побільшати ся, коли візьмемо на увагу, що між книжками історичного та господарського змісту також є українські. На жаль, наш кореспондент не дає докладних відомостей, з яких саме книжок складаєть ся бібліотека, який % в ній українських книжок, які автори знаходять більш читачів і т. и. Коли-б і всї люде,

що мають спромогу спостерегати, що саме читає і чим більш цікавить ся читач із народу, подавали про се докладні відомости, то на підставі їх можна-б дійти до дуже цікавих виводів. *С. Є.*

Українська новинка. В ч. 1182 часописі „Югъ“ надруковано оповіданнє д. Єнохина українською мовою „Відьма“. На превеликий жаль, се єдине українське оповіданнє в російських часописях зовсім не визначаєть ся літературними прикметами, а раховано, певне, на ту частину нашої громади, що любить посьміятись та поглузувати з „дурного мужика“. *С. Є*

Етноґрафічні статї по російських часописях. У „Волынѣ“ надруковано: „Великій постъ и первая его недѣля у крестьянъ“ (ч. 60), „Велыкдень у крестьянъ на Волыни“ (ч. 89), „День св. Юрія“ (ч. 90), і „Проводы въ житомірскомъ уѣздѣ“ (ч. 92). Въ часописі „Вѣстникъ Юга“ надруковано: „Чистый четверъ“ (ч. 56) і „Великдень“ (ч. 60). Въ „Кіевской Газетѣ“ — „Празднованіе Пасхи въ деревнѣ“ (ч. 104). *С. Є.*

Улиця Шевченка в Черкасах. В Черкасах серед людей, прихильних до памяти Шевченка, виникла думка назвати його іменем теперішню Верх-горову вулицю, з якої наш Кобзарь часто любовав ся Дніпром („Биржевыя Вѣдомости“, ч. 90). Та на се треба затвердження від уряду і певне він його не дасть. В Чернигові, напр., три роки вже минуло, як дума прохала назвати одну з улиць Шевченківською, але й досі відповіди нема й не знати навіть, де те проханнє діло ся („Кіевск. Газета“, ч. 107). Та й справді — нема чого поспішати: дощ за шию не капле!... *С. Є.*

Рецензиї на українські книжки. В часописі „Кіевская Газета“ д. Степанович надрукував прихильні оцінки „Люборацьких“ Свидницького (ч. 91) та перших книжок за сей рік „Кіевской Старины“ (ч. 109); в ч. 109 „Кіевск. Газеты“ знаходимо опріч того звістку про видавницьку діяльність київських Українців („книжныя новости“). В часописі „Югъ“ д. Ков.-Кол. містить реґулярно оцінки українських книжок; в останні часи надруковано рецензиї на оповідання Коцюбинського „Дорогою ціною“ (ч. 1173) та на книжки Грінченка „Народные спектакли“ (ч. 1165), „Оповідання про Івана Котляревського“ (ч. 1157) і „Серед темної ночи“ (ч. 1478). *С. Є.*

До цензури подано з Київа: 1) Маркович Д. — По степах та хуторах, — збірник оповідань, значно доповнений; 2) Левіцького І. — Повісти й оповідання т. 1 і 2. Перше виданнє всіх трьох книжок розійшло ся. *С. Є.*

Дозволено цензурою: 1) Кониського—Перебенді Твори т. IV (т. IV і V творів Кониського подано до цензури разом; цензура з їх викинула більшу половину змісту, тим дозволене вийде одним томом, як IV т. творів); 2) Ганни Барвінок — Оповідання, 3) Грінченка — Оповіданнє про Евгена Гребінку. *С. Є.*

Укр. національний стиль. На кустарному з'їзді в Петербурзі п. Косач (Олена Пчілка) мала відчит про те, щоб земства запомагали українським кустарям додержувати національного стилю в своїх виробах. З'їзд ухватив просити земства, аби кустарям давано премії

за кращі вироби в українському національному стилї („Приднѣпровскій край“, ч. 1495). *С. Є.*

Память Жуковського. На сьвяті Жуковського в Москві проф Сумцов мав промову „Добрыя дѣла Жуковскаго“, в якій зазначив послуги, що зробив Жуковський Шевченкови, Квітці й Максимовичеві („Русскія Вѣдомости“, ч. 97). *С. Є.*

Народное Благо, популярний російський тижневник, надрукував в ч. 9—10 статю В. Ф. Краснова про М. Левитського п. з. „Артельный батька“ і подав портрет сього заслуженого українського діяча. *В.*

Etudiant Socialiste, брукселька часопись, надрукувала в остатнїх числах довшу статю п. з. „La Russie-Ukraine“ par „Un Revol. ukrainien“. Довідуємо ся про се посередно, бо відповідних чисел сеї часописи ми не дістали, через що й не можемо нічого сказати про зміст статї. *В.*

Академія Наук у Берлїнї. З недавно оголошеного найновійшого справозданя берлїнської Академії Наук довідуємо ся, що вона має разом 246 членів. Звичайних членів має 50 (28 в фізично-математичній, 22 в фільософічно-історичній секциї), а найстарший між ними Т. Момзен, що є членом від 1858 р. Число заграничних членів виносить 17, почесних 11 (між ними король Оскар II). Членів кореспондентів має Академія 168, з того 92 в фізично-математичній і 76 в фільософічно-історичній секциї. *В.*

Нововіднайдений грецький письменник. Німецьке Орієнтальне товариство добуло недавно грецький папірус із третього сто лїтя пер. Хр., що містить дітирамб на перські війни, написаний звісним у старинї поетом, але тепер знаним тільки з імени, Тимотеєм із Мілєту, що жив між 420—350 р. пер. Хр. Поема добре перехована, тільки з початку трошки ушкоджена. Товариство опублїкує її незабаром у своїх виданях. *В.*

II. Нові книжки.

Записки Наукового Товариства імени Шевченка. Р. 1902, кн. II. Т. XLVI. Львів, 1902. З друкарнї Наукового Товариства імени Шевченка. Цїна 3 корони. Зміст: 1) Магдаленське майстерство на Українї, написав Хведор Вовк (з рисунками й фототипіями). Ст. 1—12. — 1) Сьвятий Климент у Корсунї, причинки до історії староруської леґенди, дра Івана Франка (далї буде). Ст. 1—44. — 3) Угроруські духовні вірші, подав Володимир Гнатюк (Вступ. Вірші з північної Угорщини ч. 1—54; далї буде). Ст. 1—68. — 4) Miscellanea: а) Монах ворожбитом, подав М. Грушевський; б) Руська пісня польського аґітатора з 1848 р., подав Ф. Королевський; в) Як складають ся леґенди, подав Олексій Маркович. Ст. 1—6. — 5) Наукова хроніка: Огляд часописей за р. 1900 — часописи видавані поза Україною. Ст. 1—24. — 6) Бібліоґрафія (рецензиї й справоздання). Ст. 1—44.

Материяли до укр.-руської етнольоґії. Видане етноґрафічної комісиї за редакциєю Хв. Вовка. Т. V. Гуцульщина. Написав проф. Володимир Шухевич. Трета часть. У Львові, 1902. З друкарнї Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 256, 8⁰.

Ціна 6 кор. Зміст: 1) Родини. Ст. 1—10. — 2) Гуцульське весіля. Ст. 11—68. — 3) Гуцульські струменти. Ст. 69—77. — 4) Гуцульські танці. Ст. 78—80. — 5) Гуцульські пісні. Ст. 81—240. 6) Смерть. Ст. 241—255.

М. Грушевський. Розвідки й материяли до історії України-Руси. IV. (Відбитки з „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка“ з р. 1898—1900 і „Жерел до історії України-Руси“ т. Ш.). У Львові, 1902. З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка. Ст. 196, 8⁰. Зміст: I. Статї по археольоґії: 1) Бронзові мечі з Турецького повіту (Галичина, з рисунком). 2) Молотівське срібло (з рисунками й фототипією). 3) Печатки з околиць Галича (з рисунками). 4) Печатка з Ступниці під Самбором (з рисунком). 5) Ковтки в уживаню сучасних Кавказців (з рисунками). 6) Огляд праць Н. Кондакова з історії староруської штуки. II. Розвідки й материяли історичні: 1) До питання про правнодержавне становище київських князів XV в. 2) Материяли до історії козацьких рухів 1590-х рр. 3) До історії „руського обряду“ в давній Польщі. 4) Сторінка з історії українсько-руського сільського духовенства (по самбірським актам XVI в.). 5) Кілька документів з житя Забужської Руси XVI в. 6) Економічний стан селян в Сяніцькім старостві XVI в. на основі описей Королївщин.

Магдаленське майстерство на Україні Написав Хведор Вовк. (Відбитка з „Записок Наукового Товариства імени Шевченка“, т. XLVI). У Львові, 1902. З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка. Сторін 14 + 3 таблиці з малюнками, 8⁰. Ціна 20 сот.

Леся Українка. Відгуки. Поезиї. Чернівці, 1902. Накладом Николая Грабчука. З друкарні „Австрия“. Ст. 96, 8⁰. Ціна 1·60К. Зміст: 1) З невільничих пісень. Ст 5—16. — 2) Ритми. Ст. 17—30. — 3) Хвилини. Ст. 31—42. 4) Леґенди. Ст. 43—65. — 5) Одержима. Драматична поема. Ст. 67—93. — Отсе перша книжка, видана оздобно на Буковині (далеко красше, як „Синя книжечка“ Стефаника) так, що може бути справдїшною прикрасою сальонів та бібліотек. Що до змісту, то за нього ручить саме імя авторки, тому й поручаємо горячо сю книжечку нашій публїцї. *В.*

Ґі де Мопасан. Горля. Оповіданя. Переклала Марія-Грушевська. Львів, 1902. Накладом укр. руської Видавничої Спілки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 104, 8⁰. Ціна 1·30 кор. (в оправі). Зміст: 1) Горля. Ст. 3—35. — 2) Коршма. Ст. 36—52.— 3) Чорт. Ст. 53—62. — 4) Коло помершої Ст. 63—68. — 5) Очікуванє. Ст. 69—76. — 6) Перший сніг. Ст. 77—88. — 7) Нашийник. Ст. 80—100.

Еміль Золя. Повінь. Оповіданє. Переклад Івана Франка. (Літературно-Наукова Бібліотека. Ч. 28). У Львові, 1902 З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 64, 16⁰. Ціна 30 сот.

Богдан Лепкий. Листки падуть. (Заходом К. Студиньского) Львів, 1902. З друкарні В. А. Шийковского. Накладом А. Хойнацкого. Ст. 130, 8⁰. Ціна 2 кор. (в оправі). Зміст: 1) Засьпів. Ст. 5. — 2) З сіл і піль. Ст. 9—

32. — 3) В Розтоках. Ст. 35—65. — 4) Принагідні (стихотвори). Ст. 69-73. — 5) Любовні. Ст. 77—83. — 6) Карнавал. Ст. 87—98. — 7) В хвилях зневіри. Ст. 101-104. — 8) Думки і пісні. Ст. 107—112. — 8) Фраґменти. Ст. 115—125.

Дві могилї. Оповіданє з сибірського житя для молодїжи приладив Ф. Королевський. (Виданє Руского педаґоґічного Товариства. Ч. 98). У Львові, 1902. З друкарнї Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 46, 8⁰. Цїна 18 сот.

Анґлїйські казки. З російської мови перевів Любомир Селяньский. (Виданє Руского педаґоґічного Товариства. Ч. 99). У Львові, 1902. З друкарнї Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 56, 8⁰. Цїна 24 сот.

М. Коцюбинський. Дорогою циною. Оповидання. (Оттискъ изъ журнала „Кіевск. Старина"). Кіевъ, 1902. Типографія И. Т. Корчакъ-Новицкаго. Ст. 66, вел. 8⁰.

Гнатъ Хоткевич (Галайда). Поезія въ прози. Збирныкъ. Харьковъ, 1902. Типографія „Печатн. Дѣло". Ст. 104, вел. 8⁰. Цїна 75 коп. Зміст: 1) Портретъ (фантазія). Ст. 3—38 — 2) Поезія въ прози. Ст. 39. — 3) Berçeuse Chopin'a (етюдъ). Ст. 40—63. — 4) Осинь (подилъ зъ романа, що неистнуе). Ст. 64—79. — 5) Била береза. Ст. 80—88. — 6) Романсъ (Иронія). Ст. 89 97.— 7) Спокій духа и духъ спокою. Ст. 98—102. — Д. Хоткевич звісний нашим читачам із праць друкованих у „Лїт. Наук. Вістнику", з яких дещо й передруковане в отсїй книжцї. Книжка видана як на українські лїтературні обставини дуже гарно, письмо велике зелене, з прикрасами в текстї. Поручаємо її нашим читачам.

В. Щурат. Зарваниця. Другий наклад. Львів, 1902. З печатнї В. А. Шийковського. Ст. 16, 16⁰. Цїна 20 сот.

Антін Грицуняк, єго житє та смерть і спадщина, яка по нїм лишила ся для нас. Друге виданє, доповнене. Заходом редакциї „Гром. Голосу". Перемишль, 1902. Накладом Б. Кона. З друкарнї Шварца. Ст. 40, 8⁰. Цїна 25 сот. Зміст: 1) Інтерпеляция посла дра Коса... (в справі конфіскати сеї брошури і оповіданя „Свинська конституция" записаного дром Франком від Грицуняка, а опісля перероблено в новелю; тут вона й надрукована). Ст. 3-17. — 2) Хто був Антін Грицуняк і чим він був для нас? Ст. 18—22. — 3) Як поховали ми товариша Антона Грицуняка? Ст. 23—31. — 4) Притча про ґрафа Баденього. Ст. 33—35. — 5) Розбійник і піп. Ст. 36—37. — 6) Що то є обридливість. Ст. 37—38. — 7) Безбожність радикалів. Ст. 38—40.

Антін Крушельницький. Артистка. Драма в чотирох актах. Коломия, 1902. З друкарнї Михайла Білоуса. Ст. 92, вел. 8⁹. Цїна 2 кор.

Д. Єремійчук. Кружок недїльних проповідий. Чернівцї, 1902. З друкарнї товариства „Руска Рада". Ст. 65, вел. 8⁹. Цїна 60 сот. — Ся книжечка містить 8 проповідий на недїлї від Великодня до Зелених Сьвят. Мова — народня. Книжечку надруковано тільки в 80 примірниках; як видимо, то наклад її дуже незвичайний і може чи й не одинокий у нас, бодай в останнїх лїтах.

Наша вѣра. Написавъ о. Андрей Шептицкій, митрополитъ галицкій. Жовква, 1902. Накладомъ Выдавництва Чина св Василія В. Ст. 22, 8⁹. Ціна 10 сот.

О супружествѣ и родинѣ. (Написав о. Андрей Шептицький, митрополит галицкий). Жовква, 1902. Печатня ОО. Василіянъ Ст. 54, 8⁹. Ціна 20 сот.

Наука социялїстів, о скілько вона правдива, а о скілько хибна. Для руского народу приладив О. Б. (Видавництво побожних книжок Чина св. В. В. Книжка XV. Жовква, 1901. Печатня ОО. Василіян. Ст. 102, 16⁰. Ціна 30 сот.

Юда Искаріотъ. Религійна легенда зъ англійского. Коломия, 1902. Печатня М. Бѣлоуса. Ст. 14, 16⁰. Ціна 10 сот.

М. Копко. Нашй думы, нашй пѣсни. (Бібліотека музикальна. Ч. 7). Перемышль, 1902. Зъ печатнѣ Н. Джулыньского. Ст. 16, 8⁰. Ціна 25 сот.

Працї Українцїв у чужих мовах. Cyryl Studziński. Pierwszy występ literacki Hipacyusza Pocieja. Lwów, 1902. Nakładem Autora. Z drukarni W. A. Szyjkowskiego. Ст. 80, вел. 8⁰. Ціна 1·40 кор.

Beiträge aus dem Kirchenslavischen zu den Apokryphen des Neuen Testamentes. Von Dr. Ivan Franke in Lemberg. I. Zu den Pseudoclementinen (Sonderabdruck aus der Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde des Urchristentums, herausgegeben von Dr. Erwin Preuschen in Darmstadt). Verlag der J. Ricker'schen Verlagsbuchhandlung in Giessen. Ст. 146—155.

„Wiener Studien" надрукували у другім зошитї за 1901 р. (ст. 185—208) розвідку др. Івана Копача п. н. „Kritische Analyse der sogenannten Thukydideischen Archäologie". (По укр. руськи була надрукована ся праця в XLII т. „Записок".) Редактор журнала, професор грецької фільольоґії в віденськім унїверситетї, Др. фон Арнїм, назвав сю працю „scharfsinnige und gründliche Untersuchung".

„Eos", орґан клясичних фільольоґів у Львові, надрукував в останнїм випуску (за 1901 р.), що вийшов сими днями, працю дра Івана Копача, написану по латинськи п. з. „De Horatii rectae vitae praeceptis" (Про Горацієві засади мудрого житя). Автор обговорює тут засади Горація ґі становища наукової етики і оцїняє їх вартість під зглядом педаґоґічним.

Die Ruthenen und ihre Gegner in Galizien von Julian Romanczuk, Mitglied des Abgeordnetenhauses, Wien, 1902. Druck von Hermann Gresser. Ст. 40, вел. 8⁰. Ціна 60 сот. При кінци минулого року виступив був у нїмецькім парляментї др. Затлєр із бесїдою, зверненою проти Поляків, в якій порівнував їх положенє в Нїмеччинї з положенєм у Галичинї і доказував, що вони не заслуґують у Нїмеччинї на лїпше трактованє як тепер тому, що в Галичинї, де вони виключні пани, поступають собі далеко гірше з Русинами, хоч Русини чисельно мало що уступають їм, та що того не повинно бути, хоч би тому, що вони там не державний народ, але на основі законів рівнорядний з Русинами.

На доказ сього навів др. Затлєр ріжні дати, публїковані в ріжних часописях та брошурах австрийських. Бесїда дра Затлєра викликала між Поляками велике обуренє, бо се була для них дискредитация. Тому постановили вони зменшити значінє бесїди дра Затлєра. Предсїдатель польського „Koła“ у Відни, Яворский, опублїкував зараз лист до предсїдателя польського „Koła“ в Берлїнї, кн. Радзївіла, в якім старав ся головно збити дати що до галицького шкільництва, наведені дром Затлєром. Сим листом покористував ся кн. Радзївіл при відповіди дру Затлєрови, але він йому зараз же знов відповів, піддержуючи все сказане перше. Тодї оголосив професор краківського унїверситету С. Смолька отвертий лист до дра Затлєра, в якім виступив остро проти нього, але закидів його не збивав, хиба загальними фразами. Лист був дуже слабо написаний і зробив цїлковите фіяско. Др. Затлєр виголосив іще й третю бесїду в парляментї на тему польсько-руських відносин у Галичинї. Польська преса озлобила ся сим страшенно на дра Затлєра, а проф. Смолька постановив його знищити на прах в окремій брошурі, яку видав по нїмецьки п. н. „Die Ruthenen u. ihre „Gönner“ in Berlin. Von Dr. Stanislaus Smolka, k. k. Hofrath und Universitätsprofessor, Mitglied des Herrenhauses. Wien Leipzig, 1902. Verlag „Austria“, Franz Doll. Ст. 40, 8⁰. Цїна 90 сот. Та хоч др. Смолька історик, виказав таке незнанє польсько-руських відносин у Галичинї, що треба дивувати ся, як він може його погодити зі своїм фахом. Та крім самого незнаня брошура написана ще й наскрізь тенденцийно, з цїлим рядом фальшивих дат та чисел і т. и. Ми розуміємо цїль брошури, та все уважаємо її невідповідною імени професора та ще й історика; вона що найвисше повинна була вийти з рук публїциста, тодї й не разила-б так. Брошура д. Романчука є відповідю проф. Смольцї. Д. Романчук переходить усї його важнїйші закиди та мильні висновки і простує їх числами та фактами. Було-б дуже цїкаво почути тепер арґументи проф. Смольки про факти, які збиває докладно д. Романчук — та сего мабуть не буде і проф. Смолька мовчати-ме... Дуже добре, що д. Романчук видав свою брошуру по нїмецьки, бо через те дав змогу ширшим кругам познайомити ся з фактичними польсько-руськими відносинами в Галичинї *В.*

Переклади українських творів. „Nowy Głos Polski“ (давнїйше: Nowe Słowo Polskie) надрукував у 145 ч. с. р. переклад оповіданя В. Стефаника п. н. „Wieczorna godzina“. (Вечірня година). Переклад зладив Генрик Фоґль.

Часопись „Югъ“ в ч. 1158 надрукувала переклад оповідання „Сільский верховод“ з „Л.-Н. Вістника“; в часописї „Асхабадъ“ (ч. 69) поміщено переклад поезиї Шевченка „На городї коло броду“; в четвертій книжцї місячника „Дѣтское Чтеніе“ д. Хоткевич помістив російський переклад свого дитячого оповідання „Дневні пригоди комаха Санґвина“, що вийшло торік у Львові. *С. Є.*

„Благой указ“, І. Франка. Переклав С. Бердяєв. „Игрушечка“, 1901, ч. 8.

„Звѣзды“, із Б Грінченка. Переклав Белоусов. „Игрушечка“ 1901, ч. 9 (відділ „Для Малюток“).

Americký švihák. Obrazok zo života americko-slovenských robotníkov v troch dejoch. Rusky napísal: Štefan Makar. Poslovenčil: Rev. A. Pavčo. Odtisk z „Bratstva“, 1901 r. Wilkesbarre, Pa. Ст. 96, 16⁰. Ціна 15 центів. *В.*

Hricz és az urfi. Elbeszélés az 1846 1848 zivataros évekböl. Irta Dr. Franko Iván Forditotta Zsátkovics Kálmán. (Családi Regénytár, 19 sz.) Budapest. A Szent-István Társulat kiadasa. Ст. 138, мал. 8⁰. — Отсе малярський переклад оповіданя дра І. Франка, друкованого в нашім журналї п. з. „Гриць і панич“. Мадяри не знають доси майже нічого про нашу літературу, хіба дещо пересїяне російським ситом, і отсе мабуть перша книжка мадярська, що містить переклад із нашої літератури. О. Жаткович, як знаю, має ще цілий ряд иньших перекладів із нашої літератури, особливо новійшої, але не може їх видати окремо, бо не найшов доси накладчика. Видно, що й у мадярській літературі не дуже сьвітлі видавничі відносини... *В.*

Ш. Некрольоґи.

Олександер Лазаревський. 31 марця несподівано помер у Київі Олександер Михайлович Лазаревський, відомий своїми працями по історії України. На сьвіт народив ся небіжчик р. 1834, вчив ся в Петербурському університетї й служив останнїми часами в Київі членом Судебної Палати. Першу працю Лазаревського — „Указатель для узученія малоросійскаго края“ надруковано ще р. 1852 і з того часу до самої смерти він працював для історії України. Йому належать такі цінні працї, як „Свѣдѣнія о церковныхъ школахъ и богадѣльняхъ въ старой Малороссіи“, „Очерки изъ жизни старой Малороссіи“, „Люди старой Малороссіи“, „Описаніе старой Малороссіи“, три томи і т. и. Небіжчик належав до постійних співробітників місячника „Кіевская Старина“ і тут здебільшого містив свої працї; рідко яка книжка виходила без його участи. Свою вельми коштовну бібліотеку небіжчик подарував київському університетови. *С. Є.*

Дня 10 мая помер у Відни Григорий Купчанко, редактор москвофільської популярної ґазетки „Просвѣщеніе“, в 53 р. житя. Він був Буковинець родом. Родив ся в селї Берегометї, ходив до ґімназиї в Черніцях, а опісля на університет у Відни. На літературне поле виступив іще як ґімназияст, друкуючи свої „стихотворенія“ — натурально без ніякої літературної вартости — в тодїшнїй „Буковинской Зорѣ“, видаваній якийсь час учителем ґімназиї, москвофілом Іваном Глїбовицьким. На університетї належав до діяльнїйших москвофільських студентів і оснував окреме студентське товариство „Буковина“, що істнує у Відни й доси. Якийсь час займав ся етноґрафією і зібрав досить етноґрафічних матеріялів, що й були видані 1875 р. київським відділом російського Ґеоґрафічного Товариства п. н. „Нѣкоторыя историко-географическія свѣдѣнія о Буковинѣ, съ прило-

женіемъ сборника пѣсенъ русскаго буковинскаго народа", з окремим широким вступом. Ся книжка—як пише „Галичанинъ" — „сдѣлала автору розголосъ въ Австріи и Россіи, была поднесена розличнымъ достойникамъ и царствующимъ лицамъ и авторъ получилъ за то золотую медаль и так же много писемъ признательности и благодарности". Ся книга має й доси не малу вартість, як одинокий збірник пісень буковинських Русинів. Розумієть ся, що впорядкованє й редакция матеріялу не були заслугою Купчанка, а київських учених. При тім Купчанкові записи не можуть задовольнити вимогів науки. — По скінченю університета осів Купчанко на стало в Відні і жив там із малими перервами до смерти. Коли в 1882 р. відбував ся процес Ольги Грабарової і товаришів, Купчанко, що знав ся зі всіми обжалуваними, виніс ся тоді „заблаговременно" до Льондону і не вернув скорше, аж процес скінчив ся. В Льондоні видав за той час кілька нумерів популярної ґазетки „Звѣзда". Чого він одначе уважав за потрібне тікати до Льондону, чи був би й він замішаний у процес, коли б був лишив ся в Відні, не знати. В 1888 р. почав він видавати популярну ґазетку „Русская Правда", в якій побіч похвальних пеанів ріжним австрийським мужам державним заміщував пеани на російських ґенералів, політиків і т. д. Нараз стали його підозрівати за якусь державну зраду і були би певно арештували, коли-б Купчанко не був знов утік за границю. Сю аферу представляє „Галичанинъ" так: „Желая подорвати изданіе и компромитовати его редактора въ очахъ австрійского правительства, буковинскіи украинофилы постарались о томъ, що Купчанко обвиненъ былъ въ якой-то опасной пропагандѣ. Но онъ заблаговременно узналъ о грозящей ему опасности и бѣжалъ за границу. Вслѣдствіе того по поводу украинофильскихъ доносовъ арестованъ былъ лишь пок. Дан. Козарищукъ, который въ то время состоялъ редакторомъ „Науки" Наумовича и яко буковинецъ также мѣшалъ въ многомъ нынѣшнимъ соціалъ-демократамъ, а тогдашнимъ украйнофиламъ(sic!). По переведеніи судебного изслѣдованія оказалось, що ни Козарищукъ, ни Купчанко не совершили ніякого преступленія и не занимались ничѣмъ такимъ, що было бы опаснымъ для Австріи. Напротивъ, изъ писемъ и кореспонденцій, забранныхъ судомъ изъ квартиры Купчанка, оказалось, що онъ ишолъ на руку австрійскому правительству. По истеченіи года Купчанко возвратился опять въ Австрію и продолжалъ свою дѣятельность въ давномъ направленіи. Слѣдство противъ него и противъ Дан. Козарищука было пріостановлено. Буковинскіи польскіи шовинисты съ украинофилами непремѣнно требовали, щобы обохъ обвиненныхъ перевезти въ Черновцы и тамъ вести противъ нихъ слѣдство, но вѣденьскій судъ не согласился на то, перевелъ изслѣдованіе въ Вѣднѣ и пріостановилъ таковое, когда убѣдился, що цѣлое обвиненіе основуется на подлыхъ доносахъ политическихъ противниковъ". Чим таким Купчанко „ишолъ на руку австрійскому пра-

вительству", Галичанинъ не згадує. Тимчасом се була публична тайна, що Купчанко був по просту політичний аґент і то рівночасно аж трьох держав: Австрії, Росиї й Болгарії: кождій із них подавав він інформациї про дві иньші державі. Через те й процес його „пріостановлено", бо інакше були-б скомпромітовані якісь особи, що давали йому порученя, а яких не можна було компромітувати. Про нечисті руки Купчанка сьвідчить іще й иньший процес, що був недавно в Відни, в якім показало ся, що Купчанко піддурив якогось Німця з Ґрацу, що перепре його кандидатуру на посла на Буковині, видурив від нього невелику, але все таки значну суму гроший, а опісля пошив його в дурні. Наводимо сї факти не тому, щоб неславити память небіщика, але щоб показати, які патріоти є між нашими „русскими", яких вони опісля величають і ставлять на взір селянам як борців та героїв за наші права і авансують їх на ґеніїв, що мало вже місце з Наумовичем, а буде мати певно й з иньшими. Від 1894 р. до смерти видавав Купчанко популярну ґазетку „Просвѣщеніе", в якій далї захвалював нашим селянам російські порядки та співав пеани ріжним грошовитим панкам. Один рік видавав ґазетку для дітий п. н. „Вѣночокъ". Перед смертю надрукував брошуру „Россія и Польша", але доси вона не появила ся в книгарській торговлї, тому й не можемо нічого про неї сказати. В 1887 р. видав Купчанко в Липську обємисту книжку п. н. „Die Schicksale der Ruthenen", в якій представив історію і теперішні відносини галицьких і буковинських Русинів, розумієть ся, зі свойого становища. Крім того надрукусав дві німецькі брошури про російських нігілїстів (як відомо, деякі обвинені в процесї Ольги Грабарової заявляли, що вони слїдили за нігілїстами, а більше не робилл нічого) і третю, що вийшла вже по його смерти п. н. Russland in Ziffern. По руськи видав ряд популярних брошур „исковерканною" російщиною, як: „Памятная книжка, изданная въ годовщину 900-лѣтія крещенія Руси", „Русскій народъ", „Галичина и ея жители", „Наша Родина", „Русь и Польша", „Письма о тверезости", „Святый листъ счастья" и иньше дрантє без ніякої літературної вартости, не для осьвіти, але для баламученя селян. *В.*

Дня 24 марта ст. ст. помер у Новознаменськім шпит. під Стрільною звісний російський письменник Гліб Іванович Успенский. Покійник родив ся 1840 р. в Тулї, де його батько був секретарем „казенной палаты". Початкове вихованє одержав дома, до низшої ґімназиї ходив у Тулї, а до висшої в Чернигові, куди перенесли його батька. Скінчивши ґімназию, записав ся він на петербурський університет, на правничий факультет, та швидко переніс ся до Москви. Там став він теж в 1861 - 62 р. поміщати свої перші праці в журналї „Зритель", видаванім Кокошкином. В 1863 р. скінчив університет, але не приймав ніякої урядової служби, тільки посьвятив ся виключно літературі. Від 1866 р. був співробітником „Современника", де помістив цїлий ряд нарисів під спільною назвою „Нравы Растеряевой улицы". Від 1868—1884 р. був Успенский

співробітником „Отечественныхъ Записокъ“ і помістив у них цілий ряд своїх творів, як: „Черная работа“, „Не въ привычку дѣло“, „Люди и нравы современной деревни“, „Деревенская неурядица“, „Малые ребята“, „Власть земли“ і ин. По забороні того журнала містив свої праці в ріжних періодичних виданях. Від довшого ряду літ не міг уже нічого робити, попавши зразу в чорну меляихолію, а опісля в цілковите божевіле. Успенский належить у російській літературі до тих письменників, яких прозвано спільною назвою „народниковъ“. Та коли зі змінами обставин у Росиї багато з його товаришів, що були — особливо в 70-их роках — незвичайно популярні, попали серед молодшого поколіня в цілковите забутє, він завдяки свойму визначному талантови, замітній обсервациї і знаню російського житя спас ся від забутя. І коли опісля настала боротьба в російській літературі між сторонниками і противниками „народничества“, імя Успенского називано все з великою пошаною і навіть його противники признавали великі заслуги Успенского для російської літератури. Вона понесла через його смерть — не так фізичну, як уже давнійшу духову велику страту, якої не заступить хто небудь так скоро. *В.*

Минулого місяця помер голосний свого часу американський письменник Френсіс Брет Гарт. Він уродив ся 1839 р. в Albany, в державі Ню-Йорк. В 1854 р. перенїс ся він до Калїфорнії, де в копальнях золота був зразу учителем, а опісля післанцем (експресом). В 1857 р. перенїс ся до Сан-Франціско і вступив як складач до часописи „Golden Era“. Для сеї часописи зладив він кілька скіців із калїфорнійського житя, наслідком чого став її співредактором. Не задовго одначе заміняв се становище за становище редактора літературного тижневника „Californian“. Між 1864—70 р. був секретарем монетарної філії в Сан-Франціско. Його принагідні поетичні твори для часописей і журналів з'єднали йому швидко розголос. Поеми „The society upon the Stanislau“, „The Pliocene skull“ і „John Burns of Gettysburg“ найшли загальне признанє. В липні 1868 р. став він на чолї ново основаного „Overland Monthly“ і вже в серпневім випуску надрукував одну з найлїпших своїх новель „The buck of Roaring Camp“, за якою слїдувала знов у січни 1869 р. „Outcasts of Poker Flat“. В 1870 р. видав гумористичну поему „Plain language from truthful Jannes“ або „The heathen Chinee“, що викликала в тім часї багато підхлїбних признань авторови. В тім самім часї став він також професором нової літератури в Калїфорнійськім університетї, але вже 1871 р. покинув і се становище і редакцию „Overland Monthly“ та осїв у Ню-Йорку. В 1877 р. іменовано його конзулем у Крефельдї, звідки опісля перенїс ся 1880 р. до Ґлязґова в тім самім характері. В 1885 р. осїв стало в Льондонї і від тодї жив там, або в близькій околици, аж до смерти. Повне виданє його творів вийшло 1881 р. в Льондонї і 1891 р. в Бостонї. Багато наших читачів знає його з нїмецьких перекладів, друкованих у дешевій бі-

бліотеці Рекляма. На нашу мову були перекладені отсї його твори: 1) Ренські леґенди, пер. В Коцовський (у „Сьвітї“). 2) „Мліс“ пер. др. І. Франко („З чужих зільників“). 3) „Кріссі“, роман, („Бібліот. Діла“). *В.*

Д. 26 мая вмерла в Парижі п. Марія Дюран (Durand), звісна в французькій літературі під псевдонїмом Henri Greville. Покійна написала богато повістей із російського житя, які зрештою не виявили у неї визначного таланту. Для нас імя її варто памяти за гарну статю про Шевченка, яку вона під своїм власним іменем (на основі інформаций Тургенева) помістила в парижській Revue des deux Mondes 1876 року. Ся статя, навіяна щирою симпатією до нашого Кобзаря й до України, була трохи чи найлїпшим у ті часи та й доси ще жерелом інформациї Французів про нашого національного поета. *І. Ф.*

Д. 21 лютого с. р. вмер у Парижі голосний французький соціольоґ, професор у тамошнїй École d' Antropologie Шарль Жан-Марі Летурно, автор многих цїнних праць у своїй специяльности. Вроджений 1831 р. в Оре він кінчив медицину і 1858 р. здобув степень доктора, та посьвятивши ся студиям антропольоґії й соціольоґії розпочав свою вчену каріеру перекладами праць Геккеля „Anstropogenie“ та „Природна історія сотвореня“, по чім видав цїлий ряд власних праць: „La Sociologie d' après l' Ethnographie“, „La Physiologie des passions“, „La Biologie“, „Sciens et Materialisme“ і „La Psychologie ettuique“, не вчисляючи довгого ряду моноґрафій та статей поміщених у видаванім при його запомозї „Dictionnaire des sciences anthropologiques“. На похоронї заслуженого і симпатичного вченого промовляв також наш земляк, д. Хв. Вовк іменем вільного російського унїверситету в Парижі. *І. Ф.*

IV. Від Редакциї.

Переписка Редакциї. Вп. *Ст. Ков-їв.* Вп. *Є М. в П.* Прислані вірші не будуть друковані.

Руська Історична Бібліотека

містить найважнійші моноґрафії по історії України-Руси. Для ширшого розповсюднення сього користного видання Товариство імени Шевченка ухвалило значну знижку: хто купує поодинокі томи безпосередно з книгарні Товариства (Львів, Чарнецького 26), дістає знижки 20%, від комплету 50%. Доси появили ся отсї книжки „Іст. Бібліотеки“:

Том I. Коротка істория Руси, написав Стефан Качала, Тернопіль, 1886, 8⁰, 168 ст. ..... 1·50 зр.
„ II. Історичні моноґрафії, Миколи Костомарова, Тернопіль, 1886, 8⁰, 231 ст. ..... 2·— „
„ III. Княжий період України-Руси, до смерти Володимира Мономаха, Д. Іловайського, том I, Тернопіль, 1886, 222 ст. .... 1·60 „
„ IV. Княжий період України-Руси, до князюваня Данила Галицького, Д Іловайського, том II, Тернопіль, 1886, 8⁰, 247 ст. 1·80 „
„ V. Монографії до історії Галицької Руси, М. Смирнова, М. Дашкевича і Др. І. Шараневича, Тернопіль, 1886. 8⁰, 196 ст. .... 1·50 „
„ VI. Істория Великого Князївства Литовського від найдавнійших часів аж до упадку удільної системи в Литовській Руси, В. Антоновича і Д. Іловайського, Тернопіль, 1887, 8⁰, 207 ст. 1·60 „
„ VII. Суспільні верстви Галицької Руси XIV—XV віку, розвідка Ів. Линниченка, 8⁰, 268 ст. ..... 1·60 „
„ VIII. Моноґрафії до історії укр. церкви ..... 1 00 „
„ IX. Історичні моноґрафії Миколи Костомарова, том II, Богдан Хмельницький, том I, Тернопіль, 1883, 8⁰, 192 ст. ..... 1·60 „
„ X. Історичні моноґрафії Миколи Костомарова, том III, Богдан Хмельницький, том II, Тернопіль, 1888, 8⁰, 194 ст. ..... 1·60 „
„ XI. Історичні монографії Миколи Костомарова, том IV, Богдан Хмельницький, том III, Тернопіль, 1899, 8⁰, 181 ст. ..... 1·60 „
„ XII. Історичні моноґрафії Миколи Костомарова, том V, Богдан Хмельницький, том IV, Тернопіль, 1889, 8⁰, 182 ст. ..... 1·60 „
„ XIII. Історичні моноґрафії Миколи Костомарова, том VI, Гетьмана Івана Виговського і Юрія Хмельницького, Тернопіль, 1891, 8⁰, 233 ст. ..... 1·60 „
„ XIV. Історичні моноґрафії Миколи Костомарова, том VII, Руїна, Гетьмановане Бруховецького, Тернопіль, 8⁰, 151 ст. ..... 1·40 „
„ XV. Історичні моноґрафії Миколи Костомарова, том VIII, Руїна, II, Гетьмановане Многогрішного, Львів, 1893, 8⁰, 127 ст. 1·30 „
„ VI. Історичні моноґрафії Миколи Костомарова, том IX, Руїна, III, Гетьмановане Самійловича, Львів, 1894, 8⁰, 215 ст. ..... 1·50 „
„ XVII. Історичні моноґрафії Миколи Костомарова, том X, Мазепа часть I, Львів, 1895, 8⁰, 198 ст. ..... 1·50 „
„ XVIII. Історичні моноґрафії Миколи Костомарова, том XI, Мазепа, часть II, в додатку: „Останні часи козаччини на правобережі“ (моноґрафія В. Антоновича), Львів, 1896, 8⁰, 296 ст. 1·80 „
„ XIX. Розвідки про народні рухи на Україні-Руси в XVIII віці, Львів, 1897, 8⁰, 295 ст. ..... 1·80 „
„ XX. Начерк Коліївщини на підставі виданих і не виданих документів 1768 і близших років, написав Яків Шульгин, Львів, 1898, 8⁰, 219 ст ..... 1·50 „
„ XXI. Розвідки про селянство на Україні-Руси в XV—XVIII в. 1901, 8⁰, 174 ст. ..... 1·— „

Том I—VI і IX—XII продають ся тільки в комплєтах Історичної Бібліотеки.

☛ **В книгарні Наукового Товариства можна дістати також „Российсько-український Словарь“ Уманця і Спілки по зниженій ціні. Хто купує комплєт (чотири томи), платить за нього 6 зл. (для Росиї 6 карб.); хто купує окремо I-ий і II-ий том, платить за кождий по 2·50 зл.; хто купує III-їй і IV-ий том для скомплєтованя попереднїх, платить за кождий з окрема по 1·50 зл.**

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
3 0112 067880713